

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

9

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

SZEGED 2017

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK
9.

Középkortörténeti tanulmányok 9.

*A IX. Medievisztikai PhD-konferencia
(Szeged, 2015. június 17-19.)
előadásai*

Szerkesztette:

Szanka Brigitta

Szolnoki Zoltán

Juhász Péter

Olvasószerkesztő:

Bíró Dorottya

Szegedi Középkorász Műhely

2017

A kötet megjelenését támogatta:
Szegedi Tudományegyetem Medievalisztikai PhD-programja

A kötetben olvasható tanulmányokat lektorálták:

Almási Tibor, Csernus Sándor, Gálffy László, Hunyadi Zsolt, Katona Tünde,
Olajos Teréz, Petrovics István, Polgár Szabolcs, Tóth Sándor László, Sebők
Ferenc, Szabados György, Wolf Mária, Zimonyi István

© A szerzők
© A szerkesztők

Tartalomjegyzék

Politika- és hadtörténet	9
INCZE JÁNOS	
A trónra kerülés ára	11
KATONA-KISS ATILLA	
Oguz – besenyő háborúk a VIII–IX. században *	29
PERÉNYI KÁROLY	
Vetélkedő Jagellók –Újabb szempontok az 1490-1492-es háborúkról	51
PINTÉR-NAGY KATALIN	
A pánya és a parittya szerepe a középkori nomád népek harcmódorában ...	75
POZSÁR DÁNIEL	
Észrevételek az 1101. évi második reguláris hullám eredményeiről, illetve az anatóliai muszlim megosztottságról.....	89
RÓZSA MÁRTON	
Az Anemas-féle összeesküvés és a Dukas család	107
SZOLNOKI ZOLTÁN	
Városok közötti kapcsolat és politikai intrika a Cancellieri-vendetta leírásaiban	123
Jog- és egyháztörténet	139
MALÉTH ÁGNES	
Egy elfeledett pápai adószedő: Bonaiutus de Casentino	141
NÓTÁRI TAMÁS	
Jogtörténeti és filológiai adalékok az orvoslás kérdésköréhez a Lex Baiuvariorumban	157
TEISZLER ÉVA	
Az astatio falsi termini 14. századi oklevelek alapján.....	173
N.VIDA BEÁTA	
A Dunajeci monostor története	183

Társadalomtörténet, művelődéstörténet, történeti földrajz199

B. HALÁSZ ÉVA

A körösi várjobbágyok nemzetségei.....201

HALMÁGYI MIKLÓS

„.... hogy sokáig élj azon a földön,...” Az időskor megítélésének néhány szempontja a korai magyar történetírásban[□]219

JUHÁSZ PÉTER

A 9-10. századi magyarság életmódjáról - Írott forrásaink tanúsága237

KOPECZNY ZSUZSANNA

„Zeudi”, egy középkori nemesi rezidencia a Maros-völgyben.263

SZABADOS GYÖRGY

„Szkítia három tartománya”285

SZANKA BRIGITTA

Utak és biztonság kérdése I. Károly uralkodásának első időszakában303

SZEBERÉNYI GÁBOR

Zala és Somogy megye a Dráván túl. Megjegyzések a szlavóniai igazgatástörténet Árpád-kori rekonstrukciójának néhány kérdéséhez319

Előszó

Hálátlan dolog hasonló kiindulásból hasonló feladatot többször elvégezni, így többedik alkalommal előszót írni a fiatal szegedi medievisták legújabb – sorszáma szerint immár a kilencedikként megjelenő – konferencia-kötete elé. Az önismétlés veszélyén túl kísért a helyzetben, hogy valamilyen kötelező penzum letudásaként egy könnyen unalmasná váló séma szerinti lecke-felmondás történik. El lehet indulni a kezdetektől, majd folytatni a múltidézés a rendezvény életképessé válásának nyomon követésével és adatszerű dokumentálásával, kitérve közben az érdekeltek és az érdeklődők táborának öröndetes bővülésére, s futamokat szentelve az utánpótlás nevelés és tehetség-gondozás fontosságának, egyszersmind lelkesen nyugtázva a kézbe kerülő aktuális kötet tematikai sokszínűségét, továbbá a benne helyet kapó írások megnyugtató szakszerűségét. Félreértés ne essék, önmagában minden kötet előtt aggálytalanul helyük lehet az ilyen séma szerint felépülő gondolatmeneteknek, csak hát a sorozat gyarapodása révén a dolgok sokszori ismétlődése odavezethet, hogy az előszavak így előbb unalmasakká, utóbb pedig érdektelenné válnak, amit mindenképpen kívánatos lenne elkerülni. Meglehet, hogy e fenti megközelítést a továbbiakban főleg fontos évfordulókhoz érkezve, hosszabb, összegzésre csábító időtávok esetén érdemes alkalmazni, nem feledkezve meg arról, hogy a szegedi medievisztikai doktori képzés elindulása negyedszázados évfordulójának (2019) küszöbén állunk, és arról sem, hogy – ha a jó szerencse is mellettünk áll – a következő konferenciakötet a 10. sorszámot fogja viselni.

A kezünkben tartott jelen kötet a „habent sua fata libelli” gondolata jegyében sok tekintetben így is arra készített, hogy ne a rutin szintjén vessünk papírra elkészültével kapcsolatban néhány gondolatot. A könyv megszületésének folyamata végén érzett öröm mellett is botorság volna tagadni, hogy formálódásának időszaka olykor nem kevés csalódástól és ürömtől volt keserű. A IX. Medievisztikai PhD-konferenciára bizony éppen két évvel ezelőtt, 2015. június 17-19 között került sor Szegeden, így azután vagy igazán éles emlékezetre, vagy az előrelátóan archivált pazar programfüzet újbóli elővételére van szükség ahhoz, hogy pontosan felidézzük a kötetünk alapját képező konferencia kivételesen gazdag, színvonalas tartalmát. Nagyon hosszú idő, 24 hónap telt el az előadások elhangzása óta, s a lassú szerkesztési folyamatban sok-sok – talán szebb remények ígéretét is hordozó – energia őrlődött fel, akár a szerkesztés gondját egykor magukra vállaló (Berta Adrián, Kovács Tamás, Gyarmati Sándor) doktoranduszok befektetett erőfeszítéseinek ellankadására, akár a menet közben kedvüket vesztő, dolgozatuk e helyütt való publikálásáról végül lemondó előadók várakozásaira és el-elsorvadó ambícióira gondolunk. Meggyőződésem szerint a történetekkel kapcsolatos felelősség kérdésében ki-ki önmagának tartozik szembenézéssel, s tudván hogy ennek nyilvános firtatása mit sem visz előre, és semmit sem változtat a helyzeten, tanulságként annyi a jövőre nézve talán mégis leszűrhető, hogy a doktori képzésből éppen kilépő fiatal szakemberek egzisztenciális bizonytalanságokkal teli, bizonyítási és megfelelési kényszerekkel terhelt pályakereső életszakasza nem kínál ideális hátteret az időrabló, nagy odafigyelést, gondos és apró szervezőmunkát követelő szerkesztői feladatellátás számára. Szerencsésebb és előrevivőbb lehet abba bevonni fiatalabb, aktív hallgatói státuszú társait. Végso soron a jelen helyzetben is a fiatalabbak álltak sorompóba (Szolnoki Zoltán, Nagy Zsolt Dezső, Szanka Brigitta), és a soron lévő X. Medievisztikai PhD-Konferencia szervezési feladataihoz kötve átvállalták a megrekedt szerkesztői munkálatok befejezését, amiért nagy köszönet illeti őket. Ugyancsak hálával tartozunk türelmü-

kért azoknak a szerzőknek, akik végig kitartottak, s ennek köszönhetően most értékes írásaik révén olyan szakszerű és gazdag tartalom tölti meg e könyv lapjait, hogy jóvoltukból a kétéves előkészület ellenére se mondhatja Horatiusszal szólva senki, hogy: „vajúdtak, majd végül egeret szültek a hegyek”. Köszönet jár azoknak is, akik lektorálással, illetve a szerzőknek nyújtott tanácsaikkal járultak hozzá egy-egy írás végső formájának elnyeréséhez. A szerkesztés viszontagságai miatt elnézést kell kérnem végül minden érdekelttől – szerzőktől és közönségtől – a sok-sok késedelemért, kiváltképpen is azoktól, akiknek ilyen vagy olyan okok következtében nem került be a kötetbe konferencia-előadásuk publikálásra kidolgozott változata.

A kötet útjára bocsátása, az érdeklődő és értő olvasok kezébe adása előtt annak az utolsó, szomorú s fájdalmas kötelezettségemnek kell végezetül eleget tennem, hogy e munkát a szegedi medievisztikai doktori képzés tragikusan fiatalon elveszített legígéretesebb értéke, Koszta László professzor emlékének ajánljam, aki nagybetegen, utolsó beszélgetéseink alkalmával még érdeklődő figyelemmel kísérte konferenciánkat, majd azután épp egy hónap elteltével, 2015. július 18-án örökre elhagyta e földi világot. Sajnos, immár csak játszani tudunk a gondolattal, hogy vajon Koszta Tanár Úr miként ítélné meg egy-egy új meglátást, ötletet és gondolatot valamelyik most megjelenő tanulmányban, s miközben ismerői szinte maguk előtt látják magukba idegződött képükben gesztusait, és hallják szokott hangján megszólalását, ma már csak táplálni tudjuk annak reményét, hogy az e könyv lapjain feltárulkozó írások nagyon sok gondolata Benne is tetszést és örömet keltene.

Szeged, 2017. június 5.

Almási Tibor

Politika- és hadtörténet

INCZE JÁNOS

A trónra kerülés ára

*Zsigmond harca a magyar trónért és Észak-nyugat Magyarország morva uralom alatt**

Luxemburgi Zsigmond magyar trónra kerülésének egyik legfőbb momentuma a morva őrgrófok magyarországi katonai intervenciója volt. Ennek köszönhetően került Zsigmond az ország élére, ám mindezért Vág és a Duna folyók közti területet kellett számukra átengednie. A jelen írás a trónra kerülésének e döntő jelentőségű eseményével foglalkozik, pontosabban, hogy miképp került Észak-nyugat Magyarország idegen uralom alá, hogyan igazgatták a területet ezen idő alatt az őrgrófok, valamint hogyan sikerült visszaszerezni ezt.

Előzmények

IV. Károly császár fiának bonyolult és hosszú utat kellett megtennie, egyrészt amíg elérte, hogy magyar királlyá koronázzák, másrészt, amíg megszabadult a trón megszerzése során tett kényszerű vállalásaitól. Apja eredetileg nem is a magyar trónra szánta, de a politikai helyzet változásával és az események előre nem látható alakulásával végül megnyílt a lehetőség Zsigmond számára, hogy Magyarország uralkodója legyen.

A császár kezdeti tervei szerint Zsigmond Frigyes nürnbergi várgróf lányával házassodott volna össze, de végül is a magyarországi Anjoukkal való lehetséges rokoni kapcsolat fontosabbnak bizonyult. Érthető is, hiszen a lengyel-magyar perszónálunió miatt házasság révén nem csak Magyarország, hanem Lengyelország trónja is elérhetővé vált a Luxemburgok számára. 1372-ben Nagy Lajos ígéretet tett, hogy egyik lányát Zsigmonddal házassítja össze, három évvel később pedig megkötötték a szerződést Zsigmond és Mária házasságáról. Ekkor számukra még a lengyel trónutódlás volt kijelölve, de mivel Lajos nagyobbik lánya Katalin, – aki Valois Lajos francia herceg jegyesként örökölte volna a magyar trónt – meghalt, ezért ők uralkodtak volna Magyarország felett is. Ráadásul apja megvásárolta a brandenburgi őrgrófságot a választófejedelmi szavazati joggal együtt, amelyet Zsigmondnak adott. Az ifjú luxemburgi számára a fényes jövőt alapjaiban változtatta meg Lajos király halála, amely még azt a lehetőséget is magában hordozta, hogy egyik országban sem sikerül trónra jutnia. Ugyanis, Lajos még halála előtt Magyarországon feleskette a lengyel főurakat Zsigmond hűségére, de halála után a lengyel főurak Zsigmond lengyel koronázását ahhoz kötötték, hogy a koronázás után Lengyelországot tegye meg székhelyévé. Sőt a nemesség egy része el is utasította Zsigmondot, aki hiába próbálta fegyverrel más belátásra bírni őket, helyette IV. Ziemowit mazóviai herceget akarták a trónra. Továbbá, mivel házasságát Máriával rendszeresen

* A tanulmány angol nyelvű szövege megjelent: „The price of ascending to the throne. Sigismund of Luxembourg's fight for the throne of Hungary and northwestern Hungary in pledge.” Banatica 26, II (2016): 195-213. Megírásában köszönöm C. Tóth Norbert és Stanislaw Bárta segítségét.

elhalasztotta Erzsébet királyné és az őt támogató bárók, úgy tűnt, hogy a magyarországi trónra kerülés is elérhetetlenné válik.¹

Ilyen körülmények között Zsigmond katonai úton próbálta megszerezni a magyar trónt,² de mivel nem állt mögötte számottevő fegyveres erő,³ ezért az unokatestvéreihez, Jodok és Prokop morva őrgrófokhoz fordult segítségért. Az őrgrófok által ígért katonai segítségért 1385 július 9-én zálogba ígerte a brandenburgi őrgrófság Altmark és Priegnitz részeit 50.000 schock prágai garasért. Továbbá ugyanabban az oklevélben, a Vág folyótól nyugatra eső magyarországi területeket ígért nekik, azzal a feltétellel, hogy amennyiben ők ezeket fegyverrel, vagy tárgyalás útján a hatalmuk alá hajtják, akkor addig tarthassák meg, amíg a katonai beavatkozásuk költségei megtérülnek.⁴ Ugyan ekkor még nem volt az ország koronás fője, csak Mária királynő jegyese, ám mint az ország leendő királya ígerte oda nekik.⁵ E felhatalmazás alapján történt a Vág és a Duna közének a meghódoltatása.⁶

Az oklevél kelte előtt már sor került a fegyveres mozgósításra, a pozsonyiak június 3-ra várták a fősereget az országba, de korábban is érkezhettek kisebb morva csapatok.⁷ A harcok 1385 nyarától egészen őszig tarthattak, ekkor kerülhetett sor a terület nagy részének az elfoglalására. Kis Károly színrelépése miatt, Zsigmondnak el kellett hagynia az országot ahová a következő év tavaszán tért vissza testvére Vencel német és cseh király, valamint unokatestvérei kíséretében miután Károly már nem élt.⁸ Májusban Győrött került sor Erzsébet és Mária továbbá Zsigmond és az őrgrófok közti tárgyalásokra, amelyben Vencelt fogadták el a felek döntőbírónak.⁹ A győri rendelkezés utolsó pontjai a Vágtól nyugatra fekvő területet kérdésért érintették. Ezek szerint, habár Zsig-

¹ MÁLYUSZ 1984, 7-18. BARTL 1979, 41-44. KONDOR 2012, 277-281. SÜTTŐ 2003, I, 67-72. HOENSCH 1996, 48-57. DVOŘÁKOVÁ 2012, 44.

² Vélhetőleg az első fegyveres akciója a magyar trón megszerzéséért, 1384 év végi Zsolnavár ostroma lehetett. SÜTTŐ 2003, I, 65-66. DVOŘÁKOVÁ 2012, 45.

³ 1385. május elején megkezdte a fegyveres csapatok toborzását, készülve a magyarországi hadjáratra. BARTL 1979, 43.

⁴ „...hie disseit des W'ages, es were mit macht, oder mit teidigen oder sust ...abtretten für alle scheden die sie genommen hetten und empfangen, das sullen sie ynnehaben geruesamlich und in gewere desselben von uns gesacht werden un darynne behalden als lang, uncz yn vor die egenanten scheden genug getan werde.” CDM XI. 331. SÜTTŐ 2003, I, 94. Négy nappal később adta Zsigmond bátyja Vencel, német király a beleegyezését az ügyletbe. DVOŘÁKOVÁ 2012, 46.

⁵ Erre, hogy egy trónjelölt még a koronázása előtt a leendő országában adományokat tett, vagy birtokokat ígért van más példa is. Nápolyi Lászlót 1403 júliusában koronázták magyar királlyá Záróban. Még a koronázása előtt Nápolyból adományozott szlavóniai várát ZsO II. 2226. sz. Tett más adományokat is, és adott településeknek kiváltságokat. ZsO II. 2275, 2341, 2517, 2519. sz.

⁶ A következő évi győri tárgyalások alkalmával Zsigmond megerősítette, hogy a területek elfoglalása az ő beleegyezésével történt. „super bonis, que sunt inter flumina V'ag et Danubium sita, a nobis obtinere noscuntur” CDM XI. 355.

⁷ Ugyanezeknek az értesülései szerint már ekkor Éleskő várát egy bizonyos Nyderspewger János elfoglalva tartotta, tehát a terület meghódoltatása már korábban elkezdődhetett. SÜTTŐ 2003, II, 228. DL 42328. Mindennek ellenére a két őrgróf július elején még Brno-ban volt, majd csak augusztus elején tűntek fel az országban. ŠTEPÁN 2002, 807, 822. DVOŘÁKOVÁ 2012, 45-46.

⁸ Az eseményekre lásd: MÁLYUSZ 1984, 16-18. DVOŘÁKOVÁ 2012, 46-48. SÜTTŐ 2003, I, 101-126.

⁹ CDM XI. 351, 354.

mond kötötte le a területet a morva őrgrófoknak, mégis nem neki, hanem Mária királynőnek kellett a tartozást kiegyenlítenie. 200.000 forintot kellett volna Máriának a királyi jövedelmekből november 11-éig fizetnie Pozsonyban, Nagyszombaton vagy Sempertén. Ennek ellenére fizetés esetén mégsem Mária számára kellett volna a területet átadni, hanem Zsigmondnak.¹⁰ További érdekes fejleménye az egyezmények, hogy egyedül Jodokot jelölte, meg mint a Vág és a Duna folyók közti terület elfoglalóját, és következésképp az összeget is neki kellett átadni.¹¹ Történt mindez annak ellenére, hogy a területet Prokop testvérével közösen hódoltatta meg¹², ám valószínűleg Prokop nem vett részt személyesen a tárgyalásokon.¹³ A testvérek viszonya már ekkor sem volt konfliktusoktól mentes, hiszen már 1381-ben fegyveres összetűzésre került sor kettejük között a testvérük, János morvaországi birtokai miatt.¹⁴ A két őrgróf később épp az északnyugati magyarországi területek kapcsán is viszályba került, amelynek a győri tárgyalások lehetettek a kiindulópontja.

A Vág és a Duna közte morva uralom alatt

Az ügyben, hogy mely területeket is foglalt magába a Vág innenső oldala arra Eberhard Windeckének, Zsigmond önjelölt krónikásának vannak információi:

¹⁰ „*Et huiusmodi solutione facta plenarie dicte summe ducentorum millium florenorum auri legalis ponderis, extunc idem Jodocus marchio Moravie predictas terras et castra cum eorum pertinenciis dare et tradere debet ad manus dicti fratris nostri Sigismundi, de ipsis ulterius disponendum.*” CDM XI. 357. MÁLYUSZ 1984, 18. SÜTTŐ 2003, I, 133-134.

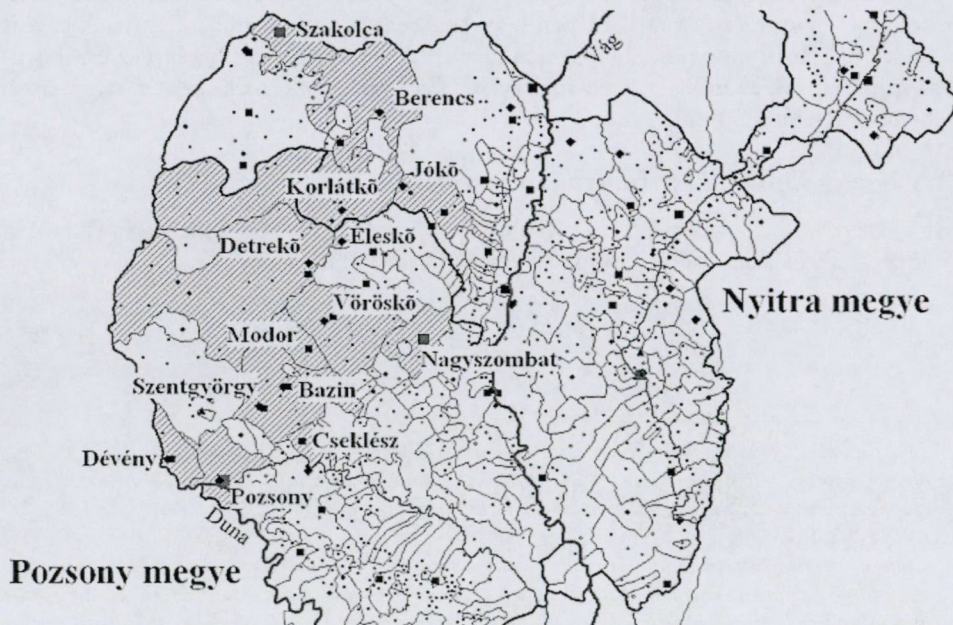
¹¹ „*Item de et super terris et earum pertinenciis, quas dictus patruus noster Jodocus marchio Moravie in regno Ungarie inter flumina Danubii et Wag acquisivit, dicimus pronunciamus et etiam diffinimus, quod dicta domina Maria de bonis regalibus regni Ungarie dicto Jodoco marchioni Moravie vel eius certis nunciis desuper mandatum suum habentibus dare assignare et persolvere debet...ducenta millia florenorum bonorum auri legalis ponderis de Ungaria...*” CDM XI. 357. DVOŘÁKOVÁ 2012, 50. SÜTTŐ 2003, I, 134.

¹² Habár a két testvér közösen jött fegyveresen az országba, kérdéses, hogy ezt közös sereggel tették-e vagy külön-külön csapataik élén. Ez azért is lényeges, mert úgy tűnik, hogy a Vág és Duna menti területet nem közösen birtokolták, hanem egymás között volt felosztva. Például Pozsony városa Jodok uralma alatt volt, Eberhard várát a Szentgyörgyiek Prokoptól szereztek vissza. ZsO I. 860, 1334. sz. Továbbá 1389. január elején Jodok 20.000 schock prágai garast ígért Prokop magyarországi váraiért. CDM XI. 456. Ez az összeg nagyjából 60.000 forint körül volt (20 schock garas - 1 arany) amely a 1386-os győri ítéletben meghatározott 200.000 forint kiváltási összeg alig több mint negyedét jelentette. Ez alapján úgy tűnik, hogy ez lehetett a terület birtoklásának aránya a két testvére között, valószínűleg Jodok őrgróf uralta ennek csaknem a háromnegyedét. A prágai garas magyar aranyforint átváltására lásd: SEJBAL 1979, 173.

¹³ Az 1386. május 11-i oklevélben Zsigmond, Jodok és Prokop közösen fogadták el Vencelt békebírónak, mégis az oklevelet csak Zsigmond és Jodok látta el pecsétjével. „*Presencium sub nostrorum Sigismundi et Jodoci predictorum sigillis testimonio litterarum.*” CDM XI. 355. DF 287486.

¹⁴ János Henrik morva őrgrófnak három törvényes és egy törvénytelen fia (*Johannes Bastardus*) volt. A törvényes utódai között osztotta el vagyonát, amelyből Jodok kapta a legtöbbet. Mégis ő előbb János Szobeszláv testvérével harcolt további birtokokért, majd ennek halála után (1381 körül) a másik testvérével, Prokoppal hadakozott János vagyonáért. A konfliktust csak külső békebíró beavatkozásával sikerült feloldani. MEZNÍK 1980, 74-77. SCHMIDT 2013: 40-41.

“Ez idő tájt történt, hogy Jodok és Prokop morva őrgrófok nagy erővel Magyarország ellen vonultak, és megtámadták, valamint elfoglalták a morvakkal szomszédos magyar vármegyék sok városát és várát; ezek között volt Jókő, Korlát-kő, Eleskő, Detrekő, Vöröskő, Dévény, Berencs, Nagyszombat, Szakolca, Szentgyörgy, Bazin, Modor, Cseklész, Pozsony, más várakkal egyetemben.”¹⁵

1.Ábra - A morva őrgrófok által elfoglalt területek Eberhard Windecke értesülései alapján (kék csíkozás)¹⁶

Ahogy az a fenti térképen is látszik, a hódítás két megyét érintett, nem egyenlő mértékben.¹⁷ Míg Nyitra esetében elsősorban a megye északi részét foglalták el,¹⁸ addig Pozsony megyéből nagyobb részeket sikerült az uralmuk alá hajtaniuk. Mivel a Vág és a Duna közti terület magába foglalta Pozsony megye egészét, ezért érdemes megvizsgálni,

¹⁵ Arról sajnos nem ír, hogy mire alapozta információit. WINDECKE 2008, 34.

¹⁶ A térképek a Mindmap program segítségével készültek. ENGEL 2001.

¹⁷ Julius Bartl szerint Pozsony és Nyitra megyéken kívül Trencsén megyét is érintette a morva csapatok hódítása. BARTL 1979, 50. Trencsén a Vág keleti oldalán volt, Zsigmond 1385. évi ígérete pedig a folyótól nyugatra eső területekre vonatkozott. Továbbá nincsenek adatok arra vonatkozóan, hogy Trencsén bizonyos részét elfoglalták volna.

¹⁸ Windecke krónikája ugyan nem említi, de Nyitra várát és városát is sikerült elfoglalniuk. ENGEL 1977, 137-138. DVOŘÁKOVÁ 2012, 46.

hogy Windecke értesüléseinek túlmenően¹⁹ mennyire mélyen sikerült az őrgrofok csapataiknak bevonulniuk a megyébe. Egy 1388-as adat szerint bizonyos csehek a Hont megyei Drégely várát korábban elfoglalták.²⁰ Ez esetben kérdéses, hogy az oklevél által említett cseheket a morva őrgrofok csapataival kellene-e azonosítani, hiszen a vár a Vág és a Duna vonalától jóval messzebbre feküdt, és nincsen információ arról, hogy e területen kívül máshol is bírtak volna területeket az uralmuk alatt. Ezzel szemben egészen biztos, hogy délebbre sikerült jutniuk, mint ahogy az Windecke felsorolásából következne, hiszen Cseklész várától délre sikerült elfoglalni Éberhárd várát is.²¹ Sajnos további értesülések nincsenek a morva hódítás kiterjedéséről, viszont ezekből az adatokból is kitűnik, hogy az őrgrofoknak a megye nagy részét sikerült elfoglalniuk, viszont nem az egészet. Ezt bizonyítja, hogy a morva jelenlét ideje alatt, Zsigmond tett birtokadományokat.²²

A korszakban tíz vár feküdt a megye területén,²³ ebből nyolcat biztosan a kezükön tartottak. A maradék kettő a megye két szélén, Sempte a megye keleti, Borostyánkő a nyugati határánál feküdt. A térképre nézve látszik, hogy a Borostyánkőt körülvevő várak (Bazin, Szentgyörgy, Dévény, Detrekő) morva uralom alatt álltak, így könnyen megsemmisíthető, hogy Borostyánkővel is hasonló volt a helyzet.²⁴ Sempte Mária királynő által fizetendő 200.000 forint egyik helyszínékként volt megjelölve. A másik két ilyen hely, Pozsony és Nagyszombat az őrgrofok fennhatósága alatt volt, így talán a győri találkozón olyan helyeket jelölt meg Jodok őrgrof a pénz átadására, amelyek az irányításuk alatt álltak. A győri tárgyalások óta, amíg Észak-nyugat Magyarország visszaszerzéséről nem sikerült megegyezésre jutni, addig Zsigmond nem nagyon fordult meg a területen,²⁵ ez alól egyedül Sempte jelentett kivételt, ahol az unokatestvéreivel találkozott két alkalommal is tárgyalván a térség rendezéséről.²⁶ Ám még abban az esetben is, ha Borostyánkőt

¹⁹ Maga Eberhard Windecke állítja, hogy az általa felsorolt városok és várak listája nem teljes, felsorolását azzal zárja, hogy und „ander slos mere”. WINDECKE 1893, (pars 13), 14. WINDECKE 2008, 34.

²⁰ ZsO I. 646. sz.

²¹ Engel Pál szerint Éberhárd várát Prokop építette 1386 táján. ENGEL 1977, 108. Ennek ellentmond egy 1409-es oklevél, amelyben a Szentgyörgyiek azt állították, hogy: „...*praefatum ipse munitionem seu castrum Eberharth vocatam simul cum suis pertinenciis per praefatum Procopium marchionem temporibus dudum in pacatis ab ipsis violenter ablatum et receptum*...”. DL 9485. FEJÉR 1829, X/4. 748. A későbbi, Magyarország középkori archontológiájáról szóló művében, Engel nem ír semmit a vár 1390 előtti történetéről. ENGEL 1996, 307.

²² Kaplai János és testvére Dezső Cífer falvat kapta meg 1387 januárjában. SÜTTŐ 2003, II, 439. A Cseklésziek két adományban is részesültek, előbb 1387 decemberében a cseklészi vámot, majd 1388 áprilisában Kísszelincset falvat. ZsO I. 329, 492. sz. A falvakról és a vámról bővebben lásd: HÁZI 2000, 199–205, 219, 486–488.

²³ Éleskő, Detrekő, Vöröskő, Dévény, Szentgyörgy, Bazin, Cseklész, Sempte, Borostyánkő, Éberhárd.

²⁴ Borostyánkő a pozsonyi ispáni méltóság tartozéka volt, és mivel az őrgrofok nevezték ki Pozsony megye ispánját ebben az időszakban, elvileg ez a vár is a kezükön kellett hogy legyen. Látszólag ennek ellentmond egy 1388-as oklevél, amelyben Ilosvai Leusták magát *Lewstachius de Pernstain*-nak nevezi. ENGEL 1996, 285. Ám a *Pernstain* vonatkozhatott a Vas megyei Borostyánkő várra, amelynek német neve Bernstein volt.

²⁵ ENGEL – C. TÓTH 2005, 56–61. 1388. május 22-én sikerült megegyezni a terület visszaadásáról.

²⁶ Előbb 1387 májusában, majd egy évre rá ismét májusban.

és Semprét nem is sikerült elfoglalniuk, a megye várainak döntő része a kezükön volt a magánvárakkal egyetemben.

1385 júliusában, amikor Zsigmond az unokatestvéreinek ígérte a Vágtól nyugatra fekvő területeket, akkor nem csak uralkodói birtokokat ígért, amelyek fölött, mint leendő uralkodó rendelkezhetett volna, hanem gyakorlatilag mindent. Az őgrófok is, amikor bejöttek csapataikkal az országba, természetesen nem tettek különbséget királyi és magánbirtokok (vagy egyháziak) között.²⁷ Az magánbirtok tekintetében a Szentgyörgyi család (mindkét ága) szenvedte el a legnagyobb veszteségeket, hiszen a család nevét adó Szentgyörgy várát, valamint Bazin és Eberhárd várát is uradalmaikkal együtt az országra törő csapatok elfoglalták. Rajtuk kívül a Cseklési család veszítette el Cseklész várát erre az időszakra.²⁸

Mivel Pozsony megye várainak nagy részét az őgrófok kezükön tartották valószínűleg a megye is ténylegesen az igazgatásuk alá került. Ezt bizonyítja az a tény, hogy az itteni uralmuk idején az őgrófok nevezték ki a megye ispánját. 1385. december 9-i az első fennmaradt oklevél, amelyet egy bizonyos Smil pozsonyi ispán adott ki, de egész biztosan volt korábbi ilyen oklevél is csak az nem maradt fenn.²⁹ Smil ispánt Kunštáti Smilo-val lehet azonosítani, aki, mivel a morva őgrófok ritkán látogattak az elfoglalt területekre,³⁰ Smilo lehetett az érdekeik képviselője a megyében. Az ispáni tisztség az Árpád-korban bárói méltóságnak számított, de a 14. század közepén ezt eltörölték, ami alól egyedül csak a pozsonyi ispán képezett kivételt,³¹ amely méltósággal zárultak rendszeresen a méltóságsorok a Zsigmond-korban.³² Smilo tehát névlegesen az ország egyik legfontosabb tisztségét tudhatta magáénak, és tekinthette magát a magyarországi bárók egyikének. Számára az ispáni tisztség nem csak egy cím volt, hanem ő ténylegesen is részt vett a megye igazgatásában, ugyanis a megyei szolgabírákkal közösen hozott ítéletet bírósági perben,³³ elrendelt birtokba iktatást,³⁴ sőt még a pozsonyi várhoz tartozó birtokot is bérbe adott.³⁵

²⁷ DVOŘÁKOVÁ 2012, 51.

²⁸ ENGEL 1996, 292.

²⁹ DF 227039. ENGEL 1996, 168. Smilo ebben az oklevelében egy által korábban kiadott oklevélre utal, ezért is biztos, hogy már korábban is a megye élén állt. SÜTTŐ 2002, 33.

³⁰ A két testvér 1385. július második felében jöhetett az országba, és október vége körül távozhattak. Ezután általában májusban jöttek Magyarországra tárgyalni az elfoglalt területekről. Előbb Győrben 1386 májusában (Prokop itteni jelenléte kérdéses), majd 1387 és 1388 májusában Semprén találkoztak Zsigmonddal. ŠTEPÁN 2002, 807-810, 822-23. Amellett, hogy ritkán jöttek az országba, keveset foglalkoztak a terület igazgatásával. Prokop úgy tűnik, hogy nem avatkozott a meghódított területek ügyeibe, egyedül Jodok esetében van erre információ. Ő legfőképp Pozsony város ügyeivel foglalkozott, viszont nemcsak akkor mikor az országban járt. ZsO I. 464, 520, 634. sz. DVOŘÁKOVÁ 2012, 53-55. 1388 márciusában Brünnből intézett parancsot a városhoz. ZsO I. 464. sz.

³¹ TRINGLI 2009, 508.

³² C. TÓTH 2012, 102-103.

³³ HOKL 315. DVOŘÁKOVÁ 2012, 53-54.

³⁴ ZsO I. 37, 676. sz.

³⁵ ZsO I. 445. sz.

2.Ábra - Az elfoglalt területek Pozsony megyében (kék csíkozás) és az ispáni tisztséghez tartozó birtokok (piros csíkozás) –az átfedések külön jelölve.

A pozsonyi ispán címen kívül Smilo használt egy másikat is, 1386. március elejétől magát leginkább *comes et capitaneus Posoniensis*-nek nevezte. Pozsony városának valóban volt egy városkapitányi tisztsége (Hauptmann), de ez a tisztség Zsigmond halála után alakult ki, így nem valószínű, hogy a megnevezésnek a városhoz lett volna köze,³⁶ sokkal inkább a várhoz. Jóval Kunštáti Smilo felbukkanása előtt, 1327-ben van említés *Nicolaus capitaneus Posoniensis*-ről,³⁷ de nincs több ilyen adat, ez így inkább tűnik csak elnevezésnek, mint tényleges tisztségnek. Smilo a következő, aki ezzel a címmel szerepel, utána Silstrang Erik 1407-ben,³⁸ majd Kapler Péter 1413-ban volt pozsonyi kapi-

³⁶ MAJOROSSY 2012, 175.

³⁷ DL 2452. ORTVAY 1894, 140.

³⁸ Habár Ortvay Tivadar értesülései szerint 1400-ból egy bizonyos Nicolaus Flis-re van adat mint *Hauptmann zu Presburgk*. A megnevezés vélhetően a várkapitányi, és nem a városkapitányi

tány. Közöttük nincsen semmilyen folytonosság a címek között, ami mégis közös lehet bennük, hogy mindhárman külföldiek, és akkor nevezték magukat kapitánynak, amikor Pozsony vára nem királyi uralom alatt állt. Silstrang Erik akkor igazgatta a várat és viselte a címet, amikor ez Zsigmond nővére, - Margit hercegnő uralma alá tartozott, a morva Kapler Péter pedig valószínűleg akkor, amikor a vár Hohenzollern Frigyes nürnbergi várgrófnál volt zálogban.³⁹ Engel Pál hívta fel először a figyelmet a kapitányi tisztséget illetően, hogy ez a megnevezés vagy divatból terjedt el, vagy a várak hasznosításának új módja lehetett a Zsigmond korban, mindenesetre a tisztséget elsősorban idegen származásúak töltötték be.⁴⁰ A pozsonyi vár esetében úgy tűnik, hogy eleinte azért voltak idegen származásúak a kapitányai, mert akkor a vár épp külföldiek igazgatása alatt volt.⁴¹ A cím a náluk használatban levő megnevezés Magyarországra való átültetése lehetett.

Arról, hogy a pozsonyi ispáni tisztségen túlmenően milyen joghatóságuk volt az őrgrófnak az elfoglalt területeken (beleértve Nyitra megyét is), az 1387. májusi tárgyalás pontjai tájékoztatnak. Vencel király győri ítéletének azon része, amelyben kikötötte, hogy Mária királynőnek 200.000 forintot kell fizetnie a terület visszaszerzéséért, az év november 11-ig nem valósult meg, mivel a királynő anyjával együtt fogságba esett a Délvidéken. Ezért Zsigmond koronázása után, immár az ország törvényes uraként az unokatestvéreivel találkozott Semptén, hogy a Duna és a Vág közti terület ügyét megbeszéljék. Az 1387. május 16-án kiadott egyezmény⁴² szerint a morva őrgrófok az általuk birt megvényekben egy magyar emberüket nevezhették ki, aki a megye négy szolgabírájával együtt, az ország szokásjoga szerint ítélezhetett a megye törvényszékén (*sedria*). Ez alól egyedül a királyi törvényszék alá tartozó ügyek jelentettek kivételt.⁴³ Mivel a megyésispán feladata volt a szolgabírákkal együtt ítéletet hozni a *sedria*-n,⁴⁴ ezért a megállapodás ezen pontja az ispán kinevezésére utalhatott. Amint láttuk Smilo már 1385

tisztségre vonatkozhatott (*stat hauptman*). Flis kilétéről ennél többet nem tudni, így például azt sem, hogy külföldi volt-e vagy sem. ORTVAY 1894, 187.

³⁹ ENGEL 1996, 395. Zsigmond Pozsony várát és városát, Komárom és Gecsztos várral és egy sor más várral és birtokkal együtt 1410. július 25-én adta zálogba Hohenzollern Frigyesnek addig, ameddig ezeknek a jövedelmeiből neki 20.000 forintja származik. MON. ZOLL. VI, 618; FEJÉR VÁRMEGYE, 493. Nem lehet tudni, pontosan mikor is történt ezek kiváltása, de 1414-ben Komárom és Gecsztos még Frigyesnél volt zálogban, ezért valószínű, hogy Kapler kapitánysága idején 1413-ban Pozsony is még zálogban volt. ENGEL 1996, 317, 344.

⁴⁰ ENGEL 2003, 90.

⁴¹ A tisztség később meghonosodni látszik a megyében, 1423-tól Rozgonyi György nevezte magát pozsonyi kapitánynak. ENGEL 1996, 395.

⁴² Az egyezmény egyes pontjaira kitért Mályusz Elemér, valamint Julius Bartl és Daniela Dvořáková röviden összefoglalva ismertette. MÁLYUSZ 1984, 277; DVOŘÁKOVÁ 2012, 52-53. BARTL 1979, 50.

⁴³ „Item, supradicti domini marchiones in comitatibus, quos apud manus eorum habent et tenent, possunt locare iudicem hominem ipsorum Hungarum, qui unacum quatuor iudicibus nobilium eiusdem comitatus secundum consuetudinem regni iudicabunt causas inibi emergentes, taliter tamen, quod ea que ad curiam nostram regiam iudicanda dinoscuntur pertinere, ad eandem curiam remittantur.” CDM. XI. 382.

⁴⁴ Gyakran ezt a feladatot az alispán látta el. TRINGLI 2009, 509-511. Nincsen adat Kunštáti Smilo alispánjáról, viszont arról igen, hogy Smilo elnökkölt a Pozsony megyei törvényszéken. ZsO I. 37, 634, 676. sz.

végén ispánnak címezte magát, így ez a már bevett gyakorlat Zsigmond általi utólagos elismerését jelentette.⁴⁵

Egy másik pont az elfoglalt terület lakói és az őrgrofok közötti esetleges konfliktussal foglalkozott, amely esetben a részükről és Zsigmond részéről is két-két választott személynek kellett igazságot tenni.⁴⁶ Az egyházi jövedelmek kapcsán abban egyeztek meg, hogy Jodok és Prokop minden egyházi birtokot visszaad, és felhagy a különböző egyházi jövedelmek szedésével. Továbbá az egyházi javadalmak adományozását az egyházi személyekre bízzák, mint ahogy ez korábban bevett szokás volt. Itt is egyedül a királyi fennhatóság alatt levő egyházak képeztek kivételt, amely egyházak kegyúri jogát az őrgrofok gyakorolhatták az itteni uralmuk ideje alatt.⁴⁷ Az egyházat érintő ügyeken kívül a magánbirtok kérdésével is foglalkoztak, amely kapcsán megegyeztek, hogy a két testvér minden nemesi javat és birtokot vissza fog adni tulajdonosaiknak.⁴⁸ Ám azt nem szabályozták, hogy ez milyen formában, milyen feltételek alatt fog megtörténni. Végezetül az őrgrofok ígéretet tettek, hogy az elfoglalt területeken kívül nem terjesztik tovább uralmukat a Vág folyó semelyik oldalán, és ezeken nem fognak semmi-féle újítást bevezetni.⁴⁹ A bármiféle újítás bevezetésének a tiltása érzékelteti, hogy az őrgrofok Észak-nyugat magyarországi uralmát csak időszakosnak tekintették. Az 1385-ös felhatalmazás a terület elfoglalására csak addig szólt, amíg az őrgrofok költségei megtérülnek. Hosszú rávú berendezkedéssel nem számoltak, Zsigmond is azon volt, hogy visszaszerezze a területet. Az, hogy ezt netán Morvaországhoz csatolnák pedig fel sem merült.

Zsigmond mindezekért a vállalásokért cserében megfogadta, hogy az északnyugat-magyarországi uralmukban és itteni jogaikban unokatestvéreit sértetlenül megtartja, amíg e területet ki nem váltja tőlük. A tárgyalásokra egyes magyarországi bárók és főpapok is elkísérhették Zsigmondot, ők az egyezmény szövegét pecsétjükkel erősítették meg, mintegy kezességet vállalva annak betartására.⁵⁰

⁴⁵ Az egyezmény szerint az őrgrofoknak egy magyar emberüket kellett kinevezniük a szolgabírák mellé. Smilo nem volt az, mégis ő látta el ezt a feladatot még a tárgyalásokat követő évben is. ZsO I. 634, 676.sz.

⁴⁶ „Item si aliqua dampna et nocumenta inter regnicolas nostros parte ab una, et ipsorum dominorum marchionum in tenutis, que tenent in regno Hungarie parte ab altera evenirent seu fieri contingerent, ex tunc de parte nostri duo et ex parte dominorum marchionum similiter duo, quos duxerimus eligendos, hec eadem discuciant, cognoscant et faciant inter ipsos iusticiam expeditam.” CDM. XI. 382.

⁴⁷ „Item quod dicti domini marchiones omnes possessiones utilitates et decimas ecclesiarum daciones et exacciones earumdem ipsas concernentes reddere et dimittere debent, reddunt et dimittunt, sicut alias temporibus aliorum regum fuit observatum, ac etiam collaciones beneficiorum et ecclesiarum ad prelaturas et personas spirituales spectantes, exceptis collacionibus regalibus, que ad dominos marchiones spectare debent, quamdiu ipsa bona in Hungaria tenuerint, nec non citaciones, correcciones cleri, vocaciones ad synodos, visitaciones personarum ecclesiasticarum habeant processum pacificum, prout hactenus fuit observatum.” Uo.

⁴⁸ „Etiam nobilium bona ac possessiones debent reddere et reddunt cum effectu...” Uo.

⁴⁹ „...extra tenutas, quas nunc in Hungaria tenent, plura castra, civitates, terras, opida et villas regni eiusdem et regnicolarum tam ex ista quam alia parte fluvii Wag non debent per se aut per suos occupare aut aliquas novitates introducere...” Uo.

⁵⁰ A következő főurak pecsétjei található az okmányon: Alsáni Bálint pécsi püspök, Kanizsai János egri püspök és udvari kancellár, Lackfi István nádor és erdélyi vajda, Bebek György királynéi tárnokmester, Bebek Imre ispán, és országbíró, Szécsényi Frank, valamint Treutel Miklós pozsegi ispán CDM. XI. 383.

A terület visszaszerzése

Az 1387 májusi semptei egyezmény több ponton is szabályozta az őrgrófok hatalmát a térségben, ellenben a visszaváltás ügyét nem érintette. Zsigmond biztosította unokatestvéreit itteni uralmuk sértetlenségéről a kiváltás pillanatáig, de arról, hogy ez milyen formában valósult volna meg, az okmány nem tért ki. Mivel a 200.000 forint kifizetésére nem került sor a határidőig, kérdéses hogy a Vág és a Duna közét ezután is ezért az összegét lehetett-e visszaszerezni. Habár az unokatestvéreivel kötött szerződésckben nem merült fel a terület részletekben való kiváltása, Zsigmond mindenesetre nekikezdett a pénz összegyűjtésének a következő év első felében, úgy hogy zálogosításba fogott.⁵¹ Előbb január 31-én a Nyitra megyei Tapolcsány várhoz tartozó Herenen falvat adta zálogba, hogy a csehek által elfoglalt várakat kiválthassa.⁵² Majd április 29-én épp annak a Kanizsai Jánosnak (és testvéreinek) zálogosította el a Vas megyei Borostyánkő várát, aki részt vett az előző évi semptei tárgyalásokon. A kölcsönvett összeg ebben az esetben is arra kellett, hogy a csehek kezén levő számos várat visszaszerezze.⁵³ Később, július 9-én a pozsegai Kővárat adta zálogba. Az ügylet okleveléről csak egy későbbi tartalmi átirat maradt fenn,⁵⁴ így az nem derül ki belőle, hogy a várak kiváltására kellett-e a pénz. Mivel azonban az 1387-es semptei találkozók egyik résztvevője, Treutel Miklós volt a zálogba vevő, és időben is közel állt a másik két tranzakcióhoz, ezért ez könnyen elképzelhető. A három ügyletből 8.600 forintot sikerült szerezni, ami nagyon kevés volt a megszállt terület teljes visszaszerzésére, de egy-két vár kiváltására elég lehetett. Ezért még ebben az évben a Vág és a Duna közti térség maradéktalan visszaszerzésért Zsigmond Semptén ismét májusban találkozott az unokatestvéreivel.

Ugyan Zsigmond 1385. július 9-én Brandenburg Altmark és Priegnitz részeit zálogba ígérte az őrgrófoknak, ez nem valósult meg ténylegcsen a brandenburgi rendek ellenállása miatt.⁵⁵ Ám Zsigmond nem állt el a tervtől, sőt Neumark kivételével az egész Brandenburg zálogosításán keresztül próbálta meg Északnyugat-Magyarország visszaszerzését. Ehhez viszont a testvérei beleegyezését kellett kieszközölnie. Bátyja, Vencel, azzal a feltétellel egyezett bele a dologba, hogy ha az apjuk által kijelölt öröklési sorrendet megváltoztatják. Továbbá, az ugyancsak IV. Károly által Zsigmondnak elrendelt heti pénzt – amelyet a kuttenbergi pénzverdének kellett biztosítania – Vencel kapta meg.⁵⁶ A másik testvér, János görlitzi herceg, a beleegyezésért Brandenburg Odera folyótól keletre fekvő területeit, vagyis a Neumarkot kérte. Ezenfelül, az öröklési sorrenden is számára előnyös változtatást kért, hogy átvehesse Zsigmond helyét, amivel a gyermektelen Vencel hatalmát jó eséllyel örökölhette Csehországban.⁵⁷ A testvérek

⁵¹ BARTL 1979, 50.

⁵² „...pro... debitis quibus Bohemis pro liberatione et redemptione castrorum per ipsos occupatorum...” DL 96613, ZsO I. 417. sz.

⁵³ „...pro imminenti nostra et totius regni nostri valida expeditione, presertim pretextu redemptionis nonnullorum castrorum nostrorum erga manus Bohemorum...” ZsO. I. 521. sz.

⁵⁴ DL 70822.

⁵⁵ HOENSCH 1996, 57. SÜTTŐ 2003, I. 134-135.

⁵⁶ Vencel végül is az ügylet megkötése után, június 28-án adta beleegyezését Brandenburg zálogosításába. Zsigmond és az őrgrófok közötti tranzakció május 22-én kötött meg. Előzőleg csak felhatalmazta Jodok őrgrófot, hogy Brandenburgról tárgyaljon Zsigmonddal. ZsO I. 500, 559, 622. sz.

⁵⁷ HOENSCH 1996, 72.

beleegyezése mellett a brandenburgi rendeket is meg kellett győzni. Utóbbiak követeit hívta a magyar király 1388. március 16-án Trencsénbe tárgyalni.⁵⁸

Az 1388. évi ugyancsak májusban, Semptén sor kerülő találkozón Zsigmondnak sikerült megegyezésre jutnia az unokatestvéreivel. A megállapodás szerint ahhoz, hogy Magyarországot a régi határaiba visszaállítsák,⁵⁹ Zsigmond zálogba adta a brandenburgi örgrófságot nem a győri ítéletben megállapított 200.000 forintért, hanem több mint ennek duplájáért, 565.263 forintért. A kiváltás idejét öt évben szabták meg, amennyiben ez ennyi idő alatt nem történt volna meg, akkor az örgrófság Jodok és Prokopra szállt volna.⁶⁰ A visszaszerzési összeg ilyen méretű megnövekedése mögött az állhatott, hogy az 565.263 forint több mindent magába foglalt. Jaroslav Mezník, feltételezi, hogy Zsigmond magára vállalta Jodok örgrófnak a cseh nemesektől az 1385-ös hadjáratra felvett kölcsöneit.⁶¹ Ennél biztosabbnak tűnik annak a 25.000 aranynak a beleszámítása ebbe az összegbe, amelynek visszafizetését Zsigmond az 1388-as semptei tárgyalások alkalmával ígért visszafizetni 5 éven belül az unokatestvéreinek.⁶² Mindezekon felül valószínűleg azt az 50.000 schock prágai garast (mintegy 150.000 forint) is ide kell számolni, amelyért még 1385-ben ígérte zálogba Zsigmond az örgrófnak Brandenburg részeit, ami a rendek tiltakozása miatt megghiúsult. Mindenesetre, már a kortársak által is hatalmasként elkönyvelt összeg oly nagy volt, hogy a szerződés aláírásakor lehetett számítani rá, hogy Zsigmond nem lesz képes ezt az összeget a határidőn belül kifizetni.⁶³

Annak ellenére, hogy megegyezés született, időbe telt amíg a szerződésben vállaltakat meg tudták valósítani, ami tényleges változást jelentett az elfoglalt területeket illetően. Ugyanis a májusi találkozót követően mintha mi sem történt volna, még mindig Smilo volt a pozsonyi ispán.⁶⁴ A következő év elején, 1389 januárjában kerülhetett sor a Jodok örgróf által bírt magyarországi birtokok visszaadására. Január elsején Jodok felmentette kötelezettségeik alól a pozsonyi polgárokat.⁶⁵ Továbbá Kunštáti Smilo beferezte munkáját a megye élén, a hónap közepétől már Stiboriczi Stibort említik a források, mint pozsonyi ispánt.⁶⁶ Ez azt jelentette, hogy az 1385. őszi morva hadjárat óta először ekkor rendelkezett a magyar uralkodó a megye legfontosabb tisztségével. Jodok örgróf, mint a Luxemburg ház legidősebb férfi tagja, a dinasztia belüli vezető pozíciót akarta magának megszerezni, amelyet a német-római trónban láthatott megtestesülni.⁶⁷

⁵⁸ Ez ügyben 1388. március 16-án Zsigmond Trencsénbe hívta a brandenburgi rendek követeit. ZsO I. 467. sz.

⁵⁹ „*Volentes tamen regnum nostrum prefatum in suis pertinenciis, metis et terminis ac graniis antiquis integre et plene reducere et reformare...*” CDM. XI. 420.

⁶⁰ Uo. 422.

⁶¹ MEZNÍK 1980, 79-80.

⁶² CDM. XI. 423. BARTL, 1979, 51.

⁶³ Jodok megengedte Zsigmondnak, hogy továbbra is viselje a brandenburgi örgróf címet. HOENSCH 1996, 72. Zsigmond apja, IV. Károly is hasonlóan magas összeget, mintegy 500.000 aranyat fizetett a brandenburgi örgrófság megvásárlásáért, amely összeget még ő is csak részben tudott készpénzben kifizetni, a fennmaradó részt birtokzálogsitással illetve cladással finanszírozta. LANDWEHR 1967, 242.

⁶⁴ ZsO I. 634. sz.

⁶⁵ ZsO I. 860. sz.

⁶⁶ Uo., 883. sz.

⁶⁷ MEZNÍK 1980, 76. HOENSCH 1996, 72.

Ezért arra törekedett, hogy a brandenburgi örgrófságot ne testvérével közösen, hanem korlátlanul egymaga uralhassa. Emiatt ez év január 10-én szerződést kötött testvérével, hogy Prokop az általa bírt magyarországi várakat 20.000 shock prágai garasért átengedi neki.⁶⁸ Így ő rendelkezett volna az összes elfoglalt északnyugati országrésszel, amelyért már egyedül az övé lehetett volna Brandenburg. Ám Prokop nem kapta meg a pénzt,⁶⁹ így a magyarországi birtokok is a kezén maradtak.⁷⁰

A Vág és a Duna közti terület visszaszerzésének utolsó mozzanata egy fegyveres hadjárat volt a Prokop által bírt erősségek ellen. Magáról a hadjáratról csak annyit lehet tudni, hogy 1390 tavaszán kerülhetett sor a hadi eseményekre, hiszen márciusban azért történt egy perhalasztás, mivel az alperes Jókó királyi vár ostromában vett részt.⁷¹ Zsigmond nyáron érkezett meg a területre, amikor már véget érhettek a harcok, és egy Vöröskőn kiállított oklevélben Borostyánkő várát adományozta el.⁷² Ekkora tehát már mindkét vár a birtokában volt,⁷³ ám kérdéses, hogy Jodok adta át ezeket korábban (amennyiben Borostyánkő is elfoglalták), vagy Prokoptól foglalták vissza nemrég. A hadjárat célja kizárólag a királyi várak visszaszerzése lehetett, mivel a magánvárakat annak ellenére, hogy Zsigmond jóvoltából foglalták el, mégis a volt tulajdonosaiknak kellett saját költségén visszanyerniük. A Szentgyörgyi familia tagjai Bazin váráért 4.000, Éberhárdért pedig 1.900 forintot fizettek.⁷⁴ Igaz, Zsigmond igyekezett őket kárpótolni, ezért kapták pontosan ők Borostyánkő várát 1390 nyarán.⁷⁵ Nemcsak az elfoglalt várakat és településeket kellett visszaszereznie, hanem ki kellett eszközölnie a harcok során fogságba esett személyek szabadon bocsájtását is. Ez ügyben még Zsigmond magyar koronázási feltételei között szerepelt, hogy az általa vagy a bármilyen cseh által fogságba vetett személyt fizetés nélkül szabadon fogják bocsájtani. Nincsen arra vonatkozó információ, hogy ez ténylegesen így is történt-e, de az biztos, hogy valamilyen oknál fogva a fenti ígéret Szentgyörgyi Tamásra (Temel) nem vonatkozott.⁷⁶ Ő csak 1393-ban szabadult ki Jodok örgróf fogságából, miután eladta a család egyik várát, hogy elő tudja teremteni az összeget a szabadon engedéséhez.⁷⁷

⁶⁸ Az összeget tíz évig fizette volna évente 2.000 schok prágai garas formájában. CDM. XI. 456. MEZNÍK 1980, 79-80. BARTL 1979, 52.

⁶⁹ Jodok fizetett a testvérenek, de nem annyit, amennyit a szerződésben vállalt MEZNÍK 1980, 83.

⁷⁰ DVOŘÁKOVÁ 2009, 48-49.

⁷¹ „...*Egidius filius Petri in obsessione castri regalis Jokev vocati existeret...*” DL 75579, ZsO I. 1414. sz.

⁷² ZsO I. 1543. sz.

⁷³ A szakirodalom szerint Zsigmond 1390-re minden várát és települést visszaszerzett. DVOŘÁKOVÁ 2009, 49. ENGEL 1996, 277, 299, 300, 308, 345. A várak egy részét 1392-ben majd 1394-ben adományozta el, tehát ekkor ezek biztosan a kezén voltak.

⁷⁴ ZsO I. 1334, ZsO II. 5903 sz. Nem tudni, hogy Szentgyörgy várát mennyiért és mikor vásárolta vissza a család. Hasonlóképpen a Cseklésziek váráról Cseklészről csak annyit tudni, hogy 1392-ben a király a várért cserébe Appony várát adta. ENGEL 1996, 292.

⁷⁵ Feltehetőleg ugyanemitt kaptá Cseklészi Miklós is 1386 áprilisában a Pozsony megyei Kisszelincset, majd 1387 decemberében a cseklészi vámot. ZsO I. 329, 492. sz. DVOŘÁKOVÁ 2012, 51-52.

⁷⁶ „...*omnes captivos per ipsum dominum Marchionem, et alios quoscunque Boemos tempore sue pristine guerre captivos, ... absque omni pactione et pecuniali solutione liberabit... dempto tamen et excepto signanter Thomlino de Sancto Georgio...*” WENZEL 1876, 622. DVOŘÁKOVÁ 2012, 51.

⁷⁷ ZsO I. 2773. sz. DVOŘÁKOVÁ 2012, 51.

Zsigmond számára hosszú volt Magyarország trónjáig vezető út, amely nem ért végét az 1387. márciusi székesfehérvári koronázásával. A magyar trón megszerzése lehetetlen lett volna a rokonai segítsége nélkül, ám ennek az ára a Vágtól nyugatra eső rész átengedése volt. A terület visszaszerzése pedig évekbe és komoly erőfeszítésekbe került. Bár az 1388-as semptei találkozón még úgy tűnhetett, hogy a magyarországi hatalmáért az apja örökségét, Brandenburgot kell feláldoznia, mégsem járhatott rosszul. A brandenburgi örgrófi címet a magyar királyra cserélni nem lehetett túl nagy ár, de mivel Jodok örgróf halála után még Brandenburgot is visszakapta,⁷⁸ így lényegében a kezdeti nehézségek után, mindkét területet magáénak mondhatta.

Zálog volt-e?

Annak ellenére, hogy mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalom zálogosításnak tartja a morva örgrókok hódítását Magyarországon,⁷⁹ mégis érdemes a témát behatóbban vizsgálni, mivel a kérdés nem egyértelmű. A joghatóság felől közelítve meg az ügyet; zálogosítás esetén a tulajdonjog megmaradt így a tulajdonos joghatósága is, a zálogbirtokos csak ideiglenesen igazgatta a birtokot és rendelkezett a jövedelmeivel.⁸⁰ A morva katonai megszállás alatt levő Vág és a Duna közén a magyar uralkodó joghatósága korlátozott volt. Ennek ügyeibe Zsigmondnak kevés beleszólása lehetett, nem ő nevezte ki a pozsonyi ispánt és bizonyára afölött sem rendelkezett, hogy Kunštát Smilo kapitánynak vagy valami másnak nevezi magát. Jól érzékelteti a helyzetet az, hogy a morva bejövetel óta, Zsigmond csak 1386 áprilisában fordult meg a területen, amikor rokonai kíséretében újra visszajött az országba, miután Kis Károly már nem élt. Ekkor kiadott ugyan két oklevelet, amely érintette az elfoglalt területet, de nem ennek az ügyével foglalkozott, hanem csak a Pozsony városától felvett kölcsönökről szoltak.⁸¹ Ezután Zsigmond Semptén túl nem ment, amíg a kiváltás ügyét nem sikerült tisztázni. Mindemellett, a morva megszállás ideje alatt Zsigmond ugyan tett Pozsony megyei birtokadományokat, de ezek minden bizonnyal azon birtokok közé tartozhattak, amelyeket nem foglaltak el az örgrókok. Ezen kívül az elfoglalt területet részben vagy egészében érintő intézkedései nem voltak a magyar királynak, egyedül az első semptei találkozón tárgyaltak erről. Viszont a semptei találkozó épp azt bizonyítja, hogy a terület nem került ki teljesen a magyar király hatalma alól. Elég ha csak arra gondolunk, hogy ugyan utólagosan is, de Zsigmond beleegyezésével történt az ispán kinevezése. Továbbá, 1387 decemberében azt a cseklési vámot adományozta Zsigmond a Cseklési családnak, amely vám a pozsonyi várhoz tartozott. A várat az örgrókok tartották a kezükön, mégis a várhoz tartozó vám sorsáról a magyar király döntött.

Az ügghöz tartozó okleveles anyagot megvizsgálva is egy hasonló képet kapunk. Az egész történetet elindító 1385 júliusi oklevélben Zsigmond gyakorlatilag felhatalmazást

⁷⁸ MÁLYUSZ 1984, 75-76. WINKELMANN 2011, 100.

⁷⁹ SÜTTŐ 2003, I, 134-135. DVOŘÁKOVÁ 2009, 48-49. C. TÓTH 2009, 23. HOENSCH 1996, 55. Julius Bartl folyamatosan az angol collateral-t használja a Vág és a Duna köze kapcsán, ami alatt zálogot ért, hiszen Altmark és Priegnitz 1385-ös zálogosítását is ennek nevezi. BARTL 1979, 43-44.

⁸⁰ Zsigmond egyik záloglevelében egyenesen kikötötte, hogy beleegyezése nélkül a zálogot sem elidegeníteni, sem eladni, vagy tovább zálogosítani nem lehet. DL 8993. Minderről bővebben: INCZE 2015, 92.

⁸¹ SÜTTŐ 2003, II, 361, 367.

adott a terület elfoglalására, anélkül hogy ezt zálogosításnak nevezné, szemben brandenburi részeivel, amelyet kétségtávol zálognak nevez.⁸² Viszont a következő hónapban, amikor folyamatban volt a terület meghódítása, egy olyan dokumentumot adott ki, amelyben biztosította Pozsony városát, hogy ugyan zálogba fogja adni a települést unokatestvéreinek, de ki fogja tőlük váltani.⁸³ Továbbá, Vencel győri békebírói ítélete arról szól, hogy a területet Jodok őrgrof megszerezte, de azt nem írja, hogy milyen jogcímen.⁸⁴ Ebből a szempontból az első semptei találkozó egyezménye is hasonló, hiszen ez is csak annyit árul el, hogy a különböző települések, birtokok és erődített helyek, amelyek a magyar koronához tartoznak, az őrgrofok kezén vannak.⁸⁵ Azonban itt már a terület kiváltásáról vagy visszaváltásáról is szó van.⁸⁶ A kérdést illető utolsó okirat (utolsó semptei találkozó) fogalmaz a legegyszerűbben, ez Zsigmond egy korábbi oklevelét említi, amelyben számos települést és várat zálogba adott az őrgrofoknak.⁸⁷ Ezért amennyiben ez alatt nem az 1385 júniusi felhatalmazó okiratot értették,⁸⁸ akkor feltehetően kellett lennie egy másik oklevélnek is, amelyben Zsigmond unokatestvéreinek zálogosította el az meghódított területeket.

⁸² Lásd a 4-ik lábjegyzetet. „Und vor dasselb gelt czu einer grosser sicherheit vormachen, vorschreiben und in pfandes weis vorsezen wir yn das lant, die alde Mark genant...” CDM. XI. 331.

⁸³ „Nos civitatem nostram Posoniensem illustribus Jodoco et Procopio marchionibus Moraviae patris nostris dilectis pignoris titulo obligaverimus” FEJÉR 1843, XLIX. Ez nem egy szokványos zálogszerződés, minthogy maga az ügylet sem volt egy szokványos zálogosítás.

⁸⁴ „Item de et super terris et earum pertinentiis, quas dictus pater noster Jodocus marchio Moraviae in regno Hungariae inter flumina Danubii et Wag acquisivit” CDM. XI. 357.

⁸⁵ „... domini marchiones predicti assument et promittunt omnino castra, civitates, terras, opida et villas ad coronam regni nostri Hungariae spectantia, que in manibus ipsorum existunt et pro nunc tenent...”

⁸⁶ „... dum et quando nos ab ipsis redimere voluerimus, eadem secundum continencias litterarum inter nos et ipsos dominos marchiones prius emanatarum libere et pacifice sine contradiccione et dilacione tenentur et debent dare ad redimendum...” CDM. XI. 381-382.

⁸⁷ „... dudum illustribus principibus dominis Jodoco et Procopio marchionibus Moraviae, patris nostris carissimis, in ingressu nostro ad regnum Hungariae cum armorum gentibus pro eorum gratis et acceptis serviciis culmini nostro fideliter exhibitis, ex causis rationabilibus et iustis nonnulla et nonnullas castra, opida, civitates et villas mediantibus aliis nostris litteris ipsis titulo pignoris obligavimus tamdiu habenda et tenendas, quousque de certa pecunie quantitate satisfaceremus eisdem iuxta modum in dictis litteris expressatum...” CDM. XI. 420. Az előző oklevél is utal egy korábbi iratra annál a résznél amelyik a kiváltás feltételeiről szól.

⁸⁸ A győri ítélet sem lehetett ez az oklevél, hiszen azt Vencel adta ki.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- APPONYI 1906 *A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei.* I. 1241–1526. Szerk. Kammerer Ernő. Budapest, 1906.
- CDM *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkundensammlung zur Geschichte Mährens 1375-1408,* vol. XI. Szerk. Bretholz, Berthold, Vincenz Brandl. Brünn, 1885-1903.
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár.
- FEJÉR 1829 *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* vol. I-XI. Szerk. Fejér Georgius. Buda, 1829-1844.
- FEJÉR VÁRMEGYE Károly János: *Fejér vármegye története IV.* Székesfehérvár, 1901.
- HOKL *Hazai oklevéltár 1234–1536.* Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Budapest, 1879.
- MON. ZOLL. *Monumenta Zollerana. Urkundenbuch zur Geschichte des Hauses Hohenzollern.* Vol. VI. Urkunden der fränkischen Linie: 1398 – 1411. Szerk. Rudolf von Stillfried-Rattonitz, Traugott Maercker. Berlin, 1860.
- WENZEL 1876 *Magyar diplomacziái emlékek az Anjou-korból, III.* Szerk. Wenzel Gusztáv. Budapest 1876.
- WINDECKE 1893 *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds.* Szerk. Altmann Wilhelm. Berlin, 1893.
- WINDECKE 2008 *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról.* Ford.: Skorka Renáta. Budapest, 2008.
- ZSO *Zsigmondkori oklevéltár 1387-1424, I-XI.* Szerk. Borsa, Iván, C. Tóth Norbert, Mályusz Elemér, Neumann Tibor. Budapest, 1951-2009.

SZAKIRODALOM

- BARTL 1979 Bartl, Julius: Political and Social Situation in Slovakia at the Turning Point of the 14th and 15th Centuries and the Reign of Sigismund of Luxemburg. *Studia Historica Slovaca* 9 (1979) 41-84.

- C. TÓTH 2009 C. Tóth Norbert: *Magyarország története 6. Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387-1437)*. Budapest, 2009.
- C. TÓTH 2012 C. Tóth Norbert: A főpapi székek betöltésének gyakorlata Zsigmond király uralkodása alatt. *Gazdaság & Társadalom* 4 (2012/különszám) 102-118.
- DVOŘÁKOVÁ 2009 Daniela Dvořáková: *A lovag és királya: Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond: képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből*. Pozsony, 2009.
- DVOŘÁKOVÁ 2012 Daniela Dvořáková: Jošt a Uhorské král'ovstvo. In: *Morava v časech markraběte Jošta*. Szerk. Jan Libor. Brno, 2012.
- ENGEL 1977 Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond korban (1387-1437)*. Budapest, 1977.
- ENGEL 1996 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*. I. Budapest, 1996.
- ENGEL 2001 Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*: digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Budapest, 2001.
- ENGEL 2003 Engel Pál: *A honor. In Honor, vár, ispánság*. Szerk. Csukovics Enikő. Budapest, 2003.
- ENGEL – C. TÓTH 2005 Engel Pál, C. Tóth Norbert: *Királyok és királynék itineráriumai, 1382-1438*. Budapest, 2005.
- HÁZI 2000 Házi Jenő, Koncsol László: *Pozsony vármegye középkori földrajza*. Pozsony, 2000.
- HOENSCH 1996 Hoensch, Jörg K.: *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368-1437*. München, 1996.
- INCZE 2015 Incze János: The Pledge Policy of King Sigismund of Luxembourg in Hungary (1387-1437). In: *Money and Finance in Central Europe during the Later Middle Ages*. Szerk. Roman Zaoral. London, 2015.
- KONDOR 2012 Kondor Márta: Fejedelmi frigyek, választási ígéretek: Luxemburgi Zsigmond első koronái. In: *„Köztes Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Szerk. Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs, 2012.
- LANDWEHR 1967 Landwehr, Götz: *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*. Köln, 1967.
- MAJOROSSY 2012 Majorossy Judit: A pozsonyi városi elit és az udvar (az udvari nemesség) kapcsolatának megközelítési módjai a késő középkorban és a kora újkorban. *Urbis* VII (2012) 171-199.

- MÁLYUSZ 1984 Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984.
- MEZNÍK 1980 Mezník, Jaroslav: Die Finanzen des Mährischen Margrafen Jost. In: *Acta Creationis, Unabhängige Geschichtsforschung in der Tschechoslowakei 1969-1980*. vorgelegt dem 15. Internationalen Kongress für Geschichtswissenschaften (Bukarest, August 1980). Szerk. Vilém Prečan. Hannover, 1980.
- ORTVAY 1894 Ortway Tivadar: *Pozsony város története III. Mellékletek Pozsony 1300–1526. évi történetéhez*. Pozsony, 1894.
- SCHMIDT 2013 Schmidt, Ondřej: Jan z Moravy, patriarcha aquilejský († 1394) a Jan Soběslav, markrabě moravský († cca. 1381): Příspěvek k poznání genealogických vztahů lucemburské sekundogenitury. *Časopis Matice moravské* 132 (2013) 40–41.
- SEJBAL 1979 Sejbal, Jiří: *Dějiny peněz na Moravě*. Brno 1979.
- ŠTEPÁN 2002 Štěpán, Václav: *Moravský markrabě Jošt (1354–1411)*. Brno, 2002.
- SÜTTŐ 2002 Süttő Szilárd: Adalékok a 14–15. századi magyar világi archontológiához, különösen az 1384–1387. évekhez. *Levéltári Szemle* 52 (2002/4) 28–39.
- SÜTTŐ 2003 Süttő Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya: Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával*. I–II. Szeged, 2003.
- TRINGLI 2009 Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: *Honoris causa: tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. Budapest, 2009.
- WINKELMANN 2011 Winkelmann, Jan: *Die Mark Brandenburg des 14. Jahrhunderts: Markgräfliche Herrschaft zwischen räumlicher "Ferne und politischer Krise"*. Berlin, 2011.
- WINKELMANN 2012 Winkelmann, Jan: Sigismund von Luxemburg als Markgraf von Brandenburg 1378–1388. In: *Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen (1368–1437)*. Szerk. Karel Hruza, Alexandra Kaar. Bécs, 2012.

Abstract

The price of coming to the throne – Sigismund's fight for the throne, North-West Hungary under Moravian rule

One of the key moments of Sigismund of Luxemburg's ascension to the Hungarian throne was his cousins', the Moravian margraves' military intervention in Hungary in 1385. Thanks to this, Sigismund became ruler of the country, but in return he had to cede the territory between the Vah and Danube rivers. This paper deals with this decisive event of Sigismund's rise to power, and more precisely, with the way the territory came under foreign rule, how it was administered by the margraves during this period, and how Sigismund recovered it. Lastly, it also investigates the legal status of the conquered territory, whether is it accurate to define it as pledging or it should be called something else.

Oguz – besenyő háborúk a VIII–IX. században*

Az oguz és besenyő törzsek között a VIII–IX. század folyamán több alkalommal is háborús konfliktusokat valószínűsít a kutatás, azonban ezeknek számát, idejét és helyét illetően nincs közmegegyezés a hiányos és eltérően értékelhető kútfők értesítései miatt. A kérdés vizsgálata így önmagában is érdeklődésre tarthat számot, de annak esedleges magyar vonatkozásai tovább fokozzák a vizsgálat létjogosultságát. A honfoglalást megelőző korai magyar történet ismeretéhez ugyanis meghatározó részben járul hozzá a magyar–besenyő kapcsolatok kutatása, főleg ami a két nép között lezajlott háborúkat illeti – ezek számát, idejét és helyét sem egyöntetűen ítéli meg a szakirodalom. Mivel a három nép egymás közelében élt a magyar honfoglalást megelőző időszakban, könnyen lehet, hogy egyik esemény befolyásolta a további történéseket, azoknak egyfajta előzményének tekinthető. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy mennyi, tényszerűen adatolható fegyveres összecsapás lehetett a besenyők és az oguzok között a két század során, és azok hol és mikor történhettek meg. A terjedelmi korlátok miatt a dolgozatban a magyar–besenyő harcok kérdéskörét nem érintem, elsősorban az annak kutatásához szükséges steppei háttér ismeretéhez igyekszem hozzájárulni.

Nyugat–Belső-Ázsia történeti-földrajzi képe a VIII–IX. században

A Türk Kaganátus bukásával új politikai helyzet alakult ki az egykori birodalmi területen: a térség új nagyhatalma az Ujgur Kaganátus lett.¹ Az ujgurok azonban csak az egykori türk impérium keleti felét tudták uralmuk alatt egyesíteni,² a nyugati területek feletti valós fennhatóság igényét felváltotta a talaszi csatában³ (751) alulmaradó és a 750-es években számos fronton védekezésre kényszerülő Kínai Birodalom felé való fordulás. Az ujgur kagán belátva, hogy az egykori Türk Kaganátus nyugati részén a VIII. század második felében létrejövő új nomád szerveződések felé nem képes hatalmát kiterjeszteni, megelégedett annak jelképes gyakorlásával. Ennek kifejeződéseként az ujgur birodalom bukásáig (840) sem a karluk, sem az oguz (sem a későbbiekben felemelkedő kimek) uralkodók (akik a jabgu címet viselték) nem vették fel a kagáni titulust, ezzel is jelezve: a

* Jelen írás részletesebb steppetörténeti háttérrel és jegyzetapparátussal, valamint egyéb súlypontokkal a kolozsvári „Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából” c. periodikában fog megjelenni.

¹ GOLDEN 1992, 158, 169; VÁSÁRY 2003, 79; 85.

² GOLDEN 1992, 158; VÁSÁRY 2003, 85–86. Az ujgur területek nyugati határát 747 körül az egyik kínai dinasztikus évkönyv, a Hszin Tang-su az Altaj hegységgel azonosította (KLYASHTORNY 1982, 347). Ehhez hasonlóan a Tariat felirat [Ny 2] sorai szerint 751/752-ben (a Sárkány évében) az ujgur kagán kijelölte birodalma határait, amelyet nyugatra az Altaj fennsík nyugati vége képviselt [Ny 5] (BERTA 2004, 262–263).

³ A Talasz melletti csatában a szövetséges arab-tibeti seregek vereséget mértek a kínai császári erőkre. Az ütközet gyakorlatilag meghúzta a kínai és az iszlám civilizáció közötti földrajzi és kulturális határt, melynek következtében Turkesztán kikerült a VII. század elejétől terjeszkedő Kína befolyása alól (GIBB 1970, 96–98; GROUSSET 1970, 93–103, 114–120; VÁSÁRY 2003, 86).

steppei világnak egyetlen legitim „főfejedelme” van – az uigur kagán.⁴ Gyakorlatilag azonban az Uigur Kaganátus befolyási övezetének nyugati határa a Felső-Irtis–Altaj–Tien-san vonalon megállapodott.⁵

A karlukok az uigurok nyomása elől nyugati türk területekre vonultak, kisebb csoportjaik pedig – vállalva az uigur főséget – helyben maradtak a Hangáj-hegység környékén.⁶ A karlukok nyugati irányú elmozdulását jól nyomon követhetjük: törzseiket 746-ban már a nyugati türk törzsszövetség területén, illetve azokkal szövetségben említik az uigur rovásfeliratok.⁷ S bár 747-re a karlukok meghódoltak az uigur kagánnak,⁸ de 751 júliusában már az arab hadak mellett harcoltak a Talasz menti csatában a kínaiak ellen⁹ (tehát a területen való jelenlétük egyértelmű). A 750-es években folyamatos harcokról van tudomásunk a karlukok és az uigurok között, de a 760-as évekre a karlukok véglegesen birtokba vették a nyugati türkők földjeit, valamint a két legfontosabb nyugati türk várost, Szujábot és a Talasz folyó menti Tarazt¹⁰ – ezzel a Balhastól délnyugatra eső területek a Csü folyásvidékén a formálódó Karluk Birodalom központi részeivé váltak. 766-ra meghódoltak a karlukoknak a terület addigi urai, a Balhas-tótól délre élő és a nyugati türköket vezető türgesek is.¹¹

A kimekek eredeti szállásterületei a türk és az uigur impérium észak-északnyugati határvidékén túl terültek el. Kumekov – a téma monográfusa – szerint a kimekek a nyugati türk birodalom népei közé tartoztak és eredeti, az Altajtól északra eső, Irtis menti szállásterületeikről¹² az uigur expanzió kifulladásá után, a VIII. század második felében és a

⁴ HATHÁZI 2005, 12.

⁵ VÁSÁRY 2003, 85. Golden ezt Mongólia és Kelet-Turkesztán koordinátájában adta meg (GOLDEN 1992, 161).

⁶ BOSWORTH 1990, 658; GOLDEN 1992, 196; VÁSÁRY 2003, 108.

⁷ Vö. Tariat [D 3–4] és a SU [É 11] feliratok közlését (BERTA 2004, 259–260; 303).

⁸ Vö. SU [É 11] (BERTA 2004, 303).

⁹ VÁSÁRY 2003, 104; 107. A karlukok a talaszi ütközetben eredetileg a kínai erők mellett sorakoztak fel, de a csata során átpártoltak az arabokhoz. A kínaiak az arab–karluk harapófogóba kerülve vereséget szenvedtek (GIBB 1970, 96; GOLDEN 1992, 196).

¹⁰ CHAVANNES 1903, 86; 4. jegyzet; PRITSÁK 1951, 275; ECSÉDY 1980, 29; 37; MOLNÁR 1993, 20; VÁSÁRY 2003, 108; BERTA 2004, 312.

¹¹ PRITSÁK 1951, 277–278; GOLDEN 1990b, 349–350; GOLDEN 1992, 196; VÁSÁRY 2003, 108. A később alkotó, de a korszakra pontos adatokat fenntartó Marvazi is azt írta, hogy a karlukok régebben a tokuz-oguzok (azaz az uigurok) alattvalói voltak, de később fellázadtak ellenük és a t.r.k.s (*türges) területekre vándoroltak, melyet megtámadtak és megszereztek (MINORSKY 1942, 31). Ide tartozik, hogy Senga felhívta rá a figyelmet: nem tud olyan forrásadról, amely konkrétan ehhez a dátumhoz kötné a szóban forgó fejleményeket (SENGA 1992, 515; 35. jegyzet).

¹² Senga Toru nem osztotta Kumekov véleményét a kimekek korai szállásterületét illetően (SENGA 1997, 175). Az szerinte nem az Altajtól északra eső, Irtis menti vidékeken kereshető, hanem a Nyugat-szibériai-alföld mocsaras vidékeitől délre eső, az Ob és Irtis övezte területen, nagyjából a Kulunda-alföldön, benyomulva nyugatra a Tarka lovak országának területére a VII. század végén. Itt csatlakoztak a kimekekhez a VIII. század közepén a tatárok, kipcsakok, stb. (SENGA 1997, 183). A XI. században Gardízi – aki a Gaznevidák udvarában működött – is írt a kimekekről. Tudósítása szerint a kimekek törzsszövetsége kezdetben hét törzsből (vagy nemzetségből) állt össze az Irtis vidékén (MARTINEZ 1982, 120). Hogy a „kezdetben” kitétel milyen időszakra vonatkozik, bizonytalan, de ha eltérés mutatkozik is a „legkorábbi” kimek szállásterület földrajzi helyzetének megítélésében, az a VIII–IX. századra vonatkozó ismereteinket – itt és most – nem befolyásolja.

IX. század elején két irányba vándoroltak. Az egyik csoport dél–délnyugat felé, a Tarbagataj és a Nyugat-Altaj vidékére vonult, majd a IX. század elején a Hétfolyó vidékének északkeleti területeit is elfoglalta. A másik csoport – a kipcsakok – szintén a VIII. század második felében indult nyugatra–északnyugatra a Dél-Ural felé.¹³ Más vélemények szerint a kimekek terjeszkedése csak az ujugurok bukása után vehette kezdetét. Mindenesetre a kimek törzsszövetség a IX. század közepére a Nyugat-szibériai-alföld domináns hatalmává vált.¹⁴

A karlukok és kimekek területei az Ujgur Kaganátus nyugati végvidékén gyakorlatilag elvágták az oguzok és a besenyők földjeit az ujuguroktól. Nem volt ez azonban mindig így. Az oguzok esetében pontosan tudjuk rögzíteni nyugati irányú vándorlásuk kezdetét és biztos jelenlétüket új szállásterületükön. A Sine-uszu feliratban maradt nyoma annak, hogy a *Nyolc oguz*nak nevezett, ujugurok nélküli oguz törzsek¹⁵ 748-ban, az első ujugur kagán halála után fellázadtak. Ezt a megmozdulást a második ujugur kagán 749-re leverte.¹⁶ Az oguzok elszakadása azonban folytatódott. A Tez feliratról arról értesülünk, hogy az ujugur kagán alávetett népei megpróbálták elszakadni uralma alól.¹⁷ Ez az információ kiegészíthető a Tariat feliraton szereplő információkkal, amelyben felsorolásra kerülnek a menekülő népek – köztük az oguz törzsek.¹⁸ Róna-Tas szerint a feliratokban a felsorolt népek korai vándorlásáról van szó.¹⁹ A Sine-uszu feliratban is szó esik az oguz törzsekről, amely „ismét nem alkalmazkodván ellenséges lett” (752), és talán ezzel függ össze a Tariat felirat egyik passzusának információja, mely szerint az oguzokat hódoltatták az ujugurok.²⁰ Az ujugurok vezette tokuz-oguz törzsszövetségből tehát a VIII. század közepére a törzsek egy része kivált, és nyugati irányba, az Aral és a Szir-darja vidékére vonult. Erről a kelet-nyugat irányú vándorlásról tudósít Ibn al-Aszír – aki régi, horászáni tradíciókat is ismert, s felhasznált művében – a XIII. század elejéről; munkájában az oguzok *guz* néven tűnnek fel. Ibn al-Aszír azt írja, hogy az oguzok elhagyták korábbi területeiket,²¹ és al-Mahdí kalifa idejében (775–785) települtek le

¹³ KUMKOV 1972, 53–58; 113–114. Vö. GOLDEN 1992, 203; SENG 1997, 175.

¹⁴ PRITSAK 1982, 333. Vö. GOLDEN 1992, 202. Ez azonban aligha lehetséges, legalábbis az ujugur hatalom második felét tekintve. Támim ibn Bahr, aki 821-ben járt az ujugur kagán nyugati fővárosában megemlékezik a kimekek „királyáról” és földjükről is, mint ami „balra” – azaz északra – fekszik a kagáni várostól (MINORSKY 1948, 283–284). A Hudúd al-Álam kagánnak nevezi a kimek uralkodót (MINORSKY 1937, 100). Vö. GOLDEN 1992, 204. Ezt néhány évvel megelőzően, 817-ben egy muszlim forrásban (Al-Mamún, abbaszida kalifa [813–833] egy levelében) a kimekek – az ujugurok mellett – a népek és országok felsorolásánál szerepelnek. Vö. SENG 1997, 191.

¹⁵ SU [K 1] (BERTA 2004, 303). Vö. HAMILTON 1962, 29.

¹⁶ SU [K 2–7] (BERTA 2004, 303–306).

¹⁷ Tez felirat [É 2–3] (BERTA 2004, 238–239 és 141. jegyzet).

¹⁸ Tariat felirat [K 2]: „A Kadir (?Akadir), Kaszar, Ebdí, Berszil, Jatiz (?Jataz), Oguz [törzsek]...” (BERTA 2004, 257). Vö. KLYASHTORNY 1982, 345. Ezzel párhuzamos a Tez felirat [É 3] (BERTA 2004, 239; 142. jegyzet).

¹⁹ RÓNA-TAS 1983, 129. Éppen ezért furcsa, hogy Róna-Tas András akadémiai székfoglalójának kiadott, írásos formájában azt írta, hogy „(...) Az Ujgur Birodalom összeomlása, 840 után egy részük nyugatra távozott, ahol később guz és úz néven is szerepelnek” (RÓNA-TAS 1999, 11), ezzel azt a képzetet keltve, hogy az oguzok csak az ujugurok bukása után foglalták el közép-ázsiai területeiket.

²⁰ SU [K 10] és Tariat [É 1] (BERTA 2004, 307, 265).

²¹ Jól mutatja a korábbi oguz szállásterület belső-ázsiai voltát a Tariat felirat [D 3]-ban olvasható adat – itt van megemlítve az ujugurok által 745-ben hódoltatott Igdir törzs neve (BERTA 2004,

Transzoxániába, ahol hamarosan áttértek az iszlámra.²² Az uigur befolyás alól nyugatra húzódó oguzok követték az ugyancsak elszakadó karluk törzseket és azok új, a Balhastól délre eső szállásterületétől nyugatabbra hoztak létre törzsszövetséget az Araltó vidékén, a Kazak-steppe területén.²³ Ennek útiránya viszont nem egyértelmű. Az oguz eredetlegendára épülő elképzelések úgy vélekednek, hogy az oguzok döntő többségének szállásterülete az elszakadás idején a Hétfolyó körzetében volt, mert a hagyomány úgy tudja, hogy vezéri központjuk az Iszik-köl partján terült el és összecsapások folytak az oguzok vezére és fia, Oguz kán között, aki hosszas harcok után elfoglalta apja földjeit Talasz vidékén. Terjeszkedésük tovább folytatódott nyugatra és megjelentek Transzoxánia és Horezm határán, ahonnan egészen a Volgáig nyomultak előre.²⁴ Mindez történetileg úgy rekonstruálható, hogy a Hétfolyó vidékére vándorló karlukok birtokba vették az itteni oguz területeket, akik kénytelenek voltak a karlukok elől nyugat felé vándorolni. Ez néhány évtized alatt megtörténhetett, mert a IX. század elején már említik a források az oguzokat Horászán határán.²⁵ Rovásírásos és kínai forrásaink azonban egyértelműen a mai Mongólia területén jelzik az oguzokat már a VII. század első harmadától kezdve, így szerintünk megalapozottabb az a vélekedés, hogy azok útja a karlukokéhoz képest egy északabbi zónában folyhatott le – lévén adataink világossá teszik, hogy az uiguroktól való elszakadás idején nem a karlukok követték az oguzokat, hanem fordítva. Közöttük viszont nem tudunk harcokról ebben az időszakban – csak az uigurok elleni küzdelmeik ismertek. Vándorlásuk a Dzsungáriai kapun keresztül a Nyugat-szibériai-alföld déli sávjában történhetett, északról kerülve a karlukok új érdekszféráját. Azt viszont nem lehet kizárni, hogy a történeti hagyomány olyan, később oguz törzsekként megszerveződő néprészek emlékezetéhez köthető, akik már a VIII. századot megelőzően is az Altáj és a Tien-san régiójában éltek.²⁶

259), amely Kásgarinál a 14. oguz törzs (LIGETI 1986, 380; GOLDEN 1992, 208). 745-ben az uigurok még csak Belső-Ázsiában szilárdították meg hatalmukat.

²² PRITSÁK 1952, 284; PRITSÁK 1953, 402; GOLDEN 1972, 54. „Egy horászáni történetíró a következő megállapításokat teszi az oguzokról: «Ez a törzs az eredeti lakóhelyéről elvándorolt, al-Mahdí idején, Transzoxánia területére. Ezek később muszlimok lettek»” (Idézi: PRITSÁK 1953, 402; GOLDEN 1972, 54; GOLDEN 1990b, 351; GOLDEN 1992, 206; VÁSÁRY 2003, 112).

²³ GOLDEN 1972, 51. L. még: GOLDEN 1990b, 361; VÁSÁRY 2003, 112.

²⁴ Vö. BARTHOLD 1956, 87; AGAJANOV 1998, 61.

²⁵ AGADŽANOV 1969, 127–128; AGAJANOV 1998, 62.

²⁶ GOLDEN 2000, 556. Golden egy másik munkájában az oguz tradícióban fenn maradt oguzbesenyő harcokról tett említést (GOLDEN 1992, 207) és – mások mellett – szintén Agadžanov véleményére hivatkozik (AGADŽANOV 1969, 131–132). A folklorisztikai anyagok történeti hasznosíthatóságát nem vitatva mégis utalnom kell rá, hogy amennyiben azok igazolhatóak, akkor nem a Hétfolyó tágabb vidékén zajlottak le. Ezen a vidéken ugyanis nem voltak a VIII. században sem oguzok, sem besenyők.

Oguz – besenyő háborúk a VIII–IX. században

Az „első”, forrásban is megjelenő összecsapást az oguzok és besenyők között a VIII. század második felére, illetve a IX. század elejére keltezték; és a Szir-darja – Aral régióba helyezték a kutatásban. A kronológia és a lokalizáció alapját két forrásrészlet értesítése, az ezekből nyert következtetések illetve az ezzel párhuzamba állított további adatok kombinációja jelentette. Az egyik kútfő – amely egyben az első, biztosan a besenyőkre vonatkozó értesítés – a tibeti nyelvre fordított ún. „Hor-jelentés”.²⁷ A forrásban olyan népekkel vannak egymás szomszédságában említve, amelyek földrajzi elhelyezkedése nem volt egyértelműentisztázva az irodalomban. Így csak annyi volt biztos, hogy a besenyők „háborúskodnak a horokkal”. A másik forrásunk a DAI 37. és 38. fejezete, amelyben Bīrbanszületett Konstantin megemlíti, hogy a besenyők törzsei közül hármat kangarnak neveztek, „*mint akik a többieknél vitézebbek és nemesebbek; mert ezt jelenti a kangar elnevezés*” – ennek megfelelően pedig a kangar név náluk „*a nemes származás és vitézség értelmében volt használatos*”.²⁸ Mivel a kangar nevet számos hasonló hangalakú földrajzi – vagy földrajzi objektumhoz kapcsolható – névvel egyeztetették,²⁹ és a DAI alapján a kangarokat a besenyőkkel (vagy azok egy részével) hozták összefüggésbe, azok korabeli szállásterületét a Szir-darja középső folyásvidékének környékére, tágabban a Szir-darja – Aral régiójába helyezték, amit erősített egy korai kínai adat besenyőkre való vonatkoztatása is.³⁰ Mivel pedig az oguzok éppen erre a területre vándoroltak keletebből a VIII. század második felének közepe táján, logikus volt feltételezni, hogy a besenyők az oguzokkal háborúskodtak, azaz a tibeti kútfő az oguzokat jelöli a hor névvel. Így állt

²⁷ A besenyőket említő részletet magyar fordításban hozza Senga Toru (SENGA 1992, 504; SENGGA 1996, 41). A tibeti forrás vonatkozó passzusának francia kiadásához vö. BACOT 1956, 147–148. A szöveg keletkezését a szöveg kiadója, Jacques Bacot 787–848 közé helyezte (BACOT 1956, 139–140), Senga Toru – Moriyasu Takao vizsgálataira hivatkozva – pedig azt írta, hogy az eredeti jelentés VIII. század közepe körüli állapotokat ad vissza, tibeti fordítása pedig a VIII. század végén vagy a IX. század elején keletkezhetett (SENGA 1992, 506).

²⁸ DAI 171.

²⁹ Így pl. Kangkü ország, a kengeresz „nép”, vagy Kankar, mint a Szir-darja egy szakaszának a neve is egyeztetésre került. Ezek az azonosítások Marquart munkájában tűnnek fel először a kutatásban és mind a Szir-darja – Aral vidékével hozhatók kapcsolatba. Vö. MARQUART 1898, 10–11; MARQUART 1914, 26, 35, 99, 168.

³⁰ A lokalizálás helyességét erősítette a Szuj-su nevű kínai dinasztikus évkönyv egy adata, amelyet kapcsolatba hoztak a besenyőkkel. Forrásunk fontos adatokat közöl az I. Türk Kaganátus fő ellenfelei, a tie-lők törzsek földrajzi elhelyezkedésével kapcsolatban. A Kr. u. 600 körülre keltezhető leírás a tie-lők legnyugatibb, Bizánctól keletre élő ágáról is tartott fenn információkat. S bár forrásunk felsorolja az ide tartozó törzseket, de a 11 piktogramból álló jelsor (*ngen k'iu a lan pei žu kin li fu uu hun*) nincs központosva, melynek következtében az egyetlen alán kivételével egy név sem azonosítható megnyugtatóan. Igen jól rámutat erre az olvasatok színes tablója: az eddigiek során felmerült már az elemek azonosítása terén kaukázusi avar, onogur, bulgár, vogul, uigur, baskír javaslat is – éppen annak függvényében, hogy ki hogyan olvasta el a nem elválasztott kínai írásjegyeket (LIGETI 1986, 159). Felvetették, hogy az esetlegesen harmadik törzsnévként értelmezhető pej-zsu olvasat esetleg összefüggésbe hozható a besenyők nevével (PELLIOT 1949, 226, 1. jegyzet), s ez az álláspont jó ideig hatott a kutatásra (PRITSAG 1975, 211), de később Ligeti Lajos az egyeztetést „védhetetlen ötletnek” minősítette (LIGETI 1986, 160; 334). Hozza a felsorolást LIU 1958 I, 128, követi Pelliot véleményét KLJAŠTORNYJ 1964, 177.

össze az a teória, amely szerint a „szir-darjai őshazából” az oguzok üzték el a besenyőket valamikor a VIII. század utolsó negyede körüli időben.³¹

A gondolatmenettel azonban számos probléma van. A besenyőkre vonatkoztatott pej-zsu névről eddig nem sikerült bizonyítani, hogy a besenyőket jelölné – sőt, mint láthattuk, már maga az olvasat helyessége is kérdéses. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy mivel a kangarokkal kapcsolatba hozott egyéb, hangalakilag hasonló nevek a Szir-darja tágabb vidékére mutatnak, ez igazolná vissza a kínai névalak besenyő azonosítását. Azaz: kérdéses történeti összefüggésű adatokkal támogatták meg az egyébként bizonyítatlan jelentésű nevet.

Ugyanígy problémás a besenyők korai története szempontjából az egyedül a DAI adatára épülő besenyő–kangar megfeleltetés, nem kevésbé a kangarok földrajzi lokalizálását axiómává merevítő, ahhoz hangalakilag hasonló, de a történeti összefüggéseket mellőző nevek kérdésköre. Senga Toru alapos elemzéssel bizonyította, hogy a kangar név a DAI-ban jelző és nem népnévi értelmű,³² így nincs szükség arra a feltételezésre sem, hogy a besenyőkhöz vándorlásuk során csatlakozott egy kangar nevet viselő csoport. Következésképpen hiába is keressük a vele kapcsolatba hozható nevek alapján azok és így a besenyők földrajzi helyét. Ráadásul ezek az elnevezések, mint párhuzamok legalábbis kétségesek. Senga figyelmeztetett, hogy a kangarás név kangarral való azonosítása nemcsak hangtani nehézségekbe ütközik, hanem a miatt is valószínűtlen, hogy a kangarás vélhetően földrajzi elnevezés, és nem etnonímaként szerepel a feliratokban.³³ Valóban – a Köl Tegin és a Tez felirat is földrajzi névként értelmezi a nevet: „[A *türges* köznép] *Kengeres* (?) felé ment...”, továbbá „Az a népem *Kengkeres*-nél (*Kengkeres*-től...)” [...] ³⁴ Ide tartozik még, hogy a vele egyeztetett Kangkü (K’ang-chü) mint önálló ország csak a IV. századig létezett,³⁵ a Kankar folyónév,³⁶ a Czeplédy által hivatkozott szír névalakok pedig minden bizonnyal az onogurokra vonatkoznak.³⁷

Amennyiben viszont az ezekre épülő elméletek elesnek, csak a tibeti nyelvű forrás adatai maradnak kiindulási pontnak. Senga Toru a T’ung-tien nevű kínai nyelvű munkában további olyan adatokat talált, amelyek ugyan nem említik a besenyőket, de tovább árnyalják a Hor-jelentésben leírtakat, azokhoz újabb földrajzi támpontokat szolgáltatva.³⁸ A két kútfő párhuzamos helyeinek és a kiegészítő adatoknak a vizsgálatából leoszűrhető, hogy az elősorolt törzsek rekonstruált szállásterületeinek függvényében a besenyők legelői a Tarbagatajtól északra, az Irtis felső folyásánál voltak a VIII. század

³¹ KLJAŠTORNYJ 1964, 161–179, különösen 161–165, 177–179; GOLDEN 1972, 58; PRITSK 1975, 211–214; GOLDEN 1990a, 271–272; GOLDEN 1992, 264–265; VÁSÁRY 2003, 151; SÁNDOR 2011, 288. Már itt érdemes jelezni: nem hogy az egész korai besenyő történet egészére nézve, de még első fázisának megítélésére is jellemző a teljes bizonytalanság – egymásnak ellentmondó nézetek váltják egymást a besenyők szállásterületét, elvándorlásának idejét és célállomását tekintve.

³² SENG 1992, 506. Utalt erre már Czeplédy is, párhuzamba állítva a kangarok „nemességére és vitézségére” használt szavakat a Levedi előkelő származásának leírásához használt jelzőkkel (CZEPLÉDY 1954, 39).

³³ SENG 1992, 514; 15. jegyzet.

³⁴ KT [K 39] és Tez [É 4] (BERTA 2004, 198, 239).

³⁵ CZEPLÉDY 1969, 17.

³⁶ SENG 1992, 514, 15. jegyzet.

³⁷ BARTHA 1984, 519; HARMATTA 1995, 348; VÖRÖS 2005, 239.

³⁸ SENG 1996.

közepe körüli időkben, az Ujgur Kaganátus északi, északnyugati hatalmi területeinek szomszédságában.³⁹ Mivel a DAI adataiból tudjuk, hogy a besenyők a IX. század vége előtt már a Volga- Ural régiójában éltek, és ezt megerősítik a muszlim szerzők leírásai is,⁴⁰ megalapozott, hogy a besenyők a Felső-Irtis menti szállásterületüket a hor-okkal folytatott háborúk miatt hagyhatták el. Nem részletezve az eddigi véleményeket, most csak az oguz azonosítás lehetőségét vizsgáljuk meg.

Az biztosnak tűnik, hogy mivel okafogyott a besenyők szir-darjai lokalizációja, a horok oguz azonosítása is megalapozatlan – legalábbis az eddigi megokolások tekintetében. Történeti és földrajzi megközelítésből azonban a megfélemtetés számításba vehető a besenyők nyugatabbra való vándorlásának előidézésében. Az oguz törzsek egy jelentős hányada, kiszakadva az ujgurok vezette tokuz-oguz törzsszövetségből, valamivel a karlukok után indulhatott nyugatra – azaz a 740-es évek végén, de azok útvonalától egy északabbi irányt követhettek. Ugyanis, ha az oguz törzsek nyugati migrációja a karlukokét követte, viszont azoktól nyugatabbra eső területeket foglaltak el, ellenben nem tudunk olyan ütközetekről, amelyek a két törzscsoport között zajlott le a VIII. század második felében; akkor azt kell feltételeznünk, hogy az oguzok nem a már karluk kézben lévő területeken át, hanem attól északabbra vonulva érkezhettek meg az Aral menti steppékre.⁴¹ Ez földrajzilag a Balhas-tó felett, a Nyugat-szibériai-alföld déli részén keresztül képzelhető el, és érinthette a besenyők VIII. század közepi szállásterületét az Irtis felső folyásánál, ami időben elvileg megelőzte az ujgurok terjeszkedését, lévén éppen előlük menekültek. Az sem mellékes körülmény (bár semmiképpen sem perdöntő), hogy az ujgur feliratok megemlékeznek Baján-csor karlukok ellen viselt harcairól, tudnak az oguz elszakadásról, számos nép hódoltatásáról említést tesznek, de a besenyők elleni fellépésről nem szólnak. Ugyancsak említésre méltó, hogy a „tarkalovúak népet” jelölő Ala-jontlu név később oguz törzsnévként jelenik meg.⁴² Lehet, hogy ez csak későbbi fejlemény lenyomata, de nem zárható ki, hogy ez az oguzok vándorlásának az útirányára is utal, márpedig a tarkalovúak a besenyők nyugati szomszédai voltak,⁴³ azaz a besenyők területe éppen az elmozduló oguzok és az Ala-jontlu-k közé ékelődött; tehát ezt megelőzően az oguz migráció nehézség nélkül elérhette a besenyők földjét is.

³⁹ SENGÁ 1992, 508. Vö. VÖRÖS 2005, 237; ZIMONYI 2005, 59.

⁴⁰ Így tájékoztat például az Ural-vidéki besenyő maradványról Ibn Fadlán (SIMON 2007, 42, 43, 167. jegyzet), de ismeri a korábbi szállásterületükön maradt és az oguzok hatalma alá került besenyőket a Hudúd al-Álam is, hiszen a „kazár-besenyők” (MINORSKY 1937, 160) mellett tud a „turk-besenyők”-ről is (MINORSKY 1937, 101). Általánosságban l. MINORSKY 1937, 83. Vö. még HKÍF 41, 43; GÖCKENJAN – ZIMONYI 2001, 207–208, 215. A perzsa forrás adata 980 körüli időre vonatkozik (ZIMONYI 2005, 60). A XI. században író Kásgári az oguzok 19. törzseként (bāčānā/ bečēnēk – későbbi másolóinál a 14. törzs) ismeri az Ural-vidéken maradt besenyőket. Vö. LIGETI 1986, 381; GOLDEN 1992, 208. Tudnak a besenyők kettészakadásáról a későbbi szerzők is, így pl. al-Isztahri vagy Ibn Haukal, az al-Balhi-hagyomány képviselői. Náluk azt olvashatjuk, hogy a besenyők törzsei a kazárok és a Róm (Bizánc) között elterülő steppén telepedtek meg. „Tartózkodási helyük nem régóta képezi szállásukat, ezt ugyanis megrohták, és azon elhatalmasodtak” (KMOSKÓ 2000, 18, 60). Ez világos utalás arra, hogy a besenyőket kiűzték eredeti földjeikről (az oguzok – KKA) Vö. ZIMONYI 1990, 167–168.

⁴¹ Ugyanennek szükségyszerűségét hangsúlyozta a besenyők elvándorlásának útiránya kapcsán Sengá Toru (SENGÁ 1992, 510).

⁴² A felsorolásban Kásgárinál a 17, későbbi másolóinál a 19. törzs (LIGETI 1986, 380). Vö. GOLDEN 1992, 208.

⁴³ SENGÁ 1992, 508; SENGÁ 1993, 328; SENGÁ 1996, 42–43.

Amennyiben az elmondottak állnak, úgy ezek megtörténte minden bizonnyal Bajan-csor uralkodásának idejére keltezhető, azaz hozzávetőlegesen a 750-es évekre. Hangsúlyozni kell viszont, hogy a forrás szövegének belső logikája szerint a hor megnevezés elsősorban az ujugurokra vonatkozhat,⁴⁴ a terjeszkedő ujugur hatalom pedig könnyen háborúba keveredhetett a szomszédos besenyőkkel. Magunk tehát úgy látjuk, hogy egy VIII. század közepe körüli oguz–besenyő háború lehetősége ugyan mérlegelendő, de egyelőre nem bizonyítható. A „második” oguz–besenyő háborúként magyarázott esemény alapvetően csak időrendi megfontolások miatt lett így besorolva. A szakirodalomban napvilágot láttak olyan vélemények, melyek szerint a besenyők a IX. század első felében a Szir-darja – tágabban értelmezett – vidékéről kerültek a DAI által ismert területükre, aminek hátterében egy oguz–karluk–kimék katonai koalíció támadása állhatott. A felfogás szerint tehát a besenyők hor-okkal folytatott harcai nem jártak szállásváltással, az csak később történt meg. Mindez egy Maszúdihoz köthető passzuson nyugszik, amely így hangzik.

„A burgar s a nomád törökök al-Walandariya nevű fajtái, akiknek neve a rómaiak a Kelettel szomszédos legszélső végének Walandar néven ismert városával függ össze – ide tartoznak: Bağanak, Yağni, Bağgird, Nükabarda. Ennek az öt themának legnagyobb része fölött háromszázhusz⁴⁵ után elhatalmasodtak, és ott útve fel sátraikat a Konstantinápoly felől Róma felé vezető utat elállták – ez (az út) mintegy negyven napi út távolságot tesz ki –, s az ottani megművelt területek legnagyobb részét elpusztították. Portyázásaik egészen Konstantinápolyig értek, úgy hogy jelenleg Konstantinápoly és Róma között az összeköttetés a tengeri utat kivéve megszakadt. A kettő között, a Konstantinápoly közelében elterülő megművelt vidék sok napi járásra terjedt ki. „Az ismeretek fajtáinak s az elmúlt idők eseményeinek könyvé”-ben⁴⁶ említettük, mi volt az oka annak, hogy a törökök e négy fajtája (181) Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük, valamint a Gusztya, a Harlubja, a Kimakja között a Gurgán-tó (Aral-tó) mentén”⁴⁷

A kutatás abban többnyire megegyezett, hogy a forrásban említett katonai szövetség elűzte a besenyőket szállásaikról. Afelől viszont már közel sincs egyetértés, hogy ez pontosan hol történt, mikor és mi a passzusban felsorolt további három név azonosítása. Szóba került az Aral-vidéke,⁴⁸ ennek tágabb értelmezése (a Szir-darja középső folyásvidékétől az Aralig tartó földek),⁴⁹ valamint az Aral-tó és az Ural-folyó közötti terület is.⁵⁰ Időben helyezték a történeteket a IX. század első felére,⁵¹ a 840-es ujugur összeomlást követő időszakra,⁵² de a IX. század közepe és vége közé is.⁵³ Ami a besenyőkkel felsorolt további három népet illeti, arról Golden kimutatta, hogy a négy népelnevezés (Bağanak, Yağni, Bağgird, Nükabarda) igazából kettőt takar: az első kettő a besenyőket,

⁴⁴ SENGÁ 1992, 506. De csak elsősorban, mert nem egy esetben nem az ujugurokat jelöli a szöveg szerzője a hor névvel (SENGÁ 1992, 506–507).

⁴⁵ Kr. u. 932 (ZIMONYI 1998, 134).

⁴⁶ A munka nem maradt ránk (HKIF 58, 152. jegyzet).

⁴⁷ KMOŠKÓ 2000, 217–218 (Al-Mas‘ūdī).

⁴⁸ AGADŽANOV 1969, 129; AGAJANOV 1998, 63; GOLDEN 1972, 58–61; 67–68; GOLDEN 1990b, 352.

⁴⁹ PRITSÁK 1975, 214–215; VÁSÁRY 2003, 151–152; SÁNDOR 2011, 287.

⁵⁰ RÓNA-TAS 1997, 193–194.

⁵¹ PRITSÁK 1975, 214–215; VÁSÁRY 2003, 151–152; SÁNDOR 2011, 287.

⁵² GOLDEN 1972, 58–61; 67–68; GOLDEN 1990b, 352.

⁵³ AGADŽANOV 1969, 129; AGAJANOV 1998, 63; KUMEKOV 1972, 115.

a további kettő a magyarokat jelöli, a nevek pedig egy arab és egy perzsa alakpárt tartalmazó munkából származhattak.⁵⁴ Azonosítása a kutatásban elfogadásra talált, azonban addig (sőt, később is) ezeket a besenyő törzsszövetség komponenseinek is vélték.⁵⁵ A helyes azonosításnak pedig nagy jelentősége van, mert olyan harcokról, amelyben részt vettek karlukok, oguzok, kimekek, besenyők és magyarok nem tudunk, csak a IX. század legvégén.

Az események rekonstruálása tehát egyrészt a besenyők szir-darjai szállásterületének axiómáján, másrészt a Maszúdi által közöltekben nyugodott. Azonban az eddigiekből kitűnhetett, hogy a gyanúba vett vidék nem volt a besenyők szállásterülete. Az Ural környéke ugyan valóban a besenyők földje volt, de az nem világos, mikortól. Itt a nehézséget a kronológia okozza, ugyanis nem tudunk a Maszúdinál említett harcokról a IX. század elejére vonatkoztatva. A kutatás döntő többsége elfogadta Golden népnévi azonosítását, amiből az is következik, hogy forrásunkban a besenyők és a magyarok, illetve az oguzok, karlukok és kimekek közötti harcokról van szó. Ez az eseménysor azonban megragadhatatlan a IX. század első felében. Nem véletlen, hogy az események leírását olvasva nem kapunk választ arra, minek következtében történhetek a dolgok aszerint, ahogyan az ezekben a teóriákban megjelenik. Szóba került, hogy az események az Ujgur Kaganátus összeomlásával kialakult új helyzettel magyarázhatóak,⁵⁶ azonban ez is csak hipotézis. Természetesen a hatalmi átrendeződéssel járó harcok ugyan analógiákkal valóban igazolhatóak, az azonban nem éppen életszerű, hogy egy oguz–karluk–kimek szövetségnek kell rátámadnia a besenyőkre, hogy azokat szállásaikról kimozdítsa.⁵⁷ Így magunk úgy véljük, hogy a IX. század elején/első felében/közepén – az Araltól! – nem történt semmilyen oguz támadás, és ebből következő besenyő elvándorlás az Ural-vidékére. Már Jakubovskij rámutatott, hogy a feltett időpontban a kimekek és a karlukok nincsenek jelen az Aral térségben⁵⁸ – következésképpen Maszúdi adatára nem szabad túl feszes történeti összefüggéseket építeni. Olyan események, amelyben egyszerre (vagy közel egy időben) mind az öt nép részt vett, ismereteink szerint csak a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző időszakban zajlottak. Éppen ezért a IX. század második felére való datálás már közelíti a legvalószínűbb azonosításhoz: a forráspaszuszban leírtak a számánidáknak a nyugati karluk központ, Taraz elleni 893-as hadjáratával, valamint a karlukok meggyengülése miatt felborult hatalmi egyensúllyal állhat összefüggésben. Ezzel pedig elérkeztünk a „harmadik oguz–besenyő háború” kérdéséhez.

A történetésekről újfent Maszúditól maradt ránk értesítés, aki a következőket jegyezte fel munkájában:

⁵⁴ GOLDEN 1975, 21–35. Vö. ZIMONYI 1998, 134–135.

⁵⁵ AGADŽANOV 1969, 129; AGAJANOV 1998, 63.

⁵⁶ GOLDEN 1972, 59.

⁵⁷ Magyar szempontból pedig ez fontos adalék, mert azok a vélemények, amelyek szerint a magyarság 838 körül foglalta el Etelközt (amely itt a Don és az Al-Duna közötti térséget jelenti) éppen az ujgurok bukása és az azt követő hatalmi átrendeződésben – ennek hatásaként a besenyők Volga–Ural-vidékre való vándorlásában – találták meg teóriájuk egyetemes történeti háttérét. Vö. pl. TÓTH 1993, 11–12. „A besenyők megjelenése a volgai magyar haza, Magna Hungaria közelében az egyik fontos tényező lehetett a magyarok elvándorlásában” (TÓTH 1993, 12).

⁵⁸ JAKUBOVSKIJ 1947, 51, 24. jegyzet.

„[Megemlékezés Mu'tadid Billáh kalifa uralmáról] *Ebben az esztendőben Iszmáil ibn Ahmad [...] a turkok országába érve azt a városukat foglalta el, amelyet birodalmi székehegyüknek tekintettek, foglyul ejtve a katun-t, a király feleségét, azon kívül foglyul ejtett tízezer törököt és tízenötezret lemészárolt közülük. E király neve állítólag T.nk.s; e név az e vidék felett uralkodó minden egyes király címe volt; nézetem szerint a hazladzsija⁵⁹ néven ismeretes két fajtához tartozott.*”⁶⁰

Az események Iszmáil testvére, Naszr halálát követően játszódtak, miután Horászán felett az uralmat átvette 893-ban.⁶¹ A szerző által megadott név a török karluk alakot tükrözi.⁶² Maszúdi mellett megemlékezett az eseményekről Tabari, Ibn-al-Aszír, Narszakhí és Barhebraeus (Abu'l-Faradzs) is.⁶³ Tabari ugyanezt jegyezte fel annyi különbséggel, hogy éppen a turkok karluk azonosítását nem említi.⁶⁴ Narszakhí, perzsa történész „Buhara története” című munkájában viszont elárulja, hogy a bevett főváros Taraz volt, a támadás tavasszal, március–április környékén zajlott le, és a város ostroma hosszabb időt vett igénybe.⁶⁵ Ezzel a párhuzammal gyakorlatilag visszaigazolást nyert Maszúdi azonosítása. Kiegészíti a híradásokat Jákút leírása is, aki a következőket hagyta ránk.

„[Turkistán] *Abu Abbász mondta: Hallottam, hogy Iszmáil ibn Ahmad asz-Számáni, Horászán emíre a következőket beszélt: „Egy esztendőben vagy húszezer muszlim élén portyázó hadjáratot intéztem a turkok ellen. [...] Csak kevesen menekültek meg közülük. Táborukat annak minden tartalmával együtt otthagyni elszaladtak. Másnap reggel táborukba menve, leírhatatlan nagy zsákmányt találtunk benne. Elszállítottuk...”*”⁶⁶

A Jákút által megőrzött történetet Iszmáil ibn Ahmad maga mondja el, s az is világosan kiderül, hogy a számánida uralkodó a törökök ellen indított hadjáratot maga vezette. S bár a 893. évi vállalkozás mellett Iszmáil emír 906-ban is vezetett egy támadást a „turkok országa” ellen,⁶⁷ de a 893-as hadjárat „méretei és sikere” inkább amellel szól, hogy Jákút elbeszélése ezzel hozható összefüggésbe.⁶⁸

⁵⁹ HKIF 57, 145. jegyzet. A népnév a török *qarluq* (karluk) alakot tükrözi. Vö. PRITSÁK 1951, 270, 1. jegyzet; 289; ZIMONYI 1998, 137; 36. jegyzet.

⁶⁰ HKIF 57; KMOŠKÓ 2000, 204.

⁶¹ HKIF 57, 141. jegyzet.

⁶² HKIF 57, 145. jegyzet.

⁶³ HKIF 60, 161. jegyzet. Vö. ZIMONYI 1990, 170; GOLDEN 1992, 193, 22. jegyzet; ZIMONYI 1998, 135–136.

⁶⁴ HKIF 60.

⁶⁵ FRYE 1954, 86–87. Vö. PRITSÁK 1951, 289; ZIMONYI 1990, 170; ZIMONYI 1998, 137.

⁶⁶ HKIF 74.

⁶⁷ Ibn al-Aszír adatát idézi ZIMONYI 1998, 139. Röviden, de hasonlóan megemlékezik ugyanerről Hamadáni is (ZIMONYI 1998, 137–138).

⁶⁸ ZIMONYI 1990, 172; ZIMONYI 1998, 139. Így gondolta Molnár Ádám is, bár maga nem is számolt azzal, hogy Iszmáil 906-ban is vezetett egy katonai vállalkozást „a turkok országa és Daylam vidéke néhány helyisége” ellen (MOLNÁR 1993, 25). Zimonyi citálta még Muqaddaszi adatát is, aki szerint „Dih Nijakath egy kis város. (...) Nagyon nagy volt, de amikor Iszmáil ibn Ahmad meghódította a vidéket, elvesztette jelentőségét” E város után Tarazt írja le, amely megerősíti Narszakhí információit, aki elmondja, hogy az ostromlott város Taraz volt. Ennek a hadjáratnak azonosnak kell lennie azzal, amit Tabari és Maszúdi ír le 893 alatt (ZIMONYI 1990, 172).

A két Maszúdi-passzus tehát arra mutat, hogy az ujugrok bukása utáni új status quo fél évszázad után felborult, a karlukok hatalma meggyengült Közép-Ázsia nyugati felén, és harcok kezdődtek az „örökség”-ért a térség további szereplői, a kimekek, oguzok és besenyők között. A kimekek ekkor önálló birodalmat alapítottak,⁶⁹ míg az oguzok rátámadtak nyugati szomszédaikra, a besenyőkre, s kiterjesztették hatalmukat az egész Kazak-steppe középső területére.⁷⁰ Az oguzok besenyők elleni támadására 893–894 körül kerülhetett sor.⁷¹ Ezzel állhat összefüggésben a DAI 37. fejezetének értesítése, mely szerint a besenyőket az oguzok – kazár szövetségben – elűzték a Volga–Ural vidéki szállásterületeikről.⁷² A besenyők átkelése a Volgán hozzávetőlegesen 894-re tehető.⁷³ Ezt erősíti az események időrendje is, hiszen a számánidák karlukok elleni támadása 893-ban volt, míg az oguzok besenyő szállásterületre irányuló fellépése valamikor ugyancsak ez idő tájt következett be. Egy másik, igen elterjedt teória azonban nem ebben a konstellációban látta a történéseket.

Györffy György szinte minden elemében új megközelítést javasolt az események lefolyását és azok hátterét illetően. Nézte szerint a számánidák 893-as támadása és a DAI 37. fejezetének értesítései összefüggenek, de nem úgy, ahogyan azt maga az Aral környéki eseményeket megörökítő Maszúdi tudja. Györffy úgy látta, hogy bár Taraz elfoglalása tény – ezt tudjuk Narszakhí leírásából, azonban a „turkok” elleni hadjárat nem azonos a Taraz ellenivel. Azaz szerinte a párhuzamos offenzíva keleti szárnya támadta a nyugati karluk központot, a nyugati szárny pedig a „turkokat”, amely elnevezés az oguzokat takarta. Az azonosítás – úgy tűnik – annyin nyugodott, hogy a szláv forrásokban az oguz törzseket nevezik torkoknak (торк),⁷⁴ mely forma a turk/türk népnév visszaadása. Györffy szerint tehát Maszúdi tévesen azonosította a két számánida táma-

⁶⁹ A muszlim források a IX. század vége és a X. század eleje közötti időből tájékoztatnak arról, hogy a kimekek uralkodója a kagán – azaz a törzsszövetségből a birodalom szintjére való emelkedés erre az időre tehető (KUMEKOV 1972, 116).

⁷⁰ ZIMONYI 1990, 174–175; ZIMONYI 1998, 136; 143. Újabban ZIMONYI 2014, 287, továbbá PÁLÓCZI HORVÁTH 2014, 21–22. Könnyen lehet, hogy a karlukok, oguzok és kimekek közötti „hatalmi egyensúly” nem is a karlukok számánida támadás miatti meggyengülésével jött létre, hanem már valamivel korábban is fenn állhatott – ezt rögzíthette Jakúbi a már idézett, s 891-re befejezett művében. Ennek tükrében viszont a muszlim hadjárat éppen ennek az egyensúlyi helyzetnek a felborulásával és az oguzok és kimekek megerősödésével végződött.

⁷¹ GOLDEN 1990b, 352; VÁSÁRY 2003, 152.

⁷² MORAVCSIK 2003, 167.

⁷³ Az események időrendje erősen torlódik. A DAI 37. fejezete ugyanis a besenyők elleni oguz (és kazár) támadást „ötven évvel ezelőtt” adja meg, viszont a Volgától nyugatra fekvő, új besenyő területről a bazileosz úgy nyilatkozott, hogy „*urái ennek a földnek, mint mondtuk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje*” (MORAVCSIK 2003, 167). Magyarázták az öt év különbséget szövegromlással és két egymást követő besenyő–magyar háborúval is. Róna-Tas az el-entmondást úgy oldotta fel, hogy feltételezte: (mivel az államkormányzati mű szerkesztése 948–952 között zajlott, így) bizonyos részek hamarabb, mások később készülhettek el. Ennélfogva az első helyen a szöveg csak nagyjából, „úgy ötven éve” adja meg az új szálláshelyre való érkezés idejét, ezzel szemben az ötvenötöt a szöveg végső szerkesztésekor írhatták be, mint pontos adatot (RÓNA-TAS 1997, 197). Az így keletkező 893–897 közötti időszakra rimel a számánida támadást követő besenyők ellen indított offenzíva, amely a 893 tavaszi karluk vereség után kezdődhetett – valószínűleg még ugyanabban az évben, 893-ban (RÓNA-TAS 1997, 252). Ezt követhette a besenyők Volgán való átkelése.

⁷⁴ CROSS – SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 244, 90. jegyzet.

dást.⁷⁵ Emellett Györffy felvetette, de semmivel nem támasztotta alá, hogy „*az úzok kimozdításában része lehetett az északkelet felől támadó kimek-törököknek is*”. A megvert oguzok „*állatállományuk nagy részének elvesztése után, a sztyepp iratlan törvényei szerint nyugati szomszédaikra, a besenyőkre rontottak*”.⁷⁶ A támadás fő okaként az elveszett állatállomány pótlását jelölte meg – a besenyők lábasjószágbán való gazdagsága pedig „közismert volt”.⁷⁷ A koncepció így végső soron egy láncreakcióként tekint a magyar honfoglalásra és előzményeire: a megtámadott oguzok rázúdulnak a besenyőkre, azok pedig a magyarokra.⁷⁸

Györffy felfogása azonban számos ponton kifogásolható. Az világos, hogy Maszúdi értesítéseihez illeszkednek a DAI-ban megőrzött információk. Már Kmoskó Mihály felhívta rá a figyelmet, hogy az oguz törzseknek a besenyők ellen indított hadjárata valahogy összefügg Iszmáil, buharai emírnék a karlukok ellen 893-ban viselt hadjáratával, amely Taraz városának, a karluk fejedelem fővárosának elfoglalásával ért véget.⁷⁹ A muszlim források leírásai egy irányba mutatnak, azok pedig a nyugati karluk uralkodó elleni számánida támadásról hagytak ránk adatokat. A hadjárat két felé való bontása tehát indokolatlan és inkább azért volt ennek feltételezésére szükség, mert így lehetett megmagyarázni és alátámasztani annak feltételezését, hogy a türk név alatt az oguzokat kell értenünk. Itt azonban egyértelműen nem erről van szó – a passzusban a türk népnév csak, mint gyűjtőfogalom jelenik meg, amely a muszlim irodalomban bármelyik nomád, török népet illethette⁸⁰, és a párhuzamos helyekből kitetszik, hogy itt a karlukokat jelöli. Ami a kimekek szerepét illeti, a koncepcióba való bevonásukat aligha indokolhatta más, mint hogy Maszúdi említi őket az Aral környéki harcok kapcsán. Az oguzok elleni fellépésükre azonban nincsen semmilyen bizonyíték. Az állatállományban esett állítólagos kár hangsúlyozása sem lehet más, mint a számánidák turkoktól szerzett hadizsákmányának magyarázata.

Ennek ellenére Györffy koncepciója komoly hatást gyakorolt a kutatásra – ettől kezdve igen gyakran a magyar honfoglalás eseménysorát előidéző besenyő migráció kiváltó okát az oguzok elleni számánida támadásban jelölték meg. Ehhez még azonban

⁷⁵ GYÖRFFY 1984, 582.

⁷⁶ GYÖRFFY 1984, 582. Ugyanezen nézete már korábban is megfogalmazódott. Vö. GYÖRFFY 1971, 283; GYÖRFFY 1977a, 25–26, annyi különbséggel, hogy a támadó számánida emír „Ibrahim”-ként tűnik fel, továbbá GYÖRFFY 1977b, 125–127.

⁷⁷ GYÖRFFY 1984, 584.

⁷⁸ GYÖRFFY 1984, 584. A magunk részéről nem kívánunk állást foglalni a magyar honfoglalás tervezettségének vagy elrendeltségének kérdésében. Mindössze jelezzük, hogy Vajda László tanulságos dolgozata megkérdőjelezi a népvándorlási hullámok eddig elfogadott menetrendjének jellegét, nevezetesen, hogy a keletről induló vándorlások szükségszerűen, hullámként gyűrűznek tovább nyugatra, újra és újra legyőzve a soron következő népeket. Vö. VAJDA 1995.

⁷⁹ KMO SKÓ 1927, 155. Azaz a Maszúdi által említett Aral menti harcok, amelybe az oguzok, karlukok és kimekek is belesodrótak jelentheti azt a hiányzó láncszemet, amely összefüggésbe hozza a besenyők elvándorlását és Iszmáil számánida emír karlukokon aratott győzelmét. Vö. ZIMONYI 1990, 169; HKIF 58, 154. jegyzet.

⁸⁰ ZIMONYI 1998, 137. Emellett Molnár Ádám felhívta a figyelmet arra a kézenfekvő magyarázatra is, hogy a „türk” népnév használata a karlukokra nem meglepő, hiszen területüket korábban a nyugati türkök bírták, így azok nevét átvitték a karlukokra is (MOLNÁR 1993, 15).

azt is hozzá kell tenni, hogy további, kevert-álláspontok is megfogalmazódtak, amelyek innen is, onnan is merítettek.⁸¹

Más vélemények, amelyek nem számoltak Maszúdi két értesítésének összefüggéseivel, sőt magával a számánida hadjárat történeti következményeivel sem, úgy értékelték, hogy az addig a IX. század közepére keltezett Aral környéki harcokat időben követi a DAI adata, mint az oguz és a besenyő történelem újabb állomása. Ez utóbbi lenne a „negyedik oguz–besenyő háború”. Ennek értelmében az oguzok először egy karluk és kimek szövetség részeként elűzték a besenyőket az Aral vidékéről a IX. század első felében, majd kazár szövetségben a Volga–Ural területéről is elvándorlásra kényszerítették a besenyők törzseit – valamikor a IX. század végén, de a magyar honfoglalás előtt. Láthattuk azonban, hogy az események nem ilyen időrendben követik egymást. Maszúdi adata az Aral menti háborúról nem a IX. század közepére, hanem annak végére helyezhető, de az oguz–kazár szövetség is magyarázatra szorul.

Zimonyi István mutatott rá ugyanis, hogy a DAI említette oguz–kazár szövetség csak abban az esetben lenne érthető, ha a kazároknak érdekükben állt volna a besenyők elűldözése szállásaikról. Ez azonban veszélyeztette volna a Kazár Kaganátus területén áthaladó, a Volga, Don és Dnyeper mentén húzódó fő kereskedelmi utak biztonságát és kazár ellenőrzését. Mivel ezek forgalma a kazárok legfontosabb bevételi forrását képezte és a „Pax Chazarica” fenntartása egyértelmű kazár prioritás volt, Zimonyi szerint valószínű, hogy a császár híradásának ezt a részét a bizánci diplomácia *„divide et impera”* gyakorlatának megfelelően dolgozta át, és a valóságban nem volt az oguzok és a kazárok között semmiféle besenyő-ellenes szövetség.⁸² A felvetést nem csak a történeti valószínűség támasztja alá. Zimonyi utal Györffy észrevételére, aki a szintén a DAI-ban leírt, és a magyarok háta mögött kötetett besenyő–bolgár szövetséget értékelte hasonlóan.⁸³ Azaz egy alkalmi, mindkét fél számára előnyös, de *ad hoc* katonai együttműködést VII. Konstantin császár a bizánci kormányzati gyakorlatnak megfelelően egy tervszerű, katonai-diplomáciai szintű együttműködésnek festette le. A bolgárok magyarok elleni támadásáról beszámol Georgiosz Monachosz (azaz György barát krónikájának folytatása)⁸⁴ és a Fuldai Évkönyvek is,⁸⁵ azonban egyik sem említi a bolgár–besenyő szövetséget.

⁸¹ Így pl. KRISTÓ 1980, 171. Ehhez hasonlóan Kristó Gyula egyetemi tankönyvének belső borítóján lévő térképen az látható, hogy az arab támadás az úzokat (oguzokat) éri – igaz viszont, hogy később már a karlukok elleni támadásról van szó (KRISTÓ 1998, 48). Pálóczi Horváth András arról írt, hogy a számánidák az oguzokat támadják meg, de nem választja ketté Iszmáil hadjáratát egy Taraz és egy turkok elleni fellépésre. Az oguzokat a kimekek is megtámadták, akik a kazárokkal szövetkezve elűzték a besenyőket (PÁLÓCZI HORVÁTH 1989, 11). Később azonban Pálóczi Horváth András nem tartotta fenn véleményét – 2014-ben már azt írta, hogy a számánida támadás „türkjei” a karlukok voltak – de megjegyzi, hogy „*korábban egyes kutatók az úzokkal azonosították a megtámadott népet, mintán a türk népnév rájuk is vonatkozhatott*” (PÁLÓCZI HORVÁTH 2014, 21); Pálóczi Horváth az új kutatások tükrében immár joggal írta, hogy a számánidák karlukok elleni fellépésén túl „*arra vonatkozóan nem találunk adatot a forrásokban, hogy a számánidák az oguzokat is megtámadták volna, sem arra, hogy a karlukok nomád szomszédjaik rovására pótolták volna állatállományukat*”. Az oguzok szállásterülete Taraz városától egyébként is több száz km-re nyugati irányba kezdődött (PÁLÓCZI HORVÁTH 2014, 21–22)” Sándor Klára is úgy látta, hogy a számánida támadás a karlukok mellett az oguzokat is érte, akik „elveszett javaikat” pótolták a besenyők elleni támadással (SÁNDOR 2011, 287).

⁸² ZIMONYI 1998, 131–132.

⁸³ GYÖRFFY 1986, 36. Vö. ZIMONYI 1998, 132.

⁸⁴ Vö. MORAVCSIK 1984, 60–61, 64; HKIF 149.

Így az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy amikor Simeon értesült a besenyők magyarok elleni támadásáról, kihasználta a kedvező alkalmat, és megtámadta a magyarokat.

Zimonyi véleményéhez közelítenek azok az álláspontok, amelyek szintén megkérdőjelezik egy besenyő-ellenes oguz–kazár szövetség történetiségét. Így például felvetődött, hogy a bazileosz adata voltaképpen csupán egy alkalmi együttműködést örökölt meg, amit az magyaráz, hogy az oguzok által előidézett migrációt a kazároknak nem volt módjuk visszafordítani, így kénytelenek voltak fellépni ellene. Azaz nem tudatos szövetségi politika eredménye a kazár–oguz együttműködés, csupán egy kényszer szülte reakció a kazárok részéről.⁸⁶ Györffy szerint pedig „*valószínű, hogy a besenyők a kazárok ellen viselt, szinte évenként ismétlődő hadjáratukon vettek részt, amikor a váratlan új támadás érte őket*”.⁸⁷ Azaz a katonai együttműködést csak Konstantin látta bele az eseményekbe. Ezektől függetlenül számosan elfogadták a kazár–oguz szövetség történetiségét.⁸⁸

Összefoglalás

Magunk tehát úgy látjuk, hogy a tárgyalt négy oguz–besenyő háborúból mindössze egy, a „harmadik” igazolható biztosan. A 893-as számánida támadást követően az oguzok valóban elfoglalták a besenyők korabeli területét a Volga–Ural vidékén. Azonban az „első” háború megtörténte – bár lehetősége mérlegelhető – bizonyíthatatlan, a „második” összezsapás csak történeti konstrukciónak tűnik, míg a „negyedik” konfliktus mindent összevetve létszerűdenek hat – legalábbis ahogyan arról a DAI minket tájékoztat. Ezek tükrében csak annyit mondhatunk, hogy a VIII. század harmadik negyedében a mai Mongóliából nyugatra vándorló oguzok útja érinthette a besenyők Felső–Írtis vidéki szállásterületét, de egyelőre ezt minden kétséget kizáróan igazolni nem lehet. A besenyők a IX. század elejére elérhették az Ural-folyót, de a Szir-darja régiójában sem korábban, sem ekkor nem tartózkodtak. A IX. század legvégéig nem tudunk összezsapásokról az oguzok és a besenyők között, azonban 893–894-ben egyértelműen adatolható a terjeszkedő oguzok besenyők elleni fellépése. Hogy ezután közvetlenül lett volna egy kazár–oguz koalíció a besenyők ellen, valószínűtlen. Minden bizonnyal a DAI adata az oguzok támadásának következményeiről tartott fenn információkat, amikor is a kaganátus gyakorlatilag „elszenvedte” a besenyők Volgán való átkelését, ami egyben a Pax Chazarica végét is jelentette.

⁸⁵ Vö. GOMBOS 1937, I, 132–133; HKIF 190.

⁸⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014, 22, 62.

⁸⁷ GYÖRFFY 1984, 584. Ibn Rusztánál maradt fenn, hogy a kazárok „*a besenyők ellen minden esztendőben portyázó háborút indítanak*” (KMOŠKÓ 1997, 204). Golden sem írja le konkrétan a szövetség meglétét, csak a besenyők elvándorlásának előidézőiként említi az „oguzokkal való konfliktust” és a „kazárok nyomását” amelyek gyakorlatilag összeadódtak (GOLDEN 1992, 265).

⁸⁸ Így pl. PRITSAK 1975, 217; LIGETI 1986, 382; GOLDEN 1990a, 272; AGAJANOV 1998, 64; VÁSÁRY 2003, 152; RÁSONYI 2004, 263–264, 271.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- BERTA 2004 Berta Árpád: *Szavaimat jól halljátok...* A türk és uigur rovás-írási emlékek kritikai kiadása. Szeged, 2004.
- CROSS – SHERBOWITZ WETZOR 1953 *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text.* Szerk. Samuel Hazzard Cross, Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor. Massachusetts, 1953.
- FRYE 1954 Frye, Richard N: *The History of Bukhara.* Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhī Richard N. Frye. Cambridge–Massachusetts, 1954.
- GOMBOS 1937 Albinus Franciscus Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* [A–C] Tom. I. Budapest, 1937.
- GÖCKENJAN – ZIMONYI 2001 Hansgerd Göckenjan, István Zimonyi: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Gayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardizi, Hudud al-'Alam, al-Bakri und al-Marwazi).* Wiesbaden, 2001.
- GYÖRFFY GY. 1986 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* Sajtó alá rendezte: Györffy György. Budapest, 1986.
- HKÍF 1995 *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995.
- KMOSKÓ 1997 Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről.* Földrajzi irodalom I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest, 1997.
- KMOSKÓ 2000 Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről.* Földrajzi irodalom I/2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest, 2000.
- LIU 1958 Liu, Mau-Tsai: *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe).* I. Buch (Texte) Wiesbaden. 1958.
- MARTINEZ 1982 Martinez, Arsenio P: *Gardizi's two chapters on the Turkes.* Wiesbaden, 1982.
- MINORSKY 1937 Hudūd al-Ālam. *The Regions of the World.* Translation by V. Minorsky. London, 1937.

- MINORSKY 1942 *Šharaf al-Zamán Táhir Marwazī on China, the Turks and India.* Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky. London, 1942.
- MINORSKY 1948 Minorsky, Vladimir F: Tamīm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 12 (1948) 275–305.
- MORAVCSIK 1984 *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Moravcsik Gyula. Budapest, 1984.
- MORAVCSIK 2003 Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása.* A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003.
- SIMON R. 2007 Ibn Fadlán: *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról.* Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Simon Róbert. Budapest, 2007.
- SZAKIRODALOM
- AGADŽANOV 1969 Agadžanov, S. G: *Očerki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii IX–XIII. vv.* Ašhabad, 1969.
- AGAĴANOV 1998 Agajanov, S. G: The States of the Oghuz, the Kimek and the Kipchak. In: *History of Civilizations of Central Asia.* Vol. IV/1. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century: the historical, social and economic setting. Szerk. M. S. Asimov, C. E. Bosworth. Paris, 1998.
- BACOT 1956 Bacot, Jaques: „Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouïgours au VIIIe siècle”. *Journal Asiatique* 244 (1956) 137–153.
- BARTHA 1984 Bartha Antal: Az ősmagyarok a délorosz sztyeppen. In: *Magyarország története I/1.* Előzmények és magyar történet 1242-ig. Második rész (A magyar nép őstörténete) II/2. Szerk. Bartha Antal. Budapest, 1984.
- BARTHOLD 1956 Barthold, W: History of the Semirechyé. In: W. Barthold: *Four Studies on the History of Central Asia.* Leiden, 1956. 73–166.
- BOSWORTH 1990 Bosworth, Clifford Edmund: Karluk. In: *Encyclopaedia of Islam.* 4. Vol. Iran–Kha. Leiden, 1990. 658–659.
- CHAVANNES 1903 Chavannes, Edouard: *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.* St. Petersburg, 1903.
- CZEGLÉDY 1949 Czeplédy Károly: A karluk törzsek nevei. *Magyar Nyelv* 45 (1949) 164–168.

- CZEGLÉDY 1950 Czeplédy Károly: Új adat a besenyők történetéhez. *Magyar Nyelv* 46 (1950) 361–362.
- CZEGLÉDY 1954 Czeplédy Károly: *IV–IX. századi népmozgalmak a steppén* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 84). Budapest, 1954.
- CZEGLÉDY 1956 Czeplédy Károly: Kangarok és zavarok. *Magyar Nyelv* 52 (1956) 120–125.
- CZEGLÉDY 1963 Czeplédy Károly: A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 59 (1963) 456–461.
- CZEGLÉDY 1969 Czeplédy Károly: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugáig*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8. Budapest, 1969.
- CZEGLÉDY 1985 Czeplédy Károly: Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához) In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest. 1985. 113–128.
- DOBROVITS 2003 Dobrovits Mihály: A türk hatalom utolsó évtizede. *Antik Tanulmányok* 47 (2003) 311–317.
- DOBROVITS 2006 Dobrovits Mihály: Türkök és magyarok a sztyeppén. *Eleink* 5 (2006) 31–43.
- ECSEDY 1979a Ecsedy Ildikó: Selyemvaluta és mandarintekintély (A kínai külkereskedelem az első évezredben). In: *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16. Budapest, 1979. 36–52.
- ECSEDY 1979b Ecsedy Ildikó: Kereskedelem és háború a VI. századi türk–kínai kapcsolatokban. In: *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16. Budapest, 1979. 78–112.
- ECSEDY 1980 Ecsedy Ildikó: A Contribution to the History of Karluks in the T'ang Period. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1980) 23–37.
- GIBB 1970 Gibb, H. A. R: *The Arab Conquests in Central Asia*. New York, 1970.
- GOLDEN 1972 Golden, Peter B: The Migrations of the Oğuz. *Archivum Ottomanicum* IV (1972) 45–84.
- GOLDEN 1975 Golden, Peter B: „The People Nūkarda”. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975) 21–35.
- GOLDEN 1990a Golden, Peter B: The peoples of the south Russian steppes. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Szerk. Denis Sinor. Cambridge, 1990. 256–284.
- GOLDEN 1990b Golden, Peter B: The Karakhanids and early Islam. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Szerk. Denis Sinor. Cambridge, 1990. 343–370.

- GOLDEN 1992 Golden, Peter B: *An Introduction to the History of the Turkic People*. Wiesbaden, 1992.
- GOLDEN 2000 Golden, Peter B: Toghużghuz. In: *Encyclopaedia of Islam*. Vol. 10. 2000. 555–557.
- GROUSSET 1970 Grousset, Rene: *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Jersey, 1970.
- GYÖRFFY 1971 Györffy György: *A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez*. Történelmi Szemle 14/3–4 (1971) 281–288.
- GYÖRFFY 1977a Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977.
- GYÖRFFY 1977b Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Budapest, 123–156. 1977.
- GYÖRFFY 1984 Györffy György: A magyar honfoglalás lefolyása. In: *Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Harmadik rész (Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig) III/1. Szerk. Bartha Antal. 1984. 577–605.
- HAMILTON 1962 Hamilton, James R: Toquz-oyuz et On-uygur. *Journal Asiatique* 250, (1962) 23–63.
- HARMATTA 1995 Harmatta János: Egy szaszanida arany pecsétgyűrű felirata. In: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Magyar Őstörténeti Könyvtár 8. Szerk. Bálint Csanád. Szeged, 1995. 342–348.
- HATHÁZI 2005 Hatházi Gábor. *Sírok, kincsek, rejtélyek*. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén. Halasi Albumok 7. Kiskunhalas, 2005.
- JAKUBOVSKIJ 1947 Jakubovskij, Aleksandr: Voprosy etnogeneza turkmen v VIII–X vv. *Sovetskaja Etnografija* 3 (1947) 48–54.
- KLJAŠTORNYJ 1964 Kljaštornyj, S. G: *Drevnetjurskie runičeskie pamjatniki kak istočnik po istorii Srednej Azii*. Moskva, 1964.
- KLYASHTORNY 1982 Klyashtorny, S. G: The Terkhin Inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1982) 335–366.
- KMOSKÓ 1927 Kmoskó Mihály: Gardízi a törökökről. *Századok* 61 (1927) 149–171.
- KRISTÓ 1980 Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980.
- KRISTÓ 1998 Kristó Gyula: *Magyarország története (895–1301)*. Budapest, 1998.

- KUMEKOV 1972 Kumekov, Bulat: *Gosudarstvo kimakov IX–XI vv. Po arabskim istočnikam*. Alma-Ata. 1972.
- KURAT 1937 Kurat, Akdes Nimet: *Peçenek tarihi*. Istanbul, 1937.
- LIGETI 1986 Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986.
- MARQUART 1898 Marquart, Joseph: *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*. Leipzig, 1898.
- MARQUART 1914 Marquart, Joseph: „Über das Volkstum der Komanen”. In: *Osttürkische Dialektstudien*. Szerk. W. Bang, J. Marquart. Berlin. 1914. 25–238.
- MIQUEL, 1975 Miquel, Andre: *La géographie humaine du monde musulman. Jusqu’au milieu de 11e siècle. Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l’étranger*. Vol. 2. Paris, 1975.
- MOLNÁR 1993 Molnár Ádám: *Időjárás-varázslás Belső-Ázsiában*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 21. Budapest, 1993.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok*. [Budapest], 1989.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 2014 Pálóczi Horváth András: *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. Budapest–Piliscsaba, 2014.
- PELLIOT 1949 Pelliot, Paul: *Notes sur l’histoire de la Horde d’Or. Suivies de Quelques noms turcs d’hommes et de peuples finissant en „ar”*. Paris, 1949.
- PRITSAK 1951 Pritsak, Omeljan: *Von den Karluk zu den Karachaniden*. Sonderdruck aus Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Band 101. 1951. 270–300.
- PRITSAK 1952 Pritsak, Omeljan: The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu. *Journal Article in Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States* 2 (1952) 279–292.
- PRITSAK 1953 Pritsak, Omeljan: Der Untergang des Reiches des Oğuzischen Yabghu. In: *Fuad Köprülü armağan mélanges Fuad Köprülü*. Istanbul, 1953. 397–410.
- PRITSAK 1975 Pritsak, Omeljan: The Peçenegs: A case of social and economic transformations. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975) 211–237.
- PRITSAK 1981 Pritsak, Omeljan: *Studies in Medieval Eurasian History*. London, 1981.

- PRITSÁK 1982 Pritsak, Omeljan: The Polovcianas and Rus. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, (1982) 321–380.
- RÁSONYI 2004 Rásonyi László: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál.* [Budapest], 2004.
- RÓNA-TAS 1983 Róna-Tas András: Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 85 (1997) 126–133.
- RÓNA-TAS 1997 Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe.* Budapest, 1997.
- RÓNA-TAS 1999 Róna-Tas András: *Honfoglalás és népalakulás a középkori Euráziában. Kitajok, avarok, magyarok.* [Budapest], 1999.
- SÁNDOR 2011 Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunbogyomány – Rénszarvas vagy csodaszarvas?* Nyelvtörténet és művelődéstörténet. Budapest, 2011.
- SENGA 1992 Senga Toru: A besenyők a 8. században. *Századok* 126 (1992) 503–516.
- SENGA 1993 Senga Toru: A magyar alacs szó létrejöttének történeti háttéréhez. *Magyar Nyelv* 89 (1993) 328–336.
- SENGA 1996 Senga Toru: A T'ung-tien híradásai a közép-eurázsiai népekről. In: *A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel II.* Főszerk. Györffy György. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Budapest, 1996. 35–48.
- SENGA 1997 Senga Toru: Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. *Antik Tanulmányok* 41 (1997) 175–193.
- TÓTH 1993 Tóth Sándor László: A magyarok „etelközi honfoglalása”. *Acta Historica* 98 (1993) 3–14.
- VAJDA 1995 Vajda László: A népvándorlások kérdéséhez. *Századok* 129 (1995) 107–143.
- VÁSÁRY 2003 Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története.* [Második, átdolgozott kiadás] Magyar Őstörténeti Könyvtár 19. A sorozatot szerkeszti Zimonyi István. Budapest, 2003.
- VÖRÖS 2005 Vörös Gábor: A besenyő nyelv konstantinusi emlékei. Megjegyzések a besenyők nyelvéhez és korai történetéhez. In: *Függőkert – Orientalisztikai tanulmányok* 2. Szerk. Csirkés et al. Budapest, 2005. 231–258.
- ZIMONYI 1990 Zimonyi István: *The origins of the Volga Bulgars.* Studia Uralo – Altaica 32. Szeged, 1990.
- ZIMONYI 1998 Zimonyi István: A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Historica* 106 (1998) 129–144.

- ZIMONYI 2005 Zimonyi István: *Muszlim források a bonfoglalás előtti magyarokról*. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 2005.
- ZIMONYI 2014 Zimonyi István: The Chapter of the Jayhānī-tradition on the Pechenegs. In: István Zimonyi: *Medieval Nomads in Eastern Europe. Collected Studies*. Szerk. Victor Spinei. București–Brăila, 2014. 287–301.

Abstract

The Oghuz–Pecheneg Battles in the VIII–IX Century

With the collapse of the Türk Khaganate II there formed a new geopolitical situation in the Eurasian region controlled by the former empire: in the east from Altay the Uyghur taking on the Türk legacy consolidated power, while in the west new nomadic powers – Kharluks, Kimeks, Oghuzs and Pechenegs – were establishing their power on the ruins of the former Western Türk Empire. We know some hypothetical conflict between the Pechenegs and Oghuzs in this period. But I myself have the opinion that the most of the supposed wars between Oghuz and the Pechenegs cannot be proved with adequate certainty. Perhaps the Oghuz might have had a role in making the Pechenegs in the middle of the VIII century leave their settlement in the Upper Irtysh area. However, neither in the first half of the IX century, nor in the middle we have no data on the battles between the Oghuz and Pechenegs. These hypothetical conflicts result from the inaccurate geographical localization and interpretation of certain sources. On the contrary of this, the Oghuz occupation of Volga–Ural area occupied by the Pechenegs is certain to be recorded and dated in 893–894. It is unlikely, however, that the Oghuz offensive against the Pechenegs was carried out in alliance with the Khazars – the Khazars probably played only a passive participant role in the birth of Oghuz great power.

PERÉNYI KÁROLY

Vetélkedő Jagellók – Újabb szempontok az 1490–1492-es trónháborúkról

Hunyadi Mátyás, középkori történelmünk egyik legnagyobb formátumú uralkodója 1490. április 6-án hunyt el a bécsi Burgban. Négy trónjelölt szállt harcba a magyar koronáért: Mátyás törvénytelen fia, Corvin János, Ulászló, Miksa és János Albert. Ugyan Ulászló megválasztásával és szeptember 21-i megkoronázásával az *interregnum* véget ért, a trónharcok tovább folytatódtak. A Magyar Királyság tekintélyes része hadszíntérre vált, országos jelentőségű városok (Eger, Eperjes, Fehérvár, Zágráb) veszték el átmenetileg. A küzdelem időbeli kontúrjai sem világosak – tudniillik a Habsburg-házzal az 1482 óta fennálló hadiállapotot lezáró pozsonyi békét a budai országgyűléssel (1492) is el kellett fogadtatni, míg a déli, oszmán fronton csak 1495-ben hallgattak el (látszólag) a fegyverek.

Írásom a 15. század végi lengyel–magyar kapcsolatok egy epizódját tárgyalja,¹ történelmi vázát János Albert magyarországi trónigénye és 1490–1492 közötti háborúja jelöli ki. Meglátásom, hogy a Mátyás halála utáni trónharcok esetében a politikatörténet szintjén is lehetséges újat mondani.² János Albert hadjáratát kevesebben érintették, mint a Miksa elleni harcot, míg a témához kötődő kutatások nem egy következetlen megállapítást tettek (a sor kisebb kronológiai hibáktól kezdve mindezidáig ki nem javított tévedések³ tart). A korszak eseményeiről kizárólag az európai összefüggések ismeretében alkothatunk véleményt.⁴

Elgondolkodtató, hogy a 15. században a lengyel–magyar jó viszonyt meghaladta a fegyveres konfliktusok száma;⁵ míg I. [III.] Ulászló az együttműködés jelképe lett, addig Zsigmond uralmának első felét és Mátyás IV. Kázmérral folytatott harcát tekintük a kapcsolatok mélypontjának. A lengyel–litván perszonálunió⁶ regionális nagyhatalommá

¹ A magyarországi történettudomány adós maradt a középkori magyar–lengyel kapcsolatok monografikus feldolgozásával. Ennek kutatástörténeti problematikáját felveti: C. TÓTH 2009, 447–449.

² Jelen sorok írójával párhuzamosan Neumann Tibor is foglalkozik az 1490-es évek lengyel–magyar harcaival. Legutóbbi összefoglalása: NEUMANN 2016.

³ A forrás-centrikus kutatás programszerű kimondása: NEUMANN 2010, 335–336.; HORVÁTH 2012, 10. –Mint tudtommal senki által meg nem cáfolt forrásértelmezési hibát említtem meg, hogy II. Ulászlót állítólag 300 jász lovas követte 1491 januárjában (GYÁRFÁS 1883, 320., 414.). Az elképzelést egy forrás sem támasztja alá, a felhozott Tubero-részlet sem valós (vö. TUBERO 1994, 185.). A 19. századi történetíró nyilvánvalóan a Jaksics (Jaksity, „Jaksith”) vezetéknevet nézhette jászoknak!

⁴ Vitatott kérdés a magyar diplomácia francia–Habsburg vetélkedéshez való viszonya. Újabbban: BÁRÁNY 2014.

⁵ Nagy Lajos halálát követően a következő évekből hallhatunk a két ország közötti fegyveres összetűzésekről: 1382 (?), 1387–1388, 1395–1397, 1401, 1410–1412, 1438–1439, 1471–1474, 1474–1479, 1490–1492, 1496, 1497. Az 1439–1442-es belharcokat nem soroltuk ide, mivel I. Ulászló legitim uralkodó volt.

⁶ A Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség közös kormányzását 1505-től, a két monarchia reálunióját az 1569-es lublini szerződéstől számoljuk, vö. BAGI 2007, 30.

terre északi szomszédunkat,⁷ lehetővé vált a Jagellók Közép-Duna- medence felé irányuló terjeszkedése. Nyugaton expanziós törekvések, keleten a *status quo* fenntartása jellemezte Kázmér félszáz évnvi uralmát.⁸ Miközben „birodalma” ellentmondással teli: bár Európa legnagyobb területű országa, választómonarchiaként kisebb presztízse lehetett az örökletes királyságokénál.⁹ Bár népességének jelentős része nem tartozott a nyugati kereszténységhez,¹⁰ a 15. századtól fogva annak védőbástyájaként jellemezték. Az uralkodónak nem csak a lengyel és litván érdekeket kellett összehangolnia, hanem a lengyel tájegységeket is.¹¹

Szakirodalmunkban János Albertet tekintik politikai faktornak, megfelelkezve apja szerepéről,¹² holott fia támogatásával döntően hozzájárult a magyarországi konfliktus alakulásához. A lengyel trón betöltésével kapcsolatos döntése világtörténelmi jelentőségű. Kázmér esetében két dolgot kell kiemelnünk: a dinasztikus hatalommegosztást¹³ és a reálpolitikát.¹⁴ Míg a magyar és cseh korona megszerzését illetően a szabad királyválasz-

⁷ A kifejezés használatához: NOWAKOWSKA 2007, 30–31. –Egyes írásokban irrécáisan magas, százezres vagy nagyobb lengyel haderőről tesznek kijelentést. A kutatás jelenlegi állása szerint 25–27 ezer főt foglalt magába a Jagelló-kori magyar haderő; ennél nagyobb sereget Velence, Franciaország és a Német-római Császárság sem tudott kiállítani, vö. B. SZABÓ 2011, 84–85; RÁZSÓ 1990, 86.) A köznemesség tömeges hadba hívása Lengyelországban 50 ezer, Litvániában 28 ezer férfi mozgósításával járt volna. A 16. századi lengyel–litván haderő átlagos háborús száma 20 ezer fő volt; a korszak legnagyobb, 1581-ben felállított kontingensét 22 ezer lengyel és 5 ezer litván alkotta. Lásd KUPISZ 2012, 64., 67–68. Az 1621-es chocimi/khotyni csatában pedig a Köztársaság (a kozákok nélkül) 25 ezer fegyverest vetett be: FROST 2004, 13.

⁸ SZOKOLAY 1996. 43. A tizenhárom éves háborúban (1454–1466) végzetes csapást mért a Német Lovagrendre. Keleti terjeszkedése kevésbé gyümölcsöző, az 1449-es békekötést követően Moszkóvia vette át a kezdeményezést: GIEYSZTOR 2008, 737. Jelzésértékű, hogy míg 1368-ban a litvánok ostromolták Moszkvát (vö. SZKRINNYIKOV 1997, 13.), addig az 1480-as évekre utóbbi irányítása alá vonta valamennyi orosz fejedelemséget és megkezdte a nagyfejedelemség elleni hadjárait.

⁹ Lásd SASHALMI 2006, 19., 37. j.

¹⁰ A lengyel–litván állam nem keresztény csoportjairól, áttekintő jelleggel: ŚWIEBODA 2013, különösen 91–112. A vezető lengyel körök lovagrendi propagandára adott válaszához lásd PÓSÁN 2014, 146.

¹¹ Vö. ZOMBORI 2006, 223.

¹² KUBINYI 1991, 16., 36.

¹³ A szakirodalom lengyel–litván *perszónálunióról* tud, holott 1505-ig bezáróan Litvániát a mindenkori Jagelló- király fiatalabb testvére igazgatta: TRINGLI 2003, 83. Kázmér mind a hat fiának koronát szánt; II. János hasonló észjárás alapján engedte át 1492 nyarán Litvániát Sándornak, másik öccsét, Zsigmondot Moldva uralkodójává tették volna. Ami IV. Kázmér legkisebb fiát illeti, Frigyes bíborosként futott be karriert.

¹⁴ Így a pápai diplomácia keresztes tervei kevésbé befolyásolták (Mátyás és a szultán levelezéséhez BÁRÁNY 2006. 158.; II. Pius pápa IV. Kázmérnak írott 1464-es leveléhez SRODECKI 2013, 157.), Mátyás megsegítését Ulászló cseh királyi címének elismeréséhez és a lovagrenddel kötött szövetség felbontásához kötötte: MÁTYÁS 2008. 236., 237.; PÓSÁN 2009. 443–444. A lengyel vezetőréteg a moldvai Kilia és Belgorod 1484-es elestével és a Krimi Kánság oszmán érdekszférába jutásával revidálja álláspontját (IVANICS 1994, 20.). –Érdeemes idézni Jan Ostroróg szónoklatát (HOPP 1992, 35.; valójában a Moszkvai Nagyfejedelemséget tekintette fölélségnek, vö. SRODECKI 2013, 144.). Kázmér nagyobb rugalmasságról tett tanúbizonyságot, mint a huszitizmussal hadakozó Oleśnicki; egyedül az oszmánokkal kötött „örök béke” volt

tás hívének mutatkozott, hazájában uralma örökletessé tétele érdekében szállt síkra.¹⁵ Kázmér és Mátyás viszonya ellentmondásos: királyunk a lengyel uralkodóházból keregetett házastársat,¹⁶ ám Kázmértól s annak Habsburg feleségétől elutasító választ kapott.¹⁷ Az 1470-es években komolyabb krízissel járt a Jagellók fellépése, mint a trónigényét mindvégig fenntartó Frigyes vagy az országot dúló oszmánok: elegendő Kázmér királyfi támadására, Ulászló cseh királlyá választására (1471) és a Szilézia elleni lengyel–cseh felvonulásra (1474) utalnunk. Válaszul a magyar király Krakó nemzetközi elszigetelésére tett kísérletet.¹⁸ A lengyel udvar álláspontját Długosz mondja ki; szerinte Mátyás ellenzői a török behívását is elfogadhatóbbnak tartották az ő uralmánál.¹⁹

*

A lengyel hadtörténetírást némi aránytalanság jellemzi: míg a lovagrendi háborúk és a vélt vagy valós német fenyegetés a historiográfia központi motívumának számít, a 15. századi Lengyelország déli határain zajló harcok értékelése másodlagos volt.²⁰ Mivel minden szomszédjával interakcióba lépett, azok hatottak a hadszervezetére. Magyar és lengyel földön hasonló változások zajlottak: a nyugati és steppei hadviselés tulajdonjegyét is felmutató hadszervezet a késő középkor során a huszita harcmodor egyes elemeivel egészült ki,²¹ ezáltal lehetőség nyílik a komparativisztikai megközelítésekre.²² IV.

morális szempontból kifogásolható, de a 16. századtól ez is áthidalhatóvá vált (CZAMAŃSKA 2004, 91–101.).

¹⁵ Litvániában egyértelmű sikerrel, míg Lengyelország Jagellók vezette választókirályság maradt egészen 1572-ig. A lengyel reálpolitika, mint Öreg Zsigmond 1526-os jelöltsége a Szapolyai-Jagelló kapcsolatok megítélésekor kulcsfontosságú.

¹⁶ E. KOVÁCS 2002, 230.

¹⁷ BRZEZIŃSKA 1999, 190. Habsburg Erzsébet másik döntése is történelemalakító tényező: János Albertet tekintette a legkedvesebb fiának (FROST 2015, 280.; DUCZMAL 1996, 206.), őt preferálta a magyar trón betöltése kapcsán, de az 1492-es lengyelországi királyválasztáskor is. Vannak, akik a Habsburg-hercegnő befolyását toposznak tartják, de erre területi okok miatt nem térhetünk ki.

¹⁸ Figyelmet érdemlő, hogy IV. Sixtus pápa IV. Kázmért, Ulászlót és párthíveiket kiközösítéssel sújtotta, vö. KROFTA 1936, 108. Az erlandi püspökséggel és a Német Lovagrenddel kötött szövetséghez KUBINYI 2005, 255. Mátyás és III. Iván moszkvai nagyfejedelem Kázmér elleni szövetségéhez: MÁRKI 1893, 557.

¹⁹ Az 1471-es összeesküvésről így ír: amennyiben Mátyás „*vonakodna így cselekedni [azaz lemondani Kázmér királyfi javára – P. K.], azzal fenyegetőztek, hogy hogy inkább a barbár törökhöz fognak segítségért folyamodni, semmint hogy a királyságot erőszakkal megszerző becsületlen és kegyetlen zsoldosok királyuknak engedelmeskedjenek.*” CSUKOVITS 2008, 102.; vö. HOUSLEY 2012, 42. A lengyel történetírás Mátyás-képéhez BACZKOWSKI 2008, 41–42. A király hatalomgyakorlásához: NEHRING 2008, 486. –A magyar és lengyel rendi ideológia hasonló vonásai, a mintakövetés viták tárgyát képezik: BACZKOWSKI 2012, 145–158. Az un. központosított monarchia koncepciójához: SZÉKELY 2003, 427–428. Az elképzelés kritikája: BAK 2008, 20.

²⁰ Könyvcímében is hangsúlyozza ezt: PLEWCZYŃSKI 2002.

²¹ Ismeretes, hogy 1462-ben Mátyás zsoldjába fogadta a Felföldet pusztító „testvéreket”, Giskra katonáit, de azok etnicitása máig kérdéseket vet fel. Korábban Komorowski Pétert cseh vezérként tartották számon, holott a szakirodalom lengyelnek tekinti őt, legújabbán NEUMANN 2014, 388–389.

Kázmér korában a nehézlovasságot tartjuk a lengyel haderő ütőképesebb részének, a könnyűlovasság jelentősége a 15–16. század fordulóján nőtt meg.²³ A nehézlovasság nem csak a korban általános taktika miatt válhatott a haderő gerincévé, a különféle vértetek nagyszámú előállítására is ilyen irányba hathatott, megfelelő számban álltak rendelkezésre hadilovak is.²⁴ Többen a támadást vélik a nehézlovasság feladatának,²⁵ jóllehet vár- és városvédelem²⁶ céljából is használták. A lovasság típusait nem csupán a felszerelésük alapján különböztetjük meg, hanem harctéri alkalmazásuk szerint is.²⁷ A nyugaton sikeres taktika alulmaradhatott a kelet-európai hadszíntereken, ahol a 18. századig a lovasság nagyobb szerepe volt jellemző.²⁸ János Albert seregében *nem* találunk huszárokat: első csapatuk 1503-ban alakult meg lengyel földön,²⁹ majd néhány 16. századi forrás támasztja alá jelenlétüket.³⁰

Többen vallják, miszerint a lengyel haderő főként lovas katonákból állt,³¹ míg a többi fegyvernemhez külföldi zsoldosok tartoztak.³² Ezzel szemben a számszeríjat előny-

²² Közös kelet-közép-európai harci kultúrával számol B. SZABÓ 2013, 967–970. A lengyel és magyar haderő között nem vonhatunk egyértelmű párhuzamot. A lovagi hadakozás (a kifejezés használatához GLOSEK 2003, 16–17.) kapcsán leggyakrabban az 1241-es legnicai csatára szokás hivatkozni (vö. JACKSON 2005, 70.), azonban a nehézlovasság térnyerése időben elhúzódó folyamat lehetett. A korai lengyel állam nyugati konfliktusaiban gyalogosakat vetett be, míg az érett és késő középkorban lényeges regionális eltérések tapasztalhatók (a lengyel haderő más képet mutatott Sziléziában, mint Mazóviában). A 15. századon belül több hadügyi változás is lejátszódhatott: ilyen lehetett, ahogy a csehek visszatértek a nehézlovassághoz (PÁLOSFALVI 2005, 16.).

²³ BOROSY 2010, 27.

²⁴ A középkori hadilovákhoz VESZPRÉMY 2005, 803–816. Egyes 16. század eleji velencei követjelentések szerint a Lengyel Királyság 50 ezer hadra mozgósítható lovassal bírt, B. SZABÓ 2013, 967.

²⁵ Gyalókey Jenő és Szurmay Sándor véleményét idézi B. SZABÓ 2005, 592–593. A csapatnem csatadöntő szerepéhez lásd BONFINI 1995, 915.

²⁶ Szapolyai István nehézlovasokat rendelt Bártfa védelmére, de 1491 őszén takarmányhiány miatt kivonta őket, a gyalogságra hagyva a védelmet. BARTFA 1910, No. 2991., SZAPOLYAI 2012, No. 213.

²⁷ NÉGYESI 2000, 375–378.; HIDÁN 2000, 7–20. –Narratív források alapján nehéz megítélni a nehéz- vagy könnyű fegyverzet kérdését, akárcsak egy-egy csapatnem döntő jellegét. A kora újkor oszmán történetírók például tényellenesen páncélos lovagokként láttatták a magyarokat, vö. DOBROVITS 2013, 365.

²⁸ FROST 2000, 18.; B. SZABÓ 2004, 127–129. Ennek keretében értelmezhető a magyar könnyűlovasság lengyel fegyvernemre gyakorolt hatása. A keleti ellenfelekkel való harc ugyan szükségessé tett némi alkalmazkodást, az orosz és tatár háborúkat főképp Litvánia vívta, az oszmánokkal pedig Krakkó csak időlegesen tűzött össze.

²⁹ BRZEZINSKI 2006, 6. Újabban B. Szabó János hívta fel a figyelmet az etnicitás fontosságára, a mintakövetés nehézségeire: célszerűbb volt külföldi csapatokat igénybe venni, mint a hazai katonákat és átfegyverezni, vö. B. SZABÓ 2008, 147–148. A rác könnyűlovasok hazai jelenlétéhez uo. 145., 75. j.

³⁰ Cuspinianus 1515-ből való naplóbejegyzését lásd KULCSÁR 2006, 142.

³¹ Egy példa Báthory István erdélyi fejedelem korából: SZÁDECZKY 1931, 8.

³² A gyalogoscsoportok (*mila*) felszerelését, a tűzfegyverek elterjedését kvantitatív adatokkal jellemezhetjük. Hazánkban kevés zsoldosjegyzéket ismerünk, vö. NÓGRÁDY 2008.

ben részesítő³³ gyalogság és a tűzéréség megléte, jelentősége minden vitán felül áll. A híres 16. századi hadvezér, Tarnowski hetman a gyalogságban látta az oszmán támadások ellenszerét;³⁴ ekkoriban már általánosan használták a gyalogosok körében a tűzfegyvereket.³⁵ A szekérvár-taktikához, a gyalogcsapatok részvételéhez az 1520-as évekből találunk adatokat.³⁶ A korábbi ostromtechnikák mellett a 14. század végétől alkalmazták az új fegyvernemet, a tűzéréséget,³⁷ külön terminológia alakult a különböző lőfegyvertípusok megnevezésére.³⁸ A lengyel hadsereg harmada volt gyalogos, zömét a nehéz- és könnyűlovasság képezte.³⁹ A zsoldoscsapatok alkalmazásáról megoszlanak a vélemények;⁴⁰ a 15–16. században magyar és lengyel földön hasonló hadügyi változások figyelhetők meg, bár katonai katasztrófa hiányában a lengyel hadszervezet kevésbé alakult át, mint a magyar. Nemzetközi analógiák alapján nem igazolhatók a százezres lengyel haderőről szóló adatok, a nemesi köztársaság 16. századi fénykorában sem állított ki 30 ezernél több katonát.⁴¹

³³ Mátyás szálfegyverek nélküli, főként számszerűen felszerelt gyalogságot vetett be, NÓGRÁDY 2008, 196., 200. Az 1470-es évekbeli lengyel gyalogság hasonló módon épült fel, 1/6-a pajzsos volt, zöme számszerűen felszerelt lövész, vö. GRABARCZYK 2012, 53.

³⁴ SEBŐK 2001, 80–81.; idézi B. SZABÓ 2005, 622.

³⁵ A fennmaradt várleltárak alapján kérdőjeles a tűzfegyverek nagyszámú elterjedése, vö. HORVÁTH 2013, 297.

³⁶ A mohácsi csata előtt készült haditervekhez KUBINYI 2007, 192. A Szapolyai Jánost támogató lengyel erők összetételéhez: *multos Polonos pedites; Poloni equites et pedites duo millia; Polonos pedites, et equites Polonos cum vexillis suis*. SZERÉMI 1857, 181., 208., 216.

³⁷ A 14. században megjelenő lövegekkel egy időben használtak hagyományos távolsági fegyvereket is. Jan Długosz szerint 1389-ben a litvánok bombardákkal, ballistákkal erősítették meg vilniusi várukat, vö. PURTON 2010, 159. A történetírás legkorábban 1383-hoz, a Lajos halálát követő belviszályhoz kötötte a tűzéréség feltűnését, NOWAK 1981, 155. Magyarországhoz hasonlóan az ágyúgyártás színhelyei a városok voltak, János Albert tűzéréségéhez lásd SZÉKELY 2003, 445. A források említése tesznek a Kassa 1490–1491-es ostroma során keletkezett, ágyú okozta károkról: CZAICH 1904, 170–171; WICK 1936, 35–37. A védők egy kitörés során több lengyel ágyút is zsákmányolhattak: ISTVÁNFFY 2001, 49.

³⁸ Az ágyúkat ürméretük, az ágyúcső hossza és a felhasználás módja alapján csoportosították. Szapolyai István 1491. december 10-i keltezéssel írt levelében (BÁRTFA 1910, No. 2998.; SZAPOLYAI 2012, No. 214.) három típust említ: *bombardákat*, *tarackokat*, valamint a *busfnicákat*.

³⁹ B. SZABÓ 2013, 969., 27. j. Mátyás seregén belül hasonló arányokat állapít meg KUBINYI 2008, 32.

⁴⁰ Érdekes kérdés a nikápolyi csatában részt vett francia lovagok gyalogharca; míg Thuróczy ezt vélte alapvető harcmodoruknak, Schönherr szerint a török sáncok miatt szálltak le lovaikról, vö. THURÓCZY 1957, 83.; 193., 32. j. Vitatott, hogy nehézlovasság miként reagált a tűzfegyverek és professzionális zsoldosok megjelenésére. I. Miksa századvégi seregében a nemesek többször lovaikról leszállva vezették a csapataikat, sőt a hivatásos katonák által meghatározott hadviselés elmosta a különbségeket, vö. SILVER 2002, 78–79.

⁴¹ Túlzás, hogy 1474-ben 60 ezer ember (ESCHENLOER 2003, 946.) ostromolta Boroszlót. Az 1410-es grünwaldi csatában részt vett lengyel–litván sereget többnyire 30 ezer főre teszik, de 16 ezres becslések is léteznek: JUCÁS 2009, 57–58. –Az 1454-es statútum a tartományi gyűléssé váló *sejmik* hatáskörébe sorolta a csapatok kiállítását, vö. BARTA 2001, 294. Külföldi hadjáratokon a nemesi felkelés és vajdasági csapatok helyett képzettebb zsoldosokra támaszkodtak. IV. Kázmér uralkodásakor a Lengyel Királyság területén 20–25 ezres sereggel számolhatunk, de csak a fele vett részt külföldi expedíciókban. Jakub Kobyłański az 1435-ös vilkomiri csatában 12 000 katonának parancsolhatott, vö. HALECKI 1919, 320. Kázmér királyfi 1471-ben 12–15 ezer zsoldost

A konfliktus háttere az 1479-es békekötés, illetve az 1490 februárjában megkötött lengyel–magyar egyezmény⁴² okafigyorttá válása lehetett. Csakis egy biztosan uralkodó magyar király rendezhette a lengyel és cseh szomszédal való viszonyt. A Jagelló-fivérek összecsapását, a kortársak értelmezésében lengyel–magyar háborút Ulászló és öccse egyidejű trónigénye váltotta ki. A Magyar Királyság báróiból és prelátusaiból álló tanács május 17-ére, Rákos mezejére helyezte a királyválasztó országgyűlést. A királyi már áprilisban bejelentette trónigényét.⁴³ (A krakkói udvar aktivitása mellett kimutatható egy alacsonyabb szintű diplomácia is.⁴⁴ Az ismert tényanyag alapján hipotézisként kezelendő, mindenesetre Bonfini kijelentésével egybevág, hogy a lengyel uralkodó kezdetben nem tisztázta, melyik fiát jelöli.) IV. Kázmértól kapott csapataival 1490 júliusában a lengyel zálogban lévő szepességi⁴⁵ Lubló környékén állomásozott.⁴⁶ A Dunajec és a Poprád völgyében, majd a Tarca és a Hernád mentén vonulva (Ólubló–Kisszeben–Eperjes–Kassa útvonal) igyekezett részt venni az királyválasztáson.⁴⁷ (A védelmüket tervezgető, magyar kézen lévő szepesi városok ekkor még elkerülték az ostromot.) Innen a Sajó mentén és az Ipoly bal partján haladt tovább nyugatra, a királyi székhely felé.⁴⁸ Igyekezete hiábavaló volt: augusztus 8-án ért Pest előterébe,⁴⁹ ugyanakkor a közfelkiáltással (*acclamatio*) való megválasztása kudarcba fulladt,⁵⁰ míg ostromeszközök hiányában⁵¹ a királyi székhelyek elleni komolyabb hadműveletre nem vállalkozhatott.⁵²

vetett be: B. SZABÓ 2011, 40.; HADTÖRTÉNET I. 120. Bonfini nyolcezerre teszi János Albert 1490–1492-ben bevetett hadseregének összlétszámát: BONFINI 1995, 925. Az obertyni csatában közel hatezer lengyel győzte le a nagyobb moldvai sereget, vö. DAVIES 2005, 115. Újlaki Lőrinc ellen tízezres királyi sereg vonult: FEDELES 2012, 65.

⁴² KUBINYI 1991, 11.

⁴³ Hunyadi Mátyás 1490. április 6-án hunyt el a bécsi Burgban, vö. HORVÁTH 2011, 131. – Szapolyai István április 21-én kelt levelében arra figyelmezteti Bártfa lakosait, ne engedjék, hogy „*stipendarii vel aliquae extraneae gentes*” erődöket emeljének, vö. SZAPOLYAI 2012, No.178. –Mikolaj Stadnicki belzi vajda (*palatinus*) 1490. április 20-án a következőket írta Bártfa városának: „*Nobis vestre famositates significant, quia in parva distancia a Craconia moram pronunc habemus et etiam regia magestas his temporibus cotidie speratur esse venturus Cracovie et constituetur unacum filiis suis.*” Lásd DP III. 155., No. 487. –Krakkó válaszának gyorsaságát, egyúttal a korabeli hírterjedést III. Frigyes és I. Miksa egykorú reakciója alapján is felvázolhatjuk: RADEK 2014, 108.

⁴⁴ A levelek küldői között található sztarosztá, kasztellán és porkoláb is. A panaszok nem különböznek a Mátyás uralma alatti határvillongásoktól, egyes utazók, kereskedők kifosztásától.

⁴⁵ Piotr Kmita z Wśnicza (1442–1505) szandeci és szepesi sztarosztá, későbbi nagymarsall 1491 januárjában „*ex castris nostris circa Caschowiam*” címezte Bártfába leveleit, vö. DP III. No. 494., 495., 497.

⁴⁶ NEUMANN 2012, 94.

⁴⁷ Létezik a lengyel szakirodalomnak olyan vonulata is, mely a trónkövető motivációit és stratégiát alapvetően félreérti: LABUDA 2005, 115.

⁴⁸ PAPÉE 1904, 261. Július 4-én Tarkó (Kamenica) szomszédságában, július 21-én Szentandrás (a mai Hernádszentandrás) mellett, július 23-án Szikszó alatt találjuk a herceget.

⁴⁹ KUBINYI 1991, 27. Kérdés, hogy a herceg terve vette-e Visegrád elfoglalását, vagy csak a történetírók tulajdonítják neki ezen szándékot. –Nem tisztázott Aragóniai Beatrix motivációja sem, vö. BONFINI V/I/10.; ÓVÁRY 1890, No. 649.

⁵⁰ Pontos címéhez lásd BAK 1973, 62.; vö. PAPÉE 1936, 22., 41.

⁵¹ Vö. TUBERO 1994, 125.

Későbbi vonulásával kapcsolatban napjainkig találni fehér foltokat.⁵³ Ugyanakkor Ulászló cseh zsoldosseregének zöme még Székesfehérvár elestekor is Pozsony környékén állomásozott,⁵⁴ a cseh király magyarországi pozíciója az aktuális erőviszonyokon, a főurak, főpapok és 1490 kritikus nyarán nem kevésbé Beatrix támogatásán nyugodott. Emiatt a herceg nem vádolható késedelemmel, sikertelensége nem csak hadügyi tényezőkön múlt, hanem a magyar elitcsoportok ismert vagy feltáratlan döntési mechanizmusain.

János Albert Ulászló királlyá választása után arra kényszerült, hogy visszahúzódjon és taktikát váltson. A célja már nem Buda vagy Visegrád lerohanása volt, hanem előbb az Alföld északi peremén végigvonulva az északkeleti országrészben igyekezett kiépíteni hatalmi bázisát.⁵⁵ Hatalma alá vonta Sároost, Kisszebent és Eperjest, majd Bártfát és a Felföld határszéli várait mellőzve Kassát vette ostrom alá,⁵⁶ kisebb alakulatait pedig portyázásra küldte.⁵⁷ (Az irodalomban meglepően kevés helyen találkozhatunk a herceg egri kitérőjével: mindenesetre a trónkövetelő már Pesttől távolodva, útban északkelet felé dűlt fel Egert és a környező vidéket. Tévesnek tartjuk azt az információt, miszerint szeptemberben foglalta el Egert, hiszen a hónap első felében Szerencs és Tokaj környékén táborozott.⁵⁸)

János Albert támadására válaszolva a király Gersei Pethő Jánost nevezte ki a „felső részek főkapitányának.” A Zala vármegyében birtokos ajtónállómester⁵⁹ tisztázatlan hatáskörrel, vélhetően seregek nélkül végezte feladatát – majd 1490–1491 fordulójától az Ausztriából visszatért Szapolyai István⁶⁰ vette át a hatáskörét.⁶¹ Utóbbi megfelelő

⁵² Ellenvetésül megemlíthetnénk, hogy a várostromokban nem jártas litvánok 1382-ben bevették Halics várát (SÜTTŐ 2003, 37–40.), azonban a tűzértség és várépítészeti változása miatt a párhuzamot figyelmen kívül hagyjuk.

⁵³ Ahogy Miksa esetében a jellemző narratív megoldás Fehérvár elfoglalásának kiemelése. – Ritkán leljük nyomát a logisztikai vagy stratégiai látószögnek, netán gazdasági szempontoknak, amilyen a hadvonulás és a *felső-magyarországi borít* kapcsolata lehetett. Bonfini szerint Albert kétezer hordó bort Lengyelországba hurcolt, vö. KULCSÁR 1977, 213. A lengyel borfogyasztásához NALEWAJEK 2011, 68., 177. j. A 16. század közepe előtt Hegyalja még nem a későbbi bortermelésben élenjáró terület, így elképzelhetőnek tartjuk, hogy János Albert csapatai a borsodi és hevesi borvidéken is tevékenykedhettek, vagy a Magyarország középső területeiről Bártfáig szállított bort foglalhatták le (a főbb borvidékekhez lásd CARTER 1987, 548.).

⁵⁴ TÓTH 1925, 311; ÓVÁRY 1890, No. 624.

⁵⁵ Kubinyi András feltételezte, hogy a királyfi Mezőtúrnál átkelt a Tiszán, hogy összeköttetésbe lépjen az erdélyi vajdával (KUBINYI 1991, 34.), azonban Neumann Tibor újabban vitatta az okleveles adat Alberttel való kapcsolatát. Vö. NEUMANN 2009. 90., 41. j. Az eredeti oklevélszám: DL 56257. Egy délkeleti hadmozdulat az erdélyi vajda szembenállása miatt lett volna értelmetlen, HORVÁTH 2006. 323. –Valószínű, hogy északra húzódásával a lengyel háttérrel akarta helyreállítani a kapcsolatot – csakis onnan kaphatott utánpótlást, embereket és tűzértséget is. Kubinyi élelemhiánnyal magyarázta a visszafordulását: KUBINYI 1991, 27.

⁵⁶ BEATRIX 1914, CLVI, No. 226.

⁵⁷ KUBINYI 1991, 35.

⁵⁸ A legújabb álláspont: NEUMANN 2012, 94–95. Hibás dátummal: TUTKÓ 1861, 80.; KRONOLÓGIA I. 319.

⁵⁹ CSÍZI 2012, 46.

⁶⁰ A kortársak és a későbbi történétírók szemében az Alsó-Ausztriát kormányzó Szapolyai István (†1499) megítélése egyértelműen negatív volt, a vádak képtelen sora Bécs feladásától

helyismerettel bírt és szepesi grófként érdekelt volt a védekezésben, már az 1460-as években ő irányította a Felföld egyes részeit megszállás alatt tartó csehek elleni harcokat.⁶² Ami a motivációit illeti, Filipec János váradi püspök azáltal szervezte be Ulászló táborába, hogy Lubló és Podolin várakat és az elzalogosított tizenhárom szepesi várost ígérte neki.⁶³

Több tényezőnek köszönhető, hogy Kassa október eleje óta tartó ostroma sikertelen volt. A lengyel katonák Kassa környéki pusztítása⁶⁴ a János Alberttel szembeni ellen-szenvet növelte. A legfontosabb ok mégis a magyar hadsereg téli felvonulása volt: II. Ulászló és a királyi tanács 1491. január 12-én az egyforintos rendkívüli adó újbóli kivetéséről döntött, majd a rendelkezésre álló katonai erő jórészt az északi fronton vetette be.⁶⁵ Ulászló Budán, majd Egerben gyülekező hadai legkésőbb február 14-től közelítették meg a Kassa alatt táborozó lengyel sereget.⁶⁶ Mivel a magyar haderő nagyobb összecsapás nélkül ért el rövid időn belül fegyvernyugvást, Kubinyi András nagy szerepet tulajdonít ezen „impozáns méretű”⁶⁷ felvonulásnak. Mégis joggal vitatható, hogy Ulászló *egy hónap alatt*,⁶⁸ ráadásul *télen* jókora sereget tudott volna felállítani és a harctérre küldeni. Valószínű, hogy továbbra is Szapolyai István fegyveresei és az észak-magyarországi bandériumok tették ki a haderő jelentős részét. Míg a lengyel trónkövetelő seregének összlétszáma elérhette, sőt meghaladhatta a tízezer főt, addig Bonfini 11 ezer fős királyi haddal számolt, melyhez Kassa alatt csatlakozott Szapolyai ötezer fős serege.⁶⁹

A február 20-án elfogadott békének megfelelően a herceg megtarthatta Eperjest és Kisszebent, valamint éves díjban részesült, míg II. Ulászló át nem enged számára egyes sziléziai hercegségeket; Głogów/Glogau urának és Szilézia *supremus dux*-ának címezhet

gyávaságának hangoztatásán át Hunyadi Mátyásnak – a történettudomány mérvadó képviselői által elutasított – meggyilkolásáig ívelt.

⁶¹ NEUMANN 2008, 331.

⁶² A tényleges főkapitány akkortájt bátyja, Szapolyai Imre volt. A főkapitányság jelképes cím lehetett: a fivérek tartózkodási helye alapján eldönthető, hogy István irányította a hadműveleteket, vö. HORVÁTH 2003, 941.

⁶³ KUBINYI 1991, 49. Lásd még: FRAKNÓI 1885, 16–17.

⁶⁴ Egy 1886-ban, a kassai dóm felújítása során előkerült okmány szerint az ostromló lengyelek felégették a külvárosokat, kivágták a gyümölcsfákat és a helybeli ispotályt sem kímélték. WICK 1936, 38., 1. j.

⁶⁵ 1491. január 9-ére keltezéssel Beatrix királyné familiárisa, Balassa Ferenc a királlyal együtt a lengyelek ellen készül. BALASSA 1990, No. 161.

⁶⁶ NEUMANN 2009, 98.

⁶⁷ KUBINYI 1991, 35. A szerző okleveles forrásokat is fölhoz, azonban érvelése kritikával kezelendő. Szerinte a Nándorfehérvár védelmére mozgósított csapatokat (!) küldték Albert ellen (vö. KUBINYI 1991, 52.), valójában az 1491. január 6-án, Budán kiállított oklevél a Bodrog vármegyei kontingenshez tartozó Várdai Aladárra és Miklósrá („Nicolaus et Aladarius de Warda”) vonatkozik: DL 82030.

⁶⁸ Forrásaink vannak arra nézve, hogy a januárban kivetett adót még 1491. áprilisában is szedték, vö. BARTFA 1910, No. 2911.

⁶⁹ A létszámadatokhoz lásd NEUMANN 2016, 383., 384.

magát, cserébe 6000 katonával kellett volna támogatnia a Miksa elleni háborút.⁷⁰ A kaszai béke további következménye volt a János Albert híveinek biztosított amnesztia⁷¹ és az északi irányú kereskedelem biztosítása is. Egyértelmű sikerként 1491-ben megszerezte a glogoviai hercegséget,⁷² mely 1499-től öccse, Zsigmond herceg jussa lett, hasonlóan Opaviához és Alsó-Lausitzhoz.⁷³

*

Érdekes röviden kitérnünk a trónkövetelő bázisára, hisz a szakirodalom két csoportot (a török elleni harcot politikája sarokkövének tekintő, a kikiáltásért felelős köznemesseget⁷⁴ és egy „katonai pártot”⁷⁵) szerepeltet a királyfi támogatói között. Elterjedt az a nézet, hogy „a »katonák« – Báthori István és Miklós, Rozgonyi János,⁷⁶ Perényi Imre, Magyar Balázs, vagyis Mátyás legkiválóbb hadvezérei – az ő oldalára szegődtek.”⁷⁷ Közöttük találjuk a legtöbb várat birtokló főúri családok közül kettőt is,⁷⁸ jöllehet a fenti névsor nem mindenben áll a történeti hűség talaján. Így Tuberón kívül más forrásadat nem áll rendelkezésre, mely szerint az erdélyi vajda a lengyel megoldás képviselője vagy vezére lett volna.⁷⁹ Neumann Tibor úgy tartja, hogy a nemesek legtöbbször kényszerből, birtokait és jobbágyait védve csatlakozott János Alberthez.⁸⁰ Ez nem zárja ki, hogy egyes főúri családok akár előnyre is szert tehettek a csatlakozásból; egyrészt a főúri familiák bonyolult birtokpercek folytattak, másrészt Mátyás uralkodásának kárvallottjai sem voltak kevesen.⁸¹ Az sem volt ritka, hogy egy nagyúri család pártállása megoszlott.⁸²

⁷⁰ FRAKNÓI 2005, 119.; TUTKÓ 1861, 81.; PAPÉE 1936, 23.; UÓ 1950, 254. Egy másik variáció szerint a János Albert 6000 lovas ajánlott fel a törökök elleni küzdelem céljára, vö. ÖVÁRY 1890, No. 641.

⁷¹ Visszatérő fordulat okleveleinkben a király és a herceg közötti egyetértés: SZABOLCS 2003, No. 687. II. Ulászló 1491. március elején hirdetett közkegyelmet: NEUMANN 2012, 100. Ugyanakkor a trónkövetelőhöz csatlakozott személyeknek biztosított bűnfeledés nem tükrözte a király erélytelenségét, hiszen Mátyás 1459-ben a III. Frigyes oldalára állt, 1471-ben a Kázmér királyfihoz pártolt uraknak biztosított amnesztiát.

⁷² Vö. CP CCCXXV.

⁷³ Legújabbban: RÁBAT 2014, 11.

⁷⁴ Lásd TRINGLI 2003, 121.

⁷⁵ A kifejezéshez NEUMANN 2009, 90.

⁷⁶ Valójában Rozgonyi István állott az oldalára, vö. NEUMANN 2012, 95.

⁷⁷ KULCSÁR 1981, 48.

⁷⁸ Egy 1472-es milánói követjelentés számadataihoz: E. KOVÁCS 2005, 423. Kérdés, hogy mit nyert János Albert két család támogatásával? A Rozgonyiak Zsigmond halálát követően kikerültek a legmagasabb körökből, majd Mátyás uralkodása idején részben visszanyerték súlyukat. A Perényiek ellen vezetett hadjárat és az azt követő várcélvételek azonban érzékenyen érintették a terebesi ág pozícióját.

⁷⁹ TUBERO 1994, 75. NEUMANN 2009, 90.; HORVÁTH 2012, 94–96. Megkérdőjelezhető, hogy az erdélyi vajda hívta be Albertet. Úgy vélték, hogy 1490 júniusában a lengyel királyhoz küldött levelet (BÁRTFA 1910, NO. 2800.), azonban a kutatás joggal irányította a figyelmet a kérdéses regesta megtévesztő jellegére (NEUMANN 2009, 43. j). Fivérét, Báthory Miklós váci püspököt szintén a lengyel párthoz kötik: KUBINYI 2007a, 26.

⁸⁰ NEUMANN 2012, 97.

⁸¹ Két águk, vagyis a későbbi nádor Imre és a bárói ágba sorolt János is letette a hűségesküt János Albertnek, lásd TRINGLI 1992, 189–190. Ugyan János Beatrix ajtónállómesterének, majd Ulászló párthívének számított – ennek megfelelően a királyné a Corvin-párti Rozsalyi Kun Jakab

Felmerült, hogy a trónkövetelő hatalomra jutása az északi kereskedelmet kézben tartó szepesi városok⁸³ lehetőségeinek korlátozásával járt volna,⁸⁴ erre rácsfolni látszik Eperjes lengyel uralom alatti magatartása,⁸⁵ melyet János Albert 1490 szeptember vége óta székhelyeként kezelt,⁸⁶ sőt távozásakor katonái hátrahagyott fegyvereit a polgároknak adta.⁸⁷ Várospolitikai elképzeléseit egy 1493-as adománylevele mutatja, mely lehetővé tette Krakkó számára a borkereskedelem megadóztatását.⁸⁸ Tény az is, hogy a lengyel királyfi támogatói többségét előbb 1490 folyamán,⁸⁹ majd második betörésekor végérvényesen elvesztette.

A polgárháborús motívumok mellett nem a királyválasztó csoportok érdekellentétei rajzolták meg a Magyar Királyság politikai térképét, hanem három trónjelölt lépett az ország területére, majd II. Ulászló megválasztása után a másik kettő továbbra is küzdött az igazáért; magyarországi támogatóiknak nem tudtak megfelelő ellenszolgáltatást nyújtani, mg pusztításaik elidegenítően hatottak. Így János Albert Magyar Balázs halála óta nem rendelkezett komolyabb súlyú magyarországi támogatóval,⁹⁰ 1491-es tevékenysége pedig kimerült az északi országrésznek okozott kellemetlenségekben. Felső-Magyarországot a Szapolyai-birtokok dűlása⁹¹ tartotta távol, de említhetnénk a Báthori István földjeit sújtó vendettát is.⁹² Arra, hogy hogyan számolta fel vagy hagyta felmorzsolódni Miksa saját magyarországi támaszait jó példa, ahogy katonái Ozora várát birtokba vették.⁹³

*

birtokát juttatta neki, Imre csatlakozása őszintének tűnik, a lengyel hercegtől várta a Mátyás által elkobzott és Corvinnak juttatott birtokok és várak visszaszerzését.

⁸² Ezen említést érdemlő taktikára az 1471-es összeesküvés idejéből is akad példa, vö. KUBINYI 2007a, 22. A fenti magatartási általános érvényessége megkérdőjelezhető, hisz az újabb szakirodalmi érvek lapján kérdésessé vált, hogy a Rozgonyiak vagy Perényiek egy családhoz tartoztak-e, vö. NOVÁK 2014, 390.

⁸³ Lőcse és Késmárk, majd Kassa és Lőcse hosszas kereskedelmi háborúja a városok érdekellentéteiket is jelzi.

⁸⁴ KUBINYI 1991, 35.

⁸⁵ Vö. SZÉKELY 2003, 451.

⁸⁶ KUBINYI 2005, 330.

⁸⁷ GULYÁS 2014, 137.

⁸⁸ Lásd VINKLER 2013, 19., 62. j.

⁸⁹ Legjobban Perényi Imre orientációja jellemezte a lengyel párt magatartását: a határnál fogadta János Albertet, ellenben már 1490-ben Ulászló táborába állt, aki asztalnokmesterré tette. (A párthívek megjutalmazása nem egyszer névleges vagy nehezen végrehajtható volt, sokszor a helyi fegyveres erők érkei rajzolták ki az erőviszonyokat. Példa Sztropkó várának lengyel megszállása, melyet visszafoglalását követően 1492 elején II. Ulászló, Haugwitznak adott, s csak utóbbi-tól vásárolta vissza Imre: NEUMANN 2011, 304.)

⁹⁰ Főkapitányi posztját 1490 végétől Berzéki Borsos Benedek vette át, vö. KUBINYI 1991, 34.

⁹¹ Az 1494-es lőcsei találkozót megelőzően Szapolyai István személyes biztonságát is fenyegetve érezte az immár koronás Jagellótól. BONFINI 1995, 982.

⁹² TUBERO 1994, 134.

⁹³ HÉDERVÁRY 1909, No. 337.

A fiatalabbik Jagelló 1491-en nyarán megkezdett hadművelete már csekélyebb terület-sávot érintett. Ulászló súlyosan megbetegedett, s halálhírére hallva⁹⁴ öccse elérkezettnek látta az időt, hogy újból támadjon. János Albert II. Ulászló nyugati lekötöttségét kihasználva szeptember 8-án elfoglalta Sztropkót, majd sikertelen kísérletet tett Kassa és Bártfa megszerzésére.⁹⁵ A király előbb a birtokai és szepesi főispáni⁹⁶ címe miatt érintett főkapitányra, Szapolyai Istvánra bízta a védelem megszervezését (ebben Durholcz Pál szepesi kapitány⁹⁷ és Zelena Gergely huszárkapitány⁹⁸ segítette őt), majd az osztrák területen tartózkodó csapatok átcsoportosításáról döntött. A pozsonyi béke aláírását követően, 1491 november-decemberében az Ausztriából kivont cseh zsoldosokat az Északkelet- Felvidékre küldték, sőt a feladott erősségekben található hadianyagot is a hadszíntérre szállították.⁹⁹ A Haugwitz János vezette sereg, a korábban Kassára húzó-dott Szapolyai és a felföldi városok katonái január 1-jén Kassa és Eperjes között¹⁰⁰ döntő vereséget mértek a hercegre.¹⁰¹ Eperjes megadását követően¹⁰² létrejöhetett a béke, mely értelmében a fiatalabb Jagelló lemondott a magyar trón iránt támasztott igényéről. IV. Kázmér halálát követően Ulászló öccsének lengyel királlyá választását segítette,¹⁰³ majd az 1494-es találkozó¹⁰⁴ jelezte viszonyuk helyreállítását.

*

A narratív forrásokon alapuló János Albert-kép árnyalásra szorul. Valóban türelmetlen, indulatos, bosszúálló természetű lett volna? Idéznünk kell a herceg honfitársainak érveit is, melyek Callimachus Experiens (Filippo Buonaccorsi) felelősségét firtatják. E szerint a törtető, intelligens s ami végképp gyanússá teszi: idegen származású vándorhumanista állt Albert lépései mögött.¹⁰⁵ A legújabb kori publikációk e téren nem különböznek túlzottan a középkori archetipusoktól: a király nem lehet rossz, csak a tanácsadói által félrevezetett. János Albertet hagyományosan jó hadvezérként tartják számon,¹⁰⁶ másrészt éles határvonalat húznak az 1497-es hadjárat előtti és utáni korszakok között, a látványos moldvai vereséget a konfrontatív törökpolitika lezáródásának tekintve.¹⁰⁷ Érdemes kitérni a herceg seregének létszámára,¹⁰⁸ összetételére: a források

⁹⁴ NEUMANN 2010, 51. j. A késő középkori információáramlást figyelembe véve nemegyszer komoly diplomáciai lépéseket váltott ki egy utóbb megalapozatlannak bizonyuló halálhír, vö. MÜLLER 2010, 218.

⁹⁵ Vö. SROKA 2016, 51.

⁹⁶ 1491-től Szapolyai volt Gömör vármegye főispánja is, lásd DL 90206. Idézi: HAVASSY 2002, 42.

⁹⁷ BARTFA 1910, No. 2883., No. 2805.

⁹⁸ Zelena Gergely és Keren Bálint Ugocsa megyei tevékenységéhez PERÉNYI 2008, 304–305., No. 639.

⁹⁹ NEUMANN 2011, 303–304; 305–306.

¹⁰⁰ SZÉKELY 2003, 446.; ISTVÁNYFI 2001, 61. Istvánffy szerint az összecsapásra a Tarca folyó mellett került sor.

¹⁰¹ Újabbán: NEUMANN 2011, 304.

¹⁰² Ulászló 1492. január 18-án visszaállította Eperjes kiváltságait: EPERJES 1932, No. 668., 669.

¹⁰³ 1492. június 7-én hunyt el Kázmér. Albertet augusztus 27-én választották királlyá, majd szeptember 23-án koronázták meg. Vö. CHWALBA 2000, 290.

¹⁰⁴ Vö. BONFINI 1995, 982–985; DIVÉKY 1920, 371–379; HOPP 1992, 46.

¹⁰⁵ BISKUP 2001, 11.

¹⁰⁶ KUBINYI 2005, 328; NEUMANN 2010, 345.

¹⁰⁷ Vö. DABROWSKI 1926, 138–140.

hatezer és tízezer közötti létszámról szólnak, megegyeznek egy döntően lovasságból¹⁰⁹ álló sereg megjelenésében. Tubero tudósítása szerint ötszáz tatár volt a herceg hadában.¹¹⁰ Felmerült, hogy Mátyás jóval képzetebb zsoldosserege nyerte a csatát,¹¹¹ Bonfini is kitért az osztrák területekről kivont, majd János Albert ellen bevetett hétezer cseh katona¹¹² jelentőségére. Kiemelendő még a magyar könnyűlovasság szerepe, egy lengyel forrás a huszároknak tulajdonítja a trónkövetelő elfogását.¹¹³

A kétéves patthelyzet inkább volt Ulászló kompromisszumokra hajló természetével magyarázható, mint a lengyel csapatok erejével. Az északi határ védelmének megszervezése kevés figyelmet kapott, jóllehet az 1470-es évektől felizzó határvillongások¹¹⁴ a térség fontosságára figyelmeztettek. Ha az ellenálló szepességi városok¹¹⁵ és az érintett vármegyék nemesi felkelése lezárta volna a folyóvölgyeket, lelassíthatták volna a legelső támadást.¹¹⁶ Az 1491-es dunántúli ellentámadás során több példa akad mozgó háborúra, az ellenséges terület zaklatására.¹¹⁷ Az északi hadszíntér sorsát az időbeli tényező döntötte el: ami könnyen megvalósítható lett volna, komoly költségek révén, jelentős erő felvonultatásával, a nyugati hadszíntéren terület- és presztízsvesztés árán sikerült kivitelezni. Nem kevésbé mentes a tévedések alól János Albert sem: Pestig elérő támadása huszárcsínynek vélhető, kapkodónak tűnő hadműveletei,¹¹⁸ majd második hadjárata felesleges kaland volt, Magyarország egyes részeinek pusztulása mellett saját seregének felmorzsolódását is előrevetítette.¹¹⁹

¹⁰⁸ TUBERO 1994, 75.

¹⁰⁹ BEATRIX 1914, No. CXXVIII. Az Ulászló és János Albert első béketárgyalása közben felmért számadatra nem építhetünk tetszőleges teóriákat, hisz a fenti segítség papíron maradt, másrészt a segédcsatások mindig ténylegesen kisebbek a teljes katonai potenciálnál.

¹¹⁰ TUBERO 1994, 163–164. Lásd még ISTVÁNFY 2001, 48. A tatár hadak többek közt a grünewaldi csatával váltak újra közép-európai tényezővé. PÓSÁN 2011, 20. Az együttműködés gyökere a litvánok és tatárok 14. századi, lengyelek elleni közös katonai vállalkozásig vezet, vö. VÁSÁRY 2006, 23–25.

¹¹¹ Vitius Gotius szeptember 13-ai, Budán íródott levele szerint Szapolyainak háromezer lovas áll rendelkezésre, azonban ötezer szükséges a harchoz. NEUMANN 2010, 360. Másrészt takarmányhiány is nehezítette a magyar lovasság dolgát: BARTFA 1910, No. 2991.

¹¹² BONFINI 1995, 963.

¹¹³ „*Ioanes Albertus [...] in captivitate Huffaronum uenerat...*”, CP, CCCXXV. –Hasonló példa a harcmódorra és az ellenséges vezér elfogására: GUTMAN 2014, 309–310.

¹¹⁴ KUBINYI 1991, 11.

¹¹⁵ Amint arra az öt város királyi jóváhagyás nélkül is hajlandó lett volna. KUBINYI 1991, 34.

¹¹⁶ Vö. C. TÓTH 2009, 467, 473–474.

¹¹⁷ NEUMANN 2010, 351–354.

¹¹⁸ Kubinyi András Kassa első ostromát Albert katonai tehetségének tudja be (KUBINYI 1991, 35.). Nézetünk szerint a támadással fölöslegesen kötötte le egyetlen célpontonál csapatait, sőt téli beszállásolásuk helyett a város körüli táborban tartotta őket.

¹¹⁹ További szempont lehet a szepesi városoknak adott kiváltságlevelek áttekintése, az átmeneti fennhatósághoz kötődő tisztségviselők (várapitány, sztaroszta) névsorának összeállítása. Figyelembe kell venni a menleveleket és a királyként való elismerésére felszólító üzeneteket. Fel kell gyűjteni a II. Ulászló által kiállított (pl. bűnfeledést biztosító) dokumentumokat. Az események rekonstrukcióját lengyel kútfők vizsgálata hozhatja el (János Albert királyi számadáskönyvei mai napig kiadatlanok: RÁBAI 2014, 10., 11. j.). A hadi események elemzésekor figyelembe kell vennünk Ulászló propagandájának lehetséges torzításait is. Hogy a lengyel pusztítás egyes

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- BALASSA 1990 *A Balassa család levéltára 1193–1526.* A MOL kiadványai, II. Budapest, 1990.
- BÁRTFA 1910 *Bártfa szabad királyi város levéltára.* Összeállította: Iványi Béla. Budapest, 1910.
- BEATRIX 1914 *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok.* Közli: Berzeviczy Albert. Budapest, 1914.
- BONFINI 1995 Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tízedei.* Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
- CP Maciej z MIECHOWA: *Chronica Polonorum.* Graccovia, 1521.
- CHWALBA 2000 *Dzieje Polski kalendarium.* Szerk. Andrzej Chwalba. Kraków, 2000.
- CZAICH 1904 Czaich Á. Gilbert: Regesták VI. Sándor pápa korából: 1. közlemény. *Történelmi Tár* 5 (1904/2) 161–181.
- DL Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
- DP III. *Dokumenty Polskie z archiwów królestwa Węgier, III.* Wydal i opracował Stanisław A. Sroka. Kraków, 2003.
- DUCZMAL 1996 Duczmal, Małgorzata: *Jagiellonowie. Leksykon biograficzny.* Kraków, 1996.
- EPERJES 1932 *Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245–1526. (Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes.)* Második rész. Szerk. Iványi Béla. Szeged, 1932.
- ESCHENLOER 2003 Eschenloer, Peter: *Geschichte der Stadt Breslau.* Münster, 2003.
- HÉDERVÁRY 1909 *A Héderváry-család oklevéltára.* Első kötet. Szerk.: Radvánszky Béla. Budapest, 1909.
- HORVÁTH 2011 Horváth Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia. 1458–[1476]–1490.* Budapest, 2011.
- ISTVÁNFFY 2001 Istvánffy Miklós *Magyarok dolgainról írt históriája* Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. 1–12. könyv. Budapest, 2001.
- KRONOLÓGIA I. *Magyarország történeti kronológiája.* Főszerk. Benda Kálmán. I. kötet. Budapest, 1983.

esetekben toposz-szerű volt, kontrolladatként felhozhatjuk a Corvin János által 1496-ban fel fogadott lengyel csapatról beszámoló királyi okleveleket: NEUMANN 2014, 417. –További eredményekkel szolgálhat a szlovák helytörténeti és régészeti szakirodalom bevonása.

- KULCSÁR 1977 *Humanista történetírók*. Válogatta: Kulcsár Péter. Budapest, 1977.
- KULCSÁR 2006 *Kronikáink magyarul. Történelmi források III.* Szerk.: Kulcsár Péter. Budapest, 2006.
- ÓVÁRY 1890 Óváry Lipót: *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. I. A Mohácsi vész előtti okiratok kivonatai*. Budapest, 1890.
- SZABOLCS 2003 C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526)*. Budapest–Nyíregyháza, 2003.
- SZAPOLYAI 2012 *A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. Közreadja: Neumann Tibor. Budapest, 2012.
- SZERÉMI 1857 *Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543 között*. Kiad.: Wenzel Gusztáv. Pest, 1857.
- PERÉNYI 2008 *A Perényi család levéltára. 1222–1526*. Közzéteszi: Tringli István. Budapest, 2008.
- THURÓCZY 1957 Thuróczy János: *Magyar krónika*. Monumenta Hungarica, I. Budapest, 1957.
- TUBERO 1994 Tubero, Ludovicus: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Közreadja: Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Szegedi középkortörténeti könyvtár 4. Szeged, 1994.
- UGOCSA 2006 C. Tóth Norbert: *Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1291–1526)*. Budapest, 2006.
- SZAKIRODALOM
- BACZKOWSKY 2008 Baczkowsky, Krzysztof: Hunyadi Mátyás a lengyel történetírásban. In: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Szerk. VESZPRÉMY László. Budapest, 2008. 25–42.
- BACZKOWSKI 2012 Baczkowski Krzysztof: *Polska i jej sąsiedzi za Jagiellonów*. Kraków, 2012.
- BAGI 2007 Bagi Dániel: Lengyelország, 1389–1453. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. *Intellektuális történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 4. Szerk. Sashalmi Endre. Pécs, 2007. 29–32.
- BAK 1973 Bak János: *Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert*. Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa. Band VI. Wiesbaden, 1973.

- BAK 2008 Bak János: Corvin Mátyás Magyarországa: egy „középeurópai” állam a modern kor küszöbén. In: *Rex invictissimus*, Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2008. 13-24.
- BARTA 2001 Barta János: Lengyelország és Litvánia. In: *Európa az érett és a kései középkorban*. Szerk. Angi János et al. Debrecen, 2001.
- BÁRÁNY 2006 Bárány Attila: Magyarország és a kései keresztes hadjáratok. In: *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Szerk. Laszlovszky József. Máriabesnyő-Gödöllő, 2006. 139-165.
- BÁRÁNY 2014 Bárány, Attila Pál: La Hongrie et la guerre de Bretagne (1488–1493). In: *Történeti Tanulmányok XXII.* (2014) 38–64.
- BISKUP 2001 Biskup, Marian: Król Jan Olbracht i jego związki z Prusami Królewskimi i Toruniem. *Rocznik Toruński* 28 (2001) 9–24. 11.
- BOROSY 2010 Borosy András: *Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2010.
- BRZEZIŃSKA 1999 Brzezińska, Anna: Female Control of Dynastic Politics in Sixteenth-century Poland. In: ... *The Man of Many Devices, who Wandered Full Many Ways...* Szerk. Nagy Balázs, Sebők Marcell. Budapest, 1999. 187-194.
- BRZEZINSKI 2006 Brzezinski, Richard: *Polish Winged Hussar 1576–1775*. Warrior Series. Oxford, 2006.
- B. SZABÓ 2004 B. Szabó János: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk. Balogh László, Keller László. MÓK 21. Budapest, 2004. 124-138.
- B. SZABÓ 2005 B. Szabó János: A mohácsi csata és a hadügyi forradalom. 2. rész. (A magyar hadsereg a mohácsi csatában.) *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005) 573–632.
- B. SZABÓ 2008 B. Szabó János: A huszárság megjelenése Magyarországon. In: *Rex invictissimus*. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2008. 121-152.
- B. SZABÓ 2011 B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Budapest, 2011.
- B. SZABÓ 2013 B. Szabó János: Bethlen Gábor, az újjászervező. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében (1. rész). *Hadtörténelmi Közlemények* 126 (2013/4) 963–988.
- CARTER 1987 Carter, F. W.: Cracow's Wine Trade (Fourteenth to Eighteenth Centuries). In: *The Slavonic and East European Review*. 65 (1987/4) 537–578.

- C. TÓTH 2009 C. Tóth Norbert: Az 1395. évi lengyel betörés. A lengyel-magyar kapcsolatok egy epizódja. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. Budapest–Piliscsaba, 2009. 447–485.
- CSÍZI 2012 Csízi István: A gersei Pethő család címerének változásai az évszázadok folyamán. *Turul* 85 (2012/2) 46–55.
- CSUKOVITS 2008 *Mátyás és a humanizmus*. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest 2008.
- CZAMAŃSKA 2004 Czamańska, Ilona: A lengyel–török kapcsolatok fordulópontjai a XVI. század első felében. In: *Közép-Európa barca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk. Zombori István. Budapest, 2004. 91–101.
- DABROWSKI 1926 Dabrowski János: Lengyelország és a török veszedelem 1526 előtt. In: *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest, 1926. 125–140.
- DAVIES 2005 Davies, Norman: *God's Playground. A History of Poland*. Volume I. The Origins to 1795. Oxford, 2005.
- DIVÉKY 1920 Divéky Adorján: Újabb elmélet az 1494. évi lőcsei fejedelmi kongresszusról. *Századok* 54 (1920) 371–379.
- DOBROVITS 2013 Dobrovits Mihály: Nekik Mohács kell. (A török Mohács-percepció kérdőjelei.) In: *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti alapjai*. Szerk. S. Varga Pál. Debrecen, 2013. 362–366.
- E. KOVÁCS 1990 E. Kovács Péter: *Matthias Corvinus*. Budapest, 1990.
- E. KOVÁCS 2002 E. Kovács Péter: Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyás-korban. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál, Pálffy Géza. Budapest, 2002. 229–247.
- E. KOVÁCS 2005 E. Kovács Péter: A leggazdagabb magyarok 1472-ben. Egy követjelentés és a valóság. In: *Századok* 139 (2005) 421–428.
- FEDELES 2012 Fedeles Tamás: *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*. Szeged, 2012.
- FRAKNÓI 1885 Fraknói Vilmos: II. Ulászló királlyá választása. *Századok* 19 (1885) 1–20., 97–115., 192–211.
- FRAKNÓI 2005 Fraknói Vilmos: *A magyar királyválasztások története. Máriabesnyő–Gödöllő*, 2005.
- FROST 2000 Frost, Robert I.: *The Northern Wars: war, state, and society in northeastern Europe, 1558–1721*. Modern Wars in Perspective. London–New York, 2000.
- FROST 2004 Frost, Robert I.: *After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War, 1655–1660*. Cambridge, 2004.

- FROST 2015 Frost, Robert: *The Oxford History of Poland-Lithuania, Volume I. The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385-1569*. Oxford, 2015.
- GIEYSZTOR 2008 Gieysztor, Alexander: The kingdom of Poland and the grand duchy of Lithuania, 1370–1516. In: *The New Cambridge Medieval History*, Vol. 7., c. 1415–c. 1500. Szerk.. Christopher Allmand. Cambridge, 2008. 727-747.
- GLOSEK 2003 Glosek, Marian: Uzbrowienie rycerstwa polskiego w XV w. In: *Monarchia Jagiellonów (1399–1586)*. Szerk. Marek Derwich. Wrocław, 2003.
- GRABARCZYK 2012 Grabarczyk, Tadeusz: Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500. *Fasciculi Archaeologiae Historicae. Recent Research into Medieval and Post Medieval Firearms and Artillery. Fasc. XXV* (2012) 53–58.
- GUITMAN 2014 Guitman Barnabás: Fejezetek a schmalkaldeni háború történetéből. *Világtörténet* (2014/2) 295–317.
- GULYÁS 2014 Gulyás László Szabolcs: Városfalépítés a középkori Eperjesen. In: *Falak és választóvonalak a történelemben*. Szerk. Buhály Attila. Nyíregyháza, 2014. 127-142.
- GYÁRFÁS 1883 Gyárfás István: *A jász-kunok története. 1301–1542-ig*, III. k. Szolnok, 1883.
- HALECKI 1919 Halecki, Oskar: *Dzieje Unii Jagiellońskiej*. Tom. I. Kraków, 1919.
- HAVASSY 2002 Havassy Péter: Gömör vármegye képkori fő- és alispánjai. In: *Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*. Szerk. Mészáros Kálmán. Budapest, 2002. 31-52.
- HIDÁN 2000 Hidán Csaba: Mit jelent a könnyű-, és mit jelent a nehézlovasság? Terminológiai problémák az „eurázsiai nomád” lovas-sággal kapcsolatban. *Társadalom és honvédelem* 4 (2000) 7–20.
- HOPP 1992 Hopp Lajos: *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*. (Humanizmus és reformáció 9.) Budapest, 1992.
- HORVÁTH 2003 Horváth Richárd: A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban. *Századok* 137 (2003) 929–954.
- HORVÁTH 2012 Horváth Richárd, Neumann Tibor: *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493*. Budapest, 2012.
- HORVÁTH 2013 Horváth Richárd: Egy végvári leltár a Mátyás-kor végéről. (Forrásközlemény) In: *„A hadtáp volt maga a fegyver.” Tanulmá-*

- nyok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről.* Szerk. Pósn László. Budapest, 2013. 289-304.
- HOUSLEY 2012 Housley, Norman: *Crusading and the Ottoman Threat, 1453–1505.* Oxford, 2012.
- IVANICS 1994 Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban.* Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22. Budapest, 1994.
- JACKSON 2005 Jackson, Peter: *The Mongols and the West, 1221–1410.* Harlow, 2005.
- JUČAS 2009 Jučas, Mečislovas: *The Battle of Grünwald.* Vilnius, 2009.
- KISFALUDY 1983 Kisfaludy Katalin: *Matthias rex.* Budapest, 1983.
- KOLLMANN 2004 Kollmann Örs László: Szempontok az észak-gömöri központi helyek középkori és kora újkori fejlődésének vizsgálatához. In: *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról.* Analecta Mediaevalia II. Szerk. Neumann Tibor. Budapest–Piliscsaba, 2004. 97-172.
- KOSÁRY 1978 Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt.* Budapest, 1978.
- KROFTA 1936 Krofta, Kamil: Bohemia in the fifteenth century. In: *The Close of the Middle Ages. The Cambridge Medieval History*, Vol. VIII. Szerk. John Bagnell Bury et al. Cambridge, 1936. 65-115.
- KUBINYI 1991 Kubinyi András: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle* 33 (1991) 1–54.
- KUBINYI 2005 Engel Pál, Kristó Gyula, Kubinyi András: *Magyarország története, 1301–1526.* (Mátyás- és Jagelló-kor.) Budapest, 2005.
- KUBINYI 2007 Kubinyi András: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete.* Budapest, 2007.
- KUBINYI 2007a Kubinyi András: Báthory Miklós politikai szereplése. In: *Báthory Miklós váci püspöke (1474–1506) emlékezete.* Szerk. Horváth Alice. Vác, 2007. 13-30.
- KULCSÁR 1981 Kulcsár Péter: *A Jagelló-kor.* Budapest, 1981.
- KUPISZ 2012 Kupisz, Dariusz: The Polish–Lithuanian Military in the Reign of King Stefan Bathory (1576–1586). In: *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800.* Szerk. Brian L. Davies. Leiden–Boston, 2012. 63-92.
- LABUDA 2005 *The History of Polish Diplomacy: X–XX C.* Szerk. Gerard Labuda, Waldemar Michowicz. Warsaw, 2005.
- HADTÖRTÉNET I. *Magyarország hadtörténete, I. kötet. A honfoglalástól a kiegyezésig.* Szerk. Liptai Ervin. Budapest, 1985.

- MÁRKI 1893 Márki Sándor: Orosz-magyar érintkezések Mátyás király és a Jagellók korában. *Erdélyi Múzeum* 10 (1893) 555–566.
- MÜLLER 2010 Müller, Mario: *Besiegelte Freundschaft: Die brandenburgischen Erbeinungen und Erbverbrüderungen im späten Mittelalter*. Göttingen, 2010.
- NALEWAJEK 2011 Nalewajek, Agnieszka: Na królewskim dworze Jana Olbrachta. *Roczniki Humanistyczne* 59 (2011/2) 41–80.
- NEHRING 2008 Nehring, Karl: Mátyás külpolitikája. In: *Mátyás és a humanizmus*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 2008. 474–487.
- NEUMANN 2009 Neumann Tibor: Bátori István politikai szerepe II. Ulászló uralkodása alatt (1490–1493). *Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle: társadalom, tudomány, művészet* 43 (2009) 83–127.
- NEUMANN 2010 Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). (Első közlemény.) *Századok* 144 (2010) 335–372.
- NEUMANN 2011 Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán: A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). (Második közlemény.) *Századok* 145 (2011) 293–347.
- NEUMANN 2012 Neumann Tibor: A zavaros idők Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékben (1490–1492). In: *Az eszedi Báthoriak a XV – XVII. században*. Szerk. Szabó Sarolta, C. Tóth Norbert. Nyírbátor, 2012. 93–104.
- NEUMANN 2014 Neumann Tibor: A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a lipitói hercegségért). *Századok* 148 (2014/2) 387–426.
- NEUMANN 2016 Neumann Tibor: A kassai hadjárat: II. Ulászló zsoldosserege és a lengyelek elleni harc (1490–1491). In: *Elfeledett háborúk: Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Szerk. Pósnán László, Veszprémy László. Budapest, 2016. 363–397.
- NÉGYESI 2000 Négyesi Lajos: Gondolatok a lovasság csapatnemeiről. A könnyű- és nehézlovasság problematikája. In: *Hadak útján*. Szerk. Bende Lívia, Lőrinczy Gábor, Szalontai Csaba. Szeged, 2000. 375–378.
- NOVÁK 2014 Novák Ádám: A sasember fiai. Egy főúri család és familiája Luxemburgi Zsigmond kíséretében. In: *Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Szerk. Bárány Artilla, Pósnán László. Debrecen, 2014. 385–400.
- NOWAK 1981 Nowak, Tadeusz M. – Wimmer, Jan: *Historia oręża polskiego 963–1795*. Warszawa, 1981.

- NOWAKOWSKA 2007 Nowakowska, Natalia: *Church, State and Dynasty in Renaissance Poland. The Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468-1503)*. Aldershot, 2007.
- NÓGRÁDY 2008 Nógrády Árpád: Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében. (Egy zsoldoscsapat fegyverzetének jegyzéke 1466-ból.) In: *Rex invictissimus*. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2008. 193-200.
- PAJORIN 2009 Pajorin, Klára: The Crusades and Early Humanism in Hungary. In: *Infima Aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*. Szerk. E. Kovács Péter, Szovák Kornél. Budapest, 2009. 237-249.
- PAPÉE 1904 Papée, Fryderyk: *Polska i Litwa na przełomie wieków rednich*. Kraków, 1904.
- PAPÉE 1936 Papée, Fryderyk: *Jan Olbracht*. Kraków, 1936. 250-272.
- PAPÉE 1950 Papée, Fryderyk: Imperial Expansion and the Supremacy of the Gentry, 1466–1506. In: *Cambridge History of Poland*. Szerk. Oskar Halecki. Cambridge, 1950.
- PÁLOSFALVI 2005 Pálosfalvi Tamás: *Nikápolytól Mohácsig. 1396–1526*. Budapest, 2005.
- PLEWCZYŃSKI 2002 Plewczyński, Marek: *Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku*. Oświęcim, 2002., 2014.²
- PÓSÁN 2011 Pósán László: A Német Lovagrend és a lengyel-litván állam közötti „nagy háború” (1409–1411). *Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011) 3–30.
- PÓSÁN 2014 Pósán László: A Német Lovagrend, a lengyel és a litván állam közötti konfliktus a konstanzi zsinaton. In: *Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Szerk. Bárány Attila, Pósán László. Debrecen, 2014.
- PURTON 2010 Purton, Peter Fraser: *A History of the Late Medieval Siege, 1200–1500*. Woodbridge, 2010.
- RADEK 2014 Radek Tünde: Az információáramlás jellemzői a Magyar Királyságban a középkori német nyelvű krónikák alapján. In: *Világtörténet* (2014/1) 103–124.
- RÁBAI 2014 Rábai Krisztina: *Jagelló Zsigmond herceg udvarának számadáskönyve (1504–1507). The Court Account Book of Sigismund Jagiellon (1504–1507)*. Szeged, 2014.
- RÁZSÓ 1990 Rázsó Gyula: Mátyás zsoldosseregének hadművészetéről. In: *Mátyás király. 1458–1490*. Szerk. Barta Gábor. Budapest, 1990. 62-79.

- SASHALMI 2006 Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlatja (1000–1700)*. Budapest, 2006.
- SEBŐK 2001 Sebők Ferenc: Hadseregek Európában és Magyarországon a kései középkorban. *Acta Historica* CXIII (2001) 73–82.
- SILVER 2002 Silver, Larry: Shining Armor: Emperor Maximilian, Chivalry and War. In: *Artful Armies, Beautiful Battles. Art and Warfare in Early Modern Europe*. (History of Warfare, Vol. 9.) Szerk. Pia F. Cuneo. Leiden–Boston–Köln, 2002. 61–86.
- SRODECKI 2013 Srodecki, Paul: Validissima semper Christianitatis propugnacula – Zur Entstehung der Bollwerksrhetoric in Polen und Ungarn Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. In: *Sarmatismus versus Orientalismus in Mitteleuropa*. Szerk. Magdalena Długosz, Piotr Scholz. Berlin, 2013. 131–168.
- SROKA 2016 Sroka, Stanisław A.: *A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal*. Budapest, 2016.
- SÜTTŐ 2003 Süttő Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi bevezetők okmánytárával*. I–II. Szeged, 2003.
- ŚWIEBODA 2013 Świeboda, Wojciech: *Innowiercy w opiniach prawnych uczonych polskich w XV wieku. Paganie, żydzi, muzułmanie*. Cracow, 2013.
- SZÁDECZKY 1931 Szádeczky-Kardoss Lajos: Báthory István lengyel király magyar katonái az 1581-i orosz háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* 32 (1931) 1–30.
- SZÉKELY 2003 Székely György: A rendek válaszüton: a dinasztia váltás harcai 1490–1492-ben. *Hadtörténelmi közlemények* 116 (2003) 427–462.
- SZKRINNYIKOV 1997 Szkrinnyikov, Ruszlan: *Az orosz birodalom születése*. Ford. Szili Sándor. Budapest, 1997.
- SZOKOLAY 1996 Szokolay Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, 1996.
- TÓTH 1925 Tóth Zoltán: *Mátyás király idegen zsoldosserege (a fekete sereg)*. Budapest, 1925.
- TRINGLI 1992 Tringli István: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. *Levéltári Közlemények* 63 (1992) 178–192.
- TRINGLI 2003 Tringli István: *Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541*. Budapest, 2003.
- TUTKÓ 1861 Tutkó József: *Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve*. Kassa, 1861.

- VÁSÁRY 2006 Vásáry István: Nagy Lajos tatár hadjáratai. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. Studia Caroliensia 7 (2006/3-4) 17–30.
- VESZPRÉMY 2005 Veszprémy László: Csatamének, paripák és hátslovak. A középkori hadilovakról. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk. Székely György. Budapest, 2005. 803-816.
- VINKLER 2013 Vinkler Bálint: *Magyarországi borok Krakkóban a 16. század végén (1589–1600)*. Doktori értekezés. Debrecen, 2013.
- WICK 1936 Wick Béla: *A kassai Szent Erzsébet dóm*. Kassa, 1936.
- ZOMBORI 2006 Zombori István: *Jagelló–Habsburg rendezési kísérlet 1523-ban Krzysztof Szydłowiecki naplója alapján*. Piliscsaba, 2006.

Abstract

Temptation of Thrones, fraternal feud – new approaches to a war of the 1490s

I wrote my paper in the field of political and military history of the Jagiellonian age. While the research of foreign relations between Hungary and Poland considered to be important, their late medieval clashes, primarily the military operations of John Albert are underrepresented. Since the death of Matthias three pretenders: Wladislaus, king of the Czech lands, the German king Maximilian I and Polish prince John Albert fought for the throne. While the ambitions of House of Habsburg in the last three decades are revealed due to the study of sources, only fewer pieces of written work discussed the Jagiellonians' political activity, not to mention the latter feud. How could the Kingdom of Hungary's military successes be possible in a three-front war? Why did Wladislaus draw a comparison between the Hussites and his younger brother? After a historical overview I tried to characterise the clashes and the system of the Upper Hungarian territories temporarily occupied by the Polish.

A pányva és a parittyva szerepe a középkori nomád népek harcmódorában

A nomád népek harcmódora kapcsán az írott források többsége elsősorban a könnyűfegyverzetű lovasság jelentőségét emeli ki. Az elsőként Hérodotosznál megfogalmazott jellemzőket, köztük a lovas-íjász harcmódor leírását a későbbi auktorok átvették, és a letelepült civilizációk látókörében aktuálisan megjelenő nomád népekre alkalmazták a középkor folyamán. A korabeli szerzők által sokszor használt toposzokat a kutatás is sokáig elfogadta és hangsúlyozta a nomád népek harcmódorával kapcsolatban. Az utóbbi időben azonban egyre inkább előtérbe kerül az a látásmód, amely bár elfogadja és kiemeli, hogy a nomádok többségénél a könnyűfegyverzetű lovasság volt a meghatározó a hadi taktikában, emellett viszont aláhúzza: ahhoz, hogy a szomszédos letelepült birodalmakkal szembeni támadásaik során sikereket érjenek el, a nomád hadseregeknek nehézfegyverzetű lovassággal, gyalogsággal és ostromtechnikával is kellett rendelkezniük.¹ A nomád népek fegyverzetét a kutatás elsősorban a régészeti anyagból kiindulva vizsgálta, értékelte. Jelen munkámban két olyan fegyvertípus elemzek, a pányvát és a parittyát, melyekre elsősorban írott források adataiból következtethetünk. Emellett hangsúlyozandó, hogy e két hadi felszerelés nomád népek harcászataiban betöltött szerepének viszonylag kevés figyelmet szentelt eddig a kutatás.

Pányva

A pányvákkal először Moravcsik Gyula foglalkozott behatóbban. Ő gyűjtötte össze a kora középkori nomád népek pányvahasználatára vonatkozó görög és latin források jelentős részét. Arra a következtetésre jutott, hogy a pányvavetés szokása a Kr. u. 2–6. században terjedt el a kelet-európai nomád népek harcászataiban. Véleménye szerint a későbbi nomád népeknél már nem említik a források a használatukat.² Moravcsik Gyula munkásságát követően Kőhalmi Katalin, majd Sinor Dénes és Peter Golden említette ezt az eszközt a nomád harcmódor kapcsán. Kőhalmi Katalin elsősorban a hunoknál hangsúlyozta, hogy fegyverként is alkalmazták.³ Sinor Dénes angol nyelvű munkájában a Hérodotos által említett sagartiusoknál, parthusoknál, szarmatáknál és a hunoknál⁴ emelte ki a pányvák harci eszközként történő alkalmazását.⁵ Peter Golden elsősorban

¹ Például SINOR 1981; GOLDEN 2002; ZASZECKAJA 1994, 39; KELLER 2004, 50; NAGY 2005, 135–148; NAGY 2010, 71–83; PINTÉR-NAGY 2014.

² MORAVCSIK 1967, 276–280.

³ U. KŐHALMI 1972, 92.

⁴ Sinor még megemlített egy kérdéses terminust is Plano Carpini munkájából, mely esetleg a mongolok pányvájára vonatkozhatott (SINOR 1981, 142). Felvetette annak a lehetőségét, hogy a forrásban szereplő, a mongolok felszereléséhez tartozó hadigépek vontatásához használatos kötelek (Plano Carpini VI. 4. vö. GYÖRFFY 1965, 79) pányvaként is használhatók lehettek (SINOR 1981, 142).

⁵ SINOR 1981, 141–142.

Malalas és al-Jāhiz munkáját hangsúlyozta a középkori nomád népek pányvahasználatával kapcsolatban.⁶

A pányva jellegzetes nomád eszköznek tekinthető, melyet elsősorban a nagyállattartó pásztorkodás során, lóháton alkalmaztak. Emellett azonban megfigyelhető a nomád harcászati betöltött szerepe is. A lasszót ebben az esetben az ellenség foglyul ejtésére használták, amikor is váltságdíjat kértek érte, vagy eladták rabszolgának.⁷ A pányvák fegyverként történő alkalmazásáról először Hérodotos emlékezik meg, említ egy sagartius nevű, perzsákhoz tartozó nomád népet, mely hálós végű lasszót használt.⁸ Az írott forrásokból azt is tudjuk, hogy a parthusoknál is jelentős szerepe lehetett ennek az eszköznek. Hadseregüknek külön pányvavető egysége is volt.⁹ A délorosz steppei területen élő nomád népek közül a szarmata törzsek esetében is megemlékeznek az írott források a pányvák harcászati betöltött szerepéről.¹⁰ Az alánok kapcsán Josephus Flavius egy konkrét harci esemény leírásakor említette ezt az eszközt.¹¹ A Josephus Flavius munkáját felhasználó Pseudo Hegesippus pedig általánosságban írt arról, hogy az alánok nagyon jártasak voltak a pányvavetésben, amely jellegzetes eleme volt a harcmodoruknak.¹² A hunok pányvájáról görög és latin nyelvű szerzők mellett szír források is említést tesznek. Sozomenos egyházi munkájában a hunok pányvahasználatáról egy konkrét esetet örökített meg.¹³ A hunokra vonatkozóan még Ammianus Marcellinus történeti munkájából,¹⁴ valamint néhány szír forrásból, Pseudo-Kallisthenes, Pseudo-Ephraem és Josue Stylita műveiből kitűnik,¹⁵ hogy a hunok általános, jellegzetes fegyverre lehetett a lasszó. A Hun Birodalom bukását követően, a 6. század első felében a délorosz steppei nomád népek esetében még tetten érhető az írott forrásokban a pányva fegyverként történő használata; így Malalasnál, aki három keletrómai hadvezér foglyul ejtési kísérlete kapcsán emlékezik meg a pányváról.¹⁶ A 6. századot követően az írott források nem említik a nomádok kapcsán ezt az eszközt. Csak a mongoloknál tűnik fel újból a kútfőkben a használata a *Mongolok titkos történetében* és mameluk kori források-

⁶ GOLDEN 2002, 151

⁷ RÓNA-TAS 1961, 81; MORAVCSIK 1967, 276–280; KÓHALMI 1972, 82; SINOR 1981, 141; GOLDEN 2002, 151.

⁸ HÉRODOTOS VII. 85. vö. MURAKÖZI 2000a, 485.

⁹ SUDA 942.

¹⁰ PAUSANIAS I. 21, 5; POMPONIVS MELA I. 114.

¹¹ A szerző az Armenia elleni alán támadás kapcsán írja le, hogy Armenia királyára, Tiridatesre az alánok pányvát vetettek, és majdnem fogságba ejtették. Tiridates azonban kardjával elvágta a hurkot, és így megmenekült (JOSEPHUS FLAVIUS VII. 7. vö. RÉVAY 1999, 518).

¹² PSEUDO HEGESIPPUS V. 50.

¹³ Sozomenos ezzel kapcsolatosan egy érdekes történetet örökített meg, melynek a főszereplője Theotimos, Tomis város és Scythia Minor püspöke, aki az „*állatias*” hunokat ajándékaival és vendégszeretettel megszelídítette. Ennek ellenére az egyik hun cselt eszelt ki ellene, és miközben a pajzsára támaszkodva beszélgetett a püspökkel, felemelte a karját, hogy pányvát vessen rá és elfogja. A karja azonban megmerevedett és addig nem mozdult, míg Theotimos Istenhez nem könyörgött, hogy feloldja a „*láthatatlan bilincset*” (SOZOMENOS VII, 26, 8; MORAVCSIK 1967, 278).

¹⁴ AMMIANUS MARCELLINUS XXXI, 2, 9–10. vö. SZEPESY 1993, 587.

¹⁵ PSEUDO-KALLISTHENES 264, PSEUDO-EPHRAEM (189) 6, JOSUE STYLITA 63. vö. KMOŠKÓ 2004, 77, 85, 121.

¹⁶ MALALAS XVIII. 21. vö. JEFFREYS et al. 1986, 254.

ban.¹⁷ Ennek az eszköznek fegyverként történő használatát azonban átvehették a nomádokkal szomszédos letelepült népek is, amivel kapcsolatban a gótokról van néhány adatunk Olympiodoros és Malalas művében,¹⁸ valamint két bizánci hadászati munkában, Maurikios *Strategicon*-jában és Bölcs Leó *Taktiká*-jában is megfigyelhető a bizánci katonák felszereléseként a pányva.¹⁹

A nomád népek lasszóit az auktorok különféle terminusokkal jelölik, és egy részük-ből következtethetünk ennek az eszköznek a szerkezetére, típusára is. A Hérodotos által említett sagartius nevű nomád nép esetében a szerző az egyszerű felépítésű 'pányva és lasszó' jelentésű σιγά kifejezést alkalmazza.²⁰ A Suda lexikonban a parthusok pányvája kapcsán is ez a σιγά terminus található.²¹ A szarmatákra vonatkozólag Pausanias szintén a σιγά terminust használja,²² Pomponius Melánál pedig a hurokkal ellátott kötél kifejezés (*laqueus*)²³ található meg. Az alánok pányváját Josephus Flavius βρόχος terminussal jelöli,²⁴ mely többféle jelentéssel is bír: 'kötél, hurokkal ellátott kötél, pányva és háló'.²⁵ A Josephus Flavius munkáját felhasználó Pseudo Hegesippus a Pomponius Melánál megtalálható, egyszerű hurokkal ellátott 'kötél' jelentésű *laqueus* terminust alkalmazza.²⁶ A hun hadsereg lasszóvetését említő források közül az Ammianus Marcellinus munkájában található *lacinia* terminus 'szalag'²⁷ jelentéssel bír.²⁸ Sozomenos ezt a fegyvertípust két kifejezéssel is jelöli: βρόχος, σχοινιον.²⁹ Ezek közül a σχοινιον kifejezés egyszerű 'zsinór, kötél' jelentésű, melyet a pányvára is használták.³⁰ A βρόχος terminus jelenthetett kötelet, hurokkal ellátott kötelet, pányvát és hálót is.³¹ Ez esetben az egyháztörténet-író ugyanazon esemény kapcsán (Theotimos püspök sikertelen elfogása) ugyanazt a fegyvert nevezi két különböző kifejezéssel.³² A három szír szerző által

¹⁷ A *Mongolok titkos történetében* egy helyen figyelhető meg, amikor Ternüdzsint egy alkalommal botos lasszóval üldözték (SHM 91). A mameluk kori források pedig arról emlékeznek meg, hogy a mongolok lasszót használtak a nehézfegyverzetű harcosok nyeregből való kimozdításához (WATERSON 2007, 166).

¹⁸ Olympiodoros munkájából kiderül, hogy Sarus pányvavetéssel kerül Ataulf gót király fogságába 412-ben (OLYMPIODOROS 18. vö. BLOCKLEY 1983, 183). Olympiodoros a σοκκος terminust használja erre az eszközre (OLYMPIODOROS 18). Malalas szerint 435 táján a gót Areobindos perzsa ellenfelét pányvával rántotta le a lováról (MALALAS XIV. 23. vö. JEFFREYS et al. 1986, 199).

¹⁹ MAURIKIOS I. 2. 7.; BÖLCS LEÓ V. 3; VI. 10.

²⁰ Ez a terminus önmagában egyszerű felépítésű hurokban végződő pányvatípusra vonatkozik (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFY–TEGYEY 1990, 952), de az auktor röviden jellemzi is ezt az eszközt, mely bőrből készült, és hálóban (βρόχος) végződött (HÉRODOTOS VII. 85).

²¹ SUDA 942.

²² PAUSANIAS I. 21, 5; GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFY–TEGYEY 1990, 952.

²³ POMPONIUS MELA I. 114.; FINÁLY 1884, 1109.

²⁴ JOSEPHUS FLAVIUS VII. 4.

²⁵ GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFY–TEGYEY 1990, 196; LIDDEL et al. 1958, 331.

²⁶ PSEUDO HEGESIPPUS V. 50.

²⁷ AMMIANUS MARCELLINUS XXXI, 2, 9–10.

²⁸ GLARE 2000, 994. Más nomád népek pányvájánál nem figyelhető meg ez a terminus.

²⁹ SOZOMENOS VII, 26, 8.

³⁰ GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFY–TEGYEY 1990, 1046; LIDDEL et al. 1958, 1747.

³¹ GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFY–TEGYEY 1990, 196; LIDDEL et al. 1958, 331.

³² SOZOMENOS VII, 26, 8.

használt, pányvára vonatkozó kifejezés a *pruyē/pruyē*, mely szónak legvalószínűbb jelentése 'szíj'.³³

A forrásokban található pányvák/lasszók három típusba sorolhatók. Megkülönböztethetünk egy bőrből készült, hálós végű lasszót, amely a sagartiusoknál figyelhető meg. Erről a típusról Hérodotos emlékezik a sagartiusoknál, akik az ellenséget megközelítették és rávetették a hálóban végződő pányvájukat, majd pedig a hálóba beleakadt embert vagy esetleg lovat elhurcolták.³⁴ Ezenkívül még előfordul a forrásokban a botos pányva is, ennek a fő része egy néhány méter hosszú rúd, melyre a pányva használója a kezében fogott kötelet néhányszor lazán ráhajtja, a végén kiképzett hurkot pedig a rúd végén levő V alakú elágazásra akasztja, vagy annak kihegyezett végére szúrja. Ez a típus a mongolokra vonatkozó forrásokban tűnik fel.³⁵ A kútfők többségének adataiból azonban elsősorban az egyszerű felépítésű, hurokban végződő pányvákra következtethetünk. A kelet-európai nomád népeknél a szármataik, alánok és a hunok esetében ez a típus feltételezhető. Leggyakrabban a görög *βερόχος, οχοίσιον, σείρα* és a latin *laqueus* terminusokat alkalmazták az auktorok. Néhány szerző megemlékezett az eszköz alkalmazásáról is. Pausanias leírásából az egyszerű felépítésű lasszó használatáról kiderül, hogy a szármataik megközelítették az ellenséget, rávetették a pányvájukat, aztán megfordították a lovaikat és visszavágtattak, így rántották le az elfogott ellenséget a lóról, és vonszolták maguk után.³⁶ Hasonló leírás található a *Suda lexikon*ban a parthusokról, akik közeledve az ellenséghez rádobrták pányvájukat, s aztán megfordítva a lovaikat visszavágtattak magukkal hurcolva/vonszolva a foglyaikat.³⁷ A források adataiból egyértelműen kitűnik, hogy a pányvát a nagyállattartó gazdálkodás mellett a hadászatban is lóháton használták.³⁸

A felsorolt adatokból kitűnik, hogy – mint arra már Moravcsik Gyula is rámutatott – a pányvát a Kr. u. 2. és 6. század között említik az auktorok a nomád népek hadieszkö-

³³ KMOŠKÓ 2004, 77, 85, 121.

³⁴ HÉRODOTOS VII. 85.

³⁵ SHM 91. A botos pányva használatának néprajzi párhuzamai is vannak, melyekből úgy tűnik, hogy ez a típus elsősorban az állattartásban, a nagyobb testű állatok befogásában volt használatos. A rudas pányvával biztosabban helyezhették a kötelet az állatok nyakába, mint az egyszerűbb felépítésű típussal (SZABADFALVI 1981, 386). Ez az eszköz egy nagyjából embermagasságú bot, melynek felső végéhez egy kis toldalékpálcát erősítenek. A bot felső végén hurok van, melyet odarögzítettek, a körülé másik vége csúszó hurok kialakítású, mely fel-alá csúszik a boton. A lovas a jobb kezében vagy a hóna alatt fogta ezt az eszközt (RÓNA-TAS 1961, 81).

³⁶ PAUSANIAS I. 21, 5. ford. MURAKÖZY 2000b, 34.

³⁷ SUDA 942.

³⁸ Szozomenos hunokra vonatkozó forrásrészlete (ld. a 13.lábjegyzetet!) kapcsán Maenchen-Helfen felvetette annak a lehetőségét, hogy a pányvát gyalogos harcmodorban is alkalmazhatták a nomádok. Szozomenos leírja, hogy egy hun a pajzsára támaszkodva tárgyalta Theotimussal, Tomis város püspökével, és ezt követően próbálta pányvájával elfogni az egyházférfit (SOZOMENOS VII. 6, 8). Mivel a Theotimus elleni akció előtt a hun férfi a pajzsára támaszkodott, Maenchen-Helfen szerint a „barbár” gyalogosan próbálta pányvával elfogni Tomis városának püspökét (MAENCHEN-HELFFEN 1997, 184). Nikonorov ezzel szemben úgy véli, hogy megalapozatlan ez a felvetés. Véleménye szerint a forrásból nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a hun harcos a földön állt vagy pedig lóháton ült (NIKONOROV 2010, 269). Szozomenos munkájából valóban csak annyi derül ki, hogy a hun, mielőtt megpróbált volna pányvát vetni Theotimusra, a pajzsára támaszkodva beszélgetett Tomis városának püspökével. A forrásrészlettel kapcsolatban még fontos hangsúlyozni, hogy ez az esemény nem csata közben zajlott.

zeként. A 6. századot követően a mongol korig a forrásokban nincs adatunk a használatukra a nomádoknál. Ennek ellenére természetesen nem jelenthető ki egyértelműen, hogy a 6. századtól a mongolokig terjedő időszakban a nomád népek ne alkalmaztak volna pányvát. Egyrészt hangsúlyozandó, hogy a pányva nemcsak fegyverként szolgált, hanem fontos eszköz volt a nomád nagyállattartó pásztorkodásban. Ennélfogva kevés a valószínűsége, hogy például az avarok vagy a honfoglaló magyarok ne használták volna az állattartásukban. Másrészt a fogolyszerzésben is fontos eszköz lehetett. Az avarok esetében is utalnak arra a kútfőkre, hogy a szlávoktól rabszolgákat hurcoltak el, és bizánci területekről is foglyokat szereztek.³⁹ A későbbiek folyamán a magyarok, a besenyők és a kunok kapcsán is vannak adataink rabszolga-kereskedelemről. Feltételezhető, hogy ezek a népek is használhatták ezt az eszközt nemcsak az állattartásban, hanem a foglyok elfogásakor is.⁴⁰ E kérdéskörrel kapcsolatban két forrás jelentőségét fontos kiemelni. Ebben az időszakban (7–13. század) két hadászati munkában (Maurikios: *Strategikon*, Bölcs Leó: *Taktika*) a bizánci hadsereg fegyverzetének elemeként említik a pányvát az auktorok. Maurikios egy passzusban, Bölcs Leó két helyen emlékezik meg erről a fegyverről. Mindhárom esetben ugyanaz a kifejezés található minkét forrásban: *λωρόσοικον*.⁴¹ Ez a terminus egyedinek tekinthető, ugyanis más forrásban ez a kifejezés a pányvára alkalmazva nem található. Egy szóösszetételről van szó, mely a *λωρος* és *σοικον* szavakból jött létre. A *λωρος* latin megfelelője a *lorum*, és 'szíjazatot' jelent.⁴² A *σοικον* kifejezés kétféle jelentéssel is bír, elsősorban 'zsák' értelemben használatos a forrásokban,⁴³ 'laszszó' jelentésben azonban ezt a kifejezést nagyon ritkán használták az ókori és a középkori auktorok.⁴⁴ A *λωρόσοικον* fordítása tehát nem teljesen egyértelmű, e hadászati munkákban, de elsősorban 'szíjazattal ellátott pányvára' gondolhatunk.⁴⁵ Maurikios hadászati munkája kapcsán fontos kitérni a pányvát említő részlet eredetére is. A passzusban a felsorolt felszerelés, fegyverek között a pányva mellett közvetlenül szerepel a

³⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 21, 219–220; POHL 1988, 40.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994, 207; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 21.

⁴⁰ HKÍF 1995, 34, 38, 45; POLGÁR 2006, 99–112; KOVÁCS 2014, 60.

⁴¹ MAURIKIOS I. 2. 7.; BÖLCS LEÓ V. 3.; VI. 10. Maurikios a bizánci lovasság fegyverzetének és eszközeinek a felsorolásában említi meg ezt az eszközt a nyereg tartozékaként. A hadászatban jártas császár szerint a bizánci hadsereg lovasainak nyergéhez tartozik két vaskengyel, egy pányva, egy béklyó és egy nyeregtáska, melyben egy bizánci katona 3–4 napi élelmét tudta tárolni (MAURIKIOS I. 2. 7. vö. DENNIS–GAMILLSCHEG 1981, 81). Bölcs Leó a két, pányvát említő passzusa közül az egyiket teljes egészében átvette Maurikiostól, ahol a bizánci hadsereg lovasságának a nyereghez tartozó dolgait – köztük a pányvát – sorolja fel (BÖLCS LEÓ VI. 10. vö. DENNIS 2010, 87). Bölcs Leó másik passzusában a bizánci hadsereg fegyverzetéről, felszereléséről értekezik általánosságban, és a többi között a nagyméretű nyeregtáska (benne a kovakő és a tapló), a parittya és a béklyó mellett említi meg a pányvát (BÖLCS LEÓ V. 3. vö. DENNIS 2010, 77).

⁴² LIDDEL et al. 1958, 1069.

⁴³ BLOCKLEY 1983, 216.

⁴⁴ LIDDEL et al. 1958, 1620. Még Olympiodoros munkájában figyelhető meg a *σοικον* terminus Ataulf gót király felszereléséeként (OLYMPIODOROS 18).

⁴⁵ A *σοικον* kétféle jelentése miatt a *λωρόσοικον* fordítása nem egyértelmű a szövegkiadásokban. Mihăescu és Dennis Maurikios hadászati munkájának román, illetve német nyelvű kiadásában még 'szíjazattal ellátott bőrszak' fordítás található (MIHĂESCU 1970, 53, 397; DENNIS 1981, 81). A *Strategikon* és a *Taktika* angol nyelvű kiadásában már szíjazattal ellátott pányva szerepel (DENNIS 1984, 13; DENNIS 2010, 77, 87).

vaskengyel is. Míg a pányva eredetével kapcsolatban felmerülő problémákra még nem tért ki a kutatás, addig a kengyel származásáról több elmélet is született. Szádeczky-Kardoss Samu úgy véli, bár a *Strategicon* kengyelt említő passzusában a hadászatban jártas szerző nem ír arról konkrétan, hogy a bizánciak az avaroktól vették volna át ezt az eszközt, a szöveggörnyezetből mégis erre lehet következtetni. Szerinte Maurikios a bizánci hadsereg számára előírt vaskengyel használata esetében is az avar harcos felszerelés utánzását ajánlja a császári hadvezetés figyelmébe, még ha nem is utal külön erre a körülményre. A kengyelről szóló paragrafust megelőző és az azt követő részben egyértelműen megnevezi az avarokat, akik példát mutatnak a bizánci harcosoknak a lovak vértzetével és a lovassági zubbonyal.⁴⁶ Az utóbbi időben azonban felvetődött annak a lehetősége, hogy a kengyel használatának európai elterjedése nem avar, hanem bizánci közvetítéssel történt. A fő érv erre vonatkozóan, hogy Maurikios ennél az eszköznél nem emeli ki egyértelműen, hogy az avarok mintájára kellene átvennie a használatát a bizánci hadseregnek. Míg más esetben a bizánci császár precízen megadja az egyes fegyverek, eszközök származását, addig a kengyelnél ezt nem teszi meg. Freedén szerint más eszközökhöz/fegyverekhez hasonlóan⁴⁷ a kengyel esetében is elmondható, hogy kapcsolatai a bizánci területen sokkal egyértelműbbek.⁴⁸ Felvetődött a lehetősége annak is, hogy Bizánc a Selyemút kereskedelmi kapcsolatain keresztül ismerkedhetett meg ezzel az eszközzel. Azonban ez a feltevés nem bizonyítható egyértelműen.⁴⁹ Mindenesetre Szádeczky-Kardoss filológiai érvei meggyőzőbbnek tűnnek az avar közvetítéssel kapcsolatban. Ebben az esetben felvetődik annak a lehetősége – mely nem bizonyítható egyértelműen –, hogy többek között avaroktól is átvették a bizánciak a pányvahasználatát (is). Valamint ez az – eléggé bizonytalan – adat is utalhat arra a fent felsorolt érvek mellett, hogy az avarok is használhatták a pányvát harcászataukban, annak ellenére, hogy az auctorok nem említik egyértelműen ezt az eszközt az avarok felszerelése között.

Parittyá

A nomád népek hadseregeinek parittyahasználatára eddig kevés figyelmet szentelt a kutatás. Ez elsősorban annak tudható be, hogy viszonylag ritkán emlékeznek meg az auctorok erről a fegyverről a nomádoknál.⁵⁰ Az avarok esetében kettő,⁵¹ a honfoglaló magyarok kapcsán egy,⁵² erősen kétséges, bizonytalan adat áll a rendelkezésünkre.

A parittyák alkalmazása széles körben elterjedt a római hadseregben és később a középkor folyamán a bizánci hadseregben, valamint Nyugat-Európában.⁵³ Mivel egyszerű

⁴⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1983, 323–324. Szádeczky-Kardoss hangsúlyozza, hogy Maurikios híradása egybecseng a régészeti anyag tanúságával, vagyis Európában az avarokhoz köthető régészeti anyagban tűnik fel először a vaskengyel (SZÁDECZKY-KARDOSS 1983, 323–324).

⁴⁷ Például a háromélű nyílhegy és a nádlevél alakú döfőlándzsahegy (FREEDEN 1995, 622, 624).

⁴⁸ FREEDEN 1995, 622, 624.

⁴⁹ CSIKY 2013, 77; CSIKY 2015, 391–399.

⁵⁰ A szkítáknál ugyan írott források nem említik a parittyákat, azonban a régészeti anyagukból következtethetünk arra, hogy e nomád nép is alkalmazta ezt a fegyvert. Szkíta kori sírokból kerültek elő olyan kövek, melyeket a parittyákból kilőtt lövedékekkel azonosítanak a kutatók (MELJUKOVA 1964, 68; további irodalom: SCHOLTZ 2015, 125–139).

⁵¹ THEODÓROS SYNKELLOS XIX 305, 37–306, 12; PLÓTINOS THESSALONIKEUS 9–12.

⁵² GERHARD 12.

⁵³ HAHN 1963, 87; COULSTON 2002, 13.

felépítésű volt, elsősorban a köznép fegyvere lehetett.⁵⁴ Magát a parittyát könnyen el lehetett készíteni, bár használata csak látszatra volt egyszerű. Precíz, pontos célzásnál nagy szakértelmet igényelt.⁵⁵ Főként a könnyűfegyverzetű gyalogság fegyvereként tűnik fel a forrásokban. Emellett azonban a könnyűfegyverzetű lovasság fegyverzetében is megtalálható a parittyá, és bevetették az ostromoknál.⁵⁶

A korai avar hadsereg parittyahasználatáról egy kortárs és egy nem korabeli forrás szól, melyek a Maurikios idején történt thessalonikei ostrom⁵⁷ és Konstantinápoly ostroma⁵⁸ kapcsán említik.

A forrásokban fellelhető terminusok, a σφευδόνη (illetve latin megfelelője, a *funda*) kifejezések egy egyszerűbb parittyatípusra utalnak.⁵⁹ Ez a fegyver két szíjból állt, melyek egy vastagabb bőrdarabot fogtak közre, ebbe helyezték a lövedéket. A parittyás a lövedék behelyezése után a két szíjat megfogva egyszer vagy többször megforgatta a feje körül, ezután pedig elengedte a szíjat, és a lövedék kirepült.⁶⁰

Az avarokon kívül még a honfoglaló magyaroknál következtethetünk esetlegesen parittyahasználatra Gerhard munkájából.⁶¹ A kortárs forrás Augsburg ostrománál említi, hogy nyilak és kövek zúdultak a városra, és ez utóbbira a *lapideus* kifejezést⁶² alkalmazza, amely az egyszerű 'kő' jelentésen kívül kőlövedéket is jelent.⁶³ Ezt a lövedéket vagy parittyából, vagy ostromgépéből lőhették ki. Ebben a passzusban ugyan megemlíti a szerző az ostromszerkezeteket (*instrumentum*) is,⁶⁴ de feltételezhető, hogy a kőhajítógépek mellett esetleg parittyákat is alkalmazhattak ostrom közben.

A nyílt csatákban bevetett parittyásoknak főként az volt a szerepük, hogy az ellenfél egységes arcvonalát megbontsák. A források hangsúlyozzák, hogy a parittyák lövedékei-től nagyon megzavarodtak az ellenfél lovai, fékezhetetlenné váltak, és ezáltal bomlott meg az ellenfél hadrendje.⁶⁵ Tehát hasonló célt szolgáltak, mint a nomádoknál a könnyűfegyverzetű lovasíjászok. Talán pont ezért sem terjedt el a használatuk a nomád hadseregekben.

⁵⁴ McGeer megfogalmazása szerint a szegény ember fegyvere volt (MCGEER 1995, 209).

⁵⁵ Vegetius a korábbi időszakra vonatkozóan szintén kiemeli ennek a fegyvernek a hasznosságát. Véleménye szerint a parittyá használata könnyen megtanulható, könnyen szállítható eszköz volt, kőben gazdag területeken pedig kifejezetten előnyös volt az alkalmazása (VEGETIUS I. 17. vö. VÁRADY 1963, 766).

⁵⁶ HAHN 1963, 87; KOLIAS 1988, 257–258; ANONYMUS 13., 32., 32., 35–37. vö. DENNIS 1985, 41, 99, 100, 109; NIKEPHOROS OURANOS 4., 65. vö. MCGEER 1995, 91, 159, 209.

⁵⁷ PLÓTINOS THESSALONIKEUS 9–12. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 119.

⁵⁸ THEODÓROS SYNKELLOS XIX 305, 37–306, 12. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 187.

⁵⁹ Ezen az egyszerű változaton kívül még két típus ismert, ezek azonban a nomád fegyverzet kapcsán nem tűnnek fel. A botparittyánál (*fustibalus*) a lendítőszíj hiányzik, és ezt egy rófnyi hosszú, kampós végű bot helyettesíti (KOLIAS 1988, 255). A szakállas parittyá (*mattio-barbulus*) bőrszíjra erősített ólomgolyó volt, amelyet körülbelül úgy dobtak el, mint a kalapácsvetők a kalapácsot. Ez a fegyver nagyon súlyos sebet ejtett (VEGETIUS I. 17. vö. VÁRADY 1963, 766).

⁶⁰ KOLIAS 1988, 255–256.

⁶¹ GERHARD 12. vö. HKÍF 235.

⁶² GERHARD 12.

⁶³ GLARE 2000, 1001.

⁶⁴ GERHARD 12.

⁶⁵ ANONYMUS 13., 32., 35–37. vö. DENNIS 1985, 41, 99, 100, 109.

Összegzés

Munkámban két, kizárólag az írott forrásokban tetten érhető fegyvertípus (a pánya és a parittyá) jelentőségét vizsgáltam a nomád népek harcászataiban. Ezek közül a pánya jellegzetes nomád eszköznek tekinthető. A pányavetés mint harcolási mód a Kr. u. 2. és 6. század között az írott források tanúságai szerint széles körben elterjedt a kelet-európai nomádoknál a szarmaták, az alánok és a hunok körében. A későbbiekben azonban nem figyelhető meg a kútfőkben ez az eszköz, csak a mongol korban tűnik fel újból a forrásokban. Ennek ellenére természetesen nem jelenthető ki egyértelműen, hogy a 6. századtól a mongolokig terjedő időszakban a nomád népek ne használtak volna pányvát. Feltételezhető, hogy ezek a népek nemcsak az állattartásban alkalmazták ezt az eszközt, hanem a foglyok elfogásakor is. Úgy tűnik, ekkorra már a bizánci hadseregben is elterjedt a pánya alkalmazása, ugyanis a használatáról Maurikios és Bölcs Leó is megemlékezik a bizánci hadsereg fegyverzete kapcsán. A parittyát a pányvával ellentétben csak néhány esetben említik az auktorok a nomád népeknél. Használata egy-két bizonytalan adaton kívül nem támasztható alá.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- AMMIANUS MARCELLINUS *Ammiani Marcellini. Rerum gestarum libri qui supersunt* II. Szerk. Wolfgang Seyfarth. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana] Leipzig, 1978.
- BÖLCS LEÓ *The Taktika of Leo VI.* Ford. Georgius T. Dennis [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 49.] Dumbarton–Washington, 2010.
- GERHARD *Catalogus fontium Historiae Hungaricae* III. Collegit, revocavit etc. Gombos, F. Albin. Budapestini, 1937–1938, 2615–2617.
- GLOSSAR B *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa.* Szerk. Jadran Ferluga, Manfred Hellmann, Herbert Ludat, Klaus Zernack. Serie B. Griechische Namen bis 1025. Bd. I. Wiesbaden, 1988.
- HÉRODOTOS *Herodoti. Historiae* V–IX. Szerk. Haiim B. Rosén. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana] Stuttgartiae, 1997.
- JOSEPHUS FLAVIUS *Josephus in nine volumes. The Jewish War* 3. Trans. Thackeray, H. ST. J. London, 1957.
- HKIF *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. Kristó Gyula [Szege-di Középkortörténeti Könyvtár 7.] Szeged, 1995.
- KMOSKÓ 2004 Kmoskó Mihály: *Szár írók a steppe népeiről.* Szerk. Felföldi Sz. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 20.] Budapest, 2004.
- MALALAS *Ioannis Malalae. Chronographia.* Rec. Ioannes Thurn [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 35.] Berlin, 2000.

- MAURIKIOS *Mauricii Strategicon – Das Strategicon des Maurikios.* Szerk. Georgius T. Dennis. Germanice vertit Ernestus T. Gamillscheg. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17.] Vindobonae, 1981.
- OLYMPIODOROS Olympiodorus. In: *The Fragmentary classicising Historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. II.* Ford. R. C. Blockley [Classical and Medieval texts, Papers and Monographs 10.] Liverpool, 1983. 152–221.
- PAUSANIAS *Pausaniae Graeciae descriptio* I. Szerk. Maria Helena Rocha-Pereira. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana] Leipzig, 1973.
- PLÓTINOS
- THESSALONIKEUS *Glossar B I.* 139–140.
- POMPONIIUS MELA *Pomponius Mela. Chorographia.* Szerk. Gunnar Ranstrand. [Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 28.] Göteborg, 1971.
- PSEUDO HEGESIPPUS *Hegesippi, qui dicitur Historiae.* Szerk. Vincente Ussani. [Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 61.] New York, 1960.²
- SHM *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century I–II.* Ford. Igor Rachewiltz. Leiden–Boston, 2006.
- SOZOMENOS *Sozomenus. Kirchengeschichte.* Szerk. Joseph Bidez. Berlin, 1960.
- SUDA *Suidae Lexicon I–V.* Szerk. Ada Adler. [Lexicographi Graeci 1.] Stuttgart, 1967–1971.
- THEODÓROS SYNKELLOS *Glossar B. I.* 55–68.
- SZAKIRODALOM
- BLOCKLEY 1983 Blockley, R. C.: *The Fragmentary classicising Historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. II.* [Classical and Medieval texts, Papers and Monographs 10.] Liverpool, 1983.
- COULSTON 2002 Coulston, Jon: Arms and Armour of the Late Roman Army. In: *A Companion to Medieval Arms and Armour.* Szerk. David Nicolle. Woodbridge, 2002, 3–24.
- CSIKY 2013 Csiky Gergely: Az avar közelharcí fegyverek története. Funkcionális megközelítés. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből* (Új sorozat) 6–7/16–17: 2011–2012/ (2013) 71–92.
- CSIKY 2015 Csiky, G.: *Avar-age Polearms and Edged Weapons – Classification, Typology, Chronology and Technology.* [East Central and Eastern

- Europe in the Middle Ages, 450–1450. 32] Leiden–Boston, 2015.
- DENNIS 1981 Dennis, Georgius T., Garnillscheg, Ernestus (trans.): *Mauricii Strategicon – Das Strategicon des Maurikios*. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17.] Vindobonae, 1981.
- DENNIS 1984 Dennis, Georgius T. (trans.): *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine military strategy*. Philadelphia 1984.
- DENNIS 1985 The Anonymus Byzantine Treatise on Strategy. In: *Three Byzantine military Treatises*. Ford. Georgius T. Dennis. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 25.] Washington, 1985, 1–136.
- DENNIS 2010 *The Taktika of Leo VI*. Ford. Georgius T. Dennis. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 49.] Dumbarton–Washington, 2010.
- FINÁLY 1884 Finaly Henrik: *A latin nyelv szótára a kútfőkből*. A legjobb és legújabb szakirodalomra támaszkodva. Budapest, 1884.
- FREEDEN 1995 Freeden, Uta: Awarische Funde in Süddeutschland? *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 38:1991 (1995) 593–627.
- GLARE 2000 Glare, P. G. (ed.): *Oxford Latin Dictionary*. Oxford, 2000.
- GOLDEN 2002 Golden, Peter B.: War and Warfare in the Pre-Činggisid Western Steppes of Eurasia. In: *Warfare in Inner Asian History*. Szerk. Nicola Di Cosmo. Leiden–Boston–Köln, 2002, 105–171.
- GYÖRFFY 1965 Györffy György (ford.): *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Budapest, 1965.
- GYÖRKÖSY–
KAPITÁNFFY–TEGYEY
1990 Györkösy Alajos, Kapitánffy István, Tegyei Imre: *Ógörög-magyar szótár*. Budapest, 1990.
- HAHN 1963 Hahn István: Az ókori hadművészet fejlődésének áttekintése. In: *A hadművészet ókori klasszikusai*. Szerk. Hahn István. Budapest, 1963, 11–128.
- JEFFREYS et al. 1986 *The Chronicle of John Malalas*. Ford. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys, Roger Scott. [Byzantina Australiensia 4.] Melbourne, 1986.
- KELLER 2004 Keller László: Türk harcos és fegyverei az írott források tükrében. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk. Balogh László, Keller László [Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.] Budapest, 2004, 45–52.

- KOLIAS 1988 Kolias, Taxiarchis: *Byzantinische Waffen*. Wien, 1988.
- KOVÁCS 2014 Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol bódításig*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.] Budapest, 2014.
- U. KÓHALMI 1972 U. Kóhalmi Katalin: *A steppék nomádjai, lóháton, fegyverben*. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12.] Budapest, 1972.
- LIDDEL et al. 1958 *A Greek-English lexicon*. Szerk. Henry George Liddel, Robert Scott, Stuart Henry Jones, Roderick McKenzie. Cambridge, 1958.
- MAENCHEN-HELFEN
1997 Macnchen-Helfen, Otto John: *Die Welt der Hunnen. Herkunft, Geschichte, Religion, Gesellschaft, Kriegführung, Kunst, Sprache*. Wiesbaden, 1997.
- MCGEER 1995 *Sowing the Dragon's teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Szerk. Eric McGeer. Washington, 1995.
- MELJUKOVA 1964 Мелюкова, А. И.: *Вооружение скифов*. Москва, 1964.
- MIHĂESCU 1970 *Mauricius. Arta Militară*. Szerk. H. Mihăescu. [Scriptores Byzantini 6.] Bucuresti, 1970.
- MORAVCSIK 1967 Moravcsik Gyula: A húnok taktikájához. *Kőrösi Csoma Kiskönyvtár* 1: 1921–1925 (1967) 276–280.
- MURAKÖZI 2000a *Hérodotosz. A görög-perzsa háború*. Ford. Muraközi Gyula. Budapest, 2000.
- MURAKÖZY 2000b *Pauszaniasz. Görögország leírása*. Ford. Muraközi Gyula. Budapest, 2000.
- NAGY 2005 Nagy Katalin: Notes on the Arms of Avar Heavy Cavalry. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58/2 (2005) 135–148.
- NAGY 2010 Nagy Katalin: Az avar hadsereg ostromtechnikája a Bizánci Birodalom ellenében. *AUSZ Acta Historica* 128 (2010) 71–83.
- NIKONOROV 2010 Nikonorov, Valery P.: „Like a Certain Tornado of Peoples”. Warfare of the European Huns in the Light of Graeco-Latin Literary Tradition. *Anabasis. Studia Classica et Orientalia* 1 (2010) 264–291.
- PINTÉR-NAGY 2014 Pintér-Nagy Katalin: *A hunok és az avarok fegyverzete, harcmódora az írott források alapján*. Doktori értekezés. Kézirat. Szeged, 2014.
http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2535/2/Pinter_Nagy_Katalin_doktori_ertekezes.pdf
- POHL 1988 Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988.

- POLGÁR 2006 Polgár Szabolcs: *Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 8–10. században*. Doktori értekezés. Kézirat. Szeged, 2006.
- RÉVAY 1999 Révay József: *Josephus Flavius. A zsidó háború*. Budapest, 1999.⁶
- RÓNA-TAS 1961 Róna-Tas András: *Nomádok nyomában etnográfus szemmel*. [Világjárók 21.] Budapest, 1961.
- SCHOLTZ 2015 Scholtz, R.: „...A legszolgáibb fegyver mind között” – Adatok a szkíta kori Alföld-csoport parittyá használatához. In: *A II. ókori hadtörténeti és fegyvertörténeti konferencia tanulmányai*. Szeged, 2014. április 11–12. Szerk. Horti Gábor. [Res Militares Antiquae II.] Szeged, 2015, 125–139.
- SINOR 1981 Sinor, Denis: The Inner Asian Warriors. *Journal of the American Oriental Society* 101 (1981) 133–144.
- SZABADFALVI 1981 Szabadsfalvi József: Rudaspányva. In: *Magyar néprajzi lexikon* IV. Főszerk. Ortutay Gyula. Szakszerk. Bodrogi Tibor, Diószegi Vilmos, Fél Edit, Gunda Béla, Kósa László, Martin György, Ortutay Gyula, Pócs Éva, Rajeczky Benjamin, Tálasi István, Vincze István. Budapest, 1981. 386.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1994 Szádeczky-Kardoss, Samu: The Avars. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Szerk. Denis Sinor. Cambridge–New York–Oakleigh, 1994. 206–228.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1996 Szádeczky-Kardoss S.: Az avarok története Európában. In: *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szerk. Kristó Gyula, Makk Ferenc. Szeged, 1996, 21–30.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998 Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.] Budapest, 1998.
- SZEPESY 1993 *Ammianus Marcellinus. Róma története*. Ford. Szepesy Gyula. Budapest, 1993.
- VÁRADY 1963 Flavius Vegetius Renatus. A hadtudomány fogalma. Ford. Várady László. In: *A hadművészet ókori klasszikusai*. Szerk. Hahn István. Budapest, 1963, 751–864.
- WATERSON 2007 Waterson, James: *The knights of Islam. The wars of the mamluks*. London, 2007.
- ZASZECKAJA 1994 Засецкая, Ирина Петровна: *Культура кочевников южноурских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.)*. Санкт-Петербург, 1994.

Abstract

The tether and the sling in the tactics of the nomadic people

Due to the organic materials used in the fabrication of the components, the usage of the tether and the sling is only proved by written sources. The tether is a typical nomad device. Its application has been took over by other settled people, like the Sarmatians in Eastern-Europe or the Goths. Throwing the tether was a widespread combat style among the nomad people (Sarmatians, Alans, Huns) 2nd–6th century AC. Subsequently the sources do not mention this weapon, only later, when they write about the Mongols. In spite of this, we cannot state unequivocally that the nomad people did not use tether after the 6th century until the arrival of the Mongols. It is important to state that the tether was not only a weapon, but also a main tool of the nomad people, used for shepherding of big animals. Therefore, there is little likelihood that it had not been used by Avars of Hungarians to manage their livestock. Moreover, it was also used to capture prisoners. In case of the Avars, the sources refer to capturing slaves from the Slavic people and also to capturing prisoners from the Byzantine region. We have data from the following times about slave trade, practiced by the Hungarians, Pechenegs and the Cumans. We can assume that these tribes also used the same tool to capture the slaves. It seems that by this time the Byzantine army also commonly used the tether, as Maurikios and Leo VI commemorates its usage upon writing about the weaponry of the Byzantine army. The sources also mention the sling as a projectile weapon used for distances during the Byzantine–Avar. It was commonly used in Europe since the Roman era. The Avars most probably have acquired it from the Byzantines or other European nations.

Észrevételek az 1101. évi második reguláris hullám eredményeiről, illetve az anatóliai muszlim megosztottságról

A keresztes háborúk korának egyik legizgalmasabb mozzanata, véleményem szerint, szerepének fontosságát tekintve mégis egy viszonylag „elhanyagolt” eseménye az első keresztes hadjárat második reguláris hullámának 1101-es katasztrófája, amely mindösszesen négy évvel az első hullám anatóliai áttörésének sikerei után következett be. Három kiemelkedően nagy nyugati sereg semmisült meg rövid időn belül anatóliai területen a szeldzsuk-törökökkel megvívott összecsapások sorozatában. Ez a nyugati szemzőgből kijózanító vereségsorozat igencsak érdekes kontextusba helyezi a történelemtudomány által gyakran megfogalmazott keresztes fegyverfölény kérdését. A nyugati katonai kultúra magasabbrendűségének vizsgálata mellett mindenképpen fontosnak tartom áttekinteni a mohamedán világ megosztottságának kérdését is. A második reguláris hullám ugyanis más megvilágításba kerülhet, ha az 1101-es eseményeket a szeldzsuk-török hatalmi berendezkedés szempontjából vizsgáljuk.

Az első reguláris hullám sikerei

Az első keresztes hadjárat első reguláris hulláma páratlan győzelmet aratott 1099. július 15-én Jeruzsálem bevételekor. Egy három éves, viszontagságos háború végcélját érték el a kereszténység legszentebb városának elfoglalásával. A hadjárat folyamán a nyugati keresztes seregek fölénye szembetűnő volt. Lényegében az összes nagyobb, muszlimokkal vívott nyíltszíni csatát győzelemmel vívtak meg: 1097. július 1-jén és szeptember 10-én Dorülaion, illetve Herakleia mellett, 1098. június 3-án Antiókhia falai előtt, 1099. augusztus 12-én pedig az aszkaloni síkon győzték le az ellenséges seregeket.¹ Emellett a várharcászatot tekintve is kiemelkedően eredményes volt az első reguláris hullám. Több, komolyan megerősített és bevehetetlennek hitt erősséget foglaltak el, többször hónapokon át tartó ostromoknak köszönhetően. Ezek közül a legfontosabbakat kiemelve: komoly bizánci segítséggel bevették Niceát (Nikaia), majd önállóan megvívták Antiókhia és Jeruzsálemet. Továbbá több tucat kisebb-nagyobb várat, illetve megerősített települést is elfoglaltak. Az említett összecsapások és várostromok mellett a kisebb létszámmal végrehajtott katonai akciók, portyázások is meglepő sikerekkel zárultak. Olyan ellenséges területeken, ahol ez a fajta hadviselés inkább az ellenfelek taktikai fegyvertárát jellemezték. Balduin, valamint Tankréd kilikiai akciója, Balduin Edesszáért folytatott küzdelme, Tankréd galileai hadjáratai is megmutatták az első hadjárat briliáns katonai vezetésének sokszínűségét, illetve az egyes vezetők egymástól független és kiemelkedően bátor kezdeményezőképességét. Az első, 1096-1099-es hadjárat győzelme egészen egyedülálló. A történelemtudomány mára beágyazottá vált magyarázata a sikerre a nyugati harcmódor meglepő újdonsága, illetve katonai fölénye a keleti szeldzsuk-török és fatimida csapatokkal szemben. A tárgyalt időszakban, a 11-12. században nyerte el kiforrott formáját az az európai lovagi harcmódor, mely nehéz harci méneken, zárt alakzatban támadó, hosszú lándzsát használó lovas rohammal operált.

¹ FLORI, 2001, 270-273.

A győzelem másik visszatérő magyarázata a muszlim világ végzetes megosztottságára vezeti vissza a sikerek okát. A keresztes sereg az első hadjárat idején az anatóliai, illetve szíriai szeldzsuk-török, fatimida hadurak állandó konfliktusait tudta kihasználni. Véleményem szerint, azonban az említett válaszok nem adnak teljes magyarázatot az első keresztes hadjárat sikerére. Ezért szeretném a továbbiakban megvizsgálni az 1101.évi keresztes vállalkozás anatóliai összeomlását a nyugati fegyverfölény szempontjából. Érdeemesnek láttam még részletesen áttekinteni a szeldzsuk-török seregek stratégiai-taktikai megjelenését a nyugati forrásokban. Vajon tényleg beszélhetünk átütő nyugati katonai erőfölényről a szeldzsukokkal szemben? Illetve a kis-ázsiai szeldzsuk-török hatalmi berendezkedést és annak megosztottságát is fontos megvizsgálni abból a szempontból, hogy 1101-ben könnyedén semmisítettek meg egy legalább akkora, ha nem nagyobb, nyugati főúri hadjáratot, mint az azt négy évvel megelőzőt.

A második reguláris hullám

A jeruzsálemi diadal híre végigsöpört Európán, és az 1096-os hadjáratot megelőző lelkesedést váltott ki a kontinens nyugati felének lakosságából. II. Paszkál pápa elődjéhez hasonlóan ösztönözte a keresztes seregek keletre indulását, akik ezúttal is hatalmas tömegekben vállalták a fegyveres zarándoklat gyötrelmeit. A második reguláris hullámmal visszatérnek keletre az 1096-os hadjárat leszerepelt vezetői, Blois-i István és Hugó Vermandois grófja is.² Megpróbálják lemosni a nevükre tapadt szégyent, amely dezertálásuk okán ragadt rájuk. A cserbenhagyott társak jeruzsálemi sikere után lényegében nincs választásuk, és a közvélemény kikényszeríti a csatlakozásukat az 1101-es hadjárat-hoz.³ A keresztesek három nagyobb seregbe tömörülnek. Az első, amely elindul keletre, egy lombard kontingens, melynek vezetője Buis-i Anzelm, Milánó érseke, de vele tartott Biandratei Albert gróf is. A lombard sereg már 1100. szeptember 13-án útra kelt, és a Magyar Királyságon átkelve bolgár területeken tartott téli pihenőt.⁴ Konstantinápolyt 1101 februárjának második felében érték el.⁵ Már bolgár területen kiütözik a keresztes seregek kegyetlenségre való hajlama. Többször is rablással, gyilkosságokkal rúgják fel az Alexiosszal kötött megállapodásukat, és fizetség helyett fegyverrel szereznek maguknak ellátmányt.⁶

A sereg hatalmas, feltehetőleg a húszezer főt is meghaladja a számuk.⁷ A lombard kontingens az első reguláris hullám csapataival megegyezően ezúttal is csak terhet jelent Alexiosznak, aki próbálja őket minél hamarabb az Ázsiába való átkelésre ösztönözni. Kisebbségi fegyveres összetűzések után a sereg hajlandó átkelni a Boszporuszon, de csak májusban indult el Anatólia belseje felé, miután csatlakozott a sereghöz Blois-i István francia földről érkező csapataival együtt. A keresztesek elfogadják tanácsadójuknak Toulouse-i Rajmundot, az első reguláris hullám hőst, aki a telet Konstantinápolyban Alexiosz vendégeként töltötte.⁸ A provanszál gróf alig pár éve volt az egyik vezetője az anatóliai áttörésnek, és a szeldzsukokkal vívott harcban többször is kitüntette magát.

² FRANKOPAN 2012, 181.

³ RILEY-SMITH 2009, 124-125.

⁴ TERPLÁN 2012, 76.

⁵ CATE 2006, 352.-353.

⁶ AACHENI ALBERT 588-589.

⁷ RUNCIMAN 2002, 300-301.

⁸ RILEY-SMITH 2009, 129-130.

Acheni Albert beszámolója szerint Rajmund sokat tett a császár és a keresztések közötti viszony rendezéséért, hiszen Alexiosz már az első konstantinápolyi találkozásuk óta bízott benne, a keresztések pedig, mint szentföldi veteránt, elfogadták közvetítőként.⁹ Rajmund valószínűleg hamar megbánta a csatlakozást, mert a lombardok nem hallgattak rá a hadjárat folyamán, és nem fogadták el valószínűsíthető felajánlkozását a sereg irányítására.

Az első kereszties hadjárat második reguláris hullámával mélyebben, sajnos, csak két forrás foglalkozik igazán, amelyekből a hadjárat rekonstruálása részletesen is végrehajtható. Acheni Albert és Anna Komnéné munkája. Az említett krónikások mellett Ekkehard aurai apát, illetve Chartres-i Foucher érinti viszonylag részletesebben a hadjárat lefolyását.¹⁰ Anna hozzáállása a lombard sereghez meglehetősen rosszindulatú. Normannoknak nevezi őket, mely ismervé Alexiosz Komnénosz véres háborúit Guiscard Róbert, majd később Boemund ellen, semmiképpen sem nevezhető pozitív jelzőnek. Elképesztő méretű seregről ír, melynek nagyságát 150.000 főre teszi, melyből 50 ezer főt tesz ki a lovasság (Acheni Albert 260 ezer emberben határozta meg a Konstantinápolynál összegyűlt sereget¹¹). Hangsúlyozza, hogy mennyire makacs módon elutasították Alexiosz tanácsait, és csak Rajmundot voltak hajlandók elfogadni tanácsadóként, bizánci kíséreként pedig Tzitasz tartott velük.¹² Ez a bizánci lépés nem meglepő. Már az első reguláris hullám mellé katonai tanácsadót rendelt Alexiosz, Tatikiosz személyében. Feladata a katonai tanácsadáson kívül az egykori bizánci erősségek visszaszolgáltatásának a felügyelete lett volna. Kapcsolata a makacs és becsvágyó kereszties vezérekkel azonban borzalmasan alakult. Nikaia visszaszolgáltatásakor már érződött a kezdődő ellenszenv a bizánciakkal és a tanácsadóval szemben.¹³ A bizánciakat a keresztiesek egy része egyszerűen csak kémnek tekintette. Antiókhia elhúzódó ostromának kimenetelét, mely nem sok jóval kecsegtetett a keresztiesek számára, Tatikiosz meg sem várta. Azzal az indokkal, hogy ellátmányt szerez a keresztény seregek számára Ciprusról, otthagya az ostromtáborát. A hadjárat további részében már nem tért vissza, ezért kereszties részről az áruló bélyege is ráragadt. Ilyen előzményekkel Tzitasz sem várhatta, hogy komolyabb befolyással lehet majd az eseményekre, hogy azokat esetlegesen a bizánci érdekeknek megfelelően képes lehet irányítani.

A helyzetet jelentősen bonyolította, hogy 1100 nyarán Rajmund régi riválisa, az első reguláris hullám másik fontos vezetője, Tarantói Boemund, Danismend Malik Gázi emír fogságába került.¹⁴ A második reguláris hullám idején Nikszár várában raboskodott. Boemund nimbusza ezekben az években elképesztő méreteket öltött Itáliában. Így nem volt meglepő, hogy a lombardok teljesen figyelmen kívül hagyták az első hadjárat veteránjainak, Rajmundnak és Blois-i Istvánnak tanácsát, hogy érdemesebb lenne az első hullám útvonalát követni. Ők mindenáron Boemund kiszabadítását szerették volna elérni, aki Anatólia észak-keleti régiójában raboskodott, ezért Ankara irányába vezették volna a kereszties csapatokat.¹⁵ Az egyesült sereg (lombardok, franciák, németek)

⁹ ACHENI ALBERT 592-593.

¹⁰ Kiváló összefoglalást nyújt a hadjárattal foglalkozó forrásokról, illetve az azok által megállapított kereszties seregek létszámáról: CATE 2006, 343.; 351.

¹¹ ACHENI ALBERT 594.

¹² ANNA KOMNENE 318-319.

¹³ FLORI 2001, 73.-74.

¹⁴ FRANKOPAN 2012, 183.

¹⁵ CATE 2006, 354.

Nikomédiából indult meg az első reguláris hullám útvonalát követve, amit az első hullám veteránjai is ajánlottak, de a lombardok kitarítottak a Boemund kiszabadítása mellett meghozott elhatározásuknál. Mivel számukat tekintve ők alkották a sereg gerincét, a franciákat és a kisebb német kontingenst is meggyőzve, nem a Konyába, hanem az Ankarába vivő út mellett döntöttek.¹⁶ A várost június 23-án vették be, miután egy meglepetéssel járó roham segítségével sikerült kiűzniük a szeldzsuk helyőrséget.¹⁷

Ankara bevétele után a sereg Gangra felé indult tovább. A tervük az volt, hogy Amaszia irányából közelítik meg Niksárt. A szeldzsukok azonban már vártak rájuk Gangránál. Kilidzs Arszlán, Szulejmán szultán fia, aki az első reguláris hullámot nem volt képes megállítani, újból az ellenállás mellett döntött. Kiegyezett a másik anatóliai török hatalmassággal Danismenddel, és Ridvántól, Aleppó emírjétől is segítséget kért, hogy felvehessék a harcot a frankokkal.¹⁸ A keresztieseknek nem volt esélyük kieroszakolni az átkelést Gangránál, ezért Kasztamuni felé vették az irányt. A Halüsz folyón átkelve már Danismend területén csaptak le a mohamedán seregek, és rendeztek vérfürdőt a keresztények között. Anna Komnéné beszámolója szerint a keresztiesek a folyón való átkelés után egy kisebb keresztény települést különös kegyetlenséggel teljesen kiirtottak, mielőtt a muszlimok csapdájába estek volna. Anna kiemeli a török csapatok felkészültségét és összetett taktikájukat is, mely a nyugati seregek vesztét okozta.¹⁹ A mozgókegy keleti lovassággal nem tudott mit kezdeni a statikus nyugati sereg. Aachen Albert részletesen leírja, hogy a rossz terepviszonyok között milyen nehezen boldogultak a nyugati lovagok a szeldzsuk lovasok sebességi fölényével, akik folyamatos tüzelésükkel komoly sebesüléseket okozva tették harcképtelenné a keresztieseket:

„Sed Turci callide et prelio docti post aliquantulum fuge subito frena reicientes, ac sagittarum grandine remordentes, gravi vulnere tam equos quam homines perimebant”²⁰

A vezérek szűkebb környezete valamennyire állta a sarat, de ez is csak annyira elég, hogy valahogy kihúzzák az éjszakáig. Rajmund és Blois-i István is csak a testőrségének köszönhetően tudta magát kivágni a Fekete-tenger irányába. A lombardoknak azonban esélyük sem volt. A csata második fele már inkább vérfürdő, melynek több ezer kereszties esett áldozatul vagy került rabszolgasorba.²¹

Chartres-i Foucher krónikájának leírásában is érzékelhető a kereszties seregek tragikus megsemmisülésének háttere, mely kiemeli az utánpótlás hiányát, illetve a szeldzsuk seregek szokatlan harcmódorának meglepetéssel járó alkalmazását:

„(2) his is Romaniae finibus obstitit Soliman Turcus, cui iam diu Franci Nicaeam urbem abstulerant. sed detrimenti sui non immemor cum multitudine Turcorum magna exercitum Francorum infelicitate dispersit et confudit et totum ferme ad interitum advexit. (3) sed quia Domino providente catervatim per plures incedebant vias, nec contra omnes dimicare nec omnes occidere potuit. sed quia eos fatigatos et fame et siti anxios atque pugnae sagittariae indoctos esse didicit, magis quam C milia equitum atque peditum gladio peremit.”²²

¹⁶ AACHENI ALBERT 594-597.

¹⁷ ANNA KOMNENE 319.

¹⁸ CATE 2006, 355; RUNCIMAN 2002, 302.

¹⁹ ANNA KOMNENE 319.

²⁰ AACHENI ALBERT 606-607.

²¹ CATE 2006, 356-357.

²² FULCHERI CARNOTENSIS 430-431.

Tzitasz, Rajmund és csapata komoly nehézségek árán elérte a Fekete-tenger bizánci fennhatóság alá eső partszakaszát. Innen jutottak el hajón Konstantinápolyba, és informálták Alexioszt a hadjárat totális kudarcáról. Rajmund segítséget kért a császártól, hogy visszatérhessen seregéhez, amely Tripolisz környékén állomásozott. A kérést a császár teljesítette, és pénzzel, szállítóeszközökkel is ellátta a provanszál grófot.²³

A második reguláris hullám második nagy serege francia területéről érkezett és II. Vilmos Nevers grófjának vezetésével ért Konstantinápolyba, 1101 júniusában.²⁴ Aachen Albert véleménye szerint mind Vilmos, mind a serege komoly erőt képviselt. Magasztalja a gróf személyes képességeit, seregét pedig 15 ezer főre teszi, mely komoly lovas-sággal rendelkezett.²⁵ A sereg célja az volt, hogy utolérje a lombard sereget, ezért nem időzött sokat a császárvárosban, és amilyen gyorsan csak tudott, átkelt a Boszporuszon.²⁶ A sereg bár kisebb volt, mint a lombard kontingens, de egy jól szervezett, fegyelmezett csapat benyomását keltette. Ankaráig követték az előttük vonuló kereszttesek útját. A városnál Vilmos felmérte, hogy nem lesz képes utolérni a lombardokat, ezért visszafordult és rátért az első hullám által használt útvonalra, Ikónium irányába. Aachen Albert beszámolója szerint Kilidzs Arszlán és Danismend egyesült seregei itt kezdték meg a kereszties seregek felörlését a terep adottságait és a lovasnomád harcászat minden előnyét felhasználva:

„Ad hec, cum nondum ciuitati appropinquassent, Solimannus, Donimannus cum copiis et armis Turcorum a recenti cede Longobardorum, uix diebus octo peractis, reuersi et comitis de Nauers subsecutione comperta, festinato per notas semitas collium et uallium accelerantes, illis occurrerunt, ac sagittis crudeliter eos assilientes, triduo exercitum, ante et retro positis insidiis, bello grauissimo et acerbis plagi fatigabant.”²⁷

A kereszties had erejét mutatja, hogy az első rajtaütéseket még sikeresen átvészelték és a sereget egyben tartva érkezett meg Nevers grófja Ikónium falai alá. A várost nem sikerült meglepniük és rohammal bevenniük, a szeldzsuk helyőrség pedig kitartónak bizonyult, ezért Vilmos a továbbindulás mellett döntött. Sokáig azonban nem jutottak. A Kilidzs Arszlán vezette török seregek délnek fordultak és még Vilmos előtt Herakleiaiba értek. A településtől nem messze csaptak össze a francia seregekkel, akiket könnyűszerral legyőztek. A könnyűlovas szeldzsukok nyílzáporával nem tudtak mit kezdeni a kimerült és készleteikből kifogyott nyugati csapatok, lényegében teljesen megsemmisültek az ekkor már a közelharcot is felvállaló törökökkel vívott egyoldalú küzdelemben:

²³ ANNA KOMNENE 320 (Aachen Albert beszámolója szerint Alexiosz nem volt ilyen kegyes, és rendkívüli nehezteléssel fogadta Rajmund csapatát. A császár csak az után enyhült meg, hogy a provanszál gróf részletesen elmagyarázta a történeteket, és kiemelte, hogy Alexiosz érdekeit szem előtt tartva cselekedett. Lásd: VIII, 24, 615.-616.).

²⁴ RILEY-SMITH 2009, 130.

²⁵ AACHENI ALBERT 618-619.

²⁶ CATE 2006, 359.

²⁷ AACHENI ALBERT 620-621.

„Turci autem post paululum temporis comperientes exercitum iam sitis graui passione defectum et parum posse resistere, extemplo eos insecuti, sagittis aggressi sunt, per diem integram prelium graue hinc et hinc committentes, et utrimque in gladio, arcu et lancea corruentes, totam latissimam uallem sanguine suo repleuerunt ac densis corporibus occisorum uirorum ac mulierum terra regionis huius occupata est.”²⁸

A szeldzsuk bekerítésből Vilmos is alig tudta kivágni magát pár tucat emberével. Fel-szerelésüket elvesztve és iszonyatos megpróbáltatásokon keresztül jutottak el Antiókhia, több héttel a vereségét követően.²⁹

1101 márciusában indult útnak a második reguláris hullám utolsó nagy nyugati serege, IX. Vilmos Aquitánia hercegének vezetése alatt. Ezzel a sereggel tartott Vermandois-i Hugó az első reguláris hullám egykori vezére is. Az észak-itáliai átkelést követően Karintia területén egyesültek IV. Welf bajor herceg és ausztriai Ida őrgrófnő csapataival. A bolgár területeken való kisebb összecsapásokkal járó átkelést követően 1101 júniusának első napjaiban érték el Konstantinápolyt. Itt a német területekről érkezők közül sokan a hajókkal való továbbhaladást választották Jaffa irányába. A sereg nagyobb része azonban a szárazföldi út és az anatóliai átkelés mellett döntött.³⁰

Ikóniumot már megviselt állapotban érték el, miután egy olyan hadiúton keresztül vonultak fel, amelyet pár héttel megelőzően még II. Vilmos serege használt, ezzel is csökkentve a megfelelő hadellátás lehetőségét. Emellett a szeldzsuk-törökök módszere-sen tönkretették a víznyerőhelyeket és az esetlegesen felhasználható élelemforrást is felpredálták. A keresztesek 1101 szeptemberében érték el Herakleiat, ahol a felderítést teljesen nélkülöző nyugati csapatok belesétáltak Kilidzs Arszlán csapdjába. A bekerített keresztesek katasztrofális vereséget szenvedtek, miután a vizes terepen lovasságukat nem volt esélyük kihasználni. A sereg nagy része a csataterén megsemmisült vagy fog-ságba esett. A szeldzsukok taktikai fölénye ezúttal is szembetűnőnek bizonyult. Gondo-san megválasztott helyszínen számoltak le az aquitániai-bajorsereggel, kihasználva azt, hogy a keresztesek kimerült csapatai már nem tudták bevetni nehézlovasságukat. A szeldzsukok a sereg teljes elpusztítására törekedtek, ezért a csatáról elmenekülő ke-reszteseket is megsemmisítették azok üldözése közben:

„Abhinc ad ciuitatem Relei, ubi fluuius torrens diu et longo desiderio optatus cunctis sufficeret, descenderunt. Sed Solimannus, Donimannus, Caratx, Agymitj principes Turcorum, cum infinitis copiis et armis in occursum ex improuiso peregrinis hiis incautis affuerunt, altero ex litore, homines, equos et omnia iumenta adaquari in arcu et sagittarum grandine prohibentes, dum a longo fatigati et siti exhausti Christiani non ultra uim sufferre potuerunt. Unde unanimiter post pluriman et diutnam contentionem seuissimam, que ex utroque litore palustri et profundo fiebat, uniuersi Christiani fugam arripientes, inaudita ab impiis insecutoribus attriti sunt. Quidam autem, estimantes tam crudele martyrium euadere, diuisi a multitudine quoddam in pratum contententes, feno latere et abscondi querebant. Sed nequaquam sic uite reseruati, ad trecentos ibidem sagittis confixi interierunt.”³¹

A vezérek közül ausztriai Ida eltűnt, Hugó pedig olyan súlyos sebet kapott egy szel-dzsuk nyílvezzőtől, hogy pár héttel később elhunyt. Welfnek és Vilmosnak sikerült elmenekülnie, és Tankréd segítségével, bár sereg nélkül, de sikerült eljutniuk

²⁸ AACHENI ALBERT 622-623.

²⁹ RUNCIMAN 2002, 305.

³⁰ CATE 2006, 360-361.

³¹ AACHENI ALBERT 628-629.

Antiókiába.³² Vilmos gyötrelmes és megalázó megmeneküléséről érzékletes, bár nem teljesen pontos képet kapunk a Gesta Tancrediből, ami természetesen hű marad önmagához és Tankréd megmentő szerepét emeli ki, de mégis elképzelésünk lehet arról, hogy milyen mértékű lehetett a szeldzsuk-török pusztítás, ha a sereg fővezére is csak iszonyatos megpróbáltatások árán jutott biztonságos keresztes területre:

*„Tunc temporis Anselmus, Mediolanensis archiepiscopus, Willelmusque comes Pictavensis, contra Danisman in Romania praeliati: archiepiscopus interimitur, comes vero vix Turcorum manus evasit, fuga lapsus; tandem vero pauper, inops, nudus, ad Ciliciam confugiens, ubi ad Tancredum pervenit, Tancredum invenit. Omnium enim bonorum opulentia cumulator susceptus, qui omnium suscipitur egenus: exim confortatus, ad Montem Peregrinum transit; illuc qui Jerusalem eant, a comite accipit comitatum.”*³³

Az iszlám világ megosztottságának, illetve Kilidzs Arszlán anatóliai hatalmának kérdése

A 11. század utolsó évtizedének mohamedán Anatóliája erősen megosztott volt. Ez azonban egyáltalán nem meglepő, ha megvizsgáljuk a néhány évszázaddal korábban elinduló folyamatok hátterét. A hatalmas arab világbirodalom szétszakadása a 8-9. században a birodalom keleti végében is végbement. Ebben a régióban azonban nem arab eredetű dinasztiák kerültek hatalomra, hanem perzsa, illetve török hatalmi központok rétegződésének folyamata indult el. Olyan dinasztiák emelkedtek fel, mint a Táhíridák, a Szaffáridák és a Számánidák. Több millió km²-es területeket tartottak ellenőrzésük alatt, amíg egy fiatalabb és becsvágyóbb törzs vagy család csapatai meg nem semmisítették őket és át nem vették az ellenőrzést területeik felett.³⁴ A 10. század már a török-perzsa hatalmi konfliktusok jegyében zajlott Irak területén. Bár a század jellemzésekor többször is előfordul a „sííta” jelző, köszönhetően a Számánida illetve a Bújida uralomnak,³⁵ a háttérben már egy szunnita hatalmi koncentráció kialakulása körvonalazódott. Ekkor jelent meg az a török elem, ami már nem csak nomád harci alakulatokat adott a muszlim uralkodók kezébe, hanem kilépett a pogány testőrség szerepéből, és az iszlám vallással azonosulva államalkotó erővé vált. Ennek az új crőnek a frissessége pedig elég lendületet adott a Ghaznavidák (Gaznevidák) számára, hogy felvegyék a küzdelmet a Perziát és Irakot uraló Bújida (Buvajhida) birodalommal.³⁶

A Bújidák voltak az első perzsa eredetű dinasztia, amely képes volt a 10. század közepén olyan csapást mérni az Abbászida kalifátusra, mely alapjaiban írta át az iraki területek erőviszonyait. Az iráni területekről Bagdadra zúduló és azt 945-ben elfoglaló Bújidák nem csak a kalifátus központját vették be, de képesek voltak rávenni az Abbaszidákat, hogy elismerjék a megszerzett területek feletti uralmukat is. A dajlamita népcsoportra támaszkodó Bújidák félelmetes katonai potenciállal rendelkeztek.³⁷ A dajlamiták többszörös túlerővel szemben is megállták a helyüket, és csak a hasonló harci értéket képviselő, ugyancsak zsoldos szolgálatban jártas törökök voltak képesek velük

³² CATE 2006, 362.

³³ RADULFO CADOMENSI 709.

³⁴ ROGERS 1987, 28.

³⁵ PEACOCK 2007, 16-17.

³⁶ ROGERS 1987, 36.

³⁷ BUSSE 1975, 250-251.

felvenni a küzdelmet. A különbséget az jelentette, hogy míg a dajlamiták gyalogos harcosok voltak, a törökök lovasnomád harcmodort alkalmaztak. A Bújidák felismerve a gyors török lovasság előnyeit, mint zsoldosokat alkalmazni kezdték őket a seregükben. A 10. században tehát már megjelenik egy olyan hadviselést alkalmazó katonai erő az iszlám világban, mely képes kombinálni és sikeresen alkalmazni a gyalogos és a könnyű-lovas harcmodort. A török zsoldosok megjelenése ugyanakkor nem várt feszültséget okozott a Bújida csapatok között. A törzsi konfliktus a dajlamiták és a törökök között pedig elkezdte aláásni a Bújida seregek harci morálját.³⁸

Már a 10. század második felében több összecsapás is lezajlott a Ghaznavida török seregek és a Bújidák között. Ezek az összeütközések Ghaznavida sikerekkel zárultak, de nem jártak kiemelkedő hatással az irak-iráni hatalmi berendezkedést illetően.³⁹ A helyzet így is maradt a 11. század első pár évtizedében, amikor is a Ghaznavidák előretörése már előrevetítette a Bújida dinasztia bukását. 1029-ben bevették Ray (Rey) városát, ezzel gyökeresen felforgatva az iráni helyzetet. Az egyre nagyobb területet elfoglaló Ghaznavida csapatok nem csak katonai expanzió keresztül terjesztették ki befolyásukat, de kereskedelmi tevékenységük is megélénkült a térségben. Tudunk róla, hogy nyugati kereskedők is eljutottak a területeikre, hogy kereskedjenek a frissen megerősödött török hatalmi központtal.⁴⁰ A török előrenyomulással érezhetővé vált az iraki helyzet instabillá válása, mely nehéz helyzetbe hozta a Bújidákat. A perzsa származású dinasztiát azonban mégsem a Ghaznavidák söpörték el, hanem a mindössze pár évtized alatt fel-emelkedő új török törzs, a szeldzsukok. A szeldzsuk-törökök először 1035-ben győzik le a Ghaznavidákat, majd iráni pozícióikat az 1040-es dandanakáni csatában számolják fel végleg. Ezzel már közvetlen fenyegetést jelentettek Irakra és a Bújidákra.⁴¹

A szeldzsuk hatalomátvétel

A szeldzsuk-törökök előretörésének megállítására a már csak névleges hatalmat gyakorló Abbászidák nem rendelkeztek megfelelő katonai erővel, és inkább elfogadták a szunnita török főiséget, hogy megszabadulhassanak az ekkor már teljesen erejét veszített síita Bújida fennhatóságtól. A Tugril bég vezette törökök 1055-ben vették be Bagdadot, az Abbászida kalifát a helyén hagyták, de csak mint vallási vezető töltötte be a funkcióját. A politikai hatalom a szeldzsukok és Tugril kezébe került. A kalifának, Al-Káimnak pedig nem volt más választása, mint szultáni rangra emelni a szeldzsuk hadurat.⁴² A szeldzsuk-török seregek irak-iráni, majd később anatóliai előretörése egy teljesen új fejezetet nyitott a térség történelmében. Már a szeldzsukokat megelőző hosszú évtizedek folyamán is több török eredetű törzs tört be, és rabolta végig az iráni vagy bizánci területeket, azonban céljuk leginkább még a területek kifosztása volt. A források tükrében sokszor barbárnak láttatott törökök, akik birkóznak a perzsa, illetve arab nyelvvel,⁴³ katonai értelemben már egy egészen más minőséget képviselnek. Tugril serege a 11. század második felében azonban már egy lényegesen „professzionálisabb” képet mutatott, mely magyarázattal szolgál azokra az eredményekre, amit a szeldzsukok nem csak a

³⁸ BUSSE 1975, 252.

³⁹ BUSSE 1975, 293.

⁴⁰ POLGÁR 2004, 95.

⁴¹ BUSSE 1975, 299; HILLENBRAND 2007, 5-6.

⁴² BUSSE 1975, 302-303.

⁴³ TETLEY 2009, 29-30.

Ghaznavidák, illetve a Bújidák kiszorításakor tudtak felmutatni, de Bizánc anatóliai területeinek felszámolásakor is.⁴⁴ Tugril 1063-ban elvette Al-Káim kalifa lányát, ezzel is megpróbálva legalizálni Bagdad meghódítását.⁴⁵ Tugril, unokaöccse Alp Arslán, majd Málíksáh uralkodása a szeldzsuk-török hatalom kiterjesztésének kora (1055-1092). Hódoltatták az örményeket, majd betörve Anatóliába a korszak egyik legnagyobb hatalmi tényezőjével, a Bizánci Császársággal kerültek szembe, akire 1071-ben Mantzikertnél mértek megrendítő csapást.⁴⁶

Szulejmán, Alp Arslán unokatestvére rendezkedett be Anatólia területén, ahol 1077-ben megalapította a Rúmi Szultánságot (Ikóniumi Szultánság). Emellett a szeldzsuk-török hadak meghódítják Szíriát is, ahol Tutus rendezkedett be és folytatott harcot a Fátimidákkal a szíriai és palesztinai területek birtoklásáért, akikkel a szeldzsuk-törökök már az 1080-as évek kezdetétől komoly küzdelmet vívtak, többször Egyiptomot is veszélyeztetve.⁴⁷

A korszak szeldzsuk uralkodóinak kiemelkedő problémát jelentett az uralmuk alatt álló területek nagyszámú török népességének elhelyezése, illetve szálláshelyének létrehozása. Tugril (1038-1063), és később Alp Arslán (1063-1072) uralkodása idején fontos szultáni cél volt Anatólia területeinek benépesítése török népelemekkel, ezért ezekben az évtizedekben állandósult a szeldzsuk előretörés a térségben. Ebben az időszakban hódították meg például Nikszár, Ikónium és Hérakleia városait is. A térség feletti teljes uralom azonban nem volt biztosítva egészen, hiszen sok megerősített helyen még a bizánci helyőrség volt az úr. Ez pedig állandó veszélyt jelentett a szeldzsuk-török utánpótlási vonalakra. Bizánc anatóliai hatalmának megtörésére 1071-ig kell várni. A mantzikerti csatátéren felülkerekedő szeldzsukok olyan csapást mértek a Bizánci államra, mely hamarosan Anatólia etnikai képeének átrendeződését is magával hozta. A terület teljes „eltörökösödése” persze hosszabb folyamatot vett igénybe, de a 11. század második fele megnyitotta Anatólia kapuit nem csak a szeldzsuk-török fegyveres réteg előtt, de egyéb népelemek letelepedését is elősegítette.⁴⁸

A szeldzsuk-török seregek Artuk bég vezetésével használták ki a Konstantinápolyban uralkodó zűrzavart, és további területeket vontak ellenőrzésük alá.⁴⁹ Artuk számára azonban nem maradt idő a teljes anatóliai berendezkedésre, miután Málíksáh visszahívta székvárosába, hogy segítséget nyújtson az Alp Arslán szultán halála után kiobbant trónharcokban. Az így keletkezett lehetőséget kihasználva nyomult be Anatóliába az iraki területekről menekülni kényszerült Kutulmis egyedlen életben maradt fia, Szulejmán, aki egyes Alp Arslánnal, illetve Málíksáh uralmával elégedetlen szeldzsuk törzsek pártfogását elnyerve kezdett egy új hatalmi központ kialakításába. Szulejmán szíriai területeken keresztül érkezett Anatóliába, ahol elfoglalta Ikóniumot, illetve Nikaiát is sikerült bevennie 1075-ben. 1077-től pedig elérkezettnek látta az időt, hogy szultáni ranggal ruházza fel magát.⁵⁰ A szultáni rang eredete máig vita tárgya. Nyilvánvaló, hogy a megnevezés és a rang nem származhatott Málíksáhtól, hiszen önállósodni vágyó alatt-

⁴⁴ PEACOCK 2010, 72-73.

⁴⁵ ROGERS 1987, 36.

⁴⁶ TURAN 2008, 232.

⁴⁷ ROGERS 1987, 36; OSTROGORSKY 2003, 305.

⁴⁸ TURAN 2008, 232-233.

⁴⁹ CAHEN 2001, 7-8.

⁵⁰ TURAN 2008, 234.

valóját nem emelhetette arra a méltósági fokra, amely őt is megillette. Kérdéses, hogy a Szulejmán szolgálatában álló török törzsek között terjedt-e el és vált használatossá a szultáni megnevezés, vagy pedig cserlegetesen bizánci diplomáciai hatásra vette fel a szultáni rangot Szulejmán, ezzel is kifejezve tényleges elszakadását Bagdadtól.⁵¹

Az Ikóniumi (Rúmi) Szultánság alapítója nem csak Anatóliában tevékenykedett, hanem szíriai területeken is igen aktív volt. Természetesen a Nagyszeldzsuk uralkodó, Maliksáh is törekedett arra, hogy legalább a látszatát fenntartsa annak, hogy Kutulmis nagytrörő fia az ő fennhatósága alatt állt. Kiváló példa erre az Ibn al-Athír történeti munkájában fellelhető részlet, melyben megemlékezik arról, mikor Szulejmán 1085-ben bevette Antiókiát, és Maliksáh gratuláló üzenetet küldött alattvalójának, illetve köszönetét fejezte ki birodalmának további gyarapításáért.⁵² Szulejmán által meghódított területek nagysága az 1080-as évek közepére elképesztő méreteket öltött. A Boszporusztól az időközben teljesen meghódított Kilikián át Szíria északi részéig egy többé-kevésbé egybefüggő terület fölött gyakorolt hatalmat.⁵³

A szeldzsuk-török hadak anatóliai előretörésének egyik legfontosabb eleme a magas szinten alkalmazott lovasnomád hadviselés főlénye a 11. század második felének bizánci szolgálatban álló hadszervezettel szemben. A Kis-Ázsiára zúduló szeldzsuk csapatok taktikája a földrajzilag teljesen megváltozott anatóliai körülmények között is kiválóan érvényesült a bizánci csapatokkal vívott harcokban, csakúgy, mint az irak-iráni területeken a Ghaznavidák ellenében.⁵⁴ A török csapatok egy olyan császári hadsereget szorítottak ki a hadviselés szempontjából rendkívüli földrajzi nehézségekkel bíró Anatóliából, amely a század első felében még több mint 200 ezer harcost tudott a soraiban, és amely a terepviszonyok okozta kihívásokkal is jobban tisztában volt ellenfelénél.⁵⁵ A szélsőséges körülmények azonban egyáltalán nem jelentettek akadályt a szeldzsukok számára. Már iráni területeken is kiütközött, hogy milyen kiemelkedően tudtak alkalmazkodni az időjárás által befolyásolt környezethez, amelyet még a saját javukra is tudtak fordítani. A Ghaznavidákkal vívott háborúk folyamán a hosszú, forró nyári időszakok is a szeldzsukok számára kedveztek, hiszen szűkösebb ellátás elégséges volt mind az állatok, mind a fegyveresek számára, ennek ellenére nem csökkent a sereg harci értéke. A Ghaznavida seregek számára a kegyetlen hőségben azonban a nagyobb hadmozdulatok is komoly problémát jelentettek. A sokkal nagyobb felszerelést, illetve a nagyobb ellátmányt igénylő állatállomány (a Ghaznavidák seregében még harci elefántokat is alkalmaztak) miatt seregük mozgékonyasága jelentősen csökkent, mely ledolgozhatatlan hátrányt jelentett a félelmetes manőverezési képességekkel rendelkező szeldzsukokkal szemben. Ugyanez a megállapítás igaz a téli hadviselés tekintetében is. A szeldzsukok a rendkívül hideg közép-ázsiai telek idején is mozgásban tudtak maradni és több ezer fős hadmozdulatokat végrehajtani, míg ellenfeleik a hó által eltorlaszolt utak járhatatlansága miatt képtelenek voltak számottevő katonai akciók végrehajtására.⁵⁶ A szeldzsukok bizánci érdekszférába érve sem kerültek számottevő hátrányba a nehéz és egyben változatos földrajzi és időjárási körülményeket produkáló anatóliai és észak-szíriai területeken. Hadviselésük egyik

⁵¹ CAHEN 1968, 75-76.

⁵² RICHARDS 216.

⁵³ CAHEN 1968, 77.

⁵⁴ PEACOCK 2010, 74-77.

⁵⁵ B. SZABÓ 2000, 100.

⁵⁶ PEACOCK 2010, 79-81.

alappilléret éppen a páratlan alkalmazkodó képességük jelentette, mely az anatóliai küzdelmek folyamán is fontos szerephez jutott.

Az 1080-as évek második felére azonban már nem beszélhettünk különálló anatóliai szeldzsuk hatalmi bázisról. Szulejmán hódításai révén ugyanis a Rómi Szultánság területi határait nem csak örmény területekre, de Szíriára is kiterjesztette. Az összecsapás a hatalmát féltő Nagyszeldzsukokkal így elkerülhetetlenné vált. Az Aleppót ostromló Szulejmán ellen Maliksáh az ekkor Damaszkuszt uraló testvérét, Tutust küldte, illetve a helyszínre rendelte az egykor Anatóliában először komoly szeldzsuk-török bázist kiépítő, de szultánjához lojalitását megőrző, kiváló katonai képességekkel rendelkező Artukot. Szulejmán nem vehette fel a harcot régi hűbérurának csapataival, 1086-ban megsemmisítő vereséget szenvedett el, és ő is holtan maradt a csatatéren. Fiát és örökösét, Kilidzs Arslánt Szulejmán megmaradt főemberei átadták Maliksáhnak, aki a Rómi Szultánátus örökösét Bagdadba vitette, hogy túszként magánál tarthassa a Nagyszeldzsukok számára oly sok problémát jelentő család legifjabb tagját.⁵⁷ Mint később világossá vált, elővigyázatossága nem volt megalapozatlan, hiszen Maliksáh szultán halálakor 1092-ben Kilidzs Arslán kiszabadult mezopotámiai fogságából, és azonnal Anatóliába indult, hogy visszaszerezze az uralmat atyja elvesztett területei felett.

Nem rekonstruálható teljesen, hogy a több évet fogságban tartott Kilidzs Arslán hogyan volt képes villámgyorsan átvenni az uralmat az egykor a családjának szolgálatot teljesítő török törzsek és azok vezetői felett, de Szulejmán szultán fia már szabadulásának évében Nikaiában székelt, legitim uralkodónak elfogadva mind Bizánc, mind a többi nagyobb török hatalmi központ szemében. Ez az elképesztő vezetői képességekről, illetve ambiciózus jellemről tanúskodó lépés pedig újra visszahelyezte a Rómi Szultánságot a kis-ázsiai politikai térkép vezető szereplői közé.⁵⁸ Kilidzs Arslán fiatal kora ellenére rátermett uralkodónak bizonyult. Már 1092-ben félreállította veszélyes apósát, Csakát, akit Alexiosszal egyetértésben gyilkoltatott meg, és ezzel stabilizálta a nyugat-anatóliai helyzetét. Alexiosz kiemelt tisztelettel bánt a szultánnal, amikor megkérte, hogy csatlakozzon egy közös hadművelethez Csaka ellen, akinek kalóztevékenysége nem csak a bizánciak, de Kilidzs Arslán számára is komoly problémát jelentett. Anna Komnéné leírása szerint a szultán saját kezével végzett Csakával, majd Alexiosszal a további békés együttélés mellett foglaltak állást.⁵⁹

Kilidzs Arslán azonban nem gyakorolt teljes hatalmat Anatólia területén. Keleten veszélyes ellenfél uralta Sivas, Kaiseri és Malatia (Meliténé) környékét. Danismend mint *Gázi* túnt fel a régióban, az 1070-es években. Perzsiái eredetű neve és valószínűsíthető török származása is rejtélyes.⁶⁰ Pár év alatt azonban komoly hatalmat épített ki, és már a Rómi Szultánátus területeit fenyegette. Az első keresztes hullám megérkezésekor éppen hadban állt Kilidzs Arslánnal Malatia (Meliténé) birtoklásáért.⁶¹ Kilidzs Arslán szabadulását követően alig pár év alatt átvette az irányítást az Anatóliát átszelő déli útvonal felett, mely a Taurusz-hegység irányából közelítette meg Szíriát. A danismendidák kezén volt azonban az Ankarára és Kappadokiára támaszkodó északi útvonal ellenőrzése, melyen keresztül ugyancsak el lehetett jutni a kereskedelmi szempontból fontos észak-szíriai, illet-

⁵⁷ CAHEN 1968, 78.

⁵⁸ CAHEN 2006, 165; CAHEN 1968, 80-81.

⁵⁹ ANNA KOMNENE 243-244.

⁶⁰ CAHEN 2006, 163-164; CAHEN 1968, 82-83.

⁶¹ MAALOUF 2012, 29-30.

ve iraki területekre. Az első keresztes háború hajnalán Kilidzs Arszlán éppen arra készült, hogy leszámoljon Danismenddel, ezzel végérvényesen tisztázva az anatóliai hatalmi helyzetet.⁶² A két hatalmasság mellett még több török és örmény fejedelem is birtokolt kisebb-nagyobb területeket, akik azonban elismerték a Római Szultánátus névleges főségét.

Kilidzs Arszlán történelmi szerepe

Érdemesnek tartottam röviden és vázlatosan áttekinteni az iszlám világ keleti területeinek helyzetét az első keresztes hadjáratot megelőzően, hogy láthassuk, az iráni-török népelemek megjelenése teljesen új helyzetet teremtett Indiától Palesztínáig. Ezen keleti népelemek iszlamizálódásával egy merőben új impulzus érte a muszlim világot, mint politikai közösséget. A nomád népelemek frissessége és állandó konfliktusai nemhogy megállították volna az iszlám terjeszkedését, de lényegében katalizátorként hatottak rá és további növekedését, illetve területszerzését segítették elő. Kívülről megosztottnak tűnik az iszlám világ. Ercje azonban semmit sem csökkent, inkább folyamatos területi növekedése (leszámitva kisebb területi veszteségeket Itália déli részein és Szicíliában) tapasztalható. A 11. század végén, amikor a keresztesek megérkeztek Anatóliába, egy ilyen iszlám világgal találták szemben magukat.

Anatólia helyzete tehát rendkívül zűrzavaros volt az első reguláris hullám megérkezésekor. A mohamedán megosztottság mégis feledésbe merült, mikor a frank-bizánci seregek elfoglalták Nikaia városát és Kilidzs Arszlánnak a város felszabadítására tett kísérleteit is visszaverték. Danismend és a szultán azonnal félbehagyták a Malatia (Meliténé) birtoklása miatt kirobbant háborút, és Haszan kappadókiai emír seregeivel kiegészülve vállalták az összecsapást a keresztesekkel. Azonban mind Dorülaionnál, mind Herakleianál nagy vereséget szenvedtek el.⁶³ Az anatóliai mohamedán ellenállást az első reguláris hullámnak sikerült megtörnie. Súlyos harcok árán, de kicérőszakolták az áttörést Szíria irányába, bár az átkelés több mint száz napot vett igénybe.

Érdemes azonban kiemelni Kilidzs Arszlán személyes helytállását, aki két nagyobb nyílt ütközetben is megpróbálta feltartóztatni a keresztes seregek előrenyomulását, és már az 1097-es anatóliai áttörés idején a nyugatiak szemében számottevő politikai szereplőként tűnt fel:

„ad castellum quoddam Solimanni uiri magnifici, ducis ac principis Turcorum”⁶⁴

Niceánál és Dorülaionnál is megpróbálta megállítani a keresztes seregeket, de mindkét összecsapásban vereséget szenved. A Dorülaionnál megvívott csata, véleményem szerint, az egész első keresztes hadjárat egyik legfontosabb fordulópontja. A magabiztos, Bizánccal, illetve annak nagy tömegű nyugati zsoldosaival évtizedek óta győzelmet győzelemre halmozó szeldzsuk-török hadak egy hatalmas és kijózanító vereséget szenvedtek el, mely az anatóliai harcok további menetét lényegesen meghatározta, és a szeldzsukok nyugati harcosokhoz való viszonyára is komoly hatással volt.⁶⁵ Ennek ellenére,

⁶² CAHEN 1968, 83-84.

⁶³ FRANKOPAN 2012, 147-149; MAALOUF 2012, 36-40.

⁶⁴ AACHENI ALBERT 32-33. Kilidzs Arszlán a nyugati forrásokban konzekvensen apja Szulejmán nevén szerepel. Lásd: CAHEN 2006, 163.

⁶⁵ NÉVTELEN KRÓNIKÁS 39-40.

meglátásom szerint, nem beszélhetünk könnyed keresztes sikerekről Anatóliában. Jól példázza ezt a fennmaradt keresztes források szeldzsukokról alkotott véleménye.

A nyugati források között is találunk olyat, mely megemlíti a szeldzsukok elszántságát, ahogyan teszi ezt a *Névtelen Krónikás* is művében:

„Ki volt valaha is olyan okos vagy művelt, hogy megkísérelte volna leírni a törökök merészségét, vitézségét, bátorságát? Ki gondolta volna, hogy félelmet keltenek a frankok között nyilaik fenyegetésével, miként megfélemlítették az arabokat, szaracénokat, örményeket, szíreket és görögöket? De ha Isten is úgy akarja, sohasem érnek fel a mieinkkel. Mindazonáltal azt tartják, hogy a frankok nemzetségéből származnak, és hogy természetül fogva senki sem akadályozhat meg. Bizonyos, hogyha Krisztus hitében és a szent kereszténységben mindig kitartottak volna, és az egy Urat a Szentháromságban hajlandók lettek volna megvallani, ha helyes szándékkal és őszintén hitték volna, hogy Isten Fia a Szűzanyától született, szenvedett, halottaiból feltámadt és tanítványai szeme láttára a mennybe emelkedett, elküldte a Szentlélek tökéletes vigaszt, és uralkodik mennyben és földön, náluk félelmetesebb, bátrabb vagy harcba termeltebb nép nem lenne e Földön. Így azonban Isten kegyelmével mégis legyőztek a mieink által. A csata július első napján zajlott le.”⁶⁶

A fentiekben áttekintett 1101-es hadjáratban azt láthattuk, hogy ugyanazok a szereplők, akik nem voltak képesek megállítani az első hullám áttörését, 1097-ben, mindössze négy évvel később, nagy győzelmeket aratva már Anatóliában megsemmisítik a második reguláris hullám seregeit. Kilidzs Arszlán uralkodói, illetve katonai képességei ekkor mutatkoznak meg igazán. Egységbe kovácsolja az anatóliai török hadurakat, és kíméletlenül leszámol az újabb keresztes hullámmal. A nyugati források ezúttal is kiemelik a szeldzsukok és Kilidzs Arszlán erejét. Az 1101-es év hadjáratai azonban már nem a keresztes fegyverek dicsőségét hirdetik:

„...Solimannus, Donnimannus, Balas de Sororgia non adhuc cede saciati, a die Marti usque ad diem Mercurii eos persecuti sunt eodem tramite quo tendebant post principes fugitivos ad Synoplum ut eos detruncarent et captivarent.”⁶⁷

Ezek az események, véleményem szerint, árnyalják az első keresztes hadjárat sikerét alátámasztó iszlám megosztottságról szóló érvelést. Hiszen négy év elteltével is kényszerű volt a szövetségekötés Kilidzs Arszlán és a Danismendek között. Ezt jól mutatja, hogy a 11. század első éveiben újra csak egymás ellen fordultak és évtizedekig folytatódott a harc az anatóliai főségért. Kilidzs Arszlán anatóliai erejét és tekintélyét érzékelhetjük abból is, hogy bár komoly vereségeket és veszteségeket szenvedett el az első reguláris hullámmal vívott harcokban, és fontos dél-nyugat anatóliai területekről kellett lemondania, a danismendidák nem voltak képesek arra, hogy egyáltalán megpróbálják megkérdőjelezni anatóliai hatalmát. Ez főleg annak fényében meglepő, hogy Danismend csapatai herakleiai vereségük után, mely bár nem járt nagy veszteségekkel, rendkívül gyorsan regenerálódtak. 1100-ban képesek voltak elfogni Boemundot. 1102-ben pedig bevették Malatiát (Meliténét), ami ekkor az Edesszát uraló II. Balduin védelme alatt állt.⁶⁸ A feszültség azonban a két török hatalmasság között nem csökkent. Kilidzs Arszlán ügyelt arra, hogy fennmaradjon jó viszonya Alexiosszal, így nyugati hátországát biztosítva

⁶⁶ NÉVTELEN KRÓNIKÁS 37-38.

⁶⁷ AACHENI ALBERT 616-617.

⁶⁸ CAHEN 1968, 86; RUNCIMAN 2002, 313-314.

fordulhatott keletre, hogy Malatia elfoglalásával biztosítsa az Észak-Szíriába vezető utak feletti fennhatóságot. Az újabb háborúja Danismenddel elkerülhetetlennek látszott, azonban annak 1105-ös halála megkönnyítette a szultán dolgát, aki 1106-ban bevette a stratégiai jelentőséggel bíró várost. Kilidzs Arszlán erejét mutatja, hogy mikor Boemund 1107-ben megpróbálta beteljesíteni apja álmát, és meghódítani Konstantinápolyt, a nehéz helyzetbe került birodalomnak létfontosságú segítséget jelentett az a szeldzsuk-török kontingens, melyet a szultán Alexiosznak küldött. A normann invázió a bizánci-szeldzsuk ellenállás hatására megtört, Boemund számára pedig nem maradt más, mint a császár által diktált megalázó békefeltételek elfogadása, és a visszatérés Dél-Itáliába.⁶⁹ Kilidzs Arszlán anatóliai helyzetének stabilizálása után a csapatai segítségével legyőzött normann vezér útjára lépve megpróbálta megvalósítani atyja, Szulejmán szultán álmát. A Rúmi Szultánátus alapítója nem feledte el, hogy apja, Kutulmis, az iraki és iráni területeken berendezkedő Nagyszeldzsuk dinasztia elől menekült anatóliai területre. A Bagdaddal vívott összeccsapásban azonban alulmaradt és életét veszítette. 1107-ben Kilidzs Arszlán is megpróbálta beteljesíteni a régi családi célt, és a Nagyszeldzsuk uralkodó Maliksáh fia, I. Muhammad ellen vonult. Hadjárata kifejezetten jól indult, hiszen sikerült bevennie Moszult. Ezután dél-keleti irányba tört előre, hogy megütközzön a Muhammad vezette Nagyszeldzsuk seregekkel. Az Eufrátesz és a Khabur folyó találkozásánál megvívott ütközetben azonban a Rúmi szultán, csakúgy, mint apja két évtizeddel előtte, szintén elbukott. Csapatai hatalmas vereséget szenvedtek, és Kilidzs Arszlán is holtan maradt a csatatéren. Halálával pedig az általa stabilizált anatóliai erőegyensúly is felbomlott.⁷⁰ Kilidzs Arszlán életpályáját azért tartottam fontosnak vázolni az első keresztes háború eseményeit követően, hogy lássuk, egy kiemelkedő tehetségű uralkodó volt az, aki felvette a harcot az első keresztes hadjárat hullámaival. Bizonytalan és nehéz helyzetben vette át Szulejmán szultán örökségét, de helyzetét félelmetes gyorsasággal megszilárdítva volt képes érdekeit érvényesíteni a szomszédos nagyhatalmakkal szemben. Bár az első reguláris hullámmal szemben 1097-ben elbukott, vezetésével a négy éve megvert és további zűrzavarba taszított szeldzsuk-törökök mégis képesek voltak megállítani a második hullámot, mely már az első által kitaposott ösvényen járt, és tudatában volt annak, hogy elődeik egészen Jeruzsálemig nem találtak legyőzőre az iszlám világban.

⁶⁹ CAHEN 2001, 13; YEWDALÉ 2010, 116-132.

⁷⁰ CAHEN 1968, 87.

Konklúzió

Az első keresztes hadjárat második reguláris hullámának eredménye tehát katasztrofális. Három keresztes sereg semmisült meg még az előtt, hogy Szíriába eljutott volna. Ankará bevétele kívül lényegében semmilyen értékelhető eredményt nem voltak képesek elérni. Nemhogy a Jeruzsálemi Királyságba nem jutott emberanyag, de a veszélyes anatóliai utak biztosítása sem sikerült. Azért tartottam fontosnak röviden áttekinteni az 1101-es hadjárat eseményeit, mert így kaphattunk teljes képet a sikeres első keresztes háborúról, illetve az azt közvetlenül követő mohamedán és nyugati fegyveres seregek között lezajlott összecsapások eredményeiről. Ezek pedig, véleményem szerint, egyértelműen megmutatják, hogy nyugati erőfölényről nem beszélhetünk, sőt, ha nem vesszük figyelembe a briliáns első reguláris hullám által elért sikereket, akkor egyértelműen a szeldzsuk-török seregek az eredményesebbek.

Már az első keresztes hadjáratot megelőző évtizedekben is inkább felénk billent a mérleg nyelve. Az 1101-es hadjáratban aratott szeldzsuk győzelmek azonban még inkább figyelmet érdemelnek. Azok a seregek és hadvezérek, mint például Kilidzs Arszlán vagy a Danismendek, akik komoly vereségeket szenvedtek el az első hadjárat alatt, pár évvel később újra komoly tényezőként jelentenek Anatóliában. Az első reguláris hullám sikereiből táplálkozó, önbizalommal teli és jól felszerelt nyugati seregeket könnyedén szétverik még Herakleia előtt, ahol pedig pár évvel korábban már a harmadik nagy vereségüket szenvedték el az első hullám előretörése idején. Tehát nyugati haditechnikai fölényt említeni a 11. század végi Anatóliában véleményem szerint nem helytálló, de legalábbis mindenképpen vitatható.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

AACHENI ALBERT	Albert of Aachen: <i>Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem</i> . Szerk. Susan B. Edgington. Oxford, 2007. (Oxford Medieval Texts).
ANNA KOMNENE	Anna Komnene: <i>The Alexiad</i> . (Trans. by E.R.A. Sewter, Edited by Peter Frankopan) London, 2003.
FULCHERI CARNOTENSIS	Fulcheri Carnotensis: <i>Historia Hierosolymitana (1095-1127)</i> . Szerk. Heinrich Hagenmeyer. Heidelberg, 1913.
RADULFO CADOMENSI	Radulfo Cadomensis: <i>Gesta Tancredi, in expeditione hierosolymitana</i> . In: <i>Recueil des Historiens des Croisades</i> . Párizs, 1866.
RICHARDS	D. S. Richards: <i>The Annals of the Seljuq Turks</i> . London, 2002.
NÉVTLEN KRÓNIKÁS	Névtelen Krónikás: <i>A frankok és a többi jeruzsálemi zarándok tettei</i> . In: <i>Az első és második keresztes háború korának forrásai</i> . Szerk. Veszprémy László. Budapest, 1999.

SZAKIRODALOM

- B. SZABÓ 2000 B. Szabó János: A Bizánci Birodalom Hadserege a X-XI. század fordulóján. *Társadalom és honvédelem* IV (2000/2) 97-105.
- BUSSE 1975 Busse, Heribert: Iran under the Buyids. In: *The Cambridge History of Iran Volume 4: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs*. Szerk. R. N. Frye. Cambridge, 1975.
- CAHEN 1968 Cahen, Claude: *Pre-Ottoman Turkey*. New York, 1968.
- CAHEN 2001 Cahen, Claude: *The Formation of Turkey*. Harlow, 2001.
- CAHEN 2006 Cahen, Claude: The Turkish Invasion: The Selchükids. In: *A History of the Crusades, Volume I: The First Hundred Years*. Szerk. Kenneth M. Setton, Marshall W. Baldwin. Milwaukee, 2006.
- CATE 2006 Cate, James L: The Crusade of 1101. In: *A History of the Crusades, Volume I: The First Hundred Years*. Szerk. Kenneth M. Setton, Marshall W. Baldwin. Milwaukee, 2006.
- FLORI 2001 Flori, Jean: *La Première Croisade. L'occident chrétien contre l'Islam*. Bruxelles, 2001.
- FRANKOPAN 2012 Frankopan, Peter: *The First Crusade-The Call from the East*. Cambridge (Massachusetts), 2012.
- HILLENBRAND 2007 Hillenbrand, Carole: *Turkish Myth and Muslim Symbol-The Battle of Manzikert*. Edinburgh, 2007.
- MAALOUF 2012 Maalouf, Amin: *A keresztény háborúk arab szemmel*. Budapest, 2012.
- OSTROGORSKY 2003 Ostrogorsky, Georg: *A bizánci állam története*. Budapest, 2003.
- PEACOCK 2010 Peacock, A.C.S.: *Early Seljuk History-A new interpretation*. London and New York, 2010.
- PEACOCK 2007 Peacock, A.C.S.: *Medieval Islamic Historiography and Political Legitimacy*. London and New York, 2007.
- POLGÁR 2004 Polgár Szabolcs: Kora középkori (9-12. századi) kelet-európai fegyverkereskedelemre utaló feljegyzések az írott forrásokban. In: *Fegyveres Nomádok, Nomád Fegyverek*. Magyar Ős-történeti Könyvtár 21. Szerk. Balogh László, Keller László. Budapest 2004.
- RILEY-SMITH 2009 Riley-Smith, Jonathan: *The First Crusade-and the idea of crusading*. Philadelphia, 2009.
- ROGERS 1987 Rogers, Michael: *A bódító iszlám*. Budapest, 1987.
- RUNCIMAN 2002 Runciman, Steven: *A keresztény hadjáratok története*. Budapest, 2002.

- TERPLÁN 2012 Terplán Zoltán: *A Keresztes Hadjáratok és az Árpád-kori Magyar Királyság*. Budapest, 2012.
- TETLEY 2009 Tetley, G. E.: *The Ghaznavid and Seljuq Turkes-Poetry as a Source for Iranian History*. London and New York, 2009.
- TURAN 2008 Turan, Osman: Anatolia in the period of the Seljuks and the Beyliks. In: *The Cambridge History of Islam Volume IA: The Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War*. Szerk. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis. 2008.
- YEWDALE 2010 Yewdale, Ralph Bailey: *Bohemond I, Prince of Antioch*. h. n. 2010.

Abstract

A few remarks about the Crusade of 1101 and the divisions of the Anatolian Muslims

The aim of this paper to present the Crusade of 1101 and to analyse the results of this campaign. In addition the paper focuses on Kilij Arslan's military role during the operations of the First Crusade. It is fair to speak about one of the most enormous enterprises of the medieval age when we are talking about the Crusades. Kilij Arslan encountered with this monstrous campaign when the First Crusade arrived in Anatolia. From my point of view, despite the fact that the first Princes' Crusade successfully broke through in Asia Minor and occupied Jerusalem, we cannot talk about Western European military supremacy during the age of the First Crusade. The Seljuk-Turkish forces achieved success against the People's Crusade and the second Princes' Crusade under the command of Kilij Arslan. Even though he was defeated by the first Princes' Crusade, his outstanding performance against the campaign of 1101 was decisive regarding the political future of the Crusading States and the Holy Land.

Az Anemas-féle összeesküvés és a Dukas család

A Komnénosok uralmát megalapozó I. Alexios uralkodása nem volt híján belső feszültségeknek, különösen regnálásának első felében. Az Anemasok által vezetett császárelles mozgalom egy volt a megannyi összeesküvés között, de egyben fordulópontot is jelentett Alexios császárságának történetében a 11–12. század fordulóján, mivel azt követően már érzékelhetően kevesebb válsággal kellett szembe néznie a birodalom fejének. Az összeesküvések és lázadások vizsgálata azért fontos, mert sokat segíthet az adott időszak politikai rendszerének működésének és természetének jobb megismerésében. I. Alexios uralkodásának egyik fontos kérdése, hogy milyen viszonyban voltak az új dinasztíát alapító Komnénosok és a korábban uralkodókat adó Dukasok. Jelen tanulmányban az Anemas-féle összeesküvés politikai hátterét szeretném megvizsgálni, amelyen keresztül a császári dinasztia és az elit kapcsolatának, illetve az utóbbi csoport kapcsolatrendszerének jobb megértéséhez vezethet.

Számos kutató foglalkozott eddig az Anemas-féle összeesküvéssel. Michael Angold a konstantinápolyi szenátus ellenállásával kapcsolatban említi meg az összeesküvést, és kisebb szerepet tulajdonít a hadsereg képviselőinek.¹ Jean-Claude Cheynet nagyobb hangsúlyt fektet a katonai szárnyra, és a kis-ázsiai emigráncsaládok elégedetlenségét látja az események mögött. Utóbbi fejleményen keresztül összefüggéseket talál a Diogenés-összeesküvéssel is.² Paul Magdalino vetette fel, hogy az Anemasok és körük összeesküvését a Dukasok háttérbe szorulása miatti elégedetlenség válthatta ki.³ Érdeemes megjegyezni, hogy az összeesküvés komolyságát és a felségárulás vádjának valóságtartalmát egyik kutató sem kérdőjelezi meg. A vád valóságát talán azért nem kérdőjelezték meg, mert Anna Komnéné mellett a Komnénosok uralmát kritikusan szemlélő Ioánnés Zónaras sem kételkedett az összeesküvés komolyságában. Zónaras azonban éppen azzal próbálta I. Alexios regnálását leértékelni, hogy uralkodását összeesküvések és felkelések sorozataként ábrázolta elbeszélésben.⁴ Ennek megfelelően az Epitomé Historiôn szerzője nem volt érdekelt abban, hogy megkérdőjeleződjön az Anemasok összeesküvése. Ilyen irányból nem lehet bizonyosságot szerezni az összeesküvőkkel szemben hozott vád megalapozottságáról.

Anna Komnéné több résztvevőt is név szerint lejegyez, amely alapján látszólag sokkal többen vettek részt a hadseregből. Valószínűleg azonban Anna nem említi meg mindenkit, tehát egyáltalán nem biztos, hogy a katonai és a civil csoport között ilyen arány állt fenn a valóságban. Bizonyos személyeknél teljes nevet is megad, másoknál azonban meg kell elégednünk a családnévvel. Fontos azonban megemlíteni, hogy mindenkinél legalább a családnévet ismerjük, míg magában álló keresztnévet nem. A családnévek felsorolása nagy segítséget nyújt abban, hogy az összeesküvők társadalmi hátterén keresztül a politikai motivációt is megpróbáljuk felgöngyölíteni.

¹ ANGOLD 1986, 146.

² CHEYNET 1990, 366–367.

³ MAGDALINO 1993, 203. – Cheynet-hez hasonlóan Magdalino is összeköti itt a Diogenés- és az Anemas-féle összeesküvéseket.

⁴ TREADGOLD 2013, 397–398.

A névsort átnézve rögtön feltűnik a Kónstantinos Exazenos Dukas név a hadsereg képviselői között. Mivel egy másik összeesküvő is viseli az Exazenos nevet, így feltételezhetjük, hogy nem személyes ragadványnévvvel, hanem családnévvvel van dolgunk. A kérdés, hogy milyen kapcsolatban volt Kónstantinos az Exazenosokkal és a Dukasokkal. Az elkövetkező évszázadokban népszerű kettős családnév korai példájával állunk szemben, ami több bizonytalanságot okoz.⁵ A szokás, hogy a megannyi felvett családnév közül az utolsó jelzi az atyai leszármazást, a Palaiologos-korszak sajátossága volt.⁶ E gyakorlat szerint Kónstantinos apja Dukas volt, ám kérdéses, hogy e gyakorlat korai formájában mennyire volt letisztult nevek sorrendjének kiválasztása. Ennél nagyobb kétséget támaszt az atyai leszármazással szemben az, hogy a Dukasok hírneve messze felülmúlta az Exazenosokét. Ez akkor is igaz, ha az utóbbiak kellő tekintéllyel bírtak egy adott időben, hogy beházasodjanak a császári családba. Egy Dukasnak semmi érdeke nem lehetett abban, hogy felvegye a jelentéktelenebb Exazenosok nevét is. Ellenben az Exazenosok egyenes ági leszármazottjának már érdemes volt használni anyja családjának nevét. A legvalószínűbbnek így az tűnik, hogy Kónstantinos atyai ágról Exazenos, anyai ágról pedig Dukas volt.

Niképhoros Exazenos Hyleas még titokzatosabb személynek tűnik. Mind származása, mind pedig a másik Exazenoshoz fűződő viszonya bizonytalan. Rendkívül érdekes, hogy Anna Komnéné más alkalommal is együtt említi meg a két Exazenos. Kónstantinos és Niképhoros együttműködése szoros kapcsolatra utal, de viszonyuk természete erősen kétséges. Nehezen lenne magyarázható a második vezetéknévük különbsége, ha édestestvérekről lenne szó. A féltestvéri kapcsolat vagy egyéb távolabbi rokonság már elképzelhetőbb. Emellett az Alexiasban nem találunk utalást egyikük korára sem, tehát lehetséges, hogy az Exazenos család különböző generációit képviselték, így akár apáról és fiáról is beszélhetünk.

A harmadik feltűnő személy, akit Anna Komnéné az összeesküvők között említett meg, Nikétas Kastamonitis. Nikétas azon összeesküvők közé tartozik, aki számos fontos pozíciót töltött be az összeesküvés előtt.⁷ Az Alexias és egyéb források alapján fontos és megbecsült embere volt I. Alexiosnak uralkodása első felében. 1092-ben egy nagy flotta vezetését kapta meg, bár kérdéses, hogy ezzel együtt betöltötte-e a megas dux tisztségét is.⁸ A század végére datált pecsét dukként említi Nikétast, ami valószínűleg nem egyezik a flotta főparancsnokát jelelő, előbb említett hivatallal, ám mindenképpen mutatja, hogy néhány évvel az összeesküvés előtt is a császár kegyét élvezte Kastamonitis.⁹ Anna Komnéné ugyanakkor egyetlen esetben sem említi Nikétas beosztását, így az Anémasok szervezkedésének leírásánál sem. A tisztség ismerete nélkül viszont a levegőben lóg Nikétas motivációja. Az Alexias alapján viszonylag csekély súlya

⁵ Korábban inkább az volt a jellemző, hogy kizárólag az anyai felmenők vezetéknévét vették fel, amennyiben előkelőbb családról volt szó. Ilyet tapasztalhatunk a Burtzés családba született Niképhoros Melissénos – már ha hihetünk Niképhoros Bryennios Niképhoros Melissénos apjáról tett beszámolójának (BRYENNIOΣ, 85: 1. 6) – vagy Anna Dalasséné esetében, akinek Alexios Charón volt az apja (BRYENNIOΣ, 77: 1. 2; ALEXIAS, I. 105: 3. 8. 1).

⁶ CHEYNET 2006, 12.

⁷ Anna Komnéné szerint az 1087-es distrai csatában Tatikiossal együtt a jobb szárny irányításával bízták meg, így feltételezhető, hogy ekkor már valamilyen magas tisztséget is ellátott a hadseregben (ALEXIAS, I. 211: 7. 3. 6).

⁸ ALEXIAS, I. 223: 7. 8. 2.

⁹ FOGG 1824 (publikálva: WASSILIOU – SEIBT 2003, 117, 580. lj.)

volt az összeesküvésben, ami Kastamonitis múltját ismerve – lévén a felkelők közül neki volt a legjelentősebb előlelete – meglepő fejleménynek tűnik. Az összeesküvés bukása után Nikétas eltűnik a forrásokból, de nem lehetetlen, hogy pályafutása már a szervezkedés előtt hanyatlani kezdett, ami megmagyarázná a császárral szembeni fellépését.

Nem véletlen, hogy az összeesküvést négy testvérről nevezték el, akik közül csak kettő nevét ismerjük.¹⁰ A források egyetértének abban, hogy a mozgalom igazi vezetője Michaél, a legidősebb Anemas volt.¹¹ A felkelést leszámítva keveset lehet tudni a család történetéről, és Anna Komnéné elbeszélésében nem emeli ki a család előkelő mivoltát oly mértékben, mint más nemzetségeknél.¹² Az Anemas-fivérek végül börtönbüntetést kaptak a teljes vagyonelkobzás mellé az összeesküvés után. Érdekes, hogy később I. Alexios fia, II. Ioánnés (1118–1143) egyik lányát egy Anemashoz adta, aminek köszönhetően ez a család is az elsőrangú elit részévé vált.¹³

A császár ellen fellépő mozgalom másik fontos figurája Ioánnés Solomón volt, akit a résztvevők egymás között a trónra szántak. Anna Komnéné szerint Ioánnést a hiúsága állította az összeesküvés mellé, és nem vette észre, hogy az Anemasok csak vagyoni támogatása miatt használták fel.¹⁴ Családi hátterét és a személyes pályafutását tekintve ki kell emelni, hogy a Solomónok közül ő tűnik a legsikeresebbnek a források tanúsága szerint, miközben karrierje lényegében I. Alexios uralkodásához kötődött.¹⁵ Könnyedén hihetnénk azt, hogy a Komnénosok karolták fel Ioánnést, és egyengették pályafutását. E tekintetben meglepőnek tűnhet, hogy Alexios ellen fordult a századforduló tájékán. A későbbiekben viszont láthatóvá válik, hogy a helyzete nem volt ilyen egyszerű.

Anna Komnéné számos összeesküvőt sorolt fel keresztnév nélkül, akiknek azonosítása igen nehéz feladat elé állítja a kutatókat. A felsorolásban Antiochosok, egy Kurtikios, Skléros és Xéros kerül említésre. Számos kutató próbálkozott azonosítással, de egyértelmű eredményt nem tudtak elérni. Az Antiochosok közül két lehetséges jelölt van, Kónstantinos, aki 1094-ben viselte a magas hetairarchés tisztségét, illetve Michaél, aki a külső testőrség parancsnoka volt ugyanebben az évben.¹⁶ A Kurtikiosok közül

¹⁰ A forrásokból csak Michaél és León neve ismert, az Alexias kézírataiban kiolvashatatlan a másik két fivér neve (ALEXIAS, I. 372: 12. 5. 4).

¹¹ ALEXIAS, I. 372–373: 12. 5. 5; ZÓNARAS, III. 745: 18. 24. 3.

¹² Az eset leírásakor az Antiochosok és a Solomónokat nevezte előkelőnek Anna Komnéné. Meg kell azonban említeni, hogy az Alexias keletkezésének idején az Anemasok nagyobb tekintélynek örvendtek, mint az előbbi két család. Így érthető talán, hogy a szintén régóta előkelő Anemasok rangját Anna miért nem említette.

¹³ PRODRAMOS, LIV. sz. 123. sor

¹⁴ ALEXIAS, 372: 12. 5. 5.

¹⁵ Nem egyszerű rekonstruálni a Solomónok történetét, mivel Ioánnést megelőző időszakról igen kevés adatunk van. A család Komnénosok előtti időszakából ismert legmagasabb tisztségeket Himerios, a hippodrom bírja és mystolektés töltötte be (ZACOS BNF 541; CHEYNET 2002, 123: 16. kép) az 1040–1060 között. Úgy tűnik, Ioánnés Solomón érte el a legmagasabb pozíciókat a család történetében, ugyanis prótasekretis – a császári titkárok vezetője – (DO 58.106.3928; LAURENT 1980, 122–123: 254. sz.), epi tón deéseón – vagyis a császárnak benyújtott fellebbezések kezelője – (DO 55.1.3324; LAURENT 1981, 122–123: 254. sz.), Hellas és Peloponnészos tartományok közös civil kormányzója (WASSILIOU – SEIBT 2003, 258, 124. lj.), valamint dikaiodotés volt (SEYRIG 473; CHEYNET ET AL. 1991, 76–77: 95. sz.).

¹⁶ SKOULATOS 1980, 25–27, vö. CHEYNET 1990, 100 (utóbbi csak Kónstantinost nevezi meg az Antiochosok közül). Mindkét nevezett Antiochos szerepel az 1094-es blachernai zsinat névjegyzékében (GAUTIER 1971, 217–218).

Cheyne Basileioszt sejtette az összeesküvők mögött.¹⁷ Kazhdan veti fel, hogy e család elégedetlensége mögött a Kónstantinos Kurtikios és I. Alexios lánya, Theodóra között tervezett eljegyzés felbontása állhatott.¹⁸ Az ismeretlen Skléros mögött Gautier az 1094-es blachernai névjegyzéken szereplő Andronikos kuropalátést, míg Seibt inkább Ióannést, Hellas és Peloponnésos korábbi stratégosát sejtette.¹⁹ Xéros az egyetlen, akinek hivatalát megemlíti Anna Komnéné, bár a megfogalmazása szerint éppen elhagyta a főváros eparchosának tisztségét.²⁰ E fontos információ ellenére sem lehet Xérost a korszakból ismert több családtaghoz kötni minden kétséget kizáróan.²¹ Jól látható tehát, hogy a rendkívül kevés információval rendelkezünk az összeesküvés résztvevőiről különösen a tekintetben, hogy milyen pozíciókat foglaltak el a kormányzatban megmozdulásuk idején. Motivációikról így csak találgatni lehet, ami különböző elképzeléseknek adhat teret.

Való igaz, hogy az összeesküvők között több olyan személyt is találunk, akik kis-ázsiai gyökerekkel rendelkeztek. Az arisztokrácia jelentős része érintett volt a birodalom ázsiai területeinek elvesztésében, amelyre a balkáni birtokrendezés csak részleges és erősen szelektív megoldást jelentett. Maga a komnénosi vezető elit, a császári rokonság is döntően a szeldsuk kézre került vidékekről származott, és érzékeny veszteségeket szenvedett. I. Alexios elsősorban e szűkebb kör földigényét elégítette ki a megmaradt területeken, ami feszültséget teremthetett a többi károsult között. A Kastamonítosok mellett az Antiochosok, a Basilakésok, a Kurtikiosok és a Sklérosok kerültek nehéz helyzetbe régi birtokaik elvesztése folytán. Éppen ezért mindenképp megfontolandó Cheynet azon elképzelése, hogy az Anemas-féle összeesküvés – a Diogenés-féle összeesküvéshez hasonlóan – Kis-Ázsia túlzottan lassú visszahódítása miatt indult.²²

Ugyanakkor a felkelők között találunk olyanokat is, akiknek bizonytalan kapcsolatok fűzték Kis-Ázsiához. Kevés a bizonyíték arra, hogy a krétai emírektől leszármazó Anemasok, illetve a fővároshoz kötődő Solomónok és Xérosok erős kötődéssel bírtak a keleti területekkel.²³ Az összeesküvés mozgatóit tehát azok között találjuk, akik kevésbé voltak érdekelték a szeldsukok fennhatósága alá került földek felszabadításában. Az ázsiai problémák mellett tehát érdemes más irányba is keresni a politikai feszültség okait.

Kónstantinos Exzenos Dukas azért kiemelkedő személy a felkelők között, mert igen érdekes kapcsolatot feltételez az összeesküvés mögött. Nyilvánvaló, hogy rokonsága révén szoros kapcsolata lehetett a Dukasokkal a korszak egyik legbefolyásosabb családjával. A történészek között általánosan elfogadott nézet, hogy a Dukasok megbízható támogatói voltak I. Alexios és utódai uralmának.²⁴ Való igaz, hogy a források nem említenek egyetlen Dukast sem a megannyi összeesküvés és felkelés lejegyzésekor, ami első olvasatra e rokonok megbízhatóságát bizonyítja. Anna Komnéné esetében azonban figyelembe kell venni, hogy ő maga a Dukas–Komnénos-szövetséget megpecsételő házasság elsőszülött gyermeke volt. Művében Anna igyekszik is rokonait minél jobb

¹⁷ CHEYNET 1990, 100.

¹⁸ KAZHDAN 1975, 16–17.

¹⁹ GAUTIER 1971, 243; SEIBT 1976, 109.

²⁰ ALEXIAS, 373: 12. 5. 5.

²¹ Lásd CHEYNET 2012, 20.

²² Lásd fentebb, a korábbi kutatások összefoglalásánál.

²³ SKYLITZÉS, 249–250, 304–305.

²⁴ MAGDALINO 1993, 203.

színben feltüntetni, az egymás között nyilvánvalóan feltűnő súrlódásokat és nézeteltéréseket pedig hajlamos elbagatellizálni.²⁵ Emellett nem egy esetben említi meg Anna, hogy apja tekintélyét különböző nagyhatalmú személyek próbálták aláásni vagy voltak érintettek bizonyos kényes ügyekben, de a nevek felsorolása ilyenkor rendre elmarad.²⁶ Alexios lányának nyomos indoka lehetett, hogy nem fedte fel e fontos emberek személyazonosságát, és nem lehetetlen, hogy ellenkező esetben kellemetlen összefüggések tárulnának fel az olvasók előtt. Ilyen nem kívánatos tényezők közé tartozna az anyai rokonság a császár elleni megmozdulásokban való érintettsége. Zónaras esetében más okok állhatnak a mögött, hogy a Komnénosok és rokonságuk uralmával szemben kritikus művéből hiányzik a Dukasok esetleges elégedetlenségére történő utalás. Az *Epitomé historiôn* az Alexiashoz képest jóval tömörebb beszámolókat nyújt a felkelésekről és összeesküvésekről. Zónaras többnyire e politikai események néhány prominens személyiségéről ejt említést; példának okáért az Anemas-féle összeesküvésnél csak Michaél Anemast említi név szerint. Szintén érdekes, hogy az *Epitomé historiônban* nem kerül említésre az összeesküvők civil csoportja. Látható tehát, hogy Zónaras elbeszélése szelektívebb az Alexiasénál, de a Dukasok politikai bonyodalmakból való kihagyása inkább vezethető vissza arra, hogy Zónaras forrásai nem említenek ilyesmit. Összességében elmondható, hogy az Anemas-féle összeesküvés politikai háttéréről több támpontot nyújt Anna Komnéné elbeszélése.

Korábbi császári dinasztiaként a Dukasok forrásokból kiszűrhető passzivitása figyelemre méltó. X. Kónstantinos és VII. Michaél uralkodásához képest nem csak a családot letaszító III. Niképhoros, hanem I. Alexios uralma is visszalépés volt. A Komnénosok a Dukasokkal kötött szövetségnek köszönhetően kerültek hatalomra, és maga Alexios is Ióannés Dukas személyes támogatásával nyert előnyt bátyjával, Isaakiosszal szemben a császári trónért folytatott rivalizálásban. Ennek megfelelően az új császár bőven megjutalmazta a Dukas család sarjait, és fontos pozíciókat tartott fenn nekik. Ám az új kormányzat valódi haszonélvezői természetesen maguk a Komnénosok voltak, akik mögött a Dukasok csak másodszeret játszhattak. A Komnénosok felkelésének pillanatában kedvezőbbnek tűnt az új dinasztia támogatása a III. Niképhoros uralkodásához képest, de ez nem biztosította azt, hogy a Dukasok ne vágytak volna nagyobb befolyásra és hatalomra a későbbiekben.

Emellett több tényező is volt, amely fenyegetést jelentett a Dukasok kiemelkedő pozíciójára, és feszültséget okozott a két nagy család között. Ezek közül az egyértelműbb problémát Anna Dalasséné, I. Alexios befolyásos és erős akaratú anyjának politikai tevékenysége jelentette. Ióannés Komnénos özvegye igen nagy befolyással bírt fiai felett még Alexios trónra jutása után is. Uralkodásának korai szakaszában Alexios a civil közigazgatás felügyeletét is átadta anyjának, amíg ő különböző hadjáratok miatt volt kénytelen elhagyni Konstantinápolyt. Anna Dalasséné viszont igen rossz viszonyt ápolt a Dukasokkal, különösen Ióannés kaisarral. A rivalizálás tetőpontja Alexios uralkodásának legelején érkezett, amikor az új császár anyja minden befolyását latba vetette, hogy megakadályozza menyé, Eiréné Dukaina koronázását, és ezzel együtt igyekezett meg-

²⁵ Ez érzékelhető a III. Niképhoros elleni felkelés kezdeti szakaszának leírásában, amikor még nem volt egyértelmű, hogy Alexios vagy bátyja, Isaakios kerül-e a sereg élére (ALEXIAS, I. 72–74: 2. 7. 1–3).

²⁶ Ez a homályos megfogalmazás feltűnik Ióannés Italos, Chalkédóni León és a bogumil Basileios perének elbeszélésében is (ALEXIAS, I. 165: 5. 9. 2, I. 145: 5. 2. 6, I. 489: 15. 9. 2).

ágyazni Alexios és Alán Maria, VII. Michaél és III. Niképhoros volt feleségének házasságának. Anna Dalasséné próbálkozását nem övezte siker, ami a Dukasok egyértelmű győzelmét jelentette. Az elkövetkező évek azonban bizonyosan sok sűrlődással jártak a császár anyja és a Dukasok között különösen, hogy mindkét fél a császári udvar politikai életének meghatározó tényezője maradt.

A másik faktor, amely befolyásolhatta a Komnénosok és a Dukasok kapcsolatának alakulását, Kónstantinos Dukas, VII. Michaél és Alán Maria egyetlen fia volt. A császári trón megszerzése után az utódokkal még nem rendelkező I. Alexios saját örökösévé nyilvánította Kónstantinost, akit később eljegyeztek a császár elsőszülött gyermekével, Anna Komnénéval. E friggyel újabb kötelék alakult ki a Dukasok és a Komnénosok között, és a régi dinasztia egyenes ágon történő újjáéledését irányozta elő, ami az előbbi család tagjait nyilvánvalóan elégedettséggel töltötte el. Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy Alexios és Eiréné házassága még mindig fontosabb volt a Dukasok számára. A Dukasok legprominensebb tagjai közelebbi rokonai voltak a császárnénak, mint az ifjú trónörökösnek, vagyis közöttük és a regnáló császár között szorosabb kötelék alakult ki Eirénén keresztül. A rokonsági fok pedig alapeleme volt a korszak alakuló politikai kultúrájának. Emiatt kérdéses, hogy mennyire érintette érzékenyen a Dukasokat – vagy legalábbis politikai befolyásukat –, hogy végül nem Kónstantinos örökölte Alexios trónját 1118-ban.

A trónöröklés rendjében beállt változások homályosak, így azok politikai következményeit is nehéz kutatni. Annyi bizonyos, hogy Kónstantinos 1095-ben elhunyt, Anna Komnéné pedig Niképhoros Bryennios hitvese lett, míg Alexios első szülött fia, Ióánnés követte a trónon. A források alapján úgy tűnik, hogy Kónstantinost még életében megfosztották császári címeitől. Polemis mindemellett cáfolta azt a közkeletű elképzelést, hogy VII. Michaél fia a későbbi II. Ióánnés születése miatt vesztette el trónörökösi státuszát. Polemis helyett – Achridai Theophylaktos egyik beszéde és Niképhoros Bryennios történeti munkája nyomán – egy korai, 1088 előtti betegséghez kötötte Kónstantinos címének visszavonását.²⁷ Zónaras szerint ugyanakkor az eljegyzés Kónstantinos és Anna Komnéné között az előbbi haláláig fennállt, és egyéb utalások is arra engednek következtetni, hogy nem lett kegyvesztett a császári udvarban. Ez felveti a kérdést, hogy Kónstantinos valóban elvesztette-e a trónörökösi státuszát? A későbbi események megmutatják, hogy maga Anna Komnéné (és hitvese) is várományosa maradt a trónnak függetlenül a társcsászári cím viselésétől. Emellett, bár az ifjú Bíborbanszületett kisebb politikai súllyal bírt a Dukasok politikai hatalmának biztosításában, a család számára bizonyosan nem jelentett volna jó üzenetet egyik rokonuk teljes mellőzése. Mindenesetre Eiréné császárné fivéreinek pályafutása azt mutatja, hogy a Dukasok nem vesztek pozícióikból Kónstantinos társcsászári címének elvétele után sem, tehát Alexios bizonyosan nem a Dukasok befolyásának csökkentésére használta fel a Bíborbanszületett címfosztását. Ennek tükrében már nehéz megállapítani, hogy mekkora sűrlődást okozhatott a két család között Kónstantinos mellőzése.

A fentebb említett két – valószínű vagy lehetséges – sűrlődási ponton kívül a Dukasok, elsősorban Eiréné testvéreinek elégedetlenségét egyszerűen saját pozíciójuk is kiválthatta. Ióánnés a flotta főparancsnoka (megas dux), míg Michaél prótostrátor lett, amelyek fontos tisztségek voltak, mégis érezhették akár úgy a Doukas fivérek, hogy többet is érdemelhetnének. Nem ők számítottak ugyan Alexios legbefolyásosabb roko-

²⁷ POLEMIS 1968, 62–63.

nainak, a kormányzatban és a politikai színtéren megelőzte őket a császár idősebb fivére, Isaakios Komnénos Sebastokrator, sógora, Niképhoros Melissénos kaisar, fiatalabb fivére Hadrianos Komnénos megas domestikos (a hadsereg elvi főparancsnoka), és nem utolsó sorban Anna Dalasséné. A Dukasok hűségének feltételezése a szakirodalomban alapvetően együtt jár azzal az elképzeléssel, amely szerint Alexios idején a császár közvetlen köre, más szóval maga a családi kormányzat, ritkán tapasztalt stabilitást és megbízhatóságot mutatott.²⁸ Ezzel szemben Frankopan kimutatta, milyen súlyos feszültségek alakultak ki Alexios legközelebbi hozzátartozói között, és milyen instabillá vált a politikai környezet és részben a kormányzat is.²⁹ Ez egészében megkérdőjelezi Alexios rokonainak megbízhatóságát. Alexios saját testvérét, Hadrianost volt kénytelen mellőzni, miután az belebonyolódott a Niképhoros Diogenész fémjelzte összeesküvésbe.³⁰ A császár bizalmas körének rivalizálásai valószínűleg érintették a Dukasokat is, bár ennek módjáról nem igen lehet találni információt. Mindenesetre a korábbi császári dinasztia leszármazottainak elvileg nagyobb indokuk volt az elégedetlenkedésre, mint Hadrianosnak.

A Dukasok esetleges elégedetlensége azért is jelentett veszélyt, mert e család bizonyosan rendelkezett egy saját bizalmi körrel. E bizalmi kör pedig nyilvánvalóan igen népes és befolyásos lehetett, amelyet a Komnénosok nem vehettek félvállról. Az elit több módon másolta a császári udvar berendezkedését, így a császár bizalmi köréhez hasonlóan minden fontos ember kiépített maga körül.³¹ Az összefüggések révén a személyes kapcsolati hálózatokból akár az egész család körül kialakulhatott egy bizalmon nyugvó csoportosulás.³² A Dukasok császári dinasztikaként egy igen nagy bizalmi körre tehettek szert, amelyhez több tekintélyes család sarjai is tartozhattak. A Dukasok nyilvánvalóan igyekeztek ezt a csoportot egyben tartani. Talán éppen a Dukasok személyes kapcsolati hálózatai voltak azok a tényezők, amelyek miatt a Komnénosok velük szöveterkeztek III. Niképhoros ellen.³³

Az Anemasok köré gyűlt összeesküvők valószínűleg különböző okokból gyűltek össze, mégis kellett egy összekötő kapocs, amely az egymás iránti bizalmat felépítette a résztvevők között. Az csak feltételezés, hogy legalább egy részük, a csoport magja az összeesküvés előtt már egy bizalmi kört alkotott, mégis ez tűnik a legvalószínűbbnek. Néhány jel arra utal, hogy a kérdéses kör a Dukasok köré épült, de onnan a szervezkedésben valószínűleg nem vett részt mindenki. Az összeesküvők többségénél nehéz kimutatni bármilyen kapcsolatot a Dukasokkal, többnyire közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésünkre.

²⁸ MAGDALINO 1993, 190–191.

²⁹ FRANKOPAN 2007, 15kk.

³⁰ FRANKOPAN 2007, 20kk. Frankopan értekezéséből is kitűnik, milyen burkolt utalásokkal emlékezik meg Anna Komnéné a rokonságon belüli ellentétekről.

³¹ A császári rokonság körül kiépült bizalmi körök és kapcsolati hálózatok témájával már foglalkoztam egy másik tanulmányomban (RÓZSA 2014, *passim*)

³² Mindazonáltal a hálózat kutatás alapvetően a személyes kapcsolatok vizsgálatára koncentrál. Bizánci érdekeltségű hálózat kutatást tekintve Margaret Mullett (MULLETT 1996, 163–222) és Giovanni Ruffini (RUFFINI 2008) munkáit érdemes megemlíteni.

³³ Itt elsősorban Ióánnész Dukas személyét kell kiemelni. Angold szerint a Dukasoknak is szüksége volt a Komnénosokra, mivel 1081-ben Ióánnész volt az egyetlen „erős” ember a családból fiai halála után – unokái még túl fiatalok voltak (ANGOLD 1997, 126–127).

A legtöbb esetben az érintett családok pályafutását érdemes áttekinteni. Elsősorban az a kérdés, hogy látható-e olyan tendencia, amely a Dukas-ház uralmának idejéhez köthető. Ha a kérdéses család tagjai jó pozíciókat foglaltak el X. Kónstantinos és VII. Michaél idején, ami feltételezi, hogy e személyek a császárok bizalmát élvezték vagy akár egész rokonságuk. Problémát jelent, hogy a korszakban gyakran változtak a kapcsolatok és szövetségek az aktuális személyes érdekek mentén.³⁴ Ez megnehezíti, hogy a Dukas-korszak állapotainak elemzése alapján az Anemas-féle összeesküvés idejére tegyünk megállapításokat. Az bizonyos, hogy I. Alexios trónra jutása után többen elhagyhatták a Dukasok bizalmi körét, hogy a nagyobb befolyással és az újraelosztást ténylegesen felügyelő Komnénosok szolgálatába álljanak. Mindazonáltal lehetségesnek tartom így is, ahogy bizonyos személyek és családjaik hosszabb távon is a Dukasokkal maradtak.

Kónstantinos Exazenos Dukas helyzete tűnik a legeggyértelműbbnek, hiszen a neve rokoni kapcsolatot feltételez a régi császári családdal. Niképhoros Exazenos valószínűleg Kónstantinoson keresztül került a körbe, illetve az összeesküvők közé. Ióannés Zónaras nem tulajdonít nekik nagy jelentőséget az összeesküvés és az azt követő kormányzati megtorlás leírásában.³⁵ Anna Komnéné ezzel szemben tesz egy olyan megjegyzést az Exzenosokról, ami kicsit nagyobb jelentőséget tulajdonít a szervezkedésben játszott szerepüknek.³⁶ Mindenesetre néhány évvel az összeesküvés után már reaktívták Kónstantinost és Niképhorost, ugyanis részt vettek a Tarantói Bohemund elleni hadjáratban 1108 körül, ahogy erről Anna Komnéné megemlékezik.³⁷ A reaktíválás – különösen, hogy ilyen korán ment végbe – azt mutatja, hogy még a megtorlás után is jó kapcsolatokkal bírt a két Exazenos az udvarban, talán éppen a Dukasokkal fennálló rokonság segített rajtuk.

Az Anemasok és Dukasok közötti kapcsolat természetéről nincs információnk, de Anna Komnéné elbeszélése alapján szoros viszonyt lehet feltételezni a két család között. Minderre csak a megtorlás eseményeinek furcsa alakulásánál világít rá, amelynek Anna személyes szemtanúja és szereplője is volt egyben. Abban az Epitomé historión és az Alexias is megegyezik, hogy a Michaél Anemast nem csak vagyonekrobzásra és fejének szörtelenítésére ítélte I. Alexios, hanem annak szemét is ki akarta nyomatni.³⁸ A két forrás abban is egyetért, hogy az utolsó pillanatban vonták vissza a megvakíttatás parancsát.³⁹ Anna azonban ennél továbbmegy, és érzelmekben gazdag beszámolót ad az eseményről. A hercegnő előadásában Michaél szeme világának megmentése az ő közreműködésének volt köszönhető. Annát elborzasztotta Anemas szerencsétlen sorsa, és sírva kérte anyját, hogy segítsen a szerencsétlen összeesküvőn. A császárné pedig sikeresen rávette Alexioszt, hogy vonja vissza a megvakíttatásról szóló határozatot.⁴⁰ Nem lehet eltekinteni Anna Komnéné önfényezésétől és attól, hogy az elbeszélés lehetőséget biz-

³⁴ HALDON 2009, 185.

³⁵ Mint említettem, Zónaras művében csak Michaél Anemas kerül megemlékezésre az összeesküvők közül.

³⁶ ALEXIAS, I. 373: 12. 5. 6. Ettől függetlenül tényleges a két Exazenos szerepe homályban marad.

³⁷ ALEXIAS, I. 380: 12. 8. 6.

³⁸ ALEXIAS, I. 374: 12. 6. 5; ZÓNARAS, III. 745: 18. 24. 5.

³⁹ ALEXIAS, I. 375: 12. 6. 7; ZÓNARAS, III. 745: 18. 24. 6.

⁴⁰ ALEXIAS, I. 375: 12. 6. 7.

tosított neki philanthrópiájának bemutatására.⁴¹ Ennek ellenére nem valószínű, hogy a császár leányának narratívája teljesen fikció lenne.

Zónaras elbeszélésében Alexios aktív cselekvőként jelenik meg a határozatok meghozatalánál, viszont éppen Michaél Anemas megvakíttatásának visszavonásáról állítja azt a történetíró, hogy a parancs a palotából érkezett.⁴² Vajon itt egy stilisztikai megoldásról van szó vagy netalán retorikai megoldással állunk szemben, amely Alexioszt a negatív kicsengésű cselekedetekhez próbálja kötni? Véleményem szerint Zónaras itt szűkszavúan adja vissza azt, amiről lényegében Anna Komnéné is írt, vagyis hogy az események nem teljesen Alexios elképzelései szerint mentek végbe. Anna bizonyára túlzásba esik az eset leírásakor, és a saját szerepét többre értékeli, mint anyját. Eiréné Dukaina valószínűleg nem lépett volna közbe ilyen súlyos eseménynél, ha nem lett volna politikai érdeke Michaél megkegyelmezésében. Az események alakulása azt sugallják, hogy Michaél Anemas valamilyen okból fontosabb volt a császárné számára, mint férje számára. Nem elképzelhetetlen így, hogy saját atyai rokonságának egyik bizalmasát próbálta megmenteni.

Ióánnés Solomón, amellet is hogy az összeesküvésben is fontos szerepet játszott, a szervezkedés és a Dukasok kapcsolatának kutatásában is kulcsfigura. Az Exazenosok és az Anemasok mellett ő is közvetlen kapcsolatot sejtet az összeesküvők és a Dukasok között. Az Alexias alapján Michaél Anemas után Ióánnés kapta a legsúlyosabb büntetést. Ugyanakkor lényeges momentum, hogy Eiréné Solomón feleségének adta vissza az összeesküvő férjtől elkobzott konstantinápolyi udvarházat. A középkorban általánosan alkalmazott gyakorlat volt, hogy az uralkodói kegyelem megtestesítői és végrehajtói a császárné vagy királyné voltak, és Eiréné döntését ennek megfelelően lehet formális cselekedetnek tekinteni. Bizáncban azonban a császár ideológiájának is része a philanthrópia, ráadásul Alexios sok egyéb ügyben maga gyakorolt kegyelmet Eiréné közreműködése nélkül. Nem lehetetlen hát, hogy Solomón vagy feleségének Dukasokhoz fűződő kapcsolata sarkalta valójában Eirénét a ház visszaadására.

Volt még egy esemény több évtizeddel az Anemas-féle összeesküvést megelőzően, amely bizonyíthatja azt, hogy Ióánnés Solomón közeli kapcsolatban állt a Dukasokkal. Solomón ugyanis belekeveredett Ióánnés Italos, a filozófusok konzuljának (hypatos tón philosophón) perébe, amelyet I. Alexios indított még uralkodásának elején. Anna Komnéné Italos tanítványai között említi Solomónt, bár ennél többet nem tudunk meg róla az ügygel kapcsolatban.⁴³ A kutatók között egyetértés van abban, hogy a per mögött minden vallási töltöttsége ellenére politikai indítékok húzódtak meg, mivel Italos köre befolyásos és a Komnénosokra fenyegetést jelentő emberekből állt.⁴⁴ Italos nem mellesleg Psellos tanítványa és VII. Michaél kegyence volt korábban, és valószínűleg nem vesztette el később sem kapcsolatát a Dukasokkal. Tanítványaként Ióánnés Solomón ugyanennek a körnek volt tagja, amelynek élén igazából a Dukasok állhattak.

Az összeesküvő Skléros esetében pont az jelenti a problémát, hogy nem tudjuk biztosan, melyik családtag vett részt az összeesküvésben. Bár a Sklérosok akkori helyzetéről keveset tudunk, nem teljesen mindegy, hogy melyik családtag bonyolódott bele.

⁴¹ Ne felejtjük el, hogy Anna Komnénének uralkodói ambíciói is voltak, és művében igyekezett császári erényeket felmutatni, még ha ez már gyakorlati értelemben megkésett próbálkozás volt.

⁴² ZÓNARAS, III. 745: 18. 24. 6.

⁴³ ALEXIAS, I. 165: 5. 9. 2.

⁴⁴ ANGOLD 1995, 50; HUSSEY 1990, 145.

Nem tartom valószínűnek Andronikos Skléros sebastos azonosítását az összeesküvővel, de az ő pályafutásánál éppen az merül fel, hogy vajon felemelkedését a Dukasok támogatásának vagy közvetlenül a császár kegyének köszönhetette. Rangjával kiemelkedett családjából, bár kegyvesztettségének is mutatkoznak jelei az összeesküvés bukása után. Az összeesküvő Skléros kilétének tisztázatlansága miatt nem csak a motivációi és a kortárs családtagok pályafutásának egy fontos szelete marad homályban, hanem a Dukasokhoz fűződő viszony feltárásában sem segít.

A Sklérosok és a Dukasok kapcsolatának vizsgálatához évtizedekkel korábbra kell visszamenni. A két család viszonya valószínűleg akkor vált szorosossá, amikor Rómanos Skléros a Dukasokhoz hasonlóan Isaakios Komnénos felkelése mellé állt VI. Michaállal szemben.⁴⁵ A sikeres lázadás után Rómanos nem csak a rövid ideig uralkodó I. Isaakios alatt foglalt el jó pozíciókat a kormányzatban, hanem a másik harcostárs, X. Kónstantinos idején is, még hosszú éveken át viselt fontos tisztségeket.⁴⁶ Talán nem véletlen, hogy a Dukasokkal szintén jó kapcsolatot ápoló Michaél Psellos nem említi meg művében a Sklérosok Geórgios Maniakés lázadásában játszott crösen kétes megítélésű szerepét.⁴⁷ Rómanos után a Sklérosok inkább a civil közigazgatásban tudtak sikeres pályafutást felépíteni, és ez maradt jellemző a Komnénos korszakra is.⁴⁸ Bár Isaakios felkelésének támogatása miatt a Komnénosokhoz is közel kerültek a Sklérosok, de X. Kónstantinos és VII. Michaél hosszabb uralma alatt szorosabb kapcsolat alakulhatott ki a Dukasokkal. A két család közötti jó kapcsolat fennmaradásának jeleként értékelem, hogy a Sklérosok Rómanos után inkább a civil közigazgatásban helyezkedtek el, ami egyrészt tovább növelte kötődésüket Konstantinápolyval, másrészt összhangban állt Kónstantinos és Michaél civil szférát támogató politikájával. A Komnénosok viszont éppen az ellenkező irányba fejlesztették tovább az adminisztrációt a kormányzat katonai jellegének erősítésével. Az új viszonyok között a civil karrierhez immár ragaszkodó Sklérosok egyfajta csapdába kerültek: az elit és a bürokrácia másodvonalában találták magukat, miközben rangjuk nominálisan nem változott. Ez az az időszak, amikor nem igazán lehet kapcsolatot kimutatni a Dukasok és a Sklérosok között. Mindenesetre a Sklérosok kissé köztes helyzete olyan támogatást sejtet, amely a felszínen tartotta a családot, ám nem ért fel a császáréval. Ilyen támogatást tudtak nyújtani a Dukasok a saját körükhöz tartozó személyeknek.

A Kastamonitis-család Pahlagoniából származott, ahol a Dukasok és a Komnénosok korábbi székhelyei voltak a szeldzsuk hódítás előtt. Ennél többet nemigen lehet tudni a kapcsolatról, amit e három család tartott fenn. Hasonlóan problematikus a Kurtikiosok helyzete, akiknek a házassági politikája a Komnénosokhoz való közeledést mutatja. Az eljegyzés felbontásakor – ahogy fentebb már említésre került – az Anemas-féle összeesküvésben vállalt szerepük alapján, a Kurtikiosok a császári család ellen fordultak, ám emellett nem található sok utalás a Dukasokhoz fűződő viszonyukról. E család története egyrészt a kapcsolati hálózatok bonyolultságára, másrészt a kapcsolatrendszerek és a bizalmi körök változékonyságára hívja fel a figyelmünket. Ezzel kapcsolatban Anna Komnéné elbeszélése tartogat egy érdekes esetet, ugyanis Michaél

⁴⁵ SKYLITZÉS, 494–495.

⁴⁶ SEYRIG 159, CHEYNET ET AL. 1991, 117.

⁴⁷ PSELLOS, 5. 76–89, vö. SKYLITZÉS, 425–428.

⁴⁸ León (DO 55.13317, NESBITT – OIKONOMIDES 1994, 116: 40.15) és Nikolaos Skléros (LAURENT 1981, 252. sz.).

Anemas megfedte Ióánnés Solomónt, amiért az újabb embereket akart megnyerni ügyének.⁴⁹ Ez az eset azt sugallja, hogy az összeesküvéssel vádolt csoport kötelékei régebbi keletűek, és nem pillanatnyi érdekből összeverődött társaságról volt szó.

A Dukasok politikai szerepe persze még mindig kérdéses, különösen igaz ez, ha csak az Anemasok összeesküvését nézzük. Az Anemas-féle összeesküvés politikai hátterét tekintve két elképzelést is felállíthatunk. Az első feltételezés, hogy az összeesküvésben nem vettek részt aktívan a Dukasok, vagyis a szervezkedés a Dukasok kapcsolati hálózatának vagy a hálózat egy részének magánakciója volt. Császári dinasztiaként a Dukasok igen népes és előkelő bizalmi kört építhettek ki. Ugyanakkor I. Alexios uralomra kerülése után természetesen a Komnénosok szempontjai váltak elsődlegessé, vagyis az ő saját bizalmasaik kerültek előnyös helyzetben. A Dukasok régi kapcsolati hálózatából azok tudtak igazán érvényesülni, akik közvetlenül a Komnénosokkal is szoros kapcsolatban álltak vagy kapcsolatot építettek ki. Ez azzal járt, hogy a Dukasok körének néhány jelentős tagja és családja kívül rekedt az új dinasztia érdekkörén, és veszített korábbi pozíciójából.

A Dukasok számára fontos lehetett bizalmi körük egyben tartása, így nyilván lehetőségeikhez mérten próbálták támogatni bizalmasaik érvényesülését, de csak korlátozott mértékben tudták ezt megvalósítani. Néhány pozícióját veszített család vagy egyén elégedetlen maradt az új helyzettel. Egy egész belső kör alakulhatott így ki a Dukasok kapcsolati hálózatán belül. E kör tagjai egy bizonyos idő után megeléghettek a kialakult helyzettel, és bizonyos mértékig önállósodhattak. Vagyis a Dukasok pillanatnyilag elvesztették az uralmat saját bizalmi körük egy része felett. Bár a gazdasági és társadalmi nyomás, a lecsúszástól való félelem könnyedén vezethetett irracionális lépésre az elit bármely tagjánál, az összeesküvők célkitűzésének irracionálitása mégis szembeötlő. Alexios uralmának közepére ugyanis egyértelművé vált, hogy a császári rokonságon kívül senkinek nem volt esélye a császári trónhoz kerülni.

Mivel a résztvevőknek viszonylag kis befolyása volt a kormányzatban, jó kapcsolataik ellenére kis eséllyel érthettek el bármi komoly eredményt, különösen a trón elnyerését. Ha hiszünk a vádnak, akkor feltételeznünk kell, hogy a megmozdulás mögött komolyabb támogatók álltak valójában. E háttérben megbúvó befolyásos személyeknek leginkább a Dukasok feleltek meg. Ugyanakkor a Dukasoknak csak akkor érte volna meg támogatni az összeesküvést, ha közülük került volna ki az új császár. Kétségszerű, hogy Ióánnés Solomón, vagy Michaél Anemas császársága előrelépést jelentett volna ahhoz képest, amit Alexios és Eiréné házassága nyújtott nekik. Ugyanakkor nincs egyértelmű jele annak, hogy a Dukasok komoly retorziókat szenvedtek volna el az Anemasok összeesküvése után, ami kétséges teszi, hogy aktívan felléptek volna a császárral szemben.⁵⁰ Az már sokkal elképzelhetőbb, hogy a két császári család között komoly súrlódások alakultak ki, aminek Alexios – nem is először – a Dukasok bizalmi körének támadásával kívánt véget vetni. Az uralkodó nyilvánvalóan gyengíteni akarta a másik fél pozícióit, és egyben megmutatni az erőviszonyokat. Így érthetővé is válik, miért lett viszonylag enyhe az összeesküvők szembeni kormányzati megtorlás. Ez utóbbi feltételezés viszont alapjában megkérdőjelezi Anna Komnéné (és Zónaras) elbeszélésének megalapozottságát.

⁴⁹ ALEXIAS, I. 373: 12. 5. 6.

⁵⁰ Bár Anna Komnéné 1100 körüli évektől hanyagolja a Dukas-család két jelentős tagjának, Michaél és Ióánnés említését is (Polémis 1968, 65, 69).

Összegzés

Az Anemas-féle összeesküvés politikai hátterének feltárása nem egyszerű vállalkozás. Az esemény forrásokból kinyerhető elemeire megannyi magyarázat adható. Mégis erősen feltételezhető, hogy az összeesküvéssel vádolt személyek közeli kapcsolatban voltak a Dukasokkal. Ezentúl azonban már nehéz megállapítani, hogy a Dukasoknak mi volt a szerepe az eseményekben. Ezzel együtt felvetődik az a kérdés is, hogy mennyiben volt megalapozott az összeesküvés vádja. Már a Diogenés-összeesküvés is azt mutatja, hogy I. Alexios egyre szilárdabb uralmára csakis saját rokonsága jelenthetett veszélyt, és ez a tendencia egyre erősödött a későbbi évtizedekben. Az Anemas-testvérekhez kötött mozgalomról szóló elbeszélésekből viszont teljesen hiányzik a császári rokonok érintettségének nyílt említése. Legfontosabb forrásunkat, az Alexiaszt, Anna Komnéné részben családtörténetnek is szánta, és narratívájának fontos eleme volt Alexios Komnénos és Eiréné Dukaina házasságának idillikus ábrázolása. Így a Dukasok egy apja elleni szervezkedésben való esetleges érintettsége olyan elem lehetett, amelyet Anna bizonyosan szeretett volna minél kevésbé megjeleníteni művében. Mindazonáltal a részletek ismerete vagy tisztázása nélkül is azt sugallja az Anemas-féle összeesküvés története – a Diogenés-féle összeesküvéshez hasonlóan –, hogy a Komnénosok családi kormányzata súlyos gondokkal küzdött már I. Alexios idején is.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

ALEXIAS	<i>Annae Comnenae Alexias.</i> Szerk. Diether R. Reinsch, Athanasios Kambylis. I–II. köt. (Corpus fontium historiae byzantinae 40.) Berlin – New York, 2001.
BRYENNIOS	<i>Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor.</i> Szerk. Paul Gautier. (Corpus fontium historiae Byzantinae, Series Bruxellensis 9.) Brüsszel, 1975.
PRODROMOS	Theodoros Prodromos: <i>Historische Gedichte.</i> Szerk. Wolfram Hörander. (Wiener Byzantinistische Studien 11.) Bécs, 1974.
PSELLOS	Psellos, Michel: <i>Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance, 976-1077.</i> I–II. köt. Párizs, 1967.
SKYLITZÉS	<i>Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum.</i> Szerk. Johannes Thurn. (Corpus fontium historiae Byzantinae. Series Berolinensis 5.) Berlin – New York, 1973.
ZÓNARAS	<i>Ioannis Zonarae Annales.</i> Szerk. Moritz Pinder. I–III. köt. (Corpus scriptorum Byzantinae historiae 47–49.) Bonn, 1841–1897.

PECSÉTGyűJTEMEÑYEK

DO Dumbarton Oaks Reserch Library and Collection

- FOGG Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Collection of Thomas Whittemore (korábban a Fogg Museum of Art gyűjteményéhez tartozott)
- SEYRIG Bibliothèque nationale de France, Département des monnaies, médailles et antiques, Collection Henri Seyrig
- ZACOS BNF Bibliothèque nationale de France, Département des monnaies, médailles et antiques, Collection George Zacos
- SZAKIRODALOM
- ANGOLD 1995 Angold, Michael: *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*. [Cambridge], 1995.
- ANGOLD 1997 Angold, Michael: *The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political History*. 2. kiad. London – New York, 1997.
- CHEYNET 1990 Cheynet, Jean-Claude: *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*. Párizs, 1990.
- CHEYNET 2002 Cheynet, Jean-Claude: Par Saint George, par Saint Michel. In: *Travaux et Mémoires* 14 (2002) 115–134
- CHEYNET 2006 Cheynet, Jean-Claude: Aristocratic Anthroponymy in Byzantium. In: Uő.: *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*. (Variorum Collected Studies Series 859.) Aldershot, 2006. III (A kötet oldalszámozása nem folyamatos.)
- CHEYNET 2012 Cheynet, Jean-Claude: Les Xèroi, administrateurs de l'empire. *Studies in Byzantine Sigillography* 11 (2012) 1–34.
- CHEYNET ET AL. 1991 *Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*. Szerk. Jean-Claude Cheynet, Cécile Morrisson, Werner Seibt. Párizs, 1991.
- FRANKOPAN 2007 Frankopan, Peter: Kinship and the Distribution of Power in Komnenian Byzantium. *English Historical Review* 122/495 (2007) 1–34.
- GAUTIER 1971 Gautier, Paul: Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique. *Revue des études byzantines* 29 (1971) 213–284.
- HALDON 2009 Haldon, John: Social Elites, Wealth, and Power. In: *The social history of Byzantium*. Szerk. John Haldon. Malden (MA), 2009. 168–211.
- HUSSEY 1990 Hussey, Joan M.: *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*. Oxford, 1990.
- KAZHDAN 1975 Každan, Alexandr P.: *Армия в составе господствующего класса Византийской империи в XI—XII вв.* Jereván, 1975.
- LAURENT 1981 Laurent, Vitalien: *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin II. L'administration centrale*. Párizs, 1981.

- MAGDALINO 1993 Magdalino, Paul: *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*. Cambridge, 1993.
- MULLETT 1996 Mullett, Margaret: *Theophylact of Ochrid: reading the letters of a Byzantine archbishop*. Brookfield (VT), 1996.
- NESBITT –
OIKONOMIDES 1994 *Catalogue of Byzantine Lead Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. Szerk.: John Nesbitt, Nikolas Oikonomides. Washington (DC), 1994.
- POLEMIS 1968 Polemis, Demetrios I.: *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*. London, 1968.
- RÓZSA 2014 Rózsa Márton: Esettanulmány a Komnénos-kori kormányzat informális kapcsolatairól: Ióánnés Melidonés, a hippodrom bírása Thessalonikében. In: *Magister historiae. Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból*. Szerk. Belucz Mónika, Gál Judit, Kádas István, Tarján Eszter. Budapest. 2014. 153–170
- RUFFINI 2008 Ruffini, Giovanni Roberto: *Social Networks in Byzantine Egypt*. Cambridge, 2008.
- SEIBT 1976 Seibt, Werner: *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie*. (Byzantina Vindobonensia 9.) Bécs, 1976.
- SKOULATOS 1980 Basile Skoulatos: *Les personnages byzantins de l’Alexiade: analyse prosopographique et synthèse*. Louvain, 1980.
- TREADGOLD 2013 Treadgold, Warren: *The Middle Byzantine Historians*. New York, 2013.
- WASSILIOU–SEIBT 2003 Alexandra-Kyrie Wassiliou, Werner Seibt: *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*. 2. köt. Bécs, 2003.

Abstract

The Anemas conspiracy and the Doukas family

The Anemas conspiracy was one of the most serious political crises in the reign of Alexios I Komnenos (1081–1118). Anna Komnene gives a long account on the affair in her historical work, the *Alexiad*, and John Zonaras also mentions the event in a considerably shorter narrative. However, some aspects of the conspiracy raise several problems. From the last decade of the eleventh century, more and more affairs, such as the Diogenes conspiracy or the rebellion of Gregory Taronites, indicate the growing tensions within the wider imperial kin, and even inside the imperial family. Although the key figures of the Anemas conspiracy held important positions both in the military and the civil administration, none of them had kinship to the emperor and his family. The historical accounts state that the conspirators planned to gain the throne for one of them. However, the concurrent political system, the extended family government, prevented anyone out of the imperial kin to become the head of the empire. This characteristic contradicted the goals of the plotters recorded by the historians, but it also raises the question whether the conspiracy was related to more powerful individuals. The narrative of Anna Komnene implies connections between the Doukas family, one of the most important families of the period, and the plotters. This study seeks to reveal these ties and the possible role of the Doukai in the affair.

SZOLNOKI ZOLTÁN

Városok közötti kapcsolat és politikai intrika a Cancellieri-vendetta leírásaiban

Tanulmányom célja egy XIII. századi pistoiai családi vérbosszú, a Cancellieri-vendetta forrásainak vizsgálata. A vonatkozó krónika részletek azért érdekesek, mert a firenzei és a pistoiai szerzők eltérő módon írják le az eseményeket. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy a különböző narrációk közötti eltérések milyen nézőpontbeli különbségekre vezethetők vissza. A vendetta témáját a szakirodalomban elsősorban a később bemutatandó kapcsolódó pártharc, a firenzei fehér és fekete guelfek küzdelmével kapcsolatban szokták vizsgálni. Ez annak köszönhető, hogy a krónikák jelentős része szerint a Cancellieri családon belüli ellentét gyűrűzött át a szomszéd Firenzébe, előidézve a Cerchik (a fehérek vezetői) és a Donatik (a feketék vezetői) közötti fegyveres összecsapást. A firenzei történelem terén főként Andrea Zorzi elemezte behatóan a témakört a fekete-fehér guelfek küzdelmének politikai/stratégiai oldalára koncentrálván. A pártharc pistoiai vonatkozásaiban is születtek fontos megállapítások. Kiemelendők David Herlihy és Vieri Mazzoni írásai, illetve Girolamo Ganucci Cancellieri összefoglaló családtörténeti forráskiadása, amely kiválóan alkalmas például a Cancellieri klán 15 - 16. századi családfájának vizsgálatához is. Bár a vendetta egyes városi hagyományai jelentős eltéréseket mutatnak, általában véve megállapítható, hogy a Cancellierik családi konfliktusának mindenképp az 1300-ra kibontakozó firenzei pártharc előtt kellett történnie. A szakirodalom egy része az 1286-os dátumot tartja elfogadhatónak, amelyhez egyedül Tolomeo da Lucca ad támpontot.¹ Az alábbiakban először megvizsgálom a különböző források tudósításait, majd párhuzamba állítom ezeket az 1300 körüli évek feltárt eseménytörténetével.

A Cancellieri-vendetta a firenzei forrásokban

A vendetta következménye, a Donati és Cerchi-párt harca számos történeti munkában olvasható, ami nagyrészt annak köszönhető, hogy ez a küzdelem tartott az egyik leghosszabb ideig a középkori Firenzében. Így leírásokat olvashatunk Dino Compagni, Giovanni Villani, Marchionne di Coppo Stefani krónikájában, illetve Leonardo Bruni és Niccolò Machiavelli történeti munkájában is. E szerzők közül Compagni és Villani tekinthető kortársnak, ezért a véleményük különösen fontos. Az előzmény, azaz a Cancellieri-vendetta ugyanakkor a pártharcot leíró szerzőknél eltérő hangsúlyokkal jelenik meg. Magát a vendettát, a jóval később élt Machiavelli leírásával érdemes bemutatni, hiszen egyrészt kitűnő magyar fordítás áll rendelkezésünkre, másrészt a történet nála a legteljesebb az említett szerzők közül. A *Firenze történetében* az alábbiakat olvashatjuk:

¹ TOLOMEO DA LUCCA 94. (Tolomeo da Lucca esetében megbízható tagolás hiányában a kiadás oldalszámára hivatkozok.), Az évszámot Herlihy bizonytalannak tartja, Cherubini is csak megemlíti, de inkább a XIII. század végére vagy a századfordulóra teszi a nézeteltérés időpontját. HERLIHY 1967, 225., CHERUBINI 1998, 60.

„Történt pedig, hogy Lore, Guglielmo fia, és Geri, Bertracca fia, valamennyien az említett családból, egyszer játék közben összeszólalkoztak, minek következtében Lore könnyű sebet ejtett Gerin. Giulielmo urat bántotta az eset, és bár emberséges módon akarta elkerülni a botrányt, önkéntelenül csak növelte, mert megparancsolta fiának, hogy keresse fel a sebesült atyját, és kérjen bocsánatot. Lore engedelmeskedett atyjának, de az emberséges cselekedet mit sem változtatott Bertracca úr keserű lelkiállapotán. Lefogatta szolgálóival Lorét és a még a nagyobb megaláztatás kedvéért egy jászol felett levágatta az egyik kezét e szavak kíséretében: -Térj vissza apádhoz, és közöld vele, hogy a sebeket vassal és nem szavakkal szokás gyógyítani. A kegyetlen cselekedet annyira felbőszítette Giulielmo urat, hogy fegyverbe szólította embereit, és megtorlást hirdetett. Bertracca úr is felkészült a fegyveres védekezésre és hamarosan nem csupán ez a család szakadt két pártra, hanem egész Pistoia városa is (...) Végül amikor látták, hogy sohasem egyezhetnek meg, és amikor belefáradtak az öldöklésbe, valamennyien Firenzébe költöztek.”²

A Machiavellinél olvasható részlet szerint tehát Bertracca úr a vélt sérelmei megtorlásaként megalázó körülmények között, egy istállóban levágatta távoli rokonának kezét. Szavai, amelyek egyértelműen a történet fordulópontját jelentik, tulajdonképpen a vendetta logikájára, valamint a hozzá kapcsolódó brutalitáson keresztül a tett súlyosságára világítanak rá.³ Bertracca úr kijelentése párhuzamot mutathat egy korábbi firenzei vendetta hasonló részével.⁴ A szereplő szájába adott mondat szerkezeti elhelyezkedését és mondanivalóját tekintve hasonlít az 1216-os Buondelmonte-Amidei vendetta leírásaiban olvasható kijelentéshez.⁵ Az ismert legenda szerint egy Buondelmonte ifjú megszegett egy házassági megállapodást, amit a rivális Uberti-Amidei klán tagjai megbosszultak, ily módon kirobbantva a guelfek és a ghibellinek firenzei konfliktusát.⁶ Ennek a vendettának a fordulópontja Machiavellinél a következőképp hangzik:

„És bár egyesek latolgatni kezdték az e miatt várható bajokat, Mosca Lamberti kijelentette, hogy aki sokat töpreng nem visz véghez semmit. Tőle származik az ismert és elcsépelet mondas: „Csak annak van teteje, amit véghez is vittünk.”⁷

Mosca Lamberti mondata nagy jelentőséggel bír Firenze történetében, hiszen az elbeszélő források többsége mellett Dante Alighieri is sorokat szentel neki.⁸ Ami a Cancellieri-vendettát illeti, a róla szóló leírások esetében a *Firenze történetén* kívül csak Stefaninál találkozhatunk hasonló, a szereplő szájába adott mondattal.⁹ A két vendetta párhuzamba állítása Villani krónikájában is megfigyelhető, ahol ugyanakkor nem történik említés Bertracca úr szavairól. Villani a *Nuova cronicában* úgy fogalmaz, hogy a

² MACHIAVELLI FORD. 2/XVI.

³ A különböző szereplők történetbeli választásai a békés megoldás és az agresszív stratégia között döntésméleti szempontból is elemezhetők. SZOLNOKI 2015, 543-553.

⁴ STEFANI 1/64., MACHIAVELLI 2/III.

⁵ A szereplők szájába adott mondatok közötti hasonlóság nem egyértelműen tartalmi, hanem sokkal inkább szerkezeti jellegű. Az említett részek ugyanis a történetek fordulópontjait jelölik: azt a „határt” amikor a konfliktusokban a békés megoldás lehetősége helyett az erőszaké lesz a főszerep. SZOLNOKI 2015.

⁶ Az 1216-os vendettára vonatkozó szakirodalom: FAINI 2009, GORDON 2006, 459-477. A vendetta szimbólumainak további értelmezését lásd: SZOLNOKI 2014, 84-92.

⁷ MACHIAVELLI FORD. 2/III.

⁸ VILLANI 6/XXXVIII., MALESPINI CIII., DANTE, Pokol XXVIII. 103-108.

⁹ STEFANI 1/64., MACHIAVELLI 2/III.

firenzeiek ugyanolyan módon oszlottak fehérekre és feketékre, mint annak idején guelfekre és ghibellinekre.¹⁰ Véleményem szerint Stefani és Machiavelli munkájában is megfigyelhető, hogy az 1216-os vendetta leírásai mintaként szolgáltak számukra a Cancellieri-vendetta leírásához. A párhuzamba állítás oka talán az lehetett, hogy a konfliktus mélységét ilyen formában próbálták érzékeltetni. Nicholas Gordon a Buondelmonte-Amidei vendettáról írt tanulmányában felveti annak a lehetőségét, hogy a fekete-fehér pártharc egyes krónikákban olvasható elemei különös hasonlóságot mutatnak az 1216-os vendetta egyes elemeivel. Ám érdekes módon a pártharchoz fűződő Cancellieri-vendettát Gordon nem említi, és csak a fekete guelf- fehér guelf pártharc eseményeit veszi számításba, mint például a később említendő 1300-as Calendimaggio eseményeit. Talán problematikus, hogy Gordon két eltérő jellegű részletet, azaz egy vendetta elbeszélését és egy pártharc eseménysorát veti össze úgy, hogy figyelmen kívül hagyja magát a Cancellieri-vendettát.¹¹ Azon felvetése viszont, hogy az 1216-os vendetta elbeszélései mintaként szolgálhattak a későbbiekben, a fentiek alapján helyes következtetésnek tűnik.

A pistoiai konfliktus firenzei leírásaiban legalább ennyire fontos, hogy az összecsapások végkimeneteleként a szemben álló csoportok vezetői valahogy Firenzébe költöztek. Itt Machiavelli szerint a két legbefolyásosabb család vette őket pártfogásukba:

„A feketéket régi barátságuk alapján Corso, a Donati család feje vette pártfogásba, és a fehéreket, akiknek hathatós támogatása volt a Donati család ellen, Vieri dei Cerchi segítségét kérték.”¹²

A különböző krónikákban eltérések figyelhetők meg abban,¹³ hogy a Cancellierik milyen módon kerültek Firenzébe. Giovanni Villani szerint a pistoiai polgárok megelégtették a folyamatos harcokat, és a szomszéd városba küldték őket.¹⁴ Ez a verzió száműzetést is jelenthet, bár ezt a szövegben szó szerint nem olvashatjuk. Marchionne di Coppo Stefani ehhez hasonlóan azt írja, hogy a comune küldte őket Firenzébe.¹⁵ Az esetleges száműzésre utaló részletek fontosak, hiszen a kor pártpolitikájának logikájából gyakran adódott, hogy vezetőket, családokat vagy szinte egész pártokat száműzték.¹⁶ Leonardo Bruni viszont már azt írja, hogy a jó firenzei polgárok nem tudták tovább nézni tétlenül a pistoiai eseményeket, és inkább városukba költöztették a pártok

¹⁰ VILLANI 9/XXXVIII.

¹¹ GORDON 2006, 459-477.

¹² MACHIAVELLI FORD. 2/XVI.

¹³ A különböző források közötti különbségek tárgyalásakor érdemes kitérni rá, hogy a vérbosszúbán szereplő gyermekek neve egyes munkákban eltér. Tolomeo da Luccánál az egyik gyermek neve Dore, a másiké pedig Vanni. Ezzel szemben a firenzei munkákban a Lore és a Geri név szerepel. TOLOMEO DA LUCCA 94., VILLANI 9/XXXVIII, STEFANI 1/216., MACHIAVELLI 2/XVI. Leonardo Bruni ugyanakkor nem említi neveket. BRUNI 192.

¹⁴ VILLANI 9/XXXVIII.

¹⁵ STEFANI 1/216.

¹⁶ Például a firenzei guelfek 1267-es visszatérésükkor száműzték a volt ghibellineket. 1295-ben a popolo vezetőjét Giano della Bellát küldték el Firenzéből. 1300-ban a fehér guelfek a feketéket száműzték, 1301 végén a visszatérő fekete guelfek a fehéreket. NAJEMY 2006, 75, 89, 91. Lauro Martines szerint a hatalom megszerzéséncik csak legvégső eszköze volt a riválisok száműzése. MARTINES 1972, 349

vezetőit.¹⁷ Ez a változat erős firenzei befolyásról árulkodik, amiről már 1328-tól kezdve beszélhetünk, és így meg is felel a Bruni korabeli állapotoknak, de az 1200-as évek végén még nem ez volt a helyzet.¹⁸ Ekkor a firenzeiek még inkább a podestà küldésekhez hasonló, közvetett befolyásolásra törekedtek.¹⁹ Folytatva a sort, Machiavelli fentebb már idézett szövegében azt olvashatjuk, hogy a Cancellierik önszántukból költöztek át, és új városukban rögtön pártfogókra leltek.²⁰ Villaninál a Garbo negyedbeli Cerchiekhez költöztek a fehér Cancellieriek, az Arnón túl²¹ lakó Frescobaldikhoz pedig a feketék. Stefaninál, a fehérek ugyanúgy a Cerchiekhez fordultak, viszont kisebb eltérést jelent a korábbi forráshoz képest, hogy a feketék a Fondaccio-beli Frescobaldikat választják. Bruni munkájában a Cerchiek a korábbiakkal megegyezően jelennek meg, de a feketék már nem a Frescobaldi család, hanem a Donatik pártfogását keresik²², ahogyan Machiavellinél is. Feltűnő az eltérés a Frescobaldi és a Donati család között, hiszen az előbbieket a fehérek pártjába tartoztak, így egyes munkákban a két ellentétes hatalmi pólus közötti eltérés nincs jól kifejtve. Bővebb magyarázatot ugyanakkor nem olvashatunk a forrásokban.²³ Mint tudjuk, a Cancellierik beköltözése bajt hozott Firenzére, hiszen a firenzei források nagy része szerint családi ellentéteik áterjedtek az itteni pártfogókra, akik után a szembenállók a fekete guelf, illetve a fehér guelf elnevezést kapták.²⁴

Ha megvizsgáljuk az 1300 előtti évek firenzei- pistoiai kapcsolatát, de főleg a firenzei eseménytörténetet, akkor az 1290-es dátumnál olvashatunk arra vonatkozó információt, hogy egy békéltetés során felajánlották egy Cancellierinek, hogy költözzön firenzei rokonaihoz. Arról viszont nincs információnk, hogy ellenfelének is lehetővé tették volna ugyanezt, ráadásul rokonai nem a Donatik, a Cerchik vagy a Frescobaldik voltak, hanem az ekkor még kevesebb befolyással rendelkező Medicik.²⁵ A Firenzébe költözésnek tehát van valós párhuzama, de mégsem rendelkezünk olyan megbízható információkkal, amelyek teljesen alá tudnák támasztani az elbeszélő források adatait. Érdekes továbbá, hogy azokban a firenzei munkákban, ahol a Cancellieri-vendetta szerepel, szinte nem is találkozhatunk más mélyebben kifejtett előzménnyel a Donati-Cerchi pártharc kirobbanásával kapcsolatban. Tehát Villani, Stefani, valamint a később élt Bruni és Machiavelli is megfelelő felvezetésnek tarthatta a vendettát bővebb politikai, eseménytörténeti magyarázat helyett.

¹⁷ „E crescendo continuamente la contesa, venne la città di Pistoia in sì estremo pericolo, che i Fiorentini si mossero a pigliare la cura di questo male; e innanzi a ogni altra cosa giudicarono essere utile, per mitigare gli animi de cittadini, rimuovere di quivi i capi delle parti: e pertanto ordinarono, che venissero a Firenze.” BRUNI 193.

¹⁸ CHERUBINI 1998, 65-87, HERLIHY 1967, 227.

¹⁹ DE ANGELIS 2008, 149-160.

²⁰ MACHIAVELLI 2/XVI.

²¹ Az Arnón túl fekvő városrész elnevezése Oltrarno volt, a Frescobaldik ezen negyedben politizáltak. NAJEMY 2006, 86.

²² BRUNI 193.

²³ NAJEMY 2006, 27.

²⁴ VILLANI 9/XXXVIII, STEFANI 1/216, BRUNI 184, MACHIAVELLI 2/XVI.

²⁵ DAVIDSOHN 1957, 708.

A vendetta pistoiai változata

Az *Annales pistoriensis*ben a történetet szintén 1300-nál találhatjuk, amely azért is szemberűnő, mert a Cancellieri-vendetta leírása az első csemény a krónikában. Az itt található elbeszélés bár az eddigiekhez szerkezetileg hasonló, részleteiben mégis kisebb eltéréseket tartalmaz. A két Cancellieri család ellentétes ágai közötti konfliktus a pistoiai krónikában szintén egymás közötti játékkal indul, ugyanakkor nem két gyermek, hanem két csapat ifjú²⁶ vetélkedik egymással, méghozzá egy esti borkimérésen:

„li quali teneano la parte bianca; e altri giovani della detta casa, li quali teneano la parte Nera: essendo una á una cella, ove si vendea vino e havendo beuto di soverchio, nacque scandolo in tra giocando”.²⁷

A fekete Cancellieri ifjú, Guilielmo fia Dore megsebzí véletlenül a fehér Cancellieri családból származó Carlinót, aki Gualfredi fia. A konfliktus, azonban ideiglenesen kibéküléssel végződik, hiszen Carlino megbocsát távoli rokonának. Bátyja Vanni erről viszont nem tud, és később beleköt Doréba, aki kardjával megszúrja őt. Ezt követően Gualfredi feldühödve az ismertetett firenzei változattal megegyezően, levágja Dore kezét.²⁸ A pártharc következő egy évének leírása ugyanakkor oldalakon keresztül folytatódik, részletesen bemutatva a fehér és a fekete Cancellierik közötti küzdelmet. Megtudhatjuk például, hogy a Cancellierik egykori riválisa, a Lazzari család a fehérek mellé állt.²⁹ Ennél azonban sokkal érdekesebbek azok a részek, amelyekben a krónikás leírja, hogy a pistoiai contadóra is kiterjedt pártharc olyan nagymértékű pusztítást okozott, hogy a helyi popolo a firenzeiektől kért tanácsot, akiket ekkor még a Cerchik irányítottak. A Firenzébe küldött követek podestával és capitánóval tértek vissza, akik új embereket helyeztek a pozíciókba:

„e quando il Podestà e il Capitano furono quinti in Pistoia riformaro la terra di nuovi uficiali, e signoreggiavano la città”.³⁰

A béke természetesen nem volt problémamentes, hiszen Andrea Gherardini, az új *capitano* a helyi fekete párt ellen fordult, és módszeresen elkezdte különböző ürügyekkel lefogatni őket illetve leromboltatni házaikat.³¹ A pistoiai krónika tehát nem ír a Cancellierik Firenzébe költözéséről és nincs szó arról sem, hogy az ő konfliktusuk tevődött volna át a szomszéd városba, hiszen mire a történetben a pistoiaiak kapcsolatba kerültek a firenzei politikával, a Donati és a Cerchi párt már rég harcban állt egymással.³² A firenzei krónikák beköltözésekről írt sorai tehát csupán a firenzei

²⁶ Az ifjak szerepe a vendettákban gyakran előfordul. Egyrészt a tapasztalatlanságot, forrófejűséget jeleníthetjük meg, másrészt, mint Herlihy kifejtette a grandi ifjak az öröklési és családszerkezeti sajátosságok miatt valóban állandó nyomás alatt lehettek, ami esetleg könnyen sarkalhatta őket agresszív megnyilvánulásokra. HERLIHY 1972, 129-154. Az ifjak narratívákban olvasható szimbolikus funkciója egyes esetekben a meggondolatlanság hangsúlyozása is lehet, a felnőtt férfiak megfontoltságával szemben. FAINI 2006, 109-111.

²⁷ ANNALES PISTORIENSIS 368.

²⁸ ANNALES PISTORIENSIS 368.

²⁹ ANNALES PISTORIENSIS 370-372.

³⁰ ANNALES PISTORIENSIS 374.

³¹ ANNALES PISTORIENSIS 375.

³² Lásd Zorzi később még említendő megállapítását a pártharcuk eredetéről. ZORZI 100-104.

beavatkozásban mutatnak egyezést a pistoiai változattal. Mivel utóbbi esetben különösen fontos a firenzei podestá és capitano küldés szerepe, így érdemes röviden áttekinteni azt a korabeli firenzei kül- és belpolitikai szituációt, amely az események hátterét jelentette.

A firenzei feketék és fehérek pártharca, Firenze regionális expanziója

A Donati és a Cerchi párt küzdelme Firenze regionális expanziójának két fontos eseménye, az 1289-es campaldinói csata és Pistoia 1306-os elfoglalása közé helyezhető. A város ebben az időszakban alapozta meg későbbi befolyását, ami azonban egyes szomszédos területeken ekkor még nem volt teljes. Ezt az olyan fordulatok szemléltetik jól, mint Pistoia esete: a város 1289-ben még Firenze oldalán állt, de 1306-ban már volt szövetségesük vette őket ostrom alá.³³ Ezek a politikai fordulatok a kor pártpolitikájának köszönhetők, hiszen az egyes városok viszonya nagyban függött az éppen a legnagyobb befolyással bíró helyi párt vagy klán szándékaitól.³⁴ A két évszázaddal később élt Niccolò Machiavelli részben a fekete- és a fehér guelfek küzdelmét hibáztatja városa hanyatlásáért. A Firenze történetében a következőképp fogalmaz, amikor a pártharcról kezd beszélni: „a belső erők olyan vérszt zúdíttak rá, amelyet a külső erők sohasem hozhattak volna rá”³⁵ Mivel a két firenzei párt céljai közé tartozott, hogy a környékbeli városokban minél több szövetségest és támogatót szerezzenek, ezért Firenze külpolitikai törekvései és a pártpolitika erőteljesen összefonódtak. A fekete és a fehér guelf párt közötti politikai konfliktusok 1296 körül éleződtek ki, majd ezt követően 1300 Calendimaggiján egy utcai verekedés véres összecsapásba torkollott.³⁶ Egy, a Donatikkal szövetséges családba tartozó ifjú – mint Compagni beszámol róla – levágta Ricoverino de Cerchi orrát:

„Ebben az összecsapásban a Donatiak kíséretének egyik tagja levágta Ricoverino de' Cerchi orrát, azt mondták, ez Piero Spini volt, és társai az ő házába menekültek. Ez a vágás városunk pusztulását okozta, mert nagyon fokozta a polgárok között a gyűlölködést. A Cerchiek sohasem fedték fel a vétkes kilitét, arra várva, hogy rettentő bosszút álljanak.”³⁷

A Firenze történetével foglalkozó kutatók rendszerint ehhez az eseményhez kötik a tényleges fegyveres küzdelmek kirobbanását és a konfliktus végleges elmélyülését.³⁸ Érdekes, hogy a Compagni által elbeszélt epizódot a Donati- Cerchi küzdelem kiindulópontjaként szokták emlegetni, rendszerint egy vérbosszú-sorozat kezdő cselekményének tekintve azt, ugyanakkor mintha figyelmen kívül hagynák, hogy a krónikákban mégsem történik említés a Cerchiket ért sérelem azonnali crőszakos megtorlásáról, hacsak a politikai hatalom megszerzését nem tekintjük annak. Az ellentétek elmélyülésében fontos szerepet játszhatott, hogy a vezető családok kliensci hozzájuk hasonlóan rivalizáltak egymással. Andrea Zorzi azt feltételezi, hogy többek között a két nagy klánhoz kapcsolódó Manieri és Gherardini család közötti nézeteltérés

³³ NAJEMY 2006, 80, HERLIHY 1967, 226.

³⁴ JONES 1997, 347-348.

³⁵ MACHIAVELLI ford. 2/XVI.

³⁶ NAJEMY 2006, 91.

³⁷ COMPAGNI FORD. 1/XXII.

³⁸ ZORZI 2008, 109.

is közrejátszott a pártharc kirobbanásában.³⁹ Pénzügyi jellegű konfliktus húzódnak továbbá a Cerchi és a Spini család között, de a kisebb családok is gyakran személyes vagy gazdasági ellentét miatt csatlakoztak egyik vagy másik oldalhoz.⁴⁰ A pártok vezetői Vieri de Cerchi és Corso Donati voltak, de fekete oldalról szintén nagy befolyással bírt Rosso della Tosa, Pazzino Pazzi, illetve az említett Spini család is. A fehérek pártjában hasonlóan fontos szerepet töltöttek be a Cavalcanti vagy az Adimari.⁴¹ A pártharc első szakaszában a *popolo* jelentős részének támogatását bíró fehérek el tudták érni a fekete párt egyes vezetőinek száműzését, de 1301 végére fordult a kocka. Ekkor a békéltető missziót végző pápai megbízott, Acquasparta bíboros hatására a feketéket visszahívták a városba. A Donati pártot felbátorította, hogy mindeközben a VIII. Bonifác kegyeltjének számító Valois Károly is bevonult Firenzébe. Az erőteljesebb pápai beavatkozás részben annak volt köszönhető, hogy a Donati pártban kulcsszerepet játszó Spini bankárcsalád, amely szoros kapcsolatokat ápolt a pápai pénzügyek intézőivel, tulajdonképpen egyfajta „ghibellinizmussal” vádolta a fehéreket.⁴² Szerepüket Compagni is kiemeli:

„És Nero Cambival, aki a pápai udvarban a Spiniek üzlettársa volt, a pápa rokonának, messer Iacopo Guataninak és néhány Colonnának a közbenjárásával sok könyörgéssel kérte a pápát, igazgató el a dolgokat, mert a guelf párt elvesz Firenzében, és mert a Cerchiek a ghibellineknek kedveznek.”⁴³

Andrea Zorzi úgy látja, hogy a fehérek alapvető hibát követtek el, mikor alábecsülték a fekete párt római kapcsolatait, és nem próbálták azt ellensúlyozni. Stratégiájuk alapja a nagypolitikai kapcsolatok helyett a regionális szövetségek kiépítése volt. A források szerint ráadásul Firenzén belül népszerűbbek is lehettek a feketéknél. Ugyanakkor a Donati- párt helyi kapcsolatait sem szabad lebecsülnünk, hiszen Corso Donati 1289-ben pistoiai podestà volt, amely tisztség révén fontos szövetségességre tehetett szert a szomszédos városban.⁴⁴ Mint majd látni fogjuk, a feketék a fehérekhez hasonlóan szintén rendelkeztek ottani támogatóval.⁴⁵

A fehérek 1301-ben Valois Károly jelenléte miatt nem mertek a Donati- párttal szembeszegülni, így tulajdonképpen fegyveres összecsapás nélkül szenvedtek vereséget. Az ezt követő időszakban, amely a pártharc második szakaszának tekinthető, a fekete guelfek belharca robbant ki: Corso Donati és Rosso della Tosa fordult szembe egymással. Utóbbi 1303 végén összeesküvést szervezett a hatalom átvételére. Hívei között volt a Pazzi, a Frescobaldi, és a Spini család, valamint a *popolo minuto* egy részét is maga mellé állította. Az összeesküvők önhatalmúlag új priorokat jelöltek ki, majd elbarikádozták magukat. Rossót viszont támogatóinak egy része elhagyta a következő év elején, mivel egy pápai megbízott elsimította a két csoport előkelői között húzódó személyes ellenéteket. A békéltetés része ezúttal is az ellen-párt visszahívása volt, így a

³⁹ UO. 104.

⁴⁰ Személetes ezzel kapcsolatban Compagni fentebb említett leírása a szemben álló kliensek vagy párt szimpatizánsok milyen motiváció alapján döntöttek egyik vagy másik párt mellett. COMPAGNI 1/XXII.

⁴¹ Compagni felsorolása: COMPAGNI 1/XXII, NAJEMY 2006, 90.

⁴² ZORZI 2008, 113. NAJEMY 2006, 88-95.

⁴³ COMPAGNI FORD. 1/XXIII.

⁴⁴ DE ANGELIS 2008, 164.

⁴⁵ ZORZI 2008, 115-118.

fehérek is visszaköltözhettek Firenzébe, ami jelentős politikai feszültséget okozott. A fehér guelf Cavalcantik és a feketék 1304 végén összecsaptak egymással, de a fehérek végül visszavonultak vidéki birtokaikra.⁴⁶ Regionális támogatóik, különösen a pistoiai fehérek, ezt követően is ellenszegültek a Firenzét irányító Donati- pártnak. Így részben pártpolitikai szempontok is közrejátszottak abban, hogy 1305-ben a firenzei haderő Pistoia ellen vonult, majd hosszú ostrom után elfoglalta a várost.⁴⁷ Giampaolo Francesconi a közelmúltban kutatásokat végzett az ostrommal kapcsolatban, és részben azt vizsgálta, hogy az 1306-os események brutalitása milyen drámai hatással volt a pistoiaiakra.⁴⁸ Ezt támasztja alá Villani is, aki kihangsúlyozza a firenzei akció kegyetlenségét. Az ostromlók a menekülés közben elfogott férfiaknak levágták a lábát vagy a lábfejét, valamint sok nőt is megcsonkítottak az orruk levágásával.⁴⁹ Compagni is gyászos, sötét eseményorként ír minderről, amely a lakosok számára igazi sorscsapást jelentett.⁵⁰ A sokáig húzódo fekete-fehér ellentétből kiinduló erőszakos cselekmények csak 1308-ban értek véget, Corso Donati meggyilkolásával.⁵¹

Pistoia ostroma csak részben tekinthető a pártharcok sajátos következményének, hiszen ezzel párhuzamosan egy másik küzdelem is zajlott a régióban: Firenze próbált minél nagyobb befolyást szerezni a környező toszkán településeken, elsősorban a Valdelsa és Valdarno folyóvölgyek mentén. E törekvés fontos része volt, hogy próbálták firenzei tisztségviselőket helyezni stratégiailag fontos településekbe, városokba. Ezt a stratégiát követve Fucecchióba 1300 körül, majd más, fontosabb városokba a 14. század első harmadában, így Pratóba, San Gimignano, Colléba, illetve San Miniato is firenzei városvezetőket ültettek. Ezek elsősorban podesták voltak, de lehetőség szerint delegáltak capitánót vagy gonfalonierét is.⁵² Ezek a települések többnyire földrajzi szempontból voltak fontosak Firenze számára, hiszen az említett völgyek és utak mentén helyezkedtek el, míg más városok jelentőségét lakosságszámuk is növelte. Ilyenek voltak San Gimignano, Prato és Pistoia is. Tulajdonképpen a firenzei befolyási övezet kiépítésének egy fontos kezdeti lépése volt az arezzóiak fölött aratott győzelem 1289-ben, illetve a szomszédos, Pratóval hasonló súlyú Pistoia politikai befolyásolása az 1306-ig terjedő időszakban.⁵³ És bár Campaldinónál az utóbbi város még firenzei oldalon küldött lovass csapatot az arezzóiak ellen, igazán mégis a csatát követően nőtt

⁴⁶ COMPAGNI FORD. 3/II, VII, VIII, IX.

⁴⁷ Az ostrom 1305 májusában kezdődött. A firenzei feketék számára nem megfelelően politizáló, de a várost irányító pistoiai fehéreket luccai segítséggel támadták meg, és végül kiéheztetéssel megadásra kényszerítették. HERLIHY 1967, 226., CHERUBINI 1998, 65-66.

⁴⁸ FRANCESCONI 2007, 1-27.

⁴⁹ VILLANI 9/LXXXII., Compagni így ír: „Sokkal jobb sorsa volt Sodomának és Gomorának meg más városoknak, amelyek egy pillanat alatt elsüllyedtek és az emberek meghaltak, a pistoiaiaknak, akik ilyen kínok között haltak meg, nem volt hasonló sorsuk.” COMPAGNI FORD. 3/XIV.

⁵⁰ Stefani említi, hogy a kiéheztetett városban megették a lovakat. STEFANI 255. Bruni ugyanakkor már nem ír ilyen szemléletesen, viszont kihangsúlyozza, hogy sok firenzei meghalt. BRUNI 211-212. Machiavelli nem is említi meg az ostromot, gyakorlatilag elhallgatja azt. MACHIAVELLI 2/XIX-XIV.

⁵¹ NAJEMY 2006, 89-90.

⁵² GUALTIERI 2013, 221-222.

⁵³ UO., 209., Firenze és Pistoia viszonya már a 13. század közepén szorosabbá vált, hiszen a pistoiai popolo és a helyi városi elit összetűzései lehetővé tették a firenzei beavatkozásokat. MAZZONI 2008, 228-229.

meg az ottani firenzei befolyás. Ebben szerepet játszhatott, hogy Pistoia észak felé fontos hegyvidéki utakat ellenőrzött, amelyeket például Bologna is meg akart szerezni.⁵⁴ A firenzei befolyás erősítésének fontos eleme volt, hogy az 1280-as évek közepétől gyakorlatilag Firenze döntötte el, hogy ki lehet a város podestája. Herlihy és De Angelis is megállapította, hogy a firenzeiek a vonatkozó időszakban tizenkét-tizenhárom periódusban küldtek podestát Pistoiaiba. Ezek olyan történelmi szituációkra voltak jellemzők, amikor a szomszéd városban gazdasági válság vagy belharcok voltak, valamint a katonai helyzet ezt lehetővé tette Firenze számára.⁵⁵ A firenzei fekete-fehér guelf konfliktus idejére ez különösen igaz volt, hiszen De Angelis archantológiai kutatásai szerint⁵⁶ az 1296 és 1306 közötti időszakban, 1302 kivételével, kizárólag firenzeiek viselték a podestá címet Pistoiaiban.⁵⁷ Ez erőteljes politikai befolyásról, vagy legalábbis annak lehetőségéről árulkodik. A következőkben azt fogom vizsgálni, hogy a kortárs Dino Compagni, hogyan mutatja be a felvázolt firenzei-pistoiai kapcsolatokat.

A pártharc okai és a pistoiái kapcsolatok Compagninál

Bár Giovanni Villani is kortársnak tekinthető a Donati- Cerchi küzdelemmel kapcsolatban, mégis szűkszavúan számol be róla. Ezzel szemben a másik korabeli szerző, Dino Compagni nem csak tőle, de az összes többi forrástól is teljesen eltérő módon ír a konfliktusról. Krónikája azért kiemelkedő forrása a kor városi viszonyainak, mert a szerző személyesen is részt vett a firenzei közéletben és politikában. Egy cikluson keresztül a város négy priorjának egyike volt, különböző tanácsokban való aktív részvétele pedig nyomon követhető a firenzei tanácsülési jegyzőkönyvekben is.⁵⁸ 1301 után, a feketék politikai tisztogatásának következményeként, a fehérekhez hasonlóan száműzték Firenzéből. Tehát krónikája nem csak kortárs, hanem szemtanú

⁵⁴ ZAGNONI 1997, 139-141., HERLIHY 1967, 19-22.

⁵⁵ HERLIHY 1967, 225-227.

⁵⁶ DE ANGELIS 2008, 149-168.

⁵⁷ Ugolino da Corragio , Lapo de Bardi (1296), Gherardo de Tornaquinci, Iacopo de' Rossi, Nepi della Tosa (1297), Guido Accolti dei Bardi, Bindello Adimari (1298), Bindello Adimari, Ugolino da Tornaquinci, Nepi della Tosa (1299), Nicoló de' Giandonati, Oddolo della Tosa (1300), Gherardo Bostici (1301), Paolo della Cornia, Giudotto, Rodolfo di Panico (1302), Dinadam Simonpizoli, Tolosato degli Uberti (1303), Galasso di Mangona, Geri Spini (1304), Baldinaccio Adimari, Pazzino de'Pazzi (1305). DE ANGELIS 164. Kutatásaim során a firenzei tanácsülési jegyzőkönyvek között találtam egy 1301 október 11.-ei feljegyzést, amely szerint a Százak Tanácsa Niccola de Cerchit választotta pistoiái podestának: „*si videtur dicto consilio providere et firmare et licentiam dare et concedere d. Nicchola de Cerchiis electo potestas civitatis Pistorii pro sex mensibus venturis, initiandis in kal. mensis ianuarii proxime venturi*” CRF 32. XXXIX. Ugyanakkor ennek De Angelis listáján nincs nyoma. Véleményem szerint azért, mert a fehéreket a következő év elején száműzték. Így valóban nem lehetett lehetőség a tisztség 1302 januárjától való betöltésére. Ugyanakkor az említett Niccola de Cerchi már 1301 júliusában is feltűnik podestaként: „*dicto consilio concedere licentiam d. Nicchola de Cerchiis, electo potestas civitatis Pistorii usque ad kal. ianuarii*” CRF 20. XXIV. De Angelis adatait így fenntartásokkal kell kezelni. Feltűnő, hogy a listáján 1301-nél, amikor Nicchola Cerchinek is szerepelnie kéne, Bostici egyedüli podestaként szerepel, ami a korábbi és azt követő évek gyakorlatától is eltér, hiszen minden évben legalább két podesta volt. A firenzei tanácsülési jegyzőkönyvek alapján a fehérek még a száműzésük előtti utolsó időszakban is a szomszédos városban befolyásszerzésre törekedtek.

⁵⁸ CRF. 34. XLV.

jellegű is egyben. Az első nagy eltérés a többi firenzei munkához képest, hogy nem számol be a Cancellieri-vendettáról. Az egyetlen, pistoiái pártokra vonatkozó utalása a következő:

„Ez a két párt a feketék és fehérek, egy Cancellieri nevű családból keletkezett, amely megoszlott: az egymással közelebbi rokonsági kapcsolatban állókat fehéreknek hívták, a többieket feketéknek, e szerint oszlott meg a város”⁵⁹.

A családi konfliktusukat ennél mélyebben nem ismerteti. Amíg a korábban bemutatott forrásokban a firenzei fekete-fehér pártharcnak szinte elsődleges okaként jelenik meg a Cancellieri-vendetta, addig Compagni más szempontokat mutat be. Krónikája alapján rekonstruálható, hogy a két meghatározó család közötti nézeteltérések milyen lépcsőfokokon keresztül jutottak el a pártharcig. Először is alapvető ellentét feszült a grandik közé tartozó Donatük és a popolo kegýét kereső Cerchik között.⁶⁰ Ezt követően a Cerchik egy palotavásárlás révén a Donatük szomszédságába kerültek, kiterjesztve ezzel befolyásukat a rivális család rovására. Majd egy hagyatéki kérdésben a Donatük kerültek előnyös helyzetbe, ugyanis Corso Donati feleségül vette egy Cerchikkel rokon nemes özvegyét, egyben egyetlen örökösét⁶¹, tovább szítva az ellentéteket. A feszültséget félreértések sora is növelte. Egy temetésen például majdnem összeverekedtek egymással a két család egymással szemben üléő tagjai. Ezt követi Compagninál 1300 Calendimaggiója, amelyre korábban már utaltam.⁶²

Dino Compagni a korábbiakhoz képest jobban megvilágítja a firenzei és a pistoiái pártok közötti kapcsolatot is. Talán elmondható, hogy a fehérek hamarabb próbálkoztak a szomszéd város politikájának tudatos befolyásolásával. Compagni szerint *„A Cerchiek arra törekedtek, hogy maguk mellé állítsák a pistoiáikat, akik a firenzeieket azgal a hatalommal ruházták fel, hogy küldjenek nekik podestát és kapitányt.”⁶³* Bár Zorzi tanulmánya is azt sugallja, hogy a fehérek először erőteljesebben próbáltak közeli szövetségesekre támaszkodni, mint a feketék, a későbbiek folyamán inkább azt láthatjuk, hogy hasonlóan politizáltak. Egyrészt nem szabad megfeledkezni Corso Donati korábbi podestaságáról sem, másrészt az említett archantológiai névsort tanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy a vonatkozó időszakban egyenléő számban kerültek ki podesták a fekete illetve a fehér guelfek táborából. De Angelis szerint ez annak köszönhető, hogy a firenzeiek figyelték arra, hogy egymást követő ciklusokban ne tölthesse be ugyanaz a párt a pistoiái podestá tisztségét: 1296-ban fehérek, 1297-ben feketék, 1298-ban megint fehérek, 1299-ben feketék és fehérek vegyesen, 1300-ban feketék, 1301-ben fehérek voltak a város elöljárói.⁶⁴ Ez a „rendszer” tulajdonképpen a

⁵⁹ COMPAGNI FORD. 1/XXV.

⁶⁰ A Cerchi család lovagi módon viselkedő, de régi hagyományokkal nem rendelkező, ugyanakkor népszerű családként jellemezhető, akik a Montaperti és a Campaldino melletti csatákban is részt vettek. ZORZI 2008, 100.

⁶¹ Tessa degli Ubertini, aki Messer Corso második felesége volt. Az első felesége ráadásul Cerchi volt, akit 1280 körül eltaszított magától. Az elszegényedéssel küzdő Donatük az Ubertini házassággal jelentős pénzhez jutottak. UO. 100-103.

⁶² COMPAGNI 1/XX, 1/XXII A Calendimaggio tavasz köszöntő ünnep, minden év május 1.-én tartották. Bár az első fegyveres konfliktusként van feltüntetve a forrásokban, a pártharcban csak szimbolikus jelentősége volt. ZORZI 2008, 109.

⁶³ COMPAGNI FORD. 1/XXV.

⁶⁴ DE ANGELIS, 2008, 155, 164.

fehérek vereségéig érvényben volt. Ugyanakkor, mint ahogy Compagninál is olvashatjuk, mindkét fél megpróbálta a saját érdekeinek megfelelően kihasználni az ezzel járó lehetőségeket. A Cerchik a pártharcot megelőző rövid időszakban már olyan pozícióban voltak, hogy amikor a pistoiiaiak az ottani pártharc elmérgesedése miatt 1296-ban *podestàt* kértek Firenzétől, akkor a fehér pártból való Cantino Cavalcanti küldték oda. A kiküldött *podestà* azonban feltűnően kedvezett a pistoiiai fehér pártnak:

„És miután kapitánynak egy kevésbé tisztességes embert, messer Amadore Cavalcanti fiát, Cantinót küldték, ez megszegte a pistoiiaiak egyik arról szóló törvényét, hogy városvezetőket mindkét pártjukból, tehát mind a feketék, és mind a fehérek közül kell választaniuk”⁶⁵.

A korabeli politikában jártas és della Bellával szimpatizáló szerző egyébként leírja, hogy őt korábban, amikor a *capitano* tisztét töltötte be, azért nem kedvelték a helyiek, mert becsületes volt, és túl sok embert ítél el:

„Giano della Bella volt ott kapitány, és tisztességesen kormányozta őket, de kérlelhetetlen volt, mert felégette városon kívüli házakat, ahová számkivetetteket fogadtak be és nem engedelmeskedtek”⁶⁶

A Cavalcanti-féle epizód után további kétes ügyekről kapunk információt. A szerző a XXV. fejezetben megemlíti Ugo Tornaquincit, aki nem csak befolyáshoz, de bizonyára korrump módon pénzhez is jutott pistoiiai *podestà*ként:

*„A *podestà* Ugo Tornaquinci hasonló pénzbírságokból 3000 forintra tett szert, és hasonlóképpen sok másik firenzei polgár, aki kormányzóként került oda”⁶⁷*

Ezen túlmenően a krónikás megemlíti Andrea Gherardini tisztségviselését, akit a korábbiakhoz hasonlóan szintén megvesztegettek, de ezúttal nem a pártok, hanem a szóbeszéd szerint Firenze városa:

„Ebben az időben a firenzeiek Andrea Gherardinit küldték Pistoiába kapitánynak, akit lovaggá ütöttek. És ugyanakkor elhitették vele, hogy a luccaiak a város elfoglalására Pistoia elfoglalására jönnek. Aminek következtében az említett messer Andrea sok polgárt száműzött (...) Egyesek azt mondták, hogy az említett messer Andrea nem kapott volna 4000 forintot, mások azt mondták, hogy ezt a pénzt a firenzei Comune adta volna neki”⁶⁸.

A firenzei krónikás beszámolója ezen a ponton egyértelműen összezseng az *Annales pistoriensis*-ben olvasható, fentebb említett híradással, amely szintén a Gherardini családból származó *capitano* ügyeit említi.⁶⁹ Compagni krónikájában nem csak a *podestà*-küldésekről olvashatunk, hanem a firenzei pártok befolyásának Pistoiában történő érvényesítéséről is. Ennek a törekvésnek a tisztségviselőkön keresztül történő manipulálás csak egy része volt. Olyan ottani politikusokról vagy kétes hírű egyénekről is beszámol a szerző, akik a Donati vagy a Cerchi család szövetségeseinek számítottak:

⁶⁵ COMPAGNI FORD. 1/XXV.

⁶⁶ COMPAGNI FORD. 1/XXV.

⁶⁷ COMPAGNI FORD. 1/XXV.

⁶⁸ COMPAGNI FORD. 1/XXV.

⁶⁹ ANNALES PISTORIENSIS 375.

„A fekete Cancellierik pártjából volt egy veszélyes lovas Pistoiaiban akit messer Simone da Pantanónak hívtak: középtermű, sovány, barna ember volt, könnyörtelen durva, rabló és minden rosszra képes, ez messer Corso Donati pártjával tartott. Az ellenpárttal pedig egy másik lovas, messer Schiatta Amati tartott, inkább gyáva, mint bölcs ember és kevésbé kegyetlen, ez a fehér Cerchiek atyafia volt!”⁷⁰

Compagni tehát ismerteti, hogy egyes pistoiiaiak melyik firenzei pártot támogatták. Krónikájában jellemző módon csak olyan politikai vagy kapcsolati tényezőket ír le, amelyek ténylegesen fontos szerepet játszhattak abban az időben. A podestaküldésekről vagy a *capitanókról* sem beszél általánosságban, hanem csak azokról az egyes esetekről, amelyek segítségével a befolyásolást és a korrupciót be tudja mutatni. Jellemrajzai természetesen szubjektívek, hiszen munkájában végig Giano della Bellát magasztalja, aki tulajdonképpen politikai példaképe volt. Ugyanígy valószínűleg túlzó az a megállapítása, hogy a feketékkel veszélyes lovas, míg a fehérekkel egy gyáva tartott. Ettől függetlenül elmondhatjuk, hogy olyan viszonylag pontos információkat tár elénk, amelyekkel más krónikákban nem találkozhatunk ilyen formában.

Konklúzió

A Cancellieri-vendettával és a fekete-fehér guelf pártharc eredetével foglalkozó történeti munkák témakezelésük alapján két nagy csoportra oszthatók. Az elsőbe sorolhatók azok a firenzei források, amelyek a Cancellieri-vendettát bemutatják, de a politikai intrikákat felületesen tárgyalják. Ezek Villani, Stefani, Bruni és Machiavelli munkái. A másik csoportba pedig azok a források tartoznak, amelyek a fekete-fehér guelf konfliktus politikai hátterét és azon belül is elsősorban a városközi kapcsolatokat részletesen mutatják be. Ilyen a pistoiiai *Annales pistoriensis* illetve Dino Compagni krónikája.

Az első csoportba tartozó források egyik sajátossága, hogy kulcsszerepet tulajdonítanak a Cancellieri-vendetta elbeszélésnek. A történeten belül Stefaninál és Machiavellinél fontos szerepe van a bosszúálló apa mondatának, amely párhuzamot mutat a 1216-os Buondelmonte-Amidei vendetta leírásaiban megfigyelhető kulcsmondatokkal. Egyrészt ez kifejezheti a tett súlyosságát, másrészt utalhat a legendás 1216-os gyilkosság minden bizonnyal közismert részére. A két konfliktus összevetése Villaninál is megjelenik, eltérő formában. Fontos lehet továbbá, hogy az *Annales pistoriensis*, bár a Cancellieri-vendettáról beszámol, a kulcsmondatot nem írja le, így ezekben az esetekben ez tekinthető egyfajta firenzei sajátosságnak. Ennek célja véleményem szerint a fekete-fehér pártharc méretének és jelentőségének szemléltetése. Az első csoportba tartozó munkákban fontos részletek továbbá a Cancellierik Firenzébe való beköltözését leíró sorok. Ezekben az esetekben a nehezen alátámasztható beköltözés az egyetlen olyan rész, ami valamilyen szinten a két város egymás közötti kapcsolatát mutatja be, hiszen a podesta küldések és a tisztségviselőkön keresztül történő befolyásolás leírása náluk teljesen hiányzik. Így Villaninál, Stefaninál, Bruninál és Machiavellinél a Cancellieri-vendettával foglalkozó sorok kizárólagos magyarázó funkciót töltenek be. Tulajdonképpen ezek a valós politikai intrikák helyettesítésére szolgálhatnak, még hozzá a pártharcok bevett retorikájának megfelelő formában.

⁷⁰ COMPAGNI FORD. 1/XXV.

A második csoportba tartozó források nem írják le a beköltözést, sőt Compagni krónikájában a Cancellieri-vendetta sem jelenik meg. Feltételezhetjük, hogy amennyiben valóban érkeztek volna Cancellieri családtagok Firenzébe, akik ráadásul a helyi vezetők pártfogását keresték volna, Compagni minden bizonnyal beszámolt volna róluk. Felmerülhet esetleg, hogy az említett Simone Pantano vagy Schiatta Amati megfeleltethető ezeknek, de nem olvashatjuk azt róluk, hogy a Cancellierik vezetői vagy közeli rokonai lettek volna, ráadásul történetbeli megjelenésük már jóval a pártharc kirobbanása utánra tehető, tehát szerepük semmiképpen sem tekinthető a konfliktus okának. Ugyanez igaz az *Annales pistoriensisre* is. A pistoiai krónika oldalakon keresztül beszámol a helyi pártok összecsapásairól, de nem ír arról, hogy a szemben álló felek Firenzébe költöztek volna. Sőt, ezen írás esetében is megfigyelhető, hogy a folyamat inkább fordítva képzelhető el, hiszen a korrupt firenzei tisztségviselők esetében jól nyomon követhető a pistoiiai szerepvállalás.

Véleményem szerint a beköltözésről szóló részletekkel kapcsolatban egyrészt feltehető, hogy szimbolikus jelentőségük van. Az erre vonatkozó sorok értelmezhetők úgy, hogy maga az erőszak költözött Firenzébe. Továbbá elképzelhetőnek tartom, hogy a firenzei történeti hagyomány jelentős részében azért magyarázzák a Cancellieri-vendettával a Donati-Cerchi konfliktust, hogy az helyiek számára tragikus végkimenetelű 1305/1306-os ostrom politikai előzményeit az ottani pártok küzdelmével indokolják, valamiféleképpen áthárítva a felelősséget a pistoiai pártok harcára. Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódhat az is, hogy számos firenzei krónikában is megfigyelhető az az általában pistoiaiakra vonatkozó sztereotípia, ami szerint az ott élő emberek különösen agresszívek és hajlamosak a háborúskodásra.⁷¹ Összességében megállapítható, hogy a Cancellieri-vendetta több egy egyszerű vendetta-leírásnál. Több szempont szerint vizsgálva is szembeűnő, hogy fontos magyarázó szereppel bír, amely elemzése hozzásegít a korabeli városok közötti kapcsolatok, illetve az ezzel kapcsolatos történetűrói vélekedés felderítéséhez.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- ANNALES PISTORIENSIS *Annales Pistoriensis*. bev. Giunti, F. és Guinti, J. In: *Rerum Italicarum Scriptores*, XI. kötet. Szerk. L. A. Muratorius. Milánó, 1728.
- BRUNI *Bruni, Leonardo: I storia fiorentina*. Ford. Donato Acciajuoli, bev. C. Monzani, Firenze, 1861 (Progetto Manuzio, E-text kiadás, 2004.)

71 VILLANI 1/XXXII. „Azért mert a pistoiaiak természetűknél fogva viszálykodó, kegyetlen és vad emberek.” COMPAGNI 1/XXV. Az ilyen megállapítások alapja a szakirodalom szerint elsősorban az lehetett, hogy Pistoianak szinte folyamatosan ügyelnie kellett földrajzilag egyedülállóan változékony területeinek és kereskedelmi útjainak biztosítására. A város vonzáskörzete ugyanis hegységből, domságból és sík területből állt, megnehezítve az igazgatást, elősegítve a helyi szerveződéseket. HERLIHY 1967, 34–53. A helytörténeti szakirodalomban is elterjedt megállapítás volt, hogy Pistoianban kifejezetten harcos lelkű emberek élnek. CANCELLIERI 1965, 125–126.

- CRF *Consigli delle Republica Fiorentina* Vol. 1., 1301-1307. Szerk. Barbadoro, bev. Del Lungo. Bologna, 1921.
- COMPAGNI *Dino Compagni e la sua cronica*. Szerk. Isidoro Del Lungo, Firenze, 1870.
- COMPAGNI FORD. *Dino Compagni krónikája korának eseményeiről*. Ford. Kiss András. Bukarest, 1989.
- DANTE Dante, Alighicri: *Isteni színjáték*. Ford. Babits Mihály. Debrecen, 1982.
- MACHIAVELLI Machiavelli, Niccolò: *Istorie fiorentine*. In: Machiavelli, Niccolò: *Tutte le opere*, 1971. (Progetto Manuzio e-text kiadás, 1998.);
- MACHIAVELLI FORD. Machiavelli, Niccolò: Firenze története. Ford. Iványi Norbert In: *Niccolò Machiavelli művei*. II. köt. Budapest, 1978.
- MALESPINI Malespini, Ricordano: *Istoria fiorentina*. In: *Istoria fiorentina Coll'aggiunta di Giachetto Malespini e la Cronica di Giovanni Morelli*. Szerk. Tartini és Franceschi. Firenze, 1718.
- TOLOMEO DA LUCCA Ptolemaic Luccensis: *Annales*, Documenti di Storia Italiana, tomo VI., Cronache dei Secoli XIII-XIV. Firenze, 1876.
- STEFANI Stefani, Di Marchionne di Coppo: *Cronaca Fiorentina*. Szerk. N. Rodolico. In: *Rerum Italicarum Scrittores*, vol. XXX., I. pars, Szerk. L. A. Muratori. Città di Castello, 1903.
- VILLANI Villani, Giovanni: *Nuova Cronica*. Giuseppe Porta szerk., Fondazione Pietro Bembo / Ugo Guanda, Biblioteca di scrittori italiani. Parma, 1991. (Progetto Manuzio, E-text kiadás, 1997.).
- SZAKIRODALOM
- CANCELLIERI 1965 Cancellieri, Girolamo Ganucci: *Pistoia nel XIII secolo, Saggio storico sulla stripe dei Cancellieri di Pistoia*, Firenze, 1965.
- CHERUBINI 1998 Cherubini, Giovanni: *Storia di Pistioa 2, L'eta del libero comune, Dal inizio del XII alla metà del XIV secolo*, Firenze, 1998.
- DAVIDSOHN 1957 Davidsohn, Robert: *Storia di Firenze, 2. Guelfi e ghibellini. Parte 2. L'egemonia guelfa e la vittoria del popolo*, Firenze, 1957.
- DE ANGELIS 2008 De Angelis, Laura: I Podesta di Pistoia In: *La Pistoia comunale nel contesto toscano ed europeo (secoli XIII-XIV)*, Società pistoiese di storia patria. Piero Gualteri. Pistoia, 2008.
- FAINI 2006 Faini, Enrico: Il convinto fiorentino del 1216. In: *Conflitti, paci e vendette nell'Italia comunale*. Szerk. Andrea Zorzi. Reti Medievali E-Book. Firenze, 2009.
- FRANCESCONI 2007 Francesconi, Giampaolo: *11 aprile 1306: Pistoia apre le porte a Firenze, dopo un anno di assedio. Cronaca, costruzione e trasmissione*

- di un evento*, Reti Medievali Rivista, VIII, 2007.
- GORDON 2006 Gordon, N. P. J.: The murder of Buondelmonte: contesting place in early fourteenth-century Florentine chronicles. *Renaissance Studies*, 4 (2006/4) 459–47.
- GUALTIERI 2013 Gualtieri, Piero: „Col caldo e furore di certi Fiorentini” Espansione fiorentina e preminenza signorile a Prato, Pistoia e nei centri della Valdesa e del Valdarni inferiore In: *Le signorie cittadini in Toscana Esperienze di potere e forme di governo personale (secoli XIII-XV)*. Szerk. Andrea Zorzi. Róma, 2013.
- HERLIHY 1967 Herlihy, David: *Medieval and Renaissance Pistoia, The Social History of an Italian Town, 1200-1435*, New Haven, 1967.
- HERLIHY 1972 Herlihy, David: Some psychological and social roots of violence in the tuscan cities. In: *Violence and Civil Disorder in Italian Cities, 1200-1500*. Szerk. Lauro Martines. Los Angeles, 1972.
- JONES 1997 Jones, Philip: *The Italian City-State, From Commune to Signoria*. Oxford, 1997.
- MARTINES 1972 Martines, Lauro: Martines, Lauro: Political Violence in the Thirteenth Century. In: *Violence and Civil Disorder in Italian Cities, 1200-1500*. Szerk. Lauro Martines. Los Angeles, 1972.
- MAZZONI 2008 Mazzoni, Vieri: Tra mito e realta: le fazioni pistoiesi nel contesto Toscano. In: *La Pistoia comunale nel contesto toscano ed europeo, secoli XIII-XIV*. Szerk. Piero Gualtieri. Pistoia, 2008.
- NAJEMY 2006 Najemy, John: *A History of Florence 1200-1575*. Malden, 2006.
- ZAGNONI 1997 Zagnoni, Renzo: Le controversie fra Pistoia e Bologna per il possesso per Pavana e Sambuca nel secolo XIV. In: *Pistoiai e la Toscana nel Medioevo, Studi per Natale Rauty*. Szerk. Elena Vanucchi. Pistoia, 1997.
- ZORZI 2008 Zorzi, Andrea: Conflitti e sistemi giudiziari: La faida Cerchi-Donati. In: *La trasformazione di un quadro politico: ricerche su politica e giustizia a Firenze dal comune allo stato territoriale*. Szerk. A. Zorzi. Firenze, 2008.
- SZOLNOKI 2014 Szolnoki Zoltán: Gyilkosság Mars szobra alatt. *Aetas*, 29 (2014/1) 84-92.
- SZOLNOKI 2015 Szolnoki Zoltán: Középkori vendetták, mint döntési helyzetek. In: *Tavaszi szél konferenciakötet 2015*. Szerk. Keresztes Gábor. Eger, 2015.

Abstract

City relations and political fights in the narratives of the Cancellieri-vendetta

The topic of my paper is a vendetta of the city of Pistoia. This event happened in the 13th century, maybe in the year 1300. This struggle happened between the ranks of the Cancellieri clan which was part of the city elite. In the narrative sources we can read that the event determined the history of both Pistoia and the region. The oppositions among the Pistoian elite caused similar factional strives in Florence too, because the leaders of the two Cancellieri-factions moved to Florence. The Cancellieri called whites had links with the Florentine white Guelfs, the other part had relatives within the Florentine black Guelf party. The Florentine party leaders, the Donati (blacks) and the Cerchi (whites) had several conflicts in everyday politics and the impulse of the Cancellieri clan members had a huge effect on the situation. This distinction resulted in bloody factional wars in Florence, which just ended in 1308. In my study I look through the narrative sources of this period, both from Pistoia and from Florence and examine city relations between the two famous Tuscan cities.

Jog- és egyháztörténet

Egy elfeledett pápai adószedő: Bonaiutus de Casentino

I. Károly magyar király és a pápaság kapcsolatának (1301-1342) vizsgálata – amely készülő disszertációm témáját képezi – véleményem szerint nem lehetne teljes a korszakban Magyarországra kiküldött pápai adószedők tevékenységének elemzése nélkül. E rémakör elsődleges forrásbázisát a Vatikáni Levéltárban fennmaradt számadáskönyvek alkotják, amelyek a Vatikáni Magyar Okirattár első sorozatának első kötetében 1887-ben kerültek kiadásra.¹ I. Károly uralkodásának időszakhoz kapcsolódóan a Rufinus de Cibirio (1317–1320), Jacobus Berengarii és Raimundus de Bonofato (1332–1337), valamint a Galhardus de Carceribus és Petrus Gervasii (1338–1342) által beszedett összegek tételes jegyzékét tartalmazza e kiadás. A kötet bevezető tanulmányában Fejérpataky László a Gerardus de Mutina és Rufinus de Cibirio megbízatása között eltelt időszakról (1286–1317) így ír:

„...IV. Honorius pápa 1287 február 6-án Adam de Polonia krakkói kanonokot rendelé [Gerardus de Mutina] behívébe, felruházván őt, mint az említett országok tizedszedőjét, mindazon jogokkal és kötelességekkel, melyeket előde élvezett és viselt. Az új pápai tizedszedő működéséről nincs részletes tudósításunk; de hogy a feladatot ő sem oldotta meg teljesen, s hogy még évek múltával is maradtak e címen behajtatlan hátralékok, bizonyítja VIII. Bonifác pápa 1301. évi szeptember 17-en kelt levele, melyet e tizedek ügyében kiküldött megbízottjához intéz. E körülmény különben a XIII. század utolsó évtizedeinek zavaraiiban és a trónért folytatott viszályokban leli magyarázatát.”² (kiemelés tőlem – M. Á.)

Fejérpataky a *Rationes collectorum* bevezetőjében tehát csak röviden, név nélkül utalt egy 1301 szeptemberében Magyarországra kinevezett pápai tizedszedőre. Még ugyanabban az évben a Századokban megjelent kétrészes közleményében Fejérpataky részletesebben írt a 13–14. századi Magyar Királyságban pápai küldöttek által végrehajtott adószedésekről, s itt már ismertetett az Adam de Polonia-t tizedszedői minőségében követő pápai hivatalnok, Bonaiutus de Casentino aquileiai kanonok megbízatását is. A rövid leírás végén azonban a szerző megállapította, hogy a Bonaiutus által beszedett összegekről csak egy esetben szolgálnak konkrét információval a fennmaradt források:

* A kutatás TÁMOP-4.2.2.B-15/1/KONV-2015-0006 azonosítószámú, „A tehetség értékének kibontakoztatása a Szegedi Tudományegyetem kiválósága érdekében” című projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ ASV Cam. Ap. Coll. nr. 180, 183 és Gerardus de Mutina számadása: ASV Cam. Ap. Coll. nr. 213. A források kiadását ld. MONVAT I/1.

² MONVAT I/1. LI. Ugyanczen a véleményen van Adolf Gottlob német történész: „...so wurde am 6. Februar 1287 der Kanonikus Adam de Polonia von Krakau ... Kollektor. Dass auch dieser die Zehntsammlung noch nicht ganz zu Ende führte – die ungarischen Thronstreitigkeiten mögen daran Schuld gewesen sein –, das ersehen wir daraus, dass noch im Jahre 1301, 17. September, Bonifaz VIII. seinen Skriptor Bonavitus de Casentino, Kanonikus von Aquileja ... nach Böhmen und Ungarn, Polen und Mähren sandte.” GOTTLÖB 1892, 109.

„Érdekesnek tartjuk megemlíteni, hogy az általa gyűjtött pénzekből 1305-ben Venczel cseh király 580 morva márkát kölcsön vett; s tartozása törlesztését, ha a kitűzött határidő előtt találna elhalni, fiára Venczel magyar királyra bízta. Ez egy adaton kívül a Bonaiuto által szedett tizedek mennyiségéről emlék reánk nem maradt.”³

Bonaiutus de Casentino neve ezt követően sokáig feledésbe merült a magyar történeti szakirodalomban. Fraknoi Vilmos is csupán annyit jegyzett meg Gerardus de Mutina tizedszedői küldetésének ismertetése után, hogy „...a hátralékok behajtása még VIII. Bonifác pápának is gondot okozott.”⁴ E résznél Fraknoi lábjegyzetben a *Rationes collectorum* bevezetőjére, valamint két, Augustin Theiner által közzé tett releváns dokumentumra hivatkozott.⁵ A későbbiek folyamán, az Anjou-kori oklevéltár szerkesztésének munkálatai több olyan forrást is feltártak Bonaiutus de Casentino tevékenységéről, amelyek azt megelőzően nem képezték alaposabb vizsgálat tárgyát. Az ezekről készült regeszták a sorozat I. és II. kötetében olvashatók (1301–1305 és 1306–1310).⁶ Ezt követően egy esetben még sor került két kapcsolódó forrás teljes szövegű publikálására a *Collectanea Vaticana Hungariae* egyik kötetében.⁷

Bonaiutus de Casentino megbízatása iránt elsőször az Anjou-kori oklevéltárban közölt források keltették fel az érdeklődésem, amelyekre a kutatási témámhoz kapcsolódó forrásgyűjtés során figyeltem fel. Majd a külföldi szakirodalmat tanulmányozva is azt tapasztaltam, hogy egy oldalnál hosszabb összefoglalás nem született Bonaiutus tevékenységéről, és ezek közül egyik sem hivatkozott a kutatásaim során összegyűlt, témához kapcsolódó dokumentumok mindegyikére.⁸ A korábban nem vizsgált források megerősítettek abban a meggyőződésben, hogy a téma az eddig kapottnál több figyelmet érdemel. E tanulmány célja tehát az, hogy szisztematikusan összegyűjtse, és elemezze a Bonaiutus de Casentino magyarországi tizedszedéséhez kapcsolódó forrásokat.

A vizsgálat corpora

23 (30)⁹ olyan dokumentumot sikerült azonosítanom, amelyek közvetve vagy közvetlenül tudósítanak Bonaiutus de Casentino tizedszedő tevékenységéről. A megvizsgált dokumentumok között több esetben találkozhatunk átirással: a bevezetésben említett,

³ FEJÉRPATAKY 1887, 502. Az adó leírása, amelyről Fejérpataky megemlékezik, pontosan így szól: „...quingentas et octuaginta marcas grossorum denariorum Pragensium ad pondus Moravicum sexagintaquatuor grossos pro marca qualibet computando...” VMH 414. (660. sz.)

⁴ Fraknoi azonban a Fejérpataky által helyesen magyarosított Modenai Gellért helyett tévesen Mantuai Gellértet ír. FRAKNOI 1901, 166.

⁵ VMH 386. (412. sz.)

⁶ AOKLT I-II.

⁷ CVH 1/1. Okmánytár 40–42. (52. sz. = ASV Instr Misc 426); 43–45 (54. sz. = ASV Instr Misc 476).

⁸ Bonaiutus de Casentino-t megemlíti, vagy röviden bemutatják KIRSCH 1894, XXXI, XXXIII és LXVI; BARBICHE 1970, 115–187, valamint SCHUCHARD 2000, 199. Bonaiutus irodalmi tevékenységét bővebben tárgyaló művekért ld. a 17-es lábjegyzetet.

⁹ A zárójelben megadott szám magába foglalja a másolatokat, valamint az olyan forrásokat is, amelyek szövegét ma már nem ismerjük, de létezésükre más dokumentumokból következtethetünk.

Vencel által 1305-ben kiadott kötelezvény eredetijét nem ismerjük, két 1317-es és egy 1320-as dokumentumban átírva maradt fenn;¹⁰ továbbá az Instr. Misc. 476 és 477-es oklevelek esetében is másolatokról van szó.¹¹ Ezenkívül több forrás csak is közvetetten kapcsolódik Bonaiutus tizedszedői kinevezéséhez: az egyik a prágai püspök oklevele, aki Bonaiutus utasítására járt el;¹² a másik pedig egy 1312-es bulla, amelyben V. Kelemen pápa Bonaiutus de Casentino végrendeletéről intézkedik.¹³

A források túlnyomó többsége (19) a pápai regisztrumkönyvekben maradt fenn. Tekintve, hogy VIII. Bonifác (1294–1303), XI. Benedek (1303–1304) és XXII. János (1316–1334) regisztrumkönyveit az École Française de Rome kutatói, V. Kelemen (1305–1314) bulláit pedig bencés szerzetesek regeszta vagy teljes átirat formájában közlé tették, az általam vizsgált dokumentumok többsége egy vagy több esetben nyomtatott változatban is elérhető.

Bonaiutus de Casentino első kinevezéséről, 1301 szeptemberéből csupán 3 regisztrumkönyvi tétel tudósít.¹⁴ VIII. Bonifác pápa röviden határozta meg a tizedszedő feladatait, az adószedő napidíját, és név szerint kijelölte azokat a firenzei kereskedőket, akiknek a beszedett pénzösszeget át kellett adnia. XI. Benedek már nem csak a Bonaiutus-ra bízott feladatokról és (a VIII. Bonifác pápa által megítélt) napidíjról adott ki bullát, hanem pontosan körülhatárolta azokat az ügyeket is, amelyekben a tizedszedőnek joga volt eljárni (*facultates*). A XI. Benedek idején történt kinevezés időszakából, 1304 februárjából így már 10 regisztrumkönyvi bejegyzés áll rendelkezésünkre.¹⁵

A kutatás során összegyűjtött források elsősorban az adószedés eredményéről és a beszedett pénz összegéről szolgáltatnak új információkat; ugyanis – Fejérfataky kijelentésével ellentétben – több helyen is említésre kerülnek konkrét összegek.¹⁶

¹⁰ 1305. 05. 31.: CDM VI. 373., regesztája AOKLT I. 357–358. (742. sz.); 1317. 01. 25-ei átirata CDM 85–87. (113. sz.); 1317. 07. 02-ai átirata (amelyet az AOKLT hivatkozott tétele is megemlít) VMH 414. (660. sz.); átirata az 1320. 08. 23-ai bullában ASV Reg. Vat. 70. ep. 142, kiadva *Lettres communes de Jean XXII* III. 168. (12225. sz.)

¹¹ Az 1317. 12. 07-én kelt forrás (ASV Instr. Misc. 476 és 477.) két korábbi dokumentum átiratát is tartalmazza: egyrészt Arnaldus de Pellagrua bíboros 1309. 08. 26-án kiállított elismervényét arról, hogy a Bonaiutus de Casentino által beszedett adót a padovai püspöktől átvette; másrészt pedig V. Kelemen korábbi, 1309. 06. 18-ai bulláját, amelyben a bíborost erre utasította.

¹² 1309. 02. 28.: Regesta Bohemiae 948., AOKLT II. 254 (580).

¹³ 1312 04. 29.: Reg. Vat. 59. f. 102b. cap. 492.

¹⁴ ASV Reg. Vat. 50. f. 131v° LXXXV–LXXXVII. Kiadva: *Les registres de Boniface VIII* III. 317–321. (4408–4410. sz.); MONVAT Pol. 25–29. (32–34. sz.), illetve a LXXXVII-es bejegyzés: VMH 386–387. (620. sz.), regesztája: AOKLT I. 72. (71. sz.)

¹⁵ 1304. 02. 11.: ASV Reg. Vat. 51. f. 208r°v° LIII–LIX, kiadva: *Le registre de Benoit XI* 702–705. (1156–1162. sz.), valamint ASV Reg. Vat. 51. 209r° LXI, *Le registre de Benoit XI* 706. (1164. sz.). A szintén ide kapcsolódó LII-es bejegyzés több kiadásban elérhető: VMH 412–413. (657–658. sz.); *Le registre de Benoit XI* 700. (1155. sz.), regesztái: AOKLT I. 278. (553.sz.) és RPR nr. 25364. Az LIX -es bejegyzés regesztája: AOKLT I. 278 (553a. sz.) Továbbá 1304. 02. 20-ai kelettel: ASV Reg. Vat. 51. f. 218r° CXXV, kiadva *Le registre de Benoit XI* 760–761. (1233. sz.), AOKLT I. 281. (561. sz. febr. 21-ei kelettel).

¹⁶ 1306. 10. 25-ei dátummal ASV Reg. Vat. 53. f. 1b, ASV Reg. Vat. 53. f. 2a és ASV Reg. Vat. 54. f. 150a. cap. 25; továbbá 1308. 03. 26-ai dátummal ASV Instr. Misc. nr. 426, kiadva MONVAT Pol. 31–32. és CVH 1/1. Okmánytár 40–42. (52. sz.), regesztája AOKLT II. 148 (329. sz.); a Bonaiutus által a pápai kamarába beszedett összegről 1309. 05. 11-ei dátummal ASV Cam. Ap. Intr. et ex. nr. 75 f. 2v°, kiadását ld. MONVAT Pol. 31–32, KIRSCH 1894, 381 (hibásan 1309. 04.

Ki volt Bonaiutus de Casentino?

Bonaiutus de Casentino neve a nyugat-európai történeti szakirodalomban jól ismert. Ennek oka azonban elsősorban nem adószedői, hanem irodalmi tevékenységében keresendő.¹⁷ Ugyanis a Vatikáni Könyvtárban őrzött BAV Vat. Lat. 2854-es jelzetű kézirat, amely a *Diversiloquium* címet viseli, Bonaiutus de Casentino lírai és befejezetlen prózai alkotásait tartalmazza.¹⁸ Bár Bonaiutus életének korai szakaszáról viszonylag kevés biztos információ áll rendelkezésünkre, a versek tartalmát is figyelembe véve a történészek és irodalomtörténészek arra a következtetésre jutottak, hogy a későbbi adószedő az 1290-es évek elején kerülhetett a pápai udvarba. Hivatalnoki karrierje VIII. Bonifác uralkodása idején kezdett felívelni; ekkoriból származik ugyanis az első említés az általa betöltött legkorábbi tisztségről (*scriptor papae*).¹⁹ XI. Benedek aquileiai kanonokká és pápai káplánná tette, és Bonaiutus e hivatalokat V. Kelemen pápasága alatt is megőrizte, egészen 1312-ben bekövetkezett haláláig. Bár a dokumentumokban következetesen használt *magister* megszólítás egyetemi végzettséget sejtet, a pápai kancelláriáról végzett kutatások kimutatták, hogy e címzés gyakran nem az elvégzett tanulmányokra utalt, hanem a közjegyzők és joggyakorlók társadalmi osztályába való tartozást jelölte.²⁰ Vagyis egyéb adatok hiányában a későbbi adószedő iskolai tanulmányairól nem vonhatunk le következtetéseket. A korábban említett regisztrumkönyvi bejegyzésből – amelyben V. Kelemen Bonaiutus végrendeletéről intézkedik – viszont tudjuk, hogy szolgálatainak jutalmaként Bonaiutus de Casentino Bologna város közelében szerzett földeket és tulajdont (*terras et possessiones*).²¹

Bonaiutus de Casentino megbízása

A III. Ince által kivetett negyvened (1199), majd a IV. lateráni (1215) és az I. lyoni (1245) zsinaton elrendelt huszadok után 1274-ben X. Gergely pápa tett újabb kísérletet arra, hogy az egyházi javadalmakat megadóztatva a Szentföld felszabadítására fordítható bevételhez jusson.²² A II. lyoni zsinaton 6 évre meghatározott egyházi tized arányaiban kisebb volt ugyan, mint a korábbi adókivetések, de a Szentszék ezúttal az összes keresz-

08-ai dátummal), regesztája AOKLT II. 279 (639. sz.); 1309. 06. 01-ei dátummal a pápai kamarás felmenti Bonaiutus-t a további kötelezettségei alól MONVAT Pol. 33-34., regesztája AOKLT II. 286 (657. sz.). Ezenkívül a 11-es és 15-ös lábjegyzetben szereplő dokumentumok.

¹⁷ FRUGONI 1956, 247–258. és WOLF 1937, 1–5. Bonaiutus de Casentino verseinek szerkesztett változatáért ld. PETOLETTI 2001, 381–448. és HAYE 2009, 232–236.

¹⁸ A gyűjtemény 14, változó terjedelmű verset és egy befejezetlen értekezést tartalmaz az 1292 és 1297 közötti időszakból. *Medieval Italy* 140.

¹⁹ Ekkor még a franciaországi Le Mans kanonokja volt (1299. június 1.). *Les registres de Boniface VIII* II. 443–444. (3130. sz.) Bernard Barbiche szerint a VIII. Bonifác uralkodása alatt kinevezett pápai *scriptorok* közül Bonaiutus volt az egyetlen, aki valójában nem gyakorolta adminisztrációs jogkörét, ezzel szemben viszont VIII. Bonifác több külső, pápai udvaron kívülre szőlítő feladat elvégzésével is megbízta. BARBICHE 1970, 130 és 169.

²⁰ SCHWARZ 1972, 75–79.

²¹ 1312. 04. 29.: ASV Reg. Vat. 59. f. 102b cap. 492.

²² A később tizedként rögzült adóforma történetéről összefoglalóan: FAVIER 2002, 393.

tény ország és az egyházi társadalom minden rétegének megadóztatására törekedett.²³ Az évtizedekig elhúzódó kivitelezésnek lett az egyik következménye, hogy VIII. Bonifác pápa 1301-ben újabb adószedőket küldött ki; köztük Bonaiutus de Casentino-t egyrészt a Magyar és a Cseh Királyságok, a Morva Őrgrófság és a Lengyel Hercegség területén a II. lyoni zsinaton kihirdetett tized, másrészt pedig a Lengyel Hercegségben a Péterfillér (*denarius Sancti Petri*) beszédésére.²⁴ Az első kinevezést követően azonban Bonaiutus – minden bizonnyal a pápai udvar és IV. (Szép) Fülöp (1285–1314) francia király között kialakult konfliktus miatt – nem indult útnak feladata teljesítésére. VIII. Bonifác halála után utóda, XI. Benedek nemcsak a diplomáciai helyzetből adódó megosztottságon igyekezett úrrá lenni, hanem a kiürült pápai kincstár feltöltésére is kísérletet tett; így a lyoni tizedből fennmaradt hátralékok begyűjtése is sürgetővé vált.²⁵ 1304 februárjában a pápa megismételte Bonaiutus de Casentino tizedszedői kinevezését, területileg ugyanolyan hatáskörrel felruházva, valamint meghagyta, hogy az aquileiai kanonok késedelem nélkül induljon útnak.²⁶

Bonaiutus de Casentino tevékenysége jól illusztrálja azt a változást, amely a 13. század végétől – 14. század elejétől megfigyelhető az apostoli kamarának járó illetékek begyűjtésének megszervezésében. Ez egyrészt abban nyilvánult meg, hogy a pápai adószedőkre az újabb adótípusok bevezetése és a *collectoria*-rendszer²⁷ kiépítésének megkezdődése miatt egyre több és többfajta adótípus beszédését bízták. Másrészt – míg korábban a pápák elsősorban püspökökre vagy érsekekre ruházták az adószedési feladatokat – a 14. századtól egyre inkább jellemző volt, hogy a pápai kúria tisztségviselőit delegálták akár a Szentföld felszabadítására szánt adók, akár más pápai pénzterhek beszédésére. A kiküldött adószedők így a helyi egyházszervezettől függetlenül végezheték munkájukat, s pozíciójuk esetenként magasabb tekintélyt is biztosíthatott számukra.²⁸ Az adószedőket a kinevező bullák különböző titulusokkal illették: leggyakrabban *collector apostolicus*, *collector et receptor* vagy *nuntius et collector* fordult elő. A *nuntius* megnevezés arra utalt, hogy a cím viselője más, nem feltétlenül pénzügyi feladatok ellátására is felhatalmazást kapott.²⁹ Bonaiutus de Casentino is az utóbbi, *collector et nuntius apostolice sedis* tisztséget töltötte be.³⁰ VIII. Bonifác bullái 1301. szeptemberben nem részletezték, hogy Bonaiutus az adószedést milyen eszközökkel tehette hatékonyabbá, illetve hogy a pénz

²³ „Während die früheren Auflagen in der überwiegenden Mehrzahl sich auf dieses oder jenes Land beschränkten oder nur bestimmte Klassen der Geistlichen ... betrafen, so sehen wir in dem Lyoneser Zehnten eine kirchliche Weltbesteuerung....” GOTTLOB 1892, 94–96; SZCZUR 2009, 125–146.

²⁴ A források hivatkozását ld. 14-es lábjegyzet.

²⁵ A pápai udvar helyzetéről VIII. Bonifác halála után ld. KINDLER 1891, 6–15.

²⁶ 1304. 02. 11: Reg. Vat. 51. f. 208r^o LII, kiadva: VMH 412–413. (658. sz.); *Le registre de Benoît XI* 700. (1155.sz.), AOKLT I. 278. (553.sz.); RPR nr. 25364. VIII. Bonifác bulláinak hivatkozását ld. 14-es lábjegyzet.

²⁷ A *collectoira* fogalma kettős jelentéssel bírt: jelentette egyrészt a kinevezett személy, a *collector* hivatalát, valamint a *collector* fennhatósága alá rendelt földrajzi területet. Gyakran több ország alkotott egy *collectoria*-t: így Magyarország Csehországgal, Morvaországgal és Lengyelországgal. SCHUCHARD 2000, 24. és LE ROUX 2010, 36–40.

²⁸ SCHUCHARD 2000, 25.

²⁹ SCHUCHARD 2000, 18. és RUESS 1912, 105–106.

³⁰ XI. Benedek bullái a *nuntius noster* megszólítást alkalmazzák. A bullák hivatkozásait ld. 15-ös lábjegyzet.

beszedése mellett milyen egyházi ügyekben volt joga eljárni. XI. Benedek 1304 februárjában már pontosan kijelölte az adószedő hatáskörét:

- Bonaiutus de Casentino pápai *collector* és *nuntius* a hatáskörébe tartozó területeken felmenthette az *excommunicatio* alól azokat, akik egyházi személyekkel szemben követtek el erőszakot³¹
- a fent említett ügyekben felmenthette azokat, akiket a hamis eskütelletel vádoltak meg³²
- nem kellett egy adott, hatáskörébe tartozó országban tartózkodnia ahhoz, hogy az ottani ügyekről döntsön; a döntést ugyanis akkor is meghozhatta, ha már továbbhaladt³³
- a II. lyoni zsinat rendelkezéseinek megfelelően jogában állt kiközösítéssel sújtani azokat, akik akadályozták munkájában³⁴
- átvételi elismervényt állíthatott ki azokról az összegekről, amelyeket átvett³⁵
- egyházi büntetéssel sújthatta azokat, akik nem voltak hajlandóak fizetni³⁶
- két arra alkalmasnak ítélt személynek közjegyzőséget adományozhatott³⁷

A tizedszedés eredménye

Bár korábban csak szórványadatok álltak a történészek rendelkezésére a Bonaiutus de Casentino által összegyűjtött adó mennyiségéről, a források több helyen is említnek konkrét összegeket. Legkorábbi adatunk az az 580 morva márka, amit II. Vencel (1278–1305) király elvett az olmützi tizedekből, kötelezván saját magát és fiát a pénz visszafizetésére. A XXII. János pápa idején keltezett oklevelekből azonban egyértelművé válik, hogy a visszatérítés nem történt meg: a pápa 1320-ban még Luxemburgi János királyt (1310–1346) is felszólította elődje „kölcsonének” megfizetésére.³⁸

1305 és 1307 között három olyan összegről van tudomásunk, amelyet Bonaiutus de Casentino szedett be, és különböző firenzei társaságoknál – vélhetően közvetítők által – helyezett letétbe. A fennhatósága alá tartozó német területekről (*in Alamanie partibus collecta*) 483 firenzei aranyforintot juttatott a Bardi-khoz;³⁹ a Cseh Királyságban végzett adószedés eredményeként ugyancsak 483 firenzei aranyforint került a Cerchi-khez,⁴⁰ 400 firenzei aranyforintot pedig a Spini-k vettek át.⁴¹

1308-ból pedig rendelkezésünkre áll egy igen kimerítő leírás, amely a Bonaiutus által a castellói püspöknél letétbe helyezett arany és ezüst mennyiségét (súlyát) részletezi.⁴²

³¹ 1304. 02. 11: ASV Reg. Vat. 51, f. 208 v° LIII, *Le registre de Benoit XI* 702. (1156. sz.)

³² 1304. 02. 11: ASV Reg. Vat. 51, f. 208 v° LV, *Le registre de Benoit XI* 703. (1158. sz.)

³³ 1304. 02. 11: ASV Reg. Vat. 51, f. 208 v° LVI, *Le registre de Benoit XI* 703. (1159. sz.)

³⁴ 1304. 02. 11: ASV Reg. Vat. 51, f. 208 v° LVII, *Le registre de Benoit XI* 704. (1160. sz.)

³⁵ 1304. 02. 11: ASV Reg. Vat. 51, f. 208 v° LIV, *Le registre de Benoit XI* 702-703. (1157. sz.)

³⁶ 1304. 02. 11: ASV Reg. Vat. 51, f. 208 v° LVIII, *Le registre de Benoit XI* 704-705. (1161. sz.)

³⁷ 1304. 02. 11: ASV Reg. Vat. 51, f. 209r° LXI, *Le registre de Benoit XI* 706. (1164. sz.)

³⁸ XXII. János 1320. 08. 23-ai bullája, ld. 10-cs lábjegyzet.

³⁹ 1306. 10. 25: ASV Reg. Vat. 53. f. 1b.

⁴⁰ 1307. 07. 11: ASV Reg. Vat. 54. f. 150a. cap. 25.

⁴¹ 1306. 10. 25: ASV Reg. Vat. 53. f. 2a.

⁴² 1308. 03. 26: MONVAT Pol. 31–32; CVH 1/1. Okmánytár 40–42. (52. sz.); AOKLT II. 148 (329. sz.).

1508 firenzei aranyforint a padovai püspök közvetítésével jutott el a kamarába.⁴³ A legnagyobb összeget azonban Bonaiutus valószínűleg személyesen fizette be az apostoli kamarába 1309 májusában, Avignonban. Ez 2840 és 1/2 firenzei aranyforintot tett ki.⁴⁴

Konklúzió

A források rendszerezése és elemzése alapján lehetőségünk nyílik megválaszolni az eddig függőben maradt, valamint a kutatás során felmerült újabb kérdésekre is. A beszédett adó mennyiségére vonatkozó új információk mellett mindenekelőtt Bonaiutus de Casentino itineráriumáról vonhatunk le következtetéseket, bár a forrásanyag koránt sem rajzol ki teljes és részletes útvonalat. Mivel 1305 májusában Vencel király Prágában állított ki oklevelet Bonaiutus számára, valószínűsíthetjük, hogy a tizedszedő második, 1304. februári kinevezését követően hamarosan útnak indult a pápai udvarból feladata végrehajtására. 1308 márciusában Velencében, 1309 májusában pedig már Avignonban tartózkodott. Így hozzávetőlegesen három-három és fél (legfeljebb négy) évre becsülhető a fennhatósága alá tartozó területeken eltöltött időintervallum. Ez – ha figyelembe vesszük a kinevező bullákban meghatározott terület nagyságát – nem tűnik hosszú időnek. Ennek alapján felmerülhet bennünk a kétely, hogy Bonaiutus valóban bejárta-e az összes országot, amelyben a tizedszedést el kellett végeznie. A Magyar Királyságban – ahogyan Fejérpataky is utalt rá – fennálló belpolitikai viszonyok⁴⁵ a szokásosnál is körülményesebbé tehettké az adószedés kivitelezését.⁴⁶ Emellett a Cseh Királyságban sem lehetett egyszerű a feladat elvégzése: a magyarországi trónigény érvényesítésére tett kísérletek költségeit tovább fokozta II. Vencel király 1304–1305 folyamán kibontakozó konfliktusa Ulászló lengyel herceggel; vagyis cseppet sem meglepő, hogy a Bonaiutus számára összegyűjtött tizedet kellett igénybe vennie. Továbbá a források nem térnek ki részletesen arra, hogy a beszédett pénz mely területről származott; a firenzei társaságoknál elhelyezett összegek esetében is csak általánosan fogalmaznak (*in partibus Alamanie, Boemie*). Mivel egyetlen Magyarországon keltezett forrás sem maradt fenn, véleményem szerint erősen kétséges, hogy Bonaiutus eljutott egyáltalán Magyarországra, vagy az adószedés kimutatható sikerrel járt volna a Magyar Királyság területén.

⁴³ 1317. 12. 07.: ASV Instr. Misc. 476.

⁴⁴ 1309. 05. 11.: ASV Cam. Ap. Intr. et ex. nr. 75 f. 2vo, MONVAT Pol. 31–32; KIRSCH 1894, 381. (hibásan 1309. 04. 08-ai dátummal) és AOKLT II. 279 (639. sz.).

⁴⁵ A korabeli Magyarország belpolitikai viszonyairól bővebben ZSOLDOS 2013. XI. Benedek minden bizonnyal ismerte a fennálló helyzetet, hiszen néhány évvel korábban VIII. Bonifác legátusaként személyesen járt az országban. KISS 2010, 101–113.

⁴⁶ A pápai adók behajtása gyakran ütközött a helyi klérus ellenállásába, sőt, nem egyszer az uralkodók nehezítették meg a *collectorok* munkáját. Ilyen esetre számtalan példa kínálkozik, így Angliában 1304-ben ld. LUNT 1913, 316–318 vagy Magyarországon 1317-ben ld. FRANKÓI 1901, 167.

Felhasznált források és szakirodalom

- AOKLT I-II. *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Főszerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990–1992.
- ASV Cam. Ap. Coll. Archivium Segreto Vaticano. Camera Apostolica Collectoriae.
- ASV Cam. Ap. Intr. et ex. Archivium Segreto Vaticano. Camera Apostolica Introitus et exitus.
- ASV Instr. Misc. Archivium Segreto Vaticano. Instrumenta Miscellanea.
- ASV Reg. Vat. Archivium Segreto Vaticano. Registrum Vaticana.
- BARBICHE 1970 Barbiche, Bernard: Les « scriptores » de la chancellerie apostolique sous le pontificat de Boniface VIII (1295–1303). *Bibliothèque de l'école des chartes* 128/1. (1970) 115–187.
- CDM *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkunden-Sammlung zur Geschichte Mährens.* VI (1307–1333). Szerk. P. Ritter v. Chlumecky, Joseph Chytil. Brünn, 1854.
- CVH 1/1. Okmánytár *Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája. A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelemmel ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak (cca 1214–1606).* Összegyűjtötte és kiadásra előkészítette: Dr. Artner Edgár. Közreadja: Szovák Kornél, Török József, Tusor Péter. (Collectanea Vaticana Hungariae. Class. 1. vol. 1.) Budapest–Róma, 2004.
- FAVIER 2002 Favier, Jean: Décimes. In: *Dictionnaire du Moyen Âge.* Szerk. Gauvard, Claude, Alain de Libera, Michel Zink. Paris, 2002. 393.
- FEJÉRPATAKY 1887 Fejérpataky László: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században. Első közlemény. *Századok* 21 (1887/6) 493–517.
- FIGUEIRA 1983 Figucira, Robert C.: „The Classification of Medieval Papal Legates in the *Liber Extra*.” *Archivum Historiae Pontificiae* 21 (1983) 211–228.
- FRAKNÓI 1901 Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székekkel.* I. Budapest, 1901.
- FRUGONI 1956 Frugoni, Arsenio: „Il carne giubilare del "Magister Bonaiutus de Casentino". *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* 68 (1956) 247–258.

- GOTTLÖB 1892 Gottlob, Adolf: *Die päpstlichen Kreuzzugs-steuern des 13. Jahrhunderts*. Heiligenstadt, 1892.
- HAYE 2009 Haye, Thomas: *Päpste und Poeten: die mittelalterliche Kurie als Objekt und Förderer panegyrischer Dichtung*. Berlin, 2009.
- KINDLER 1891 Kindler, Emil: *Benedikt XI (1303–1304)*. Posen, 1891.
- KIRSCH 1894 Kirsch, Johann Peter: *Die päpstlichen Kollektoren in Deutschland während des XIV. Jahrhunderts*. Paderborn, 1894.
- KISS 2010 Kiss, Gergely: Les légats pontificaux en Hongrie au temps des rois Angevins (1298–1311). In: *La diplomatie des États Angevins aux XIIIe et XIVe siècles*. Szerk. Zoltán Kordé et István Petrovics. Roma–Szeged, 2010.
- Le registre de Benoit XI* *Le registre de Benoit XI. Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des Archives du Vatican*. Szerk. Ch. Grandjean. Paris, 1905.
- Les registres de Boniface VIII II–III.* *Les registres de Boniface VIII. Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des Archives du Vatican*. Tomes II–III. Szerk. Georges Digard, Maurice Faucon, Antoine Thomas, Robert Fawtier. Paris, 1904–1921.
- LE ROUX 2010 Le Roux, Amandine: *Servir le pape. Le recrutement des collecteurs pontificaux dans le royaume de France et en Provence de la papauté d'Avignon à l'aube de la Renaissance (1316–1521)*. Vol. 1. Paris, 2010.
- LUNT 1913 Lunt, William Edward: „The Account of a Papal Collector in England in 1304.” *The English Historical Review* 28: 110 (1913) 313–321.
- Medieval Italy* *Medieval Italy: An Encyclopedia*. Ed.: Christopher Kleinhenz.
- MONVAT I/1. *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár I/1. Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria*. Előszó: Ipolyi Arnold; bevezető: Fejérfpataky László. Budapest, 1887.
- MONVAT Pol. *Monumenta Poloniae Vaticana I. Acta Camerae Apostolicae*, vol. I. 1207–1344. Szerk. Dr. Joannes Ptaśnik. Cracoviae, 1913.
- PETOLETTI 2001 Petoletti, Marco: „Il Divesiloquium di Bonaiuto da Casentino, poeta di curia ai tempi di Bonafacio VIII.” *Aevum* 75 (2001) 381–448.
- Regesta Bohemiae *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. Pars III. (1311–1333). Opera Joseph Emler. Pragae, 1884.
- RPR *Regesta Pontificum Romanorum*. vol. II. Ed.: August Potthast. Berlin, 1874.

- RUESS 1912 Ruess, Karl: *Die rechtliche Stellung der päpstlichen Legaten bis Bonifaz VIII.* Paderborn, 1912.
- SCHUCHARD 2000 Schuchard, Christiane: *Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter.* Tübingen, 2000.
- SCHWARZ 1972 Schwarz, Brigide: *Die Organisation kurialer Schreiberkollegien von ihrer Entstehung bis zum Mitte des 15. Jahrhunderts.* Tübingen, 1972.
- SZCZUR 2009 Szczur, Stanisław: Papal collectors and state power in Central Europe. In: *Central and Eastern Europe in the Middle Ages: A Cultural History.* Szerk. Piotr Góreski, Nancy van Deusen. London–New York, 2009. 125–146.
- VMH *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia.* I. Ed.: Augustin Theiner. Romae, 1859.
- WOLF 1937 Wolf, Johannes: „Bonaiutus de Casentino, ein Dichter-Komponist um 1300.” *Acta Musicologica* 9 (1937/ 1/2) 1-5.
- ZSOLDOS 2013 Zsoldos Attila: „Kings and Oligarchs in Hungary at the Turn of the Thirteenth and Fourteenth Centuries.” *Hungarian Historical Review* 2. (2013/2) 211–242.

Bonaiutus de Casentino tizedszedői tevékenységéhez kapcsolódó források⁴⁷

	Dátum	Kiadás helye	Eredeti	Tartalom	Kiadás (regesztza vagy teljes szövegű)
1.	1301. 09. 16.	Anagnie	Reg. Vat. 50. fol. 131v. LXXXV.	VIII. Bonifác pápa a lyoni zsinaton elrendelt tized beszedésével megbízta Bonaintis de Casentino-t	Les registres de Boniface VIII. III. 317-320, nr. 4408. MONVAT Pol. 26-29 (33. sz.)
2.	1301. 09. 16.	Anagnie	Reg. Vat. 50. fol. 131 v ^o , ep. LXXXVI	VIII. Bonifác pápa megbízta Bonaiutus de Casentino-t a Lengyel Hercegségben Péterfilérnek nevezett egyházi adó beszedésével	Les registres de Boniface VIII. III. 320, nr. 4409. MONVAT Pol. 25-26 (32. sz.)
3.	1301. 09. 17.	Anagnie	Reg. Vat. 50. fol. 131 v ^o , ep. LXXXVII	VIII. Bonifác pápa felszólítja Bonaiutus de Casentino-t, hogy az általa beszedett adókat a megnevezett kereskedőknek adja át, a collectorapidíját pedig 3 aranyfo-	Les registres de Boniface VIII. III. 321, nr. 4410. MONVAT Pol. 29. (34. sz.) VMH 386-387. (620. sz.) AOKLT I. 72. (71. sz.)

⁴⁷ A táblázatban *dőlt* betűtípussal jeleztem a magyar történeti szakirodalom számára eddig ismeretlen forrásokat. „O” jelzi azokat az eseteket, ahol az eredeti forrás nem maradt fenn, vagy a dokumentumról sem regesztza, sem kiadás nem készült idáig. „?”-et használtam akkor, ha egyelőre nem sikerült azonosítanom a kiadást/eredeti kéziratot, de az adat pótlását további kutatással elképzelhetőnek tartom.

				rintban határozza meg	
4.	1304. 02. 11.	Laterán	Reg. Vat. 51, n° 52, fol. 208r	XI. Benedek pápa felhívja káplánját és aquileiai kanonokot, Bonaiutus de Casentino-t, hogy, VIII. Bonifác pápa megbízásának eleget téve, a Magyar- és Cseh Királyságok, a Morva Őrgrófság és a Lengyel Hercegség területeire elinduljon és az egyházi tizedet és más egyházi adókat beszedje.	Les registres de Benoit XI. 700-702. nr. 1155. VMH. 412-413. AOKLT I. 278. (553.sz.) RPR nr. 25364.
5.	1304. 02. 11.	Laterán	Reg. Vat. 51. fol. 208 v° LIII	XI. Benedek felhatalmazza Bonaiutus de Casentino-t, hogy azokon a területeken, ahová a megbízatása szól, a kiközösítés alól felmentse azokat az egyháziakat és laikusokat, akik klerikusok és egyházi személyek ellen erőszakot követtek el.	Le registre de Benoit XI p. 702. 1156.
6.	1304. 02. 11.	Laterán	Reg. Vat. 51. fol. 208 v° LIV.	XI. Benedek felhatalmazza Bonaiutus de Casentino-t, hogy az általa beszédett összegekről elismervényt állítson ki.	Le registre de Benoit XI. 702-703. nr. 1157.
7.	1304. 02. 11.	Laterán	Reg. Vat. 51. fol. 208 v° LV.	XI. Benedek felhatalmazza Bonaiutus de Casentino-t, hogy az említett esetekben a bannis eskü vádjá alól felmentse azokat, akiket az igazság elhallgatásával vádoltak.	Le registre de Benoit XI. 703. nr. 1158.
8.	1304. 02. 11.	Laterán	Reg. Vat. 51. fol. 208 v° LVI.	XI. Benedek felhatalmazza Bonaiutus de Casentino-t, hogy az általa vizsgált cseh, magyar és lengyelországi ügyekről akkor is döntést hozzon, amikor már az érintett országból továbbhaladt.	Le registre de Benoit XI. 703. nr. 1159.

9.	1304. 02. 11.	Laterán	Reg. Vat. 51. fol. 208 v° LVII.	XI. Benedek felbatalmazza Bonaiutus de Casentino-t, hogy azon személyeket, akik munkáját akadályozzák, a II. Lyoni Zsinat rendelkezéseinek megfelelően egyházi fenyítéssel sújtsa.	Le registre de Benoit XI. 704. nr. 1160
10.	1304. 02.11.	Laterán	Reg. Vat. 51. fol. 208 v° LVIII.	XI. Benedek felbatalmazza Bonaiutus de Casentino-t, hogy egyházi büntetéssel sújtsa azokat, akik az általa beszedendő adókat nem hajlandók megfizetni	Le registre de Benoit XI. 704-705. nr. 1161.
11.	1304. 02. 11.	Laterán	Reg. Vat. 51. fol. 208 v° LIX:	XI. Benedek felszólítja a címzetteket, hogy munkájában segítség Bonaiutus de Casentino-t és számára securus conductus-t biztosítsanak.	Le registre de Benoit XI. 705. nr. 1162. AOKLT I. 278 (553a)
12.	1304. 02. 11.	Laterán	Reg. Vat. 51. fol. 209r LXI.	XI. Benedek felbatalmazza Bonaiutus de Casentino-t, hogy két arra érdemesnek talált személynek közjegyzőséget adományozzon.	Le registre de Benoit XI. 706. nr. 1164
13.	1304. 02. 20.	Laterán	Reg. Vat. 51. fol. 218r CXXV.	XI. Benedek felszólítja Bonaiutus de Casentino-t, hogy a Magyar-, Csehországban, a Lengyel Hercegségben és Moráviában beszedett összegeket a megnevezett firenzei kereskedőknek adja át.	Le registre de Benoit XI. 1233. AOKLT I. 281 (561. sz. febr. 21-ei kelettel);
14.	1305. 05. 31.	Prága	o	Vencel király kötelezi saját magát és fiát arra, hogy december 25-ig visszaadja Bonaiutus de Casentino pápai collectornak a Szentföld felszabadítására beszedett olmtüzi tizedekből azon pénzösszeget, amelyet igénybe vett.	CDM 373. (11. sz.) AOKLT I. 357 (742. sz.)
15.	1306. 10. 25.	Bordeaux	Reg. Vat. 53, f. 1b	V. Kelemen levele a firenzei Bardi társasághoz, amelyben említi a Bonaiutus de Casentino által beszedett tized összegét.	?

16.	1306. 10. 25.	Bordeaux	Reg. Vat. 53, f. 2a	V. Kelemen levele a firenzei Spini társasághoz, amelyben említi a Bonaiutus de Casentino által beszédett tized összegét.	?
17.	1307. 07. 11.	Poitiers	Reg. Vat. 54, cap. 25, f. 150a	V. Kelemen levele a firenzei Cerci társasághoz, amelyben említi a Bonaiutus de Casentino által beszédett tized összegét.	?
18.	1308. 03. 26.	Velence	Instr. Misc. n. 426	Rambertus castellói püspök elismervénye a Bonaiuto de Casentino cseh-, magyar-, lengyel- és morvaországi pápai tizedszedőtől kapott összegről, amelyet a velencei dominikánusoknak adott át Bertrandus pápai kincstárnok 1308. febr. 3-án, Poitiers-ban kelt rendelkezése alapján.	MONVAT Pol. 31-32. CVH 1/1. Okmánytár 40-42. (52. sz.) AOKLT II. 148 (329. sz.)
19.	1309. 02. 28.	Prága	o	János prágai püspök, Bonaiutus de Casentino collector megbízásából elvégzett vizsgálat után kihirdeti, hogy a prágai Szt. Ferenc ispotályos testvérei tizedek fizetésére nem kötelezhetők.	Regesta Bohemiae 948. AOKLT II. 254 (580);
20.	1309. 05. 11.	Avignon	Intr. et ex. nr. 75 f.2v	Bonaiutus de Casentino kiküldetéséből visszatérve az apostoli kamarának 2840 és fél firenzei aranyat fizet.	MONVAT Pol. 31-32. KIRSCH 1894, 381 (hibásan 1309 ápr 08-ai dátummal) AOKLT II. 279 (639)
21.	1309. 06. 01.	Avignon	?	Bertrandus pápai kamarás a beszédett összeg átvétele után felmenti Bonaiutus de Casentino-t a Szentföld felszabadítására szolgáló tizeddel és a római egyház adóival kapcsolatos további kötelezettségek alól.	MONVAT Pol. 33-34. AOKLT II. 286. (657. sz.)

22.	1309. 08. 26.	Avignon	Instr Misc 476. ⁴⁸	1317. dec. 20-ai átirata annak az az Arnaldus pápai kamarás által kiállított elismervénynek, melyben tanúsítja, hogy a padovai püspök a kamara számára befizette azt az 1508 aranyforintot, amelyet a Bonaiutus de Casentino által beszedett tizedekből nála letétbe helyeztek	CVH 1/1. Okmánytár 43–45. (54. sz.)
23.	1312 04. 29.	Vienne	Reg. Vat. 59, cap. 492, f. 102b	V. Kelemen pápa rendelkezése az elbunytt Bonaiutus de Casentino tulajdonában lévő földekről.	?
24.	1317. 01. 25.	Avignon	?	XXII. János pápa kéri Luxemburgi János cseh királyt, hogy a Vencel király által Bonaiutus de Casentino-tól kölcsönvett tizedet adja vissza a pápa nuntiusának	CDM 85-87. (CXIII)
25.	1317. 07. 02.	Avignon	?	A Vencel cseh király által, Bonaiutus Casentino-tól elvett összegről kiállított kötelezvény átirata.	VMH 414. (660. sz.) AOKLT I (357-358: 72. sz.)
26.	1320. 08. 23.	Avignon	Reg. Vat. 70, ep. 142, de cur.	XXII. János pápa felszólítja Petrus Durantis embruni kanonokot, a Szentszék nunciusát, hogy János cseh királytól kérje vissza azt az összeget, amelyet Vencel király annak idején Bonaiutus de Casentino pápai collectortól kölcsönvett.	Lettres communes Jean XXII. 168. nr. 12225.

⁴⁸ Az Instr Misc 477. a 476-os számú dokumentum identikus másolata.

Abstract

A Forgotten Papal Tax Collector: Bonaiutus de Casentino

The results of the papal tax collections carried out in the Hungarian Kingdom in the first half of the 14th century are known in details, as the account books of the collectors were preserved in the Vatican Archives. The sources connected to the work of Rufinus de Cibinio, Raymundus de Bonofato, Jacobus Berengarii, Jacobus de Lengres, Galhardus de Carceribus and Petrus Gervasii were published in the series *Monumenta Vaticana* at the end of the 19th century. Hungarian historians mostly concentrated on the tax collection between 1332 and 1337, however, numerous aspects of the collection have remained obscure. A good example would be the commission of Bonaiutus de Casentino, papal *scriptor* and canon of Aquileia sent by Boniface VIII to Hungary, Bohemia, Poland and Moravia in 1301 to collect the tithe imposed by the Second Council of Lyon. Although his name is mentioned by some of the Hungarian historical works, and the registers of a few sources referring to him were published in the first and second volumes of the *Anjou-kori Oklevéltár*, his work as a tax collector has not been examined yet in depth. The aim of this paper is to systematise and analyse the unknown or less examined sources of the tax collection and place it in the career of Bonaiutus de Casentino.

Jogtörténeti és filológiai adalékok az orvoslás kérdésköréhez a *Lex Baiuvariorum*ban

Írásunkban a *Lex Baiuvariorum*, vagyis a kora középkori bajor népjog orvoslásra, betegségekre és sérülésekre (testi sértések fajtáira) vonatkozó rendelkezéseket elemezzük jogtörténeti szemszögből, valamint filológiailag is megvizsgáljuk a fent említett tényállások (tényállási elemek) törvényi terminológiáját. Elsőként a jog- vagy cselekvőképességet befolyásoló betegségek jogi vetületeit, ezt követően az orvosi kezelésekre vonatkozó szöveghelyeket, végezetül pedig a sérülések (testi sértések) latin és germán (azaz népnyelvi) terminológiáját kíséreljük meg feltárni.

I. A betegség mint jog- és cselekvőképességet korlátozó tényező

Megválaszolásra vár azon kérdés, hogy a bajor *Volksrecht*ben hogyan jelenik meg a beteg és a betegség fogalma. Jogi szövegekről lévén szó, betegségről csupán abban az esetben esik szó, amikor az a személy cselekvőképességét befolyásolja, vagy jogi státusát megváltoztatja (nevezetesen a lepra és az elmebetegség), valamint amikor annak munkaképességére van hatása (ilyen a vakság és a *hernia*, azaz a lágyéksérv). A *Lex Baiuvariorum* szöveghelyeinek elemzése előtt érdemes áttekinteni az *Edictus Rothari* vonatkozó passzusát, amely a cselekvőképességet, illetve a státust befolyásoló/korlátozó betegségek társadalmi megítéléséről, valamint ennek jogi szabályozásáról a bajor forrásnál átfogóbb képet nyújt.

Az *Edictus Rothari* szerint az elmebetegség oka a bűnben keresendő.¹ Az *Edictus Rothari* egyértelműen illeszkedik azon keresztény hagyományba, amely szerint az elmebetegség a bűn konzekvenciája – noha e gondolat nem idegen más vallások képzeteitől sem.² Noha a Bibliában sem az Ó-, sem az Újszövetségben nem található meg e gondolat egyértelmű gyökere, az egyházatyák azonban János *Evangéliumának* egy passzusából, amelyben Krisztus a nagyobb bajt elkerülendő a bűn kerülésére int.³ A veleszületett, illetve öröklött betegségeket az eredendő bűnre vezették vissza, s e képzet a korai kereszténység idején a démonhittel sajátosan keveredett.⁴ Origenes az egyes betegségeket konkrét démonokhoz kapcsolta, Augustinus, Tertullianus, Minucius Felix és Cyprianus szintén hasonló elképzeléseket fogalmaztak meg.⁵

Ennek megfelelően az *Edictus Rothari* idézett szöveghelye a beteget *rabiosus*nak, illetve *demoniacus*nak nevezi. Megjegyzendő, hogy a középlelatinban a *rabies* általában a fertőzött állat harapásával terjedő veszettséget jelölte,⁶ amit legtöbbször a *hydrophobia* szinonimá-

¹ *Edictus Rothari* 323.

² ROTHSCUH 1972, 3–17; ROTHSCUH 1978, 47.

³ *Evangelium secundum Iohannem* 5, 14.

⁴ SIEBENTHAL 1950, 43; HEMPEL 1965, 271; HARNACK 1892, 133; SCHADEWALDT 1964, 151; ROTHSCUH 1978, 31.

⁵ HARNACK 1892, 133; NIEDERHELLMANN 1983, 48.

⁶ DU CANGE 1883–1887, VII. 2.

jának tekintettek,⁷ ami e betegség egyéb szimptomái (dühkitörés, alvászavar, szájhabszékély stb.) mellett tipikus tünetnek tekinthető, lévén hogy a paciensenél erőteljes szomjúságérzet jelentkezik, amely azonban nyelési nehézséggel, illetve a folyadéktól való irtózással párosul.⁸ A *rabies* azonban a langobard szövegben valószínűleg minden, dührohamokkal járó betegség összefoglaló nevéként szerepel.⁹ A *demoniacus* kifejezés minden bizonnyal arra a képzetre megy vissza, hogy a beteget démonok szállták meg – a középlelatinban azonban e terminus (ha nem is kizárólagossággal) az epilepszia számára volt fenntartva, amit a hippokratészi írások szent betegségként említenek,¹⁰ ám a hippokratészi tanításban egyúttal kifejtésre kerül az e betegség természetfeletti kiváltó okáról szóló vélekedés tarthatatlansága.¹¹ Számos forrás tanúsága szerint ugyanakkor már a középkorban minden esetben természetfeletti kiváltó okra vezették vissza az epilepsziát, hanem agyi elváltozást gyanítottak mögötte.

E források egyike éppenséggel az *Edictus Rothari* után szűk egy évszázaddal lejegyzett *Lex Baiuvariorum*, amelynek szöveghelyét – anélkül, hogy ehelyütt annak kellékszavatosági vetületeivel foglalkoznánk – itt érdemes a Gw jelzetű, XI. századi kézirat glosszáival együtt idézni.¹² Teljesen egyértelmű, hogy a XII. századi kéziratban felcserélték a két magyarázandó kifejezéshez tartozó glosszát, vagyis a *cadivus*hoz, vagyis *epilepsziához* a *birniuotic* kifejezésnek kell tartoznia, a *herniosus*hoz, azaz a *lágyléksérülésben szenvedőhöz* a *holobt* kifejezésnek.¹³ Az ehelyütt vizsgálandó *birniuotic* kifejezés etimológiája kellőképpen egyértelmű: az *agy* jelentésű ófeltnémet, illetve középfelnémet *birn(i)*, valamint a *dühös*, *dühögő* jelentésű az – indoeurópai **uāt*, **uōt* gyökből eredő – ófeltnémet *uotig* és a középfelnémet *uotic* kifejezések *compositum*aként állt elő.¹⁴ E kifejezés közeli rokonságot mutat a *lätnok* jelentésű óír *faith*, a *megszállott* jelentésű gót *wōde* és az *elmebeteg* jelentésű óangol *wōd* szavakkal.¹⁵ Ezen etimológiai okfejtés nyilvánvalóvá teszi, hogy az epilepszia esetén a betegség okát agyi elváltozásban vélelmezték, lévén hogy a *birniuotic* terminusban semmi sem utal természetfeletti kiváltó okra.¹⁶

Az *Edictus Rothari* rendelkezése teljes egyértelműséggel kimondja, hogy az e betegségben szenvedők cselekvőképessége bizonyos pontokon korlátozás alá esik: vétőképességük hiányzik, vagyis a *rabiosus* és *demoniacus* által okozott kárnál a vétkesség hiányzik, az általa elkövetett bűncselekmény pedig nem büntetendő, vagyis nem kellett az ilyenkor szokásos *compositiōt* megfizetnie. A beteg rokonait nem lehetett a cselekményért felelősségre vonni, illetve tőlük kártérítést követelni – ugyanakkor a rokonok sem követelhetek *compositiōt*, ha valaki a beteget gondatlanságból (*sine culpa*) megölte. Vagyis a betegre ugyanazon szabályok álltak, amelyek mentesítették az állattartót a veszett állat által okozott kár miatti kártérítés alól, és fosztották meg egyúttal a kártérítés követelésé-

⁷ Isidorus, *Etymologiae* 4, 6, 15.

⁸ BECK 1969, 124.

⁹ NIEDERHELLMANN 1983, 49.

¹⁰ DU CANGE 1883–1887, III. 2; NIEDERHELLMANN 1983, 49.

¹¹ BECK 1969, 85.

¹² *Lex Baiuvariorum* 16, 9. ...*id est aut cecum aut herniosum* (Gw: *hoc est birniuotic*) *aut cadicum* (Gw: *cativo id est holobt*) *aut leprosum*.

¹³ SCHADE 1882, I. 414; NIEDERHELLMANN 1983, 50.

¹⁴ SCHADE 1882, I. 402; II. 1216; LEXER 1872–1878, II. 1303; III. 385; POKORNY 1959, I. 1113.

¹⁵ POKORNY 1959, I. 1113.

¹⁶ NIEDERHELLMANN 1983, 51.

nek jogától.¹⁷ A gyengeelméjüket és elmebetegek tekintetében a vizigót jog a római jogi szabályt alkalmazta, vagyis csupán esetleges *lucidum intervallum*ai idején – saját ügyükben – tett nyilatkozataik érvényesek, egyébként akaratnyilvánításuk érvénytelen, illetve nem szerepelhetnek tanúként a bíróság előtt, ám ha mégis tanúskodnának, vallomásuk nem vehető figyelembe.¹⁸ Az *Edictus Rothari* szerint amennyiben a vevő az adásvétel megkötését követően észlelte, hogy a rabszolga leprás vagy epilepsziás, akkor a rabszolga visszaszolgáltatása mellett visszakövetelhetette a vételárat; az eladó arra vonatkozó tisztítóesküvel védekezhetett, hogy az átadás időpontjában nem tudott a rabszolga betegségéről.¹⁹ E rendelkezés alapvetően egybecseng a fent említett bajor passzussal, amelyre nagy valószínűséggel a langobard törvény lehetett hatással.²⁰

Az *Edictus Rothari* szerint a megkötött eljegyzés is megtámadható, vagyis visszakövetelhet az általa adott jegyajándékot, és nem kötelezhető a házasság megkötésére, ha a menyasszonyról utóbb derül ki, hogy leprás, mindeket szemére vak vagy epilepsziás.²¹ A lepra esetén ugyanakkor a törvény a fenti két eset – vagyis az adásvétel és az eljegyzés megtámadása – mellett további jogkövetkezményeket is fűzött a betegség eltitkolásához.²² A törvény jogilag halottnak tekinti a leprás beteget, és kizárja a közösségből: amennyiben a bíró, illetve a nép számára egyértelműen bebizonyosodik a betegség ténye, a betegnek el kellett hagynia városi házáat, és a közösségen kívül egyedül kellett élnie, vagyonát nem adhatta és nem zálogosíthatta el, elveszítette öröklési jogát, és nem vehette igénybe a jogszolgáltatást. A rokonok ugyanakkor kötelesek voltak a kitaszított személyt az általa hátrahagyott vagyonból ellátni – amely rendelkezés ugyanakkor nem ellentmondásmentes, hiszen a jogalkotó egy *de iure* halott személy ellátásának kötelezettségét rója a hátramaradottakra. A langobard jogalkotás a leprások tekintetében csak annyiban hozott újat, hogy jogilag is halottnak és kitaszítottnak minősítette a beteget, lévén hogy *de facto* már az ókorban is elkülönítették e fertőző, gyógyíthatatlan és ijesztő tünetekkel járó kórban szenvedőket.²³ Kérdéses ugyanakkor, hogy milyen minősítettek a kora középkori források lepraként. Elképzelhető, hogy nem kizárólag a ma lepraként diagnosztizálható betegséget, hanem számos egyéb (fertőző) bőrbetegséget is.

A lepra jogi megítélésében nagy szerepet játszott az egyház álláspontja is, amely számos bibliai hellyel „igazolta”, hogy a lepra az isteni törvény megsértéséért elszentvedett büntetés, és arra utasított, hogy a beteget ki kell taszítani a közösségből.²⁴ Az egyház ugyanakkor igyekezett valamiképpen gondoskodni is a leprásokról. Gregorius Turonensis írása szerint Châlon-i Agricola püspök (535–580) a város előtt *exsinodochium leprosoorum*ot hozott létre;²⁵ az 549-es ötödik Orleans-i Zsinat a püspök kötelességévé tette a leprásokról való gondoskodást;²⁶ az 583-as harmadik Lyon-i Zsinat a püspökre róta azon rendelkezés betartatásának kötelezettségét, hogy a leprások ne mehessenek át

¹⁷ *Edictus Rothari* 324.

¹⁸ *Lex Visigothorum* 2, 5, 11.

¹⁹ *Edictus Rothari* 230.

²⁰ DILCHER 1978, 1611.

²¹ *Edictus Rothari* 180.

²² *Edictus Rothari* 176.

²³ SINGER 1928, 86; NIEDERHELLMANN 1983, 55.

²⁴ *Leviticus* 13, 45. sk.; *Chronicae* 2, 26, 19. skk.

²⁵ Gregorius Turonensis, *Liber in gloria confessorum* 85.

²⁶ *Concilium Aurelianense* 21.

más püspökségek területére, hogy így gátat vessenek a betegség elterjedésének.²⁷ (Ezen utóbbi forrás arra enged következtetni, hogy a leprások a létfenntartáshoz szükséges pénzt, illetve élelmiszert összekoldulják, csapatonul kószáltak a tartományban.²⁸) A Walahfridus Strabo reichenai apát által Otmar St. Gallen-i apátról írott életrajzban olvasható, hogy az apát a kolostortól nem messze, ám mégis annak falain kívül *hospitiumot* hozott létre a leprások számára.²⁹ ugyanakkor – tekintettel a lepra ekkoriban gyógyíthatatlan voltára, ezen intézmény csupán a betegek elkülönítését szolgálta, s ott aligha folyt bármiféle gyógyítás is.³⁰ A leprások vándorlásának tilalma aligha lehetett túlságosan hatékony, lévén hogy 789-ben Nagy Károly *edictum*ában elrendelte a leprások elkülönítését.³¹ Noha már a langobard jogalkotást megelőzően is igyekeztek a leprásokat elkülöníteni, kizárni a közösségből, az *Edictus Rothari* volt az első jogforrás, amely elkülönítésüket és *de iure* halálukat törvénybe iktatta.³²

II. Az orvosi kezelésre vonatkozó törvényi utalások

A testi sértés különféle formáinál a népjogok eltérő *compositiōt* állapítottak meg, ugyanakkor bizonyos sérülések *compositiōjának* oly módon határozták meg, hogy szükségesnek látszott-e orvosi segítség, és ha igen, milyen jellegű. A *Lex Baiuvariorum* már önmagában az orvos bevonásának szükségességé válásával másfél *solidura* emelte a *compositio* összegét, amennyiben az ütés/szúrás vénát sértett vagy annak következtében a koponyacsont láthatóvá vált.³³ Az *Edictus Rothari* szabályozása rendszerint az orvosi munkadíjat is követelhetővé tette a *compositio* összege mellett az elkövetőtől.³⁴ Ezen felül pedig egy általános szabály is kimondta, hogy az elkövető köteles a sértett számára orvosról gondoskodni – ha ezt elmulasztja, a sértett, vagy rabszolga estén annak tulajdonosa is hívhatott orvost –, valamint annak a szakértők által megállapított díjazását megfizetni.³⁵

A koponyasérülés esetén alkalmazott sebészeti kezeléséről a legtöbbet a *Lex Alamannorum* két passzusából tudhatunk meg. Az egyik szöveghely azon esetet írja le, amikor a koponyasérülés következményeként az agy láthatóvá vált.³⁶ A textus a kezelés kapcsán leírja, hogy az orvos a *pinn(a)* vagy *fano(ne)* nevű eszközzel érintette meg az agyat. A latinosan deklinált *pinn* nyelvtörténetileg valószínűleg a *cylinderben végződő kis fa/fémdarab* jelentésű óangol *pinn*, illetve *nyilacska* jelentésű ófelnémet és középfelnémet *pin(ne)* szóval, vagy esetleg a *toll* jelentésből a középlatiban (*szalma*)*szál*, *nyíl**szár* jelentést is felvett latin *penna* szóval rokonítható, azonban mindenképpen hegyes, szondaszerű

²⁷ *Concilium Lugdunense* 6.

²⁸ NIEDERHELLMANN 1983, 57.

²⁹ DUFT 1959, 26.

³⁰ STEYNITZ 1970, 19.

³¹ *Duplex legationis edictum* 36; 44.

³² NIEDERHELLMANN 1983, 57.

³³ *Lex Baiuvariorum* 5, 3. *Si manus inicerit et ita plagaverit, ut medicum inquirat, vel si venam percusserit. Si in eum contra legem manus inicerit, quod infanc dicitur, vel si in eum plagaverit, ut propter hoc medicum inquirat, vel sic ut in capite testa appareat vel vena percussa fuerit, cum solido et semi componat.*

³⁴ *Edictus Rothari* 78–79; 82–84; 87; 89; 94; 96; 101–103; 107; 110–112; 118; 125.

³⁵ *Edictus Rothari* 128. *De eo qui plagas fecerit, ipse querat medicum, et si nelexerit, tunc ille qui plagatus est aut dominus eius inveniat medicum. Et ille qui caput rumpit aut suprascriptas plagas fecit, et operas reddat et mercedes medici persolvat, quantum per doctos homines arbitratum fuerit.*

³⁶ *Lex Alamannorum* 57 (59), 6. *Si autem testa (id est kebul) transcupulata fuerit, ita ut cervella appareat, ut medicus cum pinna aut cum fanone cervella tetigit, cum XII solidis componat.*

eszközt jelölt,³⁷ amely csontszilánkok eltávolítására is alkalmas lehetett. A *fano* kifejezés a *kendő* jelentésű ófelnémet és ószász *fano*, valamint angolszász és gót *fana* szóval mutat rokonságot,³⁸ és valószínűleg egyszerűen a sebre teendő kötést jelölte.³⁹

A másik szöveghely azon esetet tárgyalja, amikor az agyvelő nem csupán láthatóvá vált, hanem részben a koponyaüregbe kívülre is került.⁴⁰ Az orvosi beavatkozást, vagyis az agynak a koponyaüregbe való visszahelyezését a szöveg a *virscoppot* szóval jelöli. Etimológiailag e kifejezés a következőképpen magyarázható: az ófelnémet *stopfōn/scoppon* ige *foltozást* jelent,⁴¹ az előtag az ófelnémet *far-, fir-* (vö. újfelnémet *ver-*) előtaggal rokon, valamint az *ön-végződésű* igékhez tapasztott *-ot* végződés főnevesíti a kifejezést.⁴² Azon körülmény, hogy a szöveg népnyelven írja le a beavatkozást, valószínűsíteni engedi, hogy azt nem csupán a kolostorokban tanult, a „tudományos alapokon” álló medicinát művelő orvosok, hanem a népi gyógyászatot művelők is alkalmazták. A szövegben a *siricum*, vagyis a *selyem* a seb összevarrására szolgált, amit (*silkeprædi*) az óészaki gyógyászatban is e célra használtak.⁴³ Az operáció lefolytatásához az óangol *Leechbook*okban bővebb információkat is találni, többek között arra nézvést, hogy a tartókötezt milyen anyagból érdemes elkészíteni, illetve hogy a csontszilánkokat hogy lehet sikeresen eltávolítani az agyból.⁴⁴ Az itt leírt és ehhez hasonló beavatkozások tényét a régészeti leletek is bizonyítják, így például az Allachban, Chamünsterben, Gredingben és Aidenbachban feltárt sírok, amelyekből arra lehet következtetni, hogy bizonyos esetekben eredményesen hajtották végre a műtetet, lévén hogy nyilvánvalóan orvosi beavatkozás eredményeként sikeresen gyógyult koponyatörések mutathatók ki a sírletekből.⁴⁵

A vérzés ellátását szolgáltatta a *cauterisatio*, vagyis a seb kiégetése, és így módon az erek beforrasztása, amiről a *Lex Baiuvariorum* szöveghelye is tanúskodik.⁴⁶ A *Lex Alamannorum* is tartalmaz két, hasonló eljárásról szóló passzust.⁴⁷ A *Lex Alamannorum* szövegében olvasható népnyelvi kifejezés, a *zi virstreddene* az *izzani*, *felforrósodni* jelentésű ófelnémet *stredan* igével hozható kapcsolatba – az alemann törvényhez fűzött glossza már a középfelnémet hangállapotot mutatja⁴⁸ –, amely a *Murbachi Himmuszöke*ben – amelyeket, akárcsak a *Lex Alamannorum*ot, Reichenau szigetén jegyezték fel – a *fervere* glosz-szájaként szerepel.⁴⁹ Az itt szereplő alak egy praesens participium, amelyhez – a fentebb

³⁷ POKORNY 1959, I. 97, 830; DU CANGE 1883–1887, V. 327, VI. 257.

³⁸ KLUGE 1899, 180; SCHÜTZEICHEL 1974, 47; SCHADE 1882, I. 160.

³⁹ NIEDERHELLMANN 1983, 78.

⁴⁰ *Lex Alamannorum* 57 (59), 7. *Si autem ex ipsa plaga cervella exierit, sicut solet contingere, ut medicus cum medicamento aut sirico stupavit (id est virscoppot), et postea sanavit, et hoc probatum fuerit, quod verum est, cum XL solidis componat.*

⁴¹ KLUGE 1899, 753; SCHADE 1882, II. 875.

⁴² NIEDERHELLMANN 1983, 79.

⁴³ REIER 1976, 592; RUBIN 1974, 137.

⁴⁴ COCKAYNE 1965, II. 1, 14.

⁴⁵ NIEDERHELLMANN 1983, 80.

⁴⁶ *Lex Baiuvariorum* 4, 4. *Si in eum vena percusserit, ut sine igne stagnare non possit, quod adarcrati dicunt, vel in capite testa appareant, quod kepolseni vocant, et si ossa fregit et pelle non fregit, quod palcprust dicunt, et si talis plaga ei fuerit, quod tumens sit: si aliquid de istis contigerit, cum VI solidis componat.*

⁴⁷ *Lex Alamannorum* 65, 5–6. *Si manum transpuxerit, ita ut focus non intret ad coquendum venae vel sanguinem stagnandum id est zi virstreddene, solidum unum et semmis componat. Si autem ferrum calidum intraverit ad stagnandum sanguinem, cum III solidis componat.*

⁴⁸ LEXER 1872–1878, II. 1229.

⁴⁹ SCHMIDT-WIEGAND 1978, 31; SCHÜTZEICHEL 1974, 185.

már említett – az ófelnémet *vir-* (vö. újfelnémet *ver-*) *praefixum* járul,⁵⁰ s amelyet a *zi* (vö. újfelnémet *zu*) *praepositio* előz meg, s ily módon a legtalálhatóbban a *zu verglibende* fordítással volna visszaadható.⁵¹ A seb – vérzéscsillapítás céljából történő – kiégetése és a vágás már az antikvitástól kezdve a legalapvetőbb sebész feladatok közé tartozott, nem véletlenül szerepel a 813-as Châlon-i Zsinat szövegében is szorosan összetartozó fogalomként a „*cauterio aut ferro*” kitétel.⁵² Az óangol *Leechbook*ok és az óészaki *sagák* tanúsága szerint a ki-, illetve leégetést az operáció után keletkező sebből kinövő vadhús eltávolítására is használták.⁵³

III. A sérülések bajor és latin terminológiájának összevetése

Az alábbiakban, lévén hogy a testi sértés különböző fajtáinál, illetve a sérüléseknél a bajor *lex* által alkalmazott *terminus technicus* mindig népnyelvi megnevezéssel is szerepel, az alábbiakban e kifejezéseket vesszük sorra.

A *brevavunt* kifejezés háromszor fordul elő a *Lex Baiuvariorum* szövegében.⁵⁴ A *Lex Alamannorum* a *brevovunt* terminust a belső szervek – feltehetően kevésbé súlyos⁵⁵ – sérülésének megjelölésére használja.⁵⁶ Ki kell emelni, hogy ezzel szemben a *Lex Baiuvariorum* a *brevavunt* kifejezést nemcsak a belső szervek sérülésére alkalmazza, hanem azon fejsérülés kapcsán, amikor az agy láthatóvá válik, valamint a súlyos, a sértettet félhalott állapotban hagyó testi sértés kapcsán is, amelyekre – az alemann jognak megfelelően – szűkebb értelemben vett *brevavunt*tal azonos *compositi*ót szab ki.⁵⁷ Etimológiailag az első tag nem az ófelnémet *bréo*, vagyis *holtest* (*cadaver*) szóból ered, hanem a *test*, *altest* jelentésű, ófelnémet *bref*, *ref*, az angolszász *brif* és az ófriz (*med*)*ref* szavakkal áll kapcsolatban,⁵⁸ amelyek etimológiailag is kapcsolódnak a latin *corpus* szóhoz.⁵⁹ Megjegyzendő, hogy bizonyos kéziratok másolási hibáiból arra következtethetünk, hogy már a középkori másolók némelyike is a *cadaver* szóval rokonította gondolatban a bajor kifejezést, amint ezt a középfelnémet *ferchwunt* (*tottund*) kifejezés is jelzi⁶⁰ – a hiba többek között azért keletkezhetett, mert az ófelnémet *bref* utolsó betűjét *u*-val, illetve *v*-vel írták át.⁶¹ Ugyanakkor bizonyos kéziratok *refvunt*, illetve *refauunt* írásmódjai egyértelműen jelzik a szó helyes etimológiáját, hiszen a szövegben olvasható *interiora membra* nem feleltethető meg a *bréo* (*cadaver*), csupán a *bref* (*corpus*) szó jelentésének.⁶² Érdemes továbbá párhuzamot vonni a *Lex Baiuvariorum* vonatkozó szöveghelyei és a *Pactus Alamannorum* azon helyei

⁵⁰ SCHÜTZEICHEL 1974, 246.

⁵¹ NIEDERHELLMANN 1983, 82.

⁵² *Concilium Cabillonense* 280.

⁵³ RUBIN 1974, 133; COCKAYNE 1965, II. 1, 35.

⁵⁴ *Lex Baiuvariorum* 4, 6. *Si cervella in capite appareat, vel in interiora membra plagatus fuerit, quod brevavunt dicunt...*; 5, 5; 6, 5.

⁵⁵ NIEDERHELLMANN 1983, 247.

⁵⁶ *Lex Alamannorum* 57, 55. *Si autem interiora membra vulneratus fuerit, quod brevovunt dicunt, cum XII solidis componat.*

⁵⁷ NIEDERHELLMANN 1983, 248.

⁵⁸ DU CANGE 1883–1887, IV. 256; GRAFF 1834–1842, IV. 1153.

⁵⁹ WALDE–HOFMANN 1954, I. 194.

⁶⁰ LEXER 1872–1878, III. 89.

⁶¹ KRALIK 1913, 87.

⁶² KRALIK 1913, 88.

között, ahol a *revo* szó *latus*, vagyis *oldal* mellett *belső rész* értelemben szerepel a szövegben a *belső szervek sérülése* (*placatus in revo*) értelemben.⁶³ Ez utóbbi kevésbé jelenthet halálos, vagyis a *hréo* szóhoz mint etimológiai alaphoz kapcsolódó, halálos sérülést, mivel az az után fizetendő összegnek jóval magasabbnak kellene lennie. A szó második tagja, a *vunt* (*uunt*) *participium*ként értelmezendő, vagyis a *belső részein megsebesült* értelemben.⁶⁴ E kifejezéssel szorosan összefügg *brevavunti* szó, amely szintén háromszor fordul elő a törvénysszövegben.⁶⁵ Ellentétben a fent említett alakkal a *brevavunti* a nőnemű főnév *dativusa*, képzésmódja megfelel több, a *Lex Baiuvariorum*ban olvasható tényállás megnevezésének (vö. *lidiscarti*, *adarcrafi*), vagyis magát a *belső részek sérülését* jelöli.⁶⁶

A *lidiscart(i)* kifejezés a füllevágással mint a külsőt eltorzító csonkítással összefüggésben jelenik meg a *Lex Baiuvariorum*ban.⁶⁷ A *Lex Alamannorum* a fél fül levágása kapcsán a (*or*)*scardi* kifejezést használja.⁶⁸ A füllel kapcsolatos sérülések okozását a bajor *lex* differenciáltan szabályozza: a fül átszúrására és a fülkagyló levágására más és más *compositio*t szab, valamint arra az esetre is, ha az utóbbi sérülés teljes siketséget okozna.⁶⁹ A *lidiscart(i)* jellegzetesen délnémet jogi terminus,⁷⁰ amely a középfelnémet időszakban számos jogi szövegben fordul elő *lideschart*, *liderscharte*, *lideschertic* alakban *résszint megcsonkítani* jelentésben.⁷¹ Etimológiailag az összetétel első része a *tag*, *testrész* jelentésű ófelnémet *giti*, óangol *lip*, gót *lipus* főnevekhez és az indoeurópai **elēi*, **lēi* gyökhöz kapcsolódik.⁷² A szóösszetétel második tagja a *vāgni*, *üt*ni jelentésű középfelnémet *schart(e)*, óangol *sceard* és óészaki *skarđ* igével rokon – amelyek az indoeurópai **(s)kerē* gyökből származnak –, maga a szóalak a vonatkozó melléknévhez (vö. ófelnémet *scart*, középfelnémet *schart*, óangol *sceard*) ragasztott *-i* képzővel jött létre.⁷³ A *lidiscarti* kifejezés kapcsán igen szemléletesen rá lehet mutatni arra, hogy az eredetileg a sebesülés/egészségkárosodást jelölő szó hogyan válik jogi terminussá: az elkövetési magatartást jelölő ige *participium praeteritum*ából kialakult melléknév elvont fogalom jön létre a sérülés megnevezésére, amely a jogi szövegekben a *compositio* pontosabb meghatározására szolgál.⁷⁴

A *marczand* a *Lex Baiuvariorum*ban a *dens maxillaris*, vagyis az „*álfog*”, tehát az őrlőfog szinonimájaként jelenik meg.⁷⁵ Azonos jelentésben fordul elő a *Lex Alamannorum*ban is.⁷⁶ Mindkét *lex*ben ez az egyetlen, népnyelven is megnevezett fog, ami azzal függhet össze, hogy ennek kiverését/kitörését a többicnél magasabb *compositio*s összeggel kellett

⁶³ *Pactus Alamannorum* 11. *Si quis in revo placatus fuerit aut in latus...*; 12. *Si quis in latus alium transpuxerit, sic ut in revo placatus non sit...*

⁶⁴ KRALIK 1913, 88.

⁶⁵ *Lex Baiuvariorum* 1, 6. *Et quanti homines ibi intus fuerint et inlaesi de incendio evaserint, unique cum sua 'brevavunti' conponat.*; 10, 1. 4.

⁶⁶ KRALIK 1913, 89.

⁶⁷ *Lex Baiuvariorum* 4, 14. *Si aurem maculaverit, ut exinde turpis appareat, quod lidiscart vocant...*

⁶⁸ *Lex Alamannorum* 57, 10. *Si enim medietatem auri absiderit quod (or)scardi Alamanni dicunt...*

⁶⁹ *Lex Baiuvariorum* 4, 14.

⁷⁰ KRALIK 1913, 89.

⁷¹ LEXER 1872–1878, I. 1901; HIS 1920, 112.

⁷² KLUGE 1899, 261; POKORNY 1959, I. 307.

⁷³ KLUGE 1899, 637; 643; BOSWORTH–TOLLER 1972, 824; LEXER 1872–1878, II. 709; VRIES 1962, 490.

⁷⁴ NIEDERHELLMANN 1983, 285.

⁷⁵ *Lex Baiuvariorum* 4, 16. *Si quis alicui dentem maxillarem, quod marczand vocant, excusserit...*; 6, 10.

⁷⁶ *Lex Alamannorum* 67, 22. *Si autem dentem absiderit, quod marczan dicunt Alamanni...*

megváltani. A szó első tagjának etimológiájára két magyarázat kínálkozik. Az első szerint a *marc(h)* tag a *(csont)velő* jelentésű ófelnémet *mar(a)g*, középfelnémet *marc*, angolszász *marg*, germán **mazga* és indoeurópai **moz-g-o*, **moz-g-en* és **mos-k-o* szavakkal rokon.⁷⁷ A másik etimológia szerint a szóban a *marc(h)a*, vagyis *batár* szó jelenik meg.⁷⁸ Megjegyzendő, hogy a *marc(h)a* értelemszerűen nem orvosi, hanem jogi-politikai fogalom. A szó második tagja, a *fog* jelentésű *zand* a germán nyelvekben általánosan elterjedt szó, és az indoeurópai *enni* jelentésű **ed* gyök *praesens participiuma* – az ófelnémetben *zand*, az ószászban és az újhollandban *tand*, az ófrízben *tōth*, az óangolban *top*, a középfelnémetben *zan* formában jelenik meg az indoeurópai **(e)dont*, **dōnt*, **dnt* alak.⁷⁹ A *marc(h)zand* tehát – szó szerinti fordításban – *batárfogat*, *sarokfog*at jelent,⁸⁰ s megfelel az órlőfog jelentésű középfelnémet *marczan* kifejezésnek.⁸¹

A *palcprust* olyan *csonttörést* jelöl, amely nem nyílt, tehát a amelynél a csontvég nem sérti meg, nem szúrja át a bőrt.⁸² A szöveg hely feltűnő rokonságot mutat a *Lex Alamannorum*-mal.⁸³ A kifejezés első tagjának értelmezése során feltétlenül tekintetbe kell venni a *bőr* jelentésű ófelnémet *balg*, a bőrtok jelentésű gót *balgs* és óangol *belg* szavakat.⁸⁴ A második tag a *törés*, *metszés* jelentésű, ófelnémet *brust* kifejezéssel,⁸⁵ továbbá a *törni*, *eltépni* jelentésű ófelnémet és ószász *brestan*, óészaki *bresta* és óangol *berstan* igékkel, valamint a *kár* jelentésű ófelnémet *brestī* és óangol *byrst* főnevekkel rokon,⁸⁶ amelyek az indoeurópai **bhres* gyökből származnak, s az újfelnémet *bersten* igében is fennmaradtak.⁸⁷ Feltűnő ugyanakkor, hogy a *palcprust* nem jelenthet egyebet, mint *bőrsérülést* (*pellis fractio*), viszont a latin szöveg éppen azt hangsúlyozza, hogy a sérülés során csonttörés történt, azonban a csont nem szúrta át a bőrt, vagyis nem nyílt törésről van szó. A szöveg hely érdekes analógiát mutat a *braopant* említésével,⁸⁸ nevezetesen mindkét esetben az adott tényállás negációja mellett szerepel a germán *terminus technicus*. Mind ez valószínűsíteni engedi, hogy a bajorok és az alemannok ismertek egy önálló, tényállást, a *palcprustot/balcbrustot*, ami annál is reálisabbnak látszik, mivel a *Lex Visigothorum*-ban *expressis verbis* említésre kerül egy ilyen tényállás,⁸⁹ anélkül azonban, hogy a sérülés népnyelvi megnevezése szerepelne benne.⁹⁰ A sérülés hajszálérrepedést mutató tüneteit

⁷⁷ KLUGE 1899, 462; POKORNY 1959, I. 750; SCHMIDT-WIEGAND 1978, 25; BAESECKE 1935, 18.

⁷⁸ GRAFF 1834–1842, V. 683; KRALIK 1913, 92.

⁷⁹ KLUGE 1899, 872; POKORNY 1959, I. 287; NIEDERHELLMANN 1983, 166.

⁸⁰ GRAFF 1834–1842, V. 683; KRALIK 1913, 92.

⁸¹ LEXER 1872–1878, I. 2044.

⁸² *Lex Baiuvariorum* 4, 4. ...et si ossa fregit et pelle non fregit, quod palcprust dicunt, et si talis plaga ei fuerit, quod tumens sit...

⁸³ *Lex Alamannorum* 67. Si enim brachium fregerit, ita ut pellem non rumpit, quod Alamanni balcbrust ante cubitum dicunt...

⁸⁴ POKORNY 1959, I. 125; SCHÜTZEICHEL 1974, 12; SCHADE 1882, II. 37; KLUGE 1899, 46; SCHMIDT-WIEGAND 1978, 27.

⁸⁵ GRAFF 1834–1842, III. 106; 275.

⁸⁶ SCHÜTZEICHEL 1974, 21; KLUGE 1899, 68; POKORNY 1959, I. 169; BOSWORTH–TOLLER 1972, 89.

⁸⁷ POKORNY 1959, I. 169; KLUGE 1899, 68.

⁸⁸ *Lex Baiuvariorum* 4, 8.

⁸⁹ *Lex Visigothorum* 6, 4, 1. Si quis ingenuum quolibet hictu in capite percusserit, pro libore det solidos V, pro cute rupta solidos X, pro plaga usque ad ossum solidos XX, pro osso fracto solidos C.

⁹⁰ A vizigót szöveg hely átvételére, illetve felhasználására utal több, a *Lex Baiuvariorum*-ban mutatkozó egyezés: az „si quis ingenuum quolibet hictu percusserit, pro libore” szöveggel átfedést mutat az

(*libor, tumor* stb.), vagyis magát a tényállást tartalmi azonosítással megtalálhatjuk az *Edictus Rotharibus* is.⁹¹ Ugyanakkor a szöveg hely némi képp zavaros, nehezen értelmezhető volta okán vélelmezhető, hogy a *palsprust* kifejezés a germán jogi ősi, szóban hagyományozott rétegéhez tartozott, s épp ezért a *Lex Baiuvariorum* e passzusa egy korábbi szövegréteget enged átsejteni a végleges szerkesztésen.⁹²

A *pulislac* szóval a *Lex Baiuvariorum* azon tényállást, illetve eredményt jelöli, amikor valaki egy szabad embert haragból, vagyis hirtelen felindulásból megüt (a népnyelvi megnevezés tartalma tekintetében az ütés oka, motivációja ugyanakkor lényegtelen), ám a sérülés következtében nyílt seb nem keletkezik, ugyanis ebben az esetben a *plotrums* esete állna fenn.⁹³ E kifejezés a bajor *lex*-ben olvashatóval azonos értelemben található meg a *Lex Alamannorum*-ban is.⁹⁴ A *Lex Ribuari*-ban *bulsle* alakban fordul elő, és a rabszolga bántalmazásának tényállásában szerepel, azonban a tényállás lényege abban fogható meg, hogy az ütés eredményeként vér nem folyik.⁹⁵ Az *Edictus Rotharibus* szintén a rabszolga ütlegetését jelöli, ám ott ennek folytán seb keletkezik.⁹⁶ Etimológiailag a kifejezés első tagja a *duzzanat* jelentésű ófelnémet *puilla*, *pulla*,⁹⁷ középfelnémet *biule*, óangol *byle*, ószász *būlia*, ófríz *bēl*, *bēle*, *beil* szavakkal és az indoeurópai **b(h)(e)u* gyökkel rokonítható.⁹⁸ Az összetétel második tagja pedig az ütés jelentésű ófelnémet *slac*, ószász *slegi*, angolzsász *slag(r)* és gót *slahs* főnevekhez kapcsolódik, amelyek a vonatkozó igék (ófelnémet *slahan*, óangol *slēan*, gót *slahan*, ófríz *slagia*, indoeurópai **slak*) származékai.⁹⁹ A középfelnémetben a szó *bulsac* alakban jogi és nem jogi forrásokban egyaránt előfordul.¹⁰⁰ A sérülés olyan ütésként definiálható, amely nem okoz mozgásbeszűkülést, s amelynél – főszabály szerint – vér sem folyik, hanem amely fogva duzzanatot okoz (vö. *Beulenschlag*).¹⁰¹

A *taudregil* (*taudragil*) kifejezés a *Lex Baiuvariorum*-ban kétszer fordul elő, s az első szöveghelyen latin magyarázatát is megtalálhatjuk, nevezetesen a testi sértéssel okozott járáshibának azon formája, amikor az illető *lába a harmatot érinti*, vagyis *húzza* a lábát.¹⁰²

elemzett *locus*-ban a „*si quis liberum per iram percusserit*”, a „*plaga usque ad ossum*” szöveghellyel a „*si talis plaga, quod tumens sit*”, valamint az „*osso fracto*” fordulattal a „*si ossa fregit*” megfogalmazás. A *Lex Visigothorum*-ban szereplő „*culle rupta*” megfigyelhető a *Lex Baiuvariorum* „*cullem fregit*” és a *Lex Alamannorum* „*pellem rupit*” fordulatainak, csak éppen az utóbbi két törvényben a tényállás negatívumával. (KRALIK 1913, 94. sk.)

⁹¹ *Edictus Rothari* 46. ...*ut cutica tantum rumpatur, quod capilli cooperint*...

⁹² SCHMIDT-WIEGAND 1978, 27.

⁹³ *Lex Baiuvariorum* 4, 1. *Si quis liberum per iram percusserit, quod pulislac vocant*...; 5, 1.

⁹⁴ *Lex Alamannorum* 67. *Si quis alium per iram percusserit, quod Alamanni pulislac vocant*.

⁹⁵ *Lex Ribuarie* 19. *Si ingenuus servum ictu percusserit ut sanguis non exeat usque ternos colpos, quod nos dicimus bunislege*...

⁹⁶ *Edictus Rothari* 125. *Si quis servum alienum rusticanum percusserit pro unam feritam, id est pulslabi, si vulnus aut libor apparuerit*...

⁹⁷ GRAFF 1834–1842, III. 96.

⁹⁸ KLUGE 1899, 71; POKORNY 1959, I. 98; SCHADE 1882, 90; BOSWORTH–TOLLER 1972, 137.

⁹⁹ GRAFF 1834–1842, VI. 771; BAESECKE 1935, 19; 23; 61; 78; SCHÜTZEICHEL 1974, 174; POKORNY 1959, I. 959; KLUGE 1899, 652; SCHMIDT-WIEGAND 1978, 26.

¹⁰⁰ LEXER 1872–1878, I. 381; HIS 1920, 101; 125.

¹⁰¹ BRUNNER 1906, 636; KRALIK 1913, 98; NIEDERHELLMANN 1983, 219.

¹⁰² *Lex Baiuvariorum* 4, 27. *Si quis aliquem plagaverit, ut exinde claudus fiat, sic ut pedes eius ros tangit, quod taudregil vocant*...; 6, 11.

A kifejezés ugyanezen értelemben és magyarázattal a *Lex Alamannorum*-ban is megtalálható.¹⁰³ A szó első tagjának etimológiája egyértelmű: az ófelnémet *tau*, vagyis *harmat* szóval áll kapcsolatban.¹⁰⁴ A *dragil/dragil* tag a *futni* értelmű gót *þragian* igével hozható összefüggésbe, amint már Grimm rámutatott,¹⁰⁵ ugyanakkor az elemzett kifejezésben nagy valószínűséggel ezen igének ősbibb, a germán **þrag* **þræg* gyökkel¹⁰⁶ szorosabb összefüggésben álló jelentése, a *húzni* (*trahere*) értelem szerepel.¹⁰⁷

Az *adarcrati* kifejezés mellett a *dicunt* szerepel állítmányként a *Baiuvarii* alany nélkül, ám teljességgel biztos, hogy bajor kifejezéssel van dolgunk.¹⁰⁸ A szöveghely olyan sebesülésről (szúrásról, vágásról) beszél, amely eret ért, amelynél a vérzés csak égetéssel állítható el.¹⁰⁹ A kifejezés első tagja az *ér*, *in* jelentésű ófelnémet *ād(a)ra*, *adar*, a középfelnémet *ader(e)*, óangol *ædre* és óészaki *ædr* szóval, valamint az indoeurópai **ēter* gyökkel hozható kapcsolatba.¹¹⁰ A második tag azonban nem állítható közvetlen párhuzamba más szöveghelyekkel, noha biztos megállapítható, hogy nyelvtanilag a *marchifalli* kifejezéssel azonos képzésmóddal, absztrakt értelmű, nőnemű főnévvel van dolgunk.¹¹¹ Nem zárható ki, hogy a *-crati* tag a germán **gra*, **grē* szóval (*éles*, *durva*) hozható összefüggésbe, ami a *dörzsölni*, *keményen horzsolni* jelentésű, indoeurópai **gbrē*, **ghra* gyökkel kapcsolható össze.¹¹² Ebből cred a középfelnémet *grāt* (*hegy*, *szálka*),¹¹³ s jó eséllyel a *szúrás*, illetve *szúrni* értelmű, ófelnémet *crāti*, illetve *crātian*, s ennek megfelelően az *adarcrati* jelentése nem más, mint *venae percussio*.¹¹⁴

A *kepolsceni* kifejezés azon sebesülést jelenti, amikor a koponyacsont láthatóvá válik.¹¹⁵ A kifejezés első tagja a *koponya* jelentésű, ófelnémet *gebal/kebul*¹¹⁶ és középfelnémet *gebel* szavakkal.¹¹⁷ A második tag a *megjeleni*, *láthatóvá válni* jelentésű, ófelnémet *skēnan*, *skein* szavakkal rokonítható,¹¹⁸ s ennek megfelelően a kifejezés az *apparitio testae* (*Schädelschein*) fordulattal adható vissza.¹¹⁹ (A *kepolsceni* kifejezés első tagja a *Lex Alamannorum*-ban – a *pinn* és *fano* nevű orvosi műszerek kapcsán már idézett szöveghelyén – önállóan is megjelenik.¹²⁰

¹⁰³ *Lex Alamannorum* 57, 62. *Si quis autem alium in geniculo placaverit, ita ut claudus permaneat, ut pes eius ros tangat, quod Alamanni taudragil dicunt...*

¹⁰⁴ GRAFF 1834–1842, V. 346.

¹⁰⁵ GRAFF 1834–1842, II. 187.

¹⁰⁶ FICK 1890–1909, III. 190.

¹⁰⁷ KRALIK 1913, 111.

¹⁰⁸ *Lex Baiuvariorum* 4, 4. *Si in eum vena percusserit, ut sine igne stangnare non possit, quod adarcrati dicunt...*

¹⁰⁹ NIEDERHELLMANN 1983, 234.

¹¹⁰ GRAFF 1834–1842, I. 156; POKORNY 1959, I. 344; BOSWORTH–TOLLER 1972, 9.

¹¹¹ KRALIK 1913, 48.

¹¹² FICK 1890–1909, III. 138.

¹¹³ LEXER 1872–1878, I. 1073; POKORNY 1959, I. 440.

¹¹⁴ KRALIK 1913, 48.

¹¹⁵ *Lex Baiuvariorum* 4, 4. *...vel in capite testa appareant, quod kepolsceni vocant...*

¹¹⁶ GRAFF 1834–1842, IV. 127; SCHADE 1882, I. 281; SCHÜTZEICHEL 1974, 66.

¹¹⁷ LEXER 1872–1878, I. 749.

¹¹⁸ GRAFF 1834–1842, VI. 499.

¹¹⁹ KRALIK 1913, 91.

¹²⁰ *Lex Alamannorum* 57, 6. *Si autem testa id est kebul transcapulata fuerit, ita ut cervella appareat...*

A *plotrums* a *Lex Baiuvariorum*ban nem jelent egyebet, mint *vérző sebet, vérfolyást*.¹²¹ Ugyanakkor elkülöníti a törvényt a mélyebb, főbb eret érintő sebesüléstől, vagyis az *adarcratitól*.¹²² Magát a tényállást jóformán minden népjog ismeri,¹²³ a *Lex Ribuaría*,¹²⁴ a *Lex Alamannorum*¹²⁵ és a *Pactus legis Salicae*¹²⁶ még azt is kiemeli, hogy e tényállás akkor állapítható meg, ha a vér a földre csepeg, azonban a népnyelvi terminus csak a bajor *lex*ben található meg. Ugyanakkor a *Lex Visigothorum* is megkülönbözteti a sérülést aszerint, hogy vér folyik-e (*sanguis vel libor apparet*), vagy sem (*sine sanguine*).¹²⁷ Etimológiailag a szóösszetétel első tagja *vér* jelentésű ó- és középfelnémet *blōt*, *bluot*,¹²⁸ az ószász, ófríz és óangol *blōd*, az óészaki *blōd* és a gót *blōþ* szavakkal rokon.¹²⁹ Az összetétel második tagja *folyani* jelentésű ófelnémet, ószász, óangol és gót *rinnan* igéből vezethető le,¹³⁰ amelyből *folyás*, *folyam* jelentésű ófelnémet *runs(a)* szó eredt.¹³¹ A szó a középfelnémetben *bluotruns* és *blōtruns* alakban jelenik meg.¹³² Ezekén felül rokonság fedezhető fel a középfholland *blotrunn/blotrenn*,¹³³ az ófríz *blodrene* és *blodrinse*,¹³⁴ az angolszász *blōdryne*,¹³⁵ valamint az óészaki *blōdrār* szavakkal, vagyis azon sebet jelöli, amelynél vér folyik ugyan, ám amelynek folyamánymozgáskorlátozottság, mozgásbeszűkülés nem áll be.¹³⁶

A *Lex Baiuvariorum* bizonyos kifejezéseiben egyértelművé válik a *pluralis* első személyben álló aktív állítmányból, hogy a törvény megalkotásában közreműködő bajorok saját népnyelvük szavaként iktatták be a vonatkozó passzusokba. Más fordulat mellett többes szám harmadik személyű aktív, illetve egyes vagy többes szám harmadik személyű passzív állítmány áll – akár a bajoroknak mint alanyoknak a megnevezésével, akár anélkül –; ezek esetében a szöveg egyértelművé teszi, hogy e szavakat a bajorok használták az adott jelentés kifejezésére. A vizsgálódásunk tárgykörébe tartozó kifejezések között nem találhatók ilyen terminusok. A bajor törvénytársakban olvasható számos – nem feltétlenül bajor, ám kétségtelenül – délnémet kifejezés is. Ezek azonos, vagy hasonló alakban találhatók meg a *Lex Alamannorum*ban – ezek (a bajor alakot idézve) a következők: *brevawunt*, *lādiscart(i)*, *marchzand*, *palcprust*, *pulislac*, *taudregil*. E szavak tehát a *Lex Alamannorum*ból, méghozzá annak korábbi verziójából, a *Chlotharian*ából kerültek átvételre. A törvénytársakban tartalmaz más, csupán vélelem alapján bajor eredetűnek tekinthető fordulatokat is. Ezek: az *adarcrati*, a *keþolsceni* és a *plotruns*.

¹²¹ *Lex Baiuvariorum* 4, 2. *Si in eum sanguinem fuderit, quod plotruns dicunt...*

¹²² NIEDERHELLMANN 1983, 229.

¹²³ *Lex Salica* 23, 1–2; *Pactus Alamannorum* 2, 7; *Lex Ribuaría* 21, 1; *Lex Frisionum* 22, 4; *Lex Francorum Chamavorum* 18.

¹²⁴ *Lex Ribuaría* 2.

¹²⁵ *Lex Alamannorum* 57, 2.

¹²⁶ *Pactus legis Salicae* 17, 3.

¹²⁷ *Lex Visigothorum* 6, 4, 3.

¹²⁸ GRAFF 1834–1842, III. 252.

¹²⁹ KLUGE 1899, 87; GRIMM 1922, II. 185; KRALIK 1913, 98.

¹³⁰ POKORNY 1959, I. 326.

¹³¹ GRAFF 1834–1842, II. 519; SCHÜTZEICHEL 1974, 155; FEIST 1939, 401.

¹³² LEXER 1872–1878, I. 318; HIS 1920, 105.

¹³³ SCHILLER–LÜBBEN 1888, I. 365.

¹³⁴ RICHTHOVEN 1840, 655.

¹³⁵ BOSWORTH–TOLLER 1972, 112.

¹³⁶ BRUNNER 1906, 636; KRALIK 1913, 98.

Következtetések

Írásunk első részében az orvosra, az orvoslásra, a betegségre, a testi sértésre és általában a sérülésekre vonatkozó szabályozást tekintettük át a bajor népjogban. A források négy olyan betegséget jelöltek meg, amelyek a cselekvőképességet és általában a beteg jogi státusát befolyásolták: nevezetesen a lepra, az elmebetegség különféle fajtáit, a vakságot és a sérvet. E betegségek jogi megítélése során a tanulmány kitért a jogi szabályozás erőteljes egyházi motivációira is. Hasonlóképpen kikerülhetetlen volt a magzatelhajtás és a vetélést okozó testi sértés tényállásának vizsgálata során a (részben az antik bölcselben gyökerező) keresztény tan figyelembevétele ahhoz, hogy ki lehessen mutatni az egyes népjogok – lejegyzésük oka és kora miatt is gyökeresen különböző – álláspontját e kérdésben.

Ezt követően röviden áttekintettük a törvény azon passzusait, amelyek egyfelől *expressis verbis* rögzítették az orvos bevonásának szükségességét bizonyos sérüléseknél, másfelől pedig – mintegy a sérülés súlyosságának s az azt helyrehozandó *compositio* nagyságának megállapíthatóság érdekében – információt hordoznak az orvos által alkalmazott kezelés, terápiás módszer mibenlétét illetően.

Végezetül – s a tanulmány e részében már nem is annyira a latin, mint inkább a germán filológia eredményei kerültek felhasználásra – az egyes kórképek rendszerint népi nyelvi, azaz germán (bajor) megnevezéseit vettük sorra és elemeztük. Ezek a terminusok jóval a törvény lejegyzése előtti idők maradványai, és a korabeli jogalkalmazó számára biztonságot teremtettek a szankció kiszabása tekintetében, lévén hogy a törvényben latin nyelven rögzített tényállást a kompilátorok biztosabbnak vélték a közbeékelte germán terminológia felhasználásával is pontosítani. Ezen aprólékos, mikrofilológiai elemzés során számos párhuzam, átfedés és átvétel bontakozott ki az egyéb germán népjogok – elsődlegesen, ám nem kizárólagosan a *Lex Alamannorum*, a *Lex Visigothorum* és az *Edictus Rothari* – tényállásaival, illetve ezen orvosi-jogi terminusok továbbélését illetően.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

<i>Concilium Aurelianense</i>	<i>Concilium Aurelianense</i> a. 549. MGH Concilia aevi Merovingici, Tom. I. Szerk. Fridericus Maassen. Hannover, 1893. 91–112.
<i>Concilium Cabillonense</i>	<i>Concilium Cabilonense</i> a. 639–654. MGH Concilia aevi Merovingici, Tom. I. Szerk. Fridericus Maassen. Hannover, 1893. 208–214..
<i>Concilium Lugdunense</i>	MGH <i>Concilia aevi Merovingici</i> , I. Szerk. Fridericus Maassen. Hannover, 1893.139–141.
<i>Duplex legationis edictum</i>	<i>Duplex Legationis Edictum</i> . In: MGH Capitularia, I. Szerk Alfredus Boretius, Viktor Krause. Hannover, 1883. 62–65.
<i>Edictus Rothari</i>	<i>Edictus ceteraeque Langobardorum leges cum constitutionibus et pactis principum Beneventanorum ex maiore editione monumentis Germaniae inserta</i> . Szerk. Fridericus Bluhme. Hannover, 1869. 1–73.

- Gregorius Turonensis,
Liber in gloria confessorum *Gregorii Turonensis opera*. Szerk. Bruno Krusch, Wilhelm Levison. Hannover, 1951.
- Isidorus, *Etymologiae* *Isidorus Hispalensis, Etymologiae sive origines*. Szerk. Wallace Martin Lindsay. Oxford, 1985.
- Lex Alamannorum* *Lex Alamannorum temporibus Lanfridi renovata*. MGH Leges, III. Szerk. Georg Heinrich Pertz. Hannover, 1863. 84–119.
- Lex Baiuvariorum* Nótári Tamás: *Lex Baiuvariorum – A bajorok törvénye*. Szeged, 2011.
- Lex Francorum Chamavorum* Sohm, Rudolph: *Lex Ribuarie et Lex Francorum Chamavorum ex Monumentis germaniae Historiae recusae*. Hannover, 1883. 33–109.
- Lex Frisionum* *Lex Frisionum*. MGH Leges, III. Szerk. Georg Heinrich Pertz, Karl von Richthofen. Hannover, 1863. 631–711.
- Lex Ribuarie* = Sohm, Rudolph: *Lex Ribuarie et Lex Francorum Chamavorum ex Monumentis germaniae Historiae recusae*. Hannover, 1883. 33–109.
- Lex Salica* *Lex Salica*. MGH Leges, I. Tom. IV. Pars 2. Szerk. Karl August Eckhardt. Hannover, 1969.
- Lex Visigothorum* *Leges Visigothorum*. MGH Leges nationum Germanicarum tom. I. Szerk. Karl Zeumer Hannover, 1902
- Pactus Alamannorum* *Pactus Alamannorum*. MGH Leges, III. Szerk. Georg Heinrich Pertz. Hannover, 1863. 34–40.
- SZAKIRODALOM**
- BAESECKE 1935 Baesecke, Georg: Die deutschen Worte der germanischen Gesetze. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 59 (1935) 1–101.
- BECK 1969 Beck, Henri Hubert: *Waanzin in de middeleeuwen*. Haarlem, 1969.
- BOSWORTH–TOLLER 1972 Joseph Bosworth, Thomas Northcote Toller: *Anglo-Saxon Dictionary*. Oxford, 1972.
- BRUNNER 1906 Brunner, Heinrich: *Deutsche Rechtsgeschichte*, II. Berlin, 1906.
- COCKAYNE 1965 Cockayne, Oswald: *Leechdoms, Wortcunning and Starcraft of Early England*, I–III. London, 1965.
- DILCHER Dilcher, Gerhard: Langobardisches Recht. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, II. Szerk. Adalbert Erler, Ekkehard Kaufmann, Dieter Werkmüller. Berlin, 1978. 1607–1618.

- DU CANGE 1883–1887 Du Cange, Charles du Fresne: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, I–X. Niort, 1883–1887.
- DUFT 1959 Duft, Johannes: *Sankt Otmar. Die Quellen zu seinem Leben*. Zürich–Lindau–Konstanz, 1959.
- FEIST 1939 Feist, Sigmund: *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache*. Leiden, 1939.
- FICK 1890–1909 Fick, August: *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, I–III. Göttingen, 1890–1909.
- GRAFF 1834–1842 Graff, Eberhard Gottlieb: *Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der althochdeutschen Sprache*, I–VI. Berlin, 1834–1842.
- GRIMM 1922 Grimm, Jacob: *Deutsche Rechtsalterthümer* I–II. Leipzig, 1922.
- HARNACK 1892 Harnack, Adolf: *Die griechische Übersetzung des Apologeticus Tertullians. Medizinisches aus der älteren Kirchengeschichte*. Leipzig, 1892.
- HEMPEL 1965 Hempel, Johannes: *Heilung als Symbol und Wirklichkeit im biblischen Schrifttum*. Göttingen, 1965.
- HIS 1920 His, Ruldoph: Die Körperverletzungen im Strafrecht des deutschen Mittelalters. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 41 (1920) 75–126.
- KLUGE 1899 Kluge, Friedrich: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Straßburg, 1899.
- KRALIK 1913 Kralik, Dietrich von: Die deutschen Bestandteile der Lex Baiuvariorum. *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde* 38 (1913) 1–132.
- LEXER 1872–1878 Lexer, Matthias: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, I–III. Stuttgart, 1872–1878.
- NIEDERHELLMANN 1983 Niederhellmann, Annette: *Arzt und Heilkunde in den frühmittelalterlichen Leges. Eine wort- und sachkundliche Untersuchung*. Berlin–New York, 1983.
- POKORNY 1959 Pokorny, Julius: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I–III. Bern, 1959.
- REIER 1976 Reier, Herbert: *Heilkunde im mittelalterlichen Skandinavien. Seelenvorstellungen im Altnordischen*. Kiel, 1976.
- RICHTHOVEN 1840 Richthoven, Karl Friedrich: *Altfriesisches Wörterbuch*. Göttingen, 1840.
- ROTHSCHUH 1972 Roths Schuh, Karl Eduard: Der Krankheitsbegriff. *Hippokrates* 43 (1972) 3–17.

- ROTHSCHUH 1978 Roths Schuh, Karl Eduard: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart, 1978.
- RUBIN 1974 Rubin, Stanley: *Medieval English Medicine*. Newton Abbot–New York, 1974.
- SCHADE 1882 Schade, Oskar: *Altdeutsches Wörterbuch*. Halle, 1882.
- SCHADEWALDT 1964 Schadewaldt, Hans: Arzt und Patient in antiker und frühchristlicher Sicht. *Medizinische Klinik* 59 (1964) 146–152.
- SCHILLER–
LÜBBEN 1888 Schiller, Karl–Lübben, August (1888) *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch, I–II*. Leipzig, 1888.
- SCHMIDT–
WIEGAND 1978 Schmidt–Wiegand, Ruth: Alemannisch und Fränkisch in Pactus und Lex Alamannorum. In: *Beiträge zum frühalemannischen Recht*. Szerk. Clausdieter Schott. Buhl, 1978. 9–37.
- SCHÜTZEICHEL 1974 Schützeichel, Rudolf: *Althochdeutsches Wörterbuch*. Tübingen, 1974.
- SIEBENTHAL 1950 Siebenthal, Wolf von: *Krankheit als Folge der Sünde. Eine medizinhistorische Untersuchung*. Hannover, 1950.
- SINGER 1928 Singer, Charles: *A Short History of Medicine*. Oxford, 1928.
- STEYNITZ 1970 Steynitz, Jesko von: *Mittelalterliche Hospitäler der Orden und Städte als Einrichtungen der sozialen Sicherung*. Berlin, 1970.
- VRIES 1962 Vries, Jan de: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden, 1962.
- WALDE–
HOFMANN 1954 Walde, Alois–Hofmann, Johann Baptist: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch, I–II*. Heidelberg, 1954.

Abstract

Legal and philological remarks on medical issues in the *Lex Baiuvariorum*

This study intends to analyse the provisions of some early medieval “German” legislation concerning medical issues, i.e. curing, diseases and injuries. From this scope we shall analyse the regulation of diseases, miscarriage, bodily injury and injuries in the *Lex Baiuvariorum*, that shall be compared with the provisions of some other German *leges*. In this paper we shall examine the legal consequences of diseases influencing legal capacity and capability of proceeding under the law, the state of facts of abortion, appearance of the involvement of the physician and the treatment applied by him in the text of the law and folk language terminology of bodily injury and injuries.

Az *astatio falsi termini* 14. századi oklevelek alapján

Az *astatio falsi termini* egy jogi terminus technicus, mely 14. századi okleveleinkben viszonylag gyakran fordul elő. Maga a kifejezés – mint a fogalmak általában – bonyolult jelentéstartalmat foglal magában, amit ebben az esetben a sűrített nyelvtani forma is érzékeltet. A latin alakban megjelenő kettős genitivusos szerkezet magyarra fordítása és értelmezése önmagában lehetetlen anélkül, hogy azokat a jogeseteket, amelyekben említésre kerül, részletesen ne elemeznénk.

A (jog)történeti irodalom, mely sajnálatos módon e kérdéskörben igen szűk, ugyanezen módszerrel igyekezett e büntetés jelentéstartalmát meghatározni. Hajnik Imre a magyar bírósági szervezetről és perjogról írott monográfiájában az *astatio falsi termini* esetét két helyen tárgyalja. Először a perben szereplő személyeknél röviden, azután önállóan is. Megállapítása szerint „*Prókátori megbízó levél nélkül más ügyében bíróság előtt fellépni (rem alicuius exequi) megengedve nem volt; ki ez ellen vétett, azt majd birsággal sújtották, majd hamisan perben állás (astatio falsi termini) miatt marasztalták el, mi személyes letartóztatással is járt, mibe esett az is, ki idegen névre szóló prókátori levelet mutatott fel (Falsa suggestione astat).*”¹ Hajnik véleménye szerint az Anjou-korszak okmányaiban sokszor említett *astatio falsi termini* perbeli vétség. „*Ez alatt hamisul perben állást értettek. Hogy voltak-e annak több esetei, nem tudjuk. Kútfoink ilyenül csak azt az esetet említik, midőn valaki másnak nevében állott perben anélkül, hogy annak akár természetes, akár megbízott perbeli képviselője lenne. Büntetéséről részletes adataink nincsenek, de valószínűleg a patvarkodásával hasonló büntetéssel járt. Mert hogy az abban elítéltet nemcsak vagyonában, hanem személyében is sújtották, azt az idevágó egyezkedéseken és ítéleteken kívül tanúsítja az 1351:IX. tcz is, mely a hamisan perben állást azok közé az esetek közé sorolja, melyekben a bíró az elítéltet letartóztathatja, három napig engedve neki időt egyezkedésre.*”² Hajnik az általa felhozott példákban az *astatio falsi termini*-ben történő elmarasztalásra *sine litteris procuratoriis* alapján meghozott ítéleteket citál,³ valamint azt a Gábor Gyula által a Nagy Lajos-kori megyei intézményről írott művében is felhozott példát⁴ említi, miszerint az ügyvédvalló levélnek tartalmaznia kellett a felmutató nevét is, vagyis ha a procurator más névre kiállított ügyvédvalló levelet mutatott be, *astatio falsi termini* vétkeben ítélték el.⁵ Ezek alapján tehát az állapítható meg, hogy az *astatio falsi termini* vétke konkrétan a bíróság előtti ügyvédvalló levél nélküli megjelenésben, illetőleg a más számára kiállított ügyvédvalló levél felmutatásában, elvont értelmezésben pedig a felhatalmazás hiányában testesül meg.

¹ HAJNIK 1899, 176.

² HAJNIK 1899, 441.

³ 1323. máj. 17. után – DL 2167. (AOKLT. VII. 197. szám); 1329. febr. 10. – DL 65 742. (AOKLT. XIII. 75. szám); 1343. okt. 16. – DL 90 425. (AOKLT. XXVII. 689. szám).

⁴ 1378. aug. 18. – DL 56 905.

⁵ GÁBOR 1908, 158–159.

A Hajnik és Gábor munkái után összeállított szótárak, valamint szövegkiadások a szakirodalom e megállapítására voltak kénytelenek hagyatkozni. A magyar középlelatin szótár nyelvünkön hamis perben állásként adja meg a kifejezést, amihez a *sine auctoritate* (meghatalmazás nélküli megjelenés) és a *suppositae persone* (hamis személy általi megjelenés) latin magyarázatokat fűzi.⁶ Egyéb szótárak a latin *astatio falsi termini*-vel magyarul a „hamis időben megjelenés”, angolul pedig a *false coming before the court* (hamis megjelenés bíróság előtt) megfelelést jelzik.⁷ Az 1351. évi törvény magyar nyelvű szövegkiadásában ugyanez a megközelítés érhető tetten. A kritikai kiadás a kifejezés magyarázatául azt írja, hogy az *astatio falsi termini* az az eset, amikor valaki a perben más nevében jelenik meg, de annak felhatalmazása nélkül.⁸ A 2000-ben megjelent történeti szöveggyűjtemény „hamis bírósági határnapon való perben állás”-ként fordítja a vonatkozó részt, s lábjegyzetben hozzáfűzi, hogy e „bűncselekményt az követte el, aki valaki másnak a nevében anélkül szállt perbe, hogy annak megbízott képviselője lett volna.”⁹ A törvénytörvény 19. századi kiadásában mind a latin forma, mind annak magyar megfelelője problémás. A Corpus Juris Hungarici 1896. évi kiadása a kifejezést „hamis tanuskodás”-ként értelmezi.¹⁰ Ez a helytelen fordítás valószínűleg arra a Hajnik által megjelölt rossz olvasatra vezethető vissza, amelyben a vonatkozó helyre *astatio falsi termini* helyett *astatio falsi testimonii* került.¹¹

Az *astatio falsi terminine*k, mint büntetési jogcímnek az ismertetéséhez feltétlenül szükséges a hozzá kapcsolódó szankció(k) meghatározása. Erről részben már volt szó, hiszen Hajnik fentebb idézett leírása már érintette. Ő lényegében az általa pontosan nem idézett 1351. évi törvényből indul ki, amely kimondja, hogy az ilyen bűnben az elítéltet az ügy bírója fogassa le, a másik féllel történő megegyezés okán. Ha pedig a felek nem tudnak megegyezni, a bíró az elmarasztaltat ellenfele kezére adja, aki rajta a törvény szerint megérdemelt büntetést végrehajthatja, de ebben az esetben az elítélt a bírótól és a perbeli ellenféltől bármilyen pénzfizetés vagy birtoka terhelése nélkül szabadul.¹² Gábor Gyula okleveles adatokból kiindulva állítja, hogy „A büntetés a tettes azonnali letartóztatásával járt.”¹³ Ha az ügyvéd meghatalmazás nélkül jelent meg, megbírságolták érte.¹⁴ Az *astatio falsi termini* következményeit a bíróság elengedhette.¹⁵

⁶ Középlelatin szótár Vol. I. Fasc. 3. 271.

⁷ www.staff.u-szeged.hu/~capitul/.../vocabulary_HLE.rtf [letöltés ideje: 2015. jún. 10.]

⁸ DRH 133–134.

⁹ BERTÉNYI 2000, 307.

¹⁰ CJH 173.

¹¹ HAJNIK 1899, 441. 31. jz. A Corpus Juris korai nyomtatott változatai emellett más hibát is vétettek. Már Kovachich József is felhívta arra a figyelmet, hogy a szóban forgó cikkelybe tévesen *aestimatio falsi termini* került az eredeti szövegekben álló *astatio falsi termini* helyett (KOVACHICH 1816, 540.). E hibát a CJH ugyan javította, de csak lábjegyzetben (CJH I. 172.).

¹² *Item si aliquis in gravaminibus aliquorum iudiciorum in processu cuiusvis cause in presentia cuiusvis iudicis convictus fuerit, tunc iudex ipsius cause ante decisionem eiusdem pro ipsis iudiciis neminem captivare vel in rebus dampnificare presumptat, demptis talibus personis, que ibidem in ipsius iudicis presentia in factis potentie, calumpnie, delationis falsarum litterarum et astationis falsi termini convinceretur* (DRH 133–134.).

¹³ GÁBOR 1908, 159. DL 56 905. (1378. aug. 18.) alapján. Az oklevél szerint lóci Miklós fia: Mátét, aki László fia: Imre képviselőjében jelent meg a Gömör megyei alispán és a szolgabírák előtt, de a perbeli ellenfél kérésére olyan ügyvédvalló levelet mutatott be, amit nem Imre állította ki, s az ügyvédvalló levélben Máté neve sem szerepelt, ezért az ügyben *falsa suggestionem pro ipso Emerico astando proponerat, premissa illicita et falsa procuracione sua super falsificato terminum astanti de jure elítélték és lefogták (inciderat captivitatem)*. Furcsa, hogy a Máté által felmutatott ügyvédvalló levél

Ezek után felmerül a kérdés, hogy ki viselte az *astatio falsi termini* terhét, illetőleg kit lehetett abban elmarasztalni. Kétségtelen, hogy a bíróság előtt lefogni csak azt lehetett, aki jelen volt, s aki adott esetben ez elől igyekezett elmenekülni, ahogyan például 1334-ben Gebech.¹⁶ Noha az ő ügyében éppen a képviselt személyt ítélte el a bíró – s még több ilyen esetet is lehetne említeni¹⁷ –, találunk példát az ellenkezőjére, azaz a képviselő elmarasztalására is. Így 1319-ben Péter királyi alországbíró a *procurator* találta *falsi terminibus*, de a *iudicium falsi termini* megfizetésére őt és képviselni akart urait együttesen kötelezte.¹⁸ 1323-ban Pozsony megye közgyűlésén Nyéki Antaleus fiait: Leonchot és Pált marasztalták el *in falso termino et in legitimo perstitisse nequiciose*, mivel semmivel nem tudták alátámasztani, hogy *fraterük* ügye elintézését rájuk bízta volna. A testvéreket a helyszínen lefogták, majd 7 márka megfizetése ellenében engedték szabadon.¹⁹ 1347-ben Zemplén megye *generalis congregatioján* László mr. *officialis*át azért ítélték el *in falso termino*, mert a perbeli ellenfél kérésére nem tudott ügyvédvalló levelet bemutatni.²⁰ A következő évben Zala megye közgyűlésén Lőrinc fia: János mester szólásra akart emelkedni Loránd mesterrel szemben, amikor ez utóbbi helyett Máté fia: László megbízólevél nélkül megjelenve időpontot kért megjelenésre. László kérdésre azt válaszolta, hogy Loránd részéről nem rendelkezik megbízólevéllel, s azt sem a mostani időpontban, sem

egyébként a bemutatás időpontjában már hatályát is veszítette (*cuius vigor et etas in predicto festo Beate Lucie virginis et martiris preterierat*), de az ítélet indoklása erre a tényre nem terjed ki.

¹⁴ GÁBOR 1908, 159. DL 51 536. (1349. okt. 27.) alapján. Az oklevél szerint László fia: Péter Szabolcs megyei alispán és a szolgabírák Lengyel János fia: Lőköst 1 márka bírságban marasztalták el nyelvváltság címén (*iudicium linguale*), mivel a testvére, László képviselőjeként (*procurator*) ügyvédvalló levél nélkül jelent meg. Megjegyzendő, hogy az oklevél az *astatio falsi termini* kifejezést nem tartalmazza.

¹⁵ GÁBOR 1908, 159. DL 51 982. (1363. márc. 8.) alapján. Eszerint Bercg megye közgyűlésén István fia: Istvánt *pro procuratorem suum* elmarasztalták *astatio falsi terminibus*, de a rárótt bírságot fogott bírák kérésére elengedték.

¹⁶ ... unde cum dictam causam ad crastinum diem deliberacioni plurimorum baronum et nobilium regni distullemus, pretactus Gebech, legitimus procurator prelibati magistri Laurencii redire non curavit, sed se a facie iuris et iustitie absentavit... Gebech érvényes ügyvédvalló levéllel rendelkezett ugyan, de Lőrinc, akinek a képviseletében megjelent, nem a valódi felperes volt, ezért Lőrincet – immár képviselője távollétében – *astatio falsi terminibus* marasztalták el. DL 76 488. (Z. I. 433–434. 429. szám). Gebech nyilván azért távozott még időben, hogy az ítélet meghozatala után őt ne foghassák le.

¹⁷ 1329. febr. 10. – DL 65 742. (AOKLT. XIII. 75. szám); 1339. aug. 29. – DL 3283. (AOKLT. XXIII. 522. szám);

¹⁸ Pál fia: Mikóc az urai, Miklós és Konrád mesterek helyett jelent meg, de mivel abban az idéző levélben, ami alapján Mikóc a bíróság elé állt, csak Miklós neve szerepelt, Konrád nem, ezért az alországbíró Mikócot *falsi termini*-ben találta. 1319. júl. 13. – DL 38 678. (AOKLT. V. 528. szám).

¹⁹ *Preterea cum nos ab eisdem Leonch et Paulo rationem petivissemus exhibere quibus mediantibus predictus Finta frater ipsorum requisicionem suam quam in predicta possessione Neek habere dinosceretur eisdem commiserit exsequendam, nullam in litteris vel aliis rationem potuerunt dare evidentem, igitur prescripti nobiles in predicta congregacione nostra nobiscum existentes predictos Leonch et Paulum filios memorati Antaleus in falso termino el in legitimo perstitisse decreverunt, quos pro ipsorum offensionibus et negligenciis prout ordo iuris requirit, feceramus detineri. Qui quidem Leonch et Paulus prefati in tot et tantis offensionibus de manu nostra poterant liberare, tandem condolentes ipsorum negligenciis, in septem marcis eosdem duximus relaxandum.* 1323. máj. 17. – DL 2167. (AOKLT. VII. 197. szám).

²⁰ 1347. jan. 16. – DF 233 663. (AOKLT. XXXI. 28. szám).

a későbbiekben nem tudja felmutatni, ezért őt az ispán és a szolgabírák *in astatione falsi termini* bűnösnek találták.²¹ 1351-ben Vasvár megye alispánja és szolgabírái marasztalnak el két személyt *astatio falsi termini*-ben, mert Pál leánya ügyében helyette akartak felelni, Pál leányát pedig – a már amúgy is régóta húzódó perben – örök hallgatásra ítélik.²²

A fentiekből az is valószínűsíthető, hogy a bíró mérlegelhetette, kinek a magatartása volt felróható, s ítéletét ennek megfelelően hozta meg a képviselt vagy képviselője kárára. Talán azok az esetek, melyekben a *sine litteris procuratoriis* megjelenő képviselőt *astatio falsi termini* helyett másfajta bírságra ítélték,²³ ugyancsak a bíró mérlegelésére vezethetők vissza. Bírság kiszabása ügyvédvalló levél hiánya miatt már Amadé nádor 1300. április 6-án kelt ítéletlevelében is szerepel, ő azonban nem a képviselőket, hanem a peres feleket ítélte el emiatt 2 bírságban. A nádor előtt akkor István fiait, Istvánt és Miklóst 2 olyan személy képviselte, akik nem tudtak ügyvédvalló levelet bemutatni, és más ésszerű mentséget vagy igazolást sem tudtak előadni.²⁴ A már itt is feltűnő *nec procuratorias litteras evidentes exhibere, nec etiam aliquam aliam rationabilem excusacionem pretendere potuerunt*²⁵ érvelés az *astatio falsi termini*t tartalmazó ítéletlevelekben is rendre előkerül különböző formákban: *nullam in litteris vel aliis rationem potuerunt dare evidentem*,²⁶ *nulla litterali demonstracione ... comprobare poterat aut comprobare assumptabat*,²⁷ *neque instrumenta, neque aliquam rationem ... exhibere vel dare nobis valuit*.²⁸ Ebből arra lehet következtetni, hogy a meghatalmazást felmutatni nem tudó képviselő – legalábbis bizonyos helyzetekben – egyéb indokokkal is alátámaszthatta fellépésének jogosságát. Ezt erősíti az az eset, amikor Pál országbíró előtt Bagar fia Márton fiainak: a két Gergelynek és a két Jakabnak a Csallóközi Péter fia: Domokos ellen indított perében halasztást rendelt el, de az újonnan kijelölt időpontban csak a két Gergely jelent meg, ügyvédvalló levél nélkül testvéreiket is képviselve. Mivel a két Gergely a perben keletkezett iratokat bemutatta, őket *in astatione falsi termini* nem bírságolta meg, a két Jakabot viszont 1 királyi bírságban, azaz 6 márkában elmarasztalta.²⁹ Az a már idézett 1348. évi Zala megyei oklevél, amely szerint az *astatio falsi termini*-ben elmarasztalt vallomása alapján ügyvédvalló levelet sem akkor, sem később nem tudott felmutatni,³⁰ pedig arra utalhat, hogy – nyilván valamilyen bírság terhe mellett – erre halasztást lehetett kérni.

²¹ 1348. november 6. – DL 4021. (AOKLT. XXXII. 744. szám).

²² 1351. márc. 21. – DL 4178. (AO. V. 435–437. 271. szám).

²³ 1333. márc. 1-jén a Sáros megyei alispán és a szolgabírák András szentgyörgyi papot 3 márká bírságban marasztalták el, mivel *sine procuratoriis litteris* jelent meg előttük *fratere* képviselésében (DF 251 686. – AOKLT. XVII. 95.). A Szabolcs megyei alispán és a szolgabírák 1349. okt. 27-én János fia Lőköst nyelvváltság címén 1 márká bírságra ítélték, mert testvére *procuratoraként* ügyvédvalló levél nélkül jelent meg (DL 51 536. – PITY 2004, 448. szám).

²⁴ *pro eo, quia dicti homines sui videlicet Stephani et Nicolai nec procuratorias litteras evidentes exhibere, nec etiam aliquam aliam rationabilem excusacionem pretendere potuerunt, in duobus iudiciis comperimus remansisse* 1300. ápr. 6. – DL 99 393. SZÓCS 2012, 308. szám.

²⁵ Lásd az előző jegyzetet.

²⁶ DL 2167.

²⁷ DL 76 488.

²⁸ DL 51 413.

²⁹ *Et quia idem Gregorius et alter Gregorius pro predictis Jacobo maiori et Jacobo minori fratribus suis in peremptorio termino absque procuratoriis litteris comparebant, sed litteras causales exhibebant, pro eo ipsos Gregorium et alterum Gregorium non in astatione falsi termini, sed predictos Jacobum et alterum Jacobum in uno iudicio regali, videlicet 6 maris ... decrevimus*. 1329. febr. 10. – DL 65 742. (AOKLT. XIII. 75.)

³⁰ 1348. nov. 6. – DL 4021. (AOKLT. XXXII. 744. szám).

Az *astatio falsi terminum*-ben elítéltet vagy képviselőjét a bíró lefogatta, ezután ha más szavatosságvállalása mellett fogságából – időlegesen – ki nem szabadult,³¹ az 1351. évi törvény értelmében a felek közötti megegyezésnek 3 napon belül meg kellett születnie fogott bírák közbenjárásával. A kialakult bírság kétharmada a bírónak, egyharmada a peres ellenfélnek járt.³² Az elmarasztalt helyett a rárótt pénzbírságot más is megfizethette.³³ A bíró a bírság mértékén enyhíthetett,³⁴ vagy el is engedhette azt.³⁵ Mindenki azzal fizetett, amivel tudott. Chank fia: Dobounak Pál országbíró kötelezvénylevele szerint 1345. január 13-án 4 vég posztót kellett átadnia a nádornak.³⁶ Általánosabb azonban a pénzben való megváltás,³⁷ vagy a birtok lekötése.³⁸ Ameddig az elítéltet terhei alól nem mentették fel, perképességét időlegesen elvesztette.³⁹

A fentiekben többnyire olyan jogeseteket idéztünk, ahol a perbeli képviselő nem rendelkezett (kellő) felhatalmazással a peres fél ügyének vitelére, mert nem tudott ügyvédvalló levelet felmutatni, vagy rendelkezett ugyan vele, csakhogy a nála lévő meghatalmazás nem az ő nevére lett kiállítva, esetleg nem a képviselt állította ki. Részben már érintettünk olyan – sem Hajnik, sem Gábor által nem ismert – jogeseteket is, amelyekben *astatio falsi terminum*-ben nem az ügyvédvalló levél hiánya vagy hiányossága okán marasztaltak el valakit, mert az ügyvédvalló levéllel minden rendben van; hanem azért, mert (valamelyik) perbe lépni kívánó fél nem azonos az idéző levélben szereplővel. Ide tartozik Mikóc már említett esete¹³¹⁹-ből, aki Péter királyi alországbíró előtt *astando in termino* az urai, Miklós és Konrád mesterek helyett jelent meg, ám abban az idéző levélben, ami alapján urai nevében a bíróság elé állt, csak Miklós neve szerepelt, Konrád nem, ezért őt *falsi terminum*-ben találták.⁴⁰ 1334-ben a Pál országbíró előtt megjelent Gebech bemutatta a pécsi káptalan idéző levelét, amely azt tartalmazta, hogy a Baranya

³¹ Lóci Miklós fia: Mátét *super falsificatio terminum astanti* ítélték el, majd lefogták. Ura, Imre mester, akinek a képviselőtében jelent volna meg, a bíróság elé járulva kérte Máté elengedését. Máté e kérésre azzal a feltétellel szabadult ki fogságából, hogy neki és ellenfelének meghatározott időpontig meg kell egyezniük, ha pedig erre nem kerülne sor, Imre a *famulus*-át köteles a hatóság elé visszaállítani. A felek azonban a békét nem kötötték meg, majd Imre nem állította Mátét a hatóság elé, ezért Imrét *in emptitia homagii homicidi ipsius Mathei* marasztalták el. 1378. aug. 18. – DL 56 905.

³² 1346. dec. 6. – DL 64 767. (AOKLT. XXX. 893. szám).

³³ 1323. máj. 17. után. – DL 2167. (AOKLT. VII. 197. szám).

³⁴ Pl. 1343. okt. 16. – DL 90 425. (AOKLT. XXVII. 689. szám); 1345. ápr. 13. – AOKLT. XXIX. 235. szám;

³⁵ 1347. máj. 10. – DF 251 811. (AOKLT. XXXI. 397. szám); 1363. márc. 8. – DL 51 982. (NEUMANN 2006. 76. szám).

³⁶ 1345. április 13. – AOKLT. XXIX. 235. szám.

³⁷ 1343. okt. 16. – DL 90 425. (AOKLT. XXVII. 689. szám)

³⁸ 1346. dec. 6. – DL 64 767. (AOKLT. XXX. 893. szám); 1347. május 2. DL 67 825. (AOKLT. XXXI. 364. szám); 1355. április 23. DL 77 131. (Z. II. 612. 459. szám).

³⁹ *Unde quia iuxta regni consuetudinem dicta tertia pars possessionis (...) tertia vice recapturata, in cuius statuione non aliquis alter, nisi Simon annotatus contradictor reperiebatur, qui propter gravaminis penam astatione falsi termini supradictam in statuione eiusdem minime poterat contraire, ideo dictam tertiám partem ipsius possessionis Sarus seu Franko (...) quorumlibet contradiccione et specialiter dicti Simonis non obstante, cui super hoc silencium imponimus, donec de predicti gravaminis mole a nobis et parte adversa se expediat, eisdem Michaeli et Johanni filiis Gews adiudicavimus statuendam.* 1339. aug. 29. – DL 3283. (AOKLT. XXIII. 522. szám).

⁴⁰ 1319. júl. 13. – DL 38 678. (AOKLT. V. 528. szám).

megyei Fülöp birtok iktatásakor tett ellentmondása miatt Fekete Jánost megidézték Demeterrel szemben. A perbehívó levél tartalmával ellentétben azonban Gebech azt állította, hogy Fekete Jánost nem Demeterrel, hanem az általa képviselt Lőrincel szemben idézték meg. Gebech ügyvédvalló levele kifogásolhatatlan volt, de bizonyítania nem sikerült, hogy Fekete János az általa képviselt Lőrincel szemben perben állna, ezért az országbíró Lőrincet *astatio falsi terminibus* marasztalta el.⁴¹ Egy 1339. évi nádori ítéletével szerint, amikor Mihály Sáros birtok harmadrészét be akarta járni, s abba őt be akarták iktatni, Simon ennek ellentmondott, amiért a nádor elé idézték őt. A nádor előtt mindkét fél képviselő útján jelent meg. Simon képviselője ugyanakkor azt állította, hogy képviseltje ellen nemcsak Mihály, hanem a testvére is pert indított, méghozzá egy és ugyanazon pert, azt állítva – a maga részéről érvényes ügyvédvalló levelet mutatva be –, hogy Simont Mihály és a testvére ellenében képviseli, kihangsúlyozva, hogy ügyvédvalló levele őt csak arra hatalmazza fel, hogy Mihállyal és a testvérével szemben együttesen feleljen, a külön-külön válaszadásra nem. Simon képviselője azonban azt az állítását, hogy képviseltje mindkét testvérrel perben állt volna, semmivel nem tudta alátámasztani, így Simont *astatio falsi terini*-ben marasztalták el.⁴²

Az eddig ismertetett eseteken túl a jogalap nélküli fellépés megállapítására vezethető vissza Lukács fia: János példája, aki 1347-ben Krassó megye hatósága előtt azt állította, hogy az adott napon Pál fia: Miklós esküt tartozik tenni vele szemben 2 ökör ügyében. Miklós viszont ezt tagadta, s bemutatta a megye hatóságának korábbi oklevelét, amely szerint Miklósnak a szóban forgó esküt velük szemben kell letennie. Mivel János az állítását sem oklevelekkel, sem más okokkal nem tudta bizonyítani, *astatio falsi terminibus* marasztalták el.⁴³ Ebben az ügyben tehát az elítéltnak még csak képviselője sem volt.

Két olyan oklevelet sikerült fellelni, amely szerint a kijelölt időpont csalárdul be nem tartása miatt ítelt a bíró *astatio falsi terminibus*. Miklós nádor 1346-ban egy több éven át halasztott perben hozott részítéletet. A felperesek azt állították, hogy ellenfelcik indokolatlanul marasztaltatták el őket *astatio falsi terminibus* úgy, hogy az egyik perhalasztó levél csalárd módon maguknál tartották lezárva, s nem a megfelelő időpontban, hanem egy évvel később mutatták be azt a nádornak. A felperesek végül azzal tudták igazolni állításukat, hogy a perben addig kiállított összes *prorogatoriát* bemutatták, mire a nádor korábbi ítélete alól felmentette őket, az alpereseket pedig *astatio falsi terminibus* marasztalta el.⁴⁴ Ugyancsak a kijelölt időpont csalárdul be nem tartása érhető tetten egy 1315. évi forrásban. Ekkor László felperes és Máté alperes a köztük folyó pert egy későbbi időpontra halasztották közös akaratukból, az alperes azonban időközben 2 alkalommal is igazságot követelt magának a felperessel szemben, amiért, mint *observator falsi terminibus*, pervesztessé nyilvánították és bírságra ítélték.⁴⁵

Az *astatio falsi termini* tehát nemcsak a képviselet útján folytatott peres eljáráshoz kapcsolható, hanem más előfordulásokhoz is, vagyis a *calumniához* (pl. jogerősen befejezett per újbóli felelevenítése, oklevelek visszatartása, peregyezség felbontása, perfüggés alatt újabb per indítása, stb.) hasonlóan különböző jogeseteket foglalt magában, de attól

⁴¹ 1334. júl. 12. – DL 76 488. (Z. I. 433–434. 429. szám).

⁴² 1339. aug. 29. DL 2383. (AOKLT. XXIII. 522. szám).

⁴³ 1347. ápr. 12. – DL 51 413. (AOKLT. XXXI. 309. szám).

⁴⁴ 1346. dec. 6. – DL 64 767. (AOKLT. XXX. 893. szám).

⁴⁵ 1315. febr. 6. (AOKLT. IV. 24. szám).

mégis egyértelműen elkülönült. A perben állás hamissága lényegében a megtevesztésben állt.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- AOULT. Anjou-kori *oklevéltár*. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Budapest–Szeged, 1990 –
- AO. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula: *Anjoukori okmánytár I–VII*. Budapest, 1878–1920.
- BERTÉNYI 2000 *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Szerkesztette: Bertényi Iván. Budapest, 2000.
- CJH *Corpus Juris Hungarici*. Magyar törvénytár 1000–1895. Milleniumi emlékkiadás. I. 1000–1506. évi törvéncikkek. Szerkesztette: Márkus Dezső. Budapest, 1899.
- DRH Franciscus Dőry, Georgius Bonis, Vera Bácskai: *Decreta Regni Hungariae Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. (Budapest, 1976. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11.)
- F. Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae, 1829–1844.
- LEDERER 1964 *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I*. Szerk. Lederer Emma. Budapest, 1964.
- NEUMANN 2006 Neumann Tibor: *Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526)*. Nyíregyháza, 2006.
- PITI 2004 Piti Ferenc: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei (1284–1386)*. Szeged–Nyíregyháza, 2004.
- SZÓCS 2012 Szócs Tibor: *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke*. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 51.) Budapest, 2012.
- Z. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Pest–Budapest, 1871–1931.

FELDOLGOZÁSOK

- BARTAL 1901 *A magyarországi latinság szótára*. Szerk. Bartal Antal. Budapest, 1901.
- HAJNIK 1899 Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, 1899.

- GÁBOR 1908 Gábor Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*. Budapest, 1908.
- Középlatin szótár *Lexicon latinitatis medii aevi Hungarie – A magyarországi középlatiniség szótára*.
- KOVACHICH 1816 *Lectiones variantes decretorum comitialium I. Regni Hungarie in corpore juris Hungarici editorum, quas ex collatione textus eorum cum originales authenticis, eruit*, Josephus Nic. Kovachich. Pestini, 1816.

WEBES FORRÁS

www.staff.u-szeged.hu/~capitul/.../vocabulary_HLE.rtf [letöltés ideje: 2015. jún. 10.]

Abstract

The interpretation of *astatio falsi termini* based on 14th-century charters

The *astatio falsi termini* is a legal technical term, which often appeared in 14th-century charters. The previous scientific literature, furthermore the different dictionaries and source editions explained the concept as the name of a contentious misdemeanour, which materialized if somebody appeared in front of the court as a representative but without the sufficient authorization (without a letter of advocacy or without an adequate letter of advocacy). However, the examination of the legal cases, written in 14th-century charters, indicates, that this is one possible explanation of the concept. The court could also ascertain this misdemeanour if the attorney obtained appropriate authorization. The recent study delineates these cases as well as demonstrates circumstantially the punishment of those found guilty of *astatio falsi termini*, i. e. who and how was punished by the court under this due.

A Dunajeci monostor története

A Szepesség fontos területnek számított a karthauzi szerzetesek életében: egy viszonylag zárt területen két monostora is létezett a rendnek. Történészek sora vallja, hogy a Lechnic falu mellett épített monostor a XIV. századi hatalmi harcoknak köszönheti létezését.¹ Ismerünk olyan nézeteket is, miszerint a dunajeci volt az első lengyel alapítású karthauzi ház.² A kor befolyásos családjaiknak viszálya több nyomot is hagyott az utókor számára: a Nagylomnici és a Tarkői családok³ ellenlábait a Görgei család felmenői képviselték.⁴

A szász eredetű családok sokáig ragaszkodtak a szász közösséghez, ügyeiket is inkább saját köreiken belül intézték. A Görgeiek elődei 1256-ban nyerték el országos nemesi címüket, ennek ellenére 1278-ban aranyadói joggal szereztek meg Görgöt.⁵ A család tagjai közül sokan viselték a szászok *comes*e címet. A Görgei és Svábi családok a Szepességben és Sáros megyében alakították ki birtokaik központját. Közös ősüknek Arnold comest tartják, erről azonban nem rendelkezünk konkrét forrással. Arnoldnak két fia volt, az egyik Jordán, aki a Görgei család őse lett, a másik Detre,⁶ aki pedig a Svábi család ősatya.⁷ Jordán először IV. Béla király adománylevelében tűnik fel, amikor az uralkodó a halicsi hadjárat során tanúsított erőfeszítéseit jutalmazta. Mind az ő, mind a fiai, János, Arnold – a későbbi szász gróf – és Éliás, további birtokai is a Szepesség északi részén terültek el, egészen a Dunajec folyóig.⁸ Arnold másik fiával, Detrével, egy 1263-as határjárás során találkozunk, amelyben érintett volt a sáwnyiki ciszterci apátság.

A Lomnici család Rikolfot, Adolf szepesi prépost testvérének, Rudigernek fiát tekintti ősének.⁹ A család első birtokait II. András király adománya révén, Poprád környékén

¹ DEDEK 1889, 85.; FEKETE NAGY 1934, 240.; BEŇKO 1985, 166.; BUCHTA 2005; RUCIŇSKÝ 2009, 415.; RÁBIK 2011, 92.

² Az érintett szerzőket és a műveket lásd: WITKOWSKI 2011, 57–58.

³ Lomnic település sokáig megtartotta nevét, ám a későbbiekben, hogy megkülönböztessék azt a Görgői család két Lomnic településétől, először Nagylomnic, majd később Kakaslomnic néven szerepelt az oklevelekben. A Kakas gyakori név volt a családban. FEKETE NAGY 1934, 211.

⁴ RÁBIK 2012, 79.

⁵ FEKETE NAGY 1934, 314.

⁶ Arnold comes fiát a szakirodalomban, illetve az okleveles forrásokban is több megnevezéssel illeték. Tydricus, Theodorik, Ditrik, Detrik, Teodor, Tódor, Detre nevek mindössze variánsai egy keresztnévnek. A germán eredetű név gyakran mondható a Szepességben, ami a német ajkú lakosságnak köszönhető.

⁷ LABANC 2009A, 27.

⁸ LABANC 2009A, 29.

⁹ Dedek Crescens Lajos őt tekinti a család őseinek. Rudiger egy tiroli származású nemes, aki a hagyomány szerint Bertold merániai herceg udvarában szolgált. Feleségül vette Bertold lányának, Gertrúdnak egyik udvarhölgyét és tanácsadóját, így kerültek Magyarországra. DEDEK 1889, 97.; CHALUPECKÝ 1994, 77. A Berzeviczy család történetével legújabbban Ján Endrődi foglalkozott, aki hosszasan fejtegette az eddigi szakirodalom véleményét az elődökről, megnevezésükről: ENDRŐDI 2006, 43–48. A család kialakulásáról: LABANC 2009B, 14–30.

szerezte. A birtokosok, akik valószínűleg Gertrúd királyné hazájából érkeztek, a szepesi őserdők irtásával és a terület betelepítésével szereztek maguknak érdemeket.¹⁰

Rikolf testvérével együtt tevékenyen részt vett a Szepesség életében, így például Roland ispán lázadásában is szerepet vállaltak. 1289-ben halt meg, és legalább öt fiút hagyott maga után: Kakast, Jánost – aki a Lomnici előnevet kapta és a máig élő Berzeviczi család alapítója lett –, II. Rikolfot, aki a Tarkói előnevet használta és a Tarczai család alapítója lett, melynek 1556-ban szakadt magja,¹¹ továbbá Henriket és Makow-ot.¹² Kakas és Rikolf voltak azok, akik a híres szepesi prépost, illetve püspök, Jakab halála után megpróbálták megszerezni hagyatékát. Kísérletük, köszönhetően az esztergomi érsek és a pápai legátus egyházi büntetéseinek, nem járt sikerrel.¹³

Kakas mesternek fontos szerepe volt nemcsak a megye történetében, de Károly király hatalmának megszilárdításában is: az első sorokban harcolt Szepes vár elfoglalásakor.¹⁴ Ő maga megsérült, két rokona meghalt, harminckét szerviense pedig szintén odaveszett, a veszteség enyhítésére a király 1307-ben Órfalut adományozta neki.¹⁵ Az adománnyal azonban volt egy aprócska hiba, legalábbis a Görgei család részéről. A kérdéses birtokot László király már 1302-ben nekik adományozta. A falu hovatarozása miatt kialakult nézeteltérés lett a két család közötti nyílt konfliktus kiváltó oka.¹⁶

A kialakult rossz viszony Görgei Arnold comes fiának, Detrének a megölésével érte el a csúcspontját.¹⁷ Az elkövető pedig nem más volt, mint a nagylomnici Kakas mester familiárisa, Bank Hermann. A gyilkosság nyomán indított perben a szepesi szászok grófja, István hozott ítéletet 1307. március 29-én, e szerint Kakas mester köteles volt négyezer misét mondani, valamint 6 monostort javakkal ellátni, illetve létrehozni. Pirhalla Márton megfogalmazása szerint az ítélet amellett, hogy beleillett a kor vallásos légkörébe,¹⁸ végrehajtása lehetetlen vállalkozás volt. Hat monostor alapítása irreális anyagi terhet jelentett. A szakirodalomban ennek ellenére az a nézet terjedt el, hogy Kakas mesternek az említett monostorokat ténylegesen meg kellett alapítania. A kortárs szerzők közül Miroslav Števík hívta fel a figyelmet arra, hogy a legcélszerűbb értelmezése az ítéletnek, hogy nem hat monostort kellett alapítania, hanem alkalmassá kellett tennie azokat a 400 (!) mise elmondására.¹⁹ Ezenfelül a gyilkosság elkövetőjének Ró-

¹⁰ Az első telepések között szlávok is voltak, erre utal a falvak megnevezése is. HRADSKÝ 1888, 19.; FEKETE NAGY 1934, 210–211.; TÖRÖK–LEGEZA 2001, 31.; ŠTEVÍK 2005, 9.

¹¹ DEDEK 1889, 98.

¹² HOMZA 2009, 323.

¹³ RUCÍNSKY 2009, 403.

¹⁴ RÁBIK 2012, 77.

¹⁵ SUPPLEMENTUM II. 25–26. 19. sz.; WAGNER I. 34–35.; RÁBIK 2007, 14.; RÁBIK 2006, 42–43. A birtoknak fontos szerepe lesz a következőkben.

¹⁶ RÁBIK 2012, 77.

¹⁷ HRADSKÝ 1888, 46.; CHALUPECKÝ 1994, 78.; RÁBIK 2012, 79.

¹⁸ RDSL I. 465. sz.; WAGNER III. 251–253.; FEJÉR VIII/1. 239. 120. sz.; SUPPLEMENTUM II. 26. 20. sz.; AOKLT. II, 138. sz.; PIRHALLA 1899, 37–38. (= DL 1703. Másolat: DL 71261.) A szerző értelmezése szerint Kakas mesternek 7 kolostort kellett felkérnie arra, hogy az elhunyt lelki üdvéért összesen 4000 misét mondjanak el. Pirhalla Márton lábjegyzetekben darabokra szedi Hradský József állításait, a későbbi szakirodalom mégis utóbbi nézeteit hangsúlyozva dolgozik. Dedek Crescens Lajos is felhívja a figyelmet az ítéletvélre, annak szövegében ugyanis szerinte is tükröződik a kor vallásossága. DEDEK 1889, 99.

¹⁹ ŠTEVÍK 2010, 13.

mába kellett zarándokolnia, majd hazatérése után hasonló céllal fel kellett keresnie a compostellai Szent Jakab-templomot is, legvégül pedig az aacheni Boldogságos Szűz kegyhelyénél kellett megjelennie.²⁰

Bárhogyan is fogalmaztak az ítéletlevélben, a karthauzi rend számára a legfontosabb az volt, hogy Kakas mester – talán Henrik szlavón bán tanácsára, aki ismerte a néma barátok remeteségeit – birtokán monostort alapított számukra.²¹ Miután Menedékszirt perjele megvizsgálta, hogy a terület alkalmas-e a szerzetesrend működéséhez, közvetítette a seitzai előljáró, a rend generális perjele felé az alapítási szándékot.²²

A monostor alapítólevelében Kakas mester kegyes adományának háttéréről egyetlen szó sem olvasható. A vezeklési szándék, mint alapítási tényező egyedül a menedékszirti krónika XVIII. századi kamalduli folytatásában jelenik meg, ahol a szerző arról írt, hogy a dunajeci monostor alapításának háttérében egy gyilkosság áll.²³ Összegezve elmondható, hogy a kor szellemének nagyon is megfeleltetett, hogy a kirótt büntetést a miscadományokon túl különböző egyházi intézmények támogatásával, illetve egy monostor alapításával rótta le. Kakas mester alapítási szándéka ráadásul meghallgatásra is talált. A karthauzi generális káptalan határozatai szerint ugyanis ebben az időben már csak úgy engedélyezték egy új monostor alapítását, ha annak működése anyagilag biztosítva van. Mindezt másik oldalról támogatta meg Henrik bánnak az 1308. júliusi levele, amellyel ígéretet tett arra, hogy a leendő monostor közelében fekvő birtokaiból részesíteti a monostort.²⁴

Kakas mester az első lépést 1308-ban tette meg, amikor egy közelebről meg nem nevezett erdőt adományozott a menedékszirti szerzeteseknek.²⁵ A birtok minden bizonnyal közvetlenül Lechnic falu mellett feküdt. A karthauziak először gazdasági épületeket építhettek a területen, amelyeket csak az elkövetkezendő években alakítottak át monostorrá, illetve az építkezés megkezdéséhez szükséges munkálatokat végezték el – ezt a területet nevezték Szent Antal völgyének. Ezzel magyarázható az a körülmény is, hogy a szerzetesek nem a „semmi közepén” építettek egy új központot, hanem egy meglévő – bár csak néhány éves – tradíciót folytattak. Később a monostor tulajdonába került maga Lechnic falu is, de érdekes megfigyelni a karthauziak megnevezését a korabeli oklevelekben (erre Vladimír Rábik hívta fel a figyelmet): Lechnic melletti, illetve Dunajec menti monostorként emlegették,²⁶ és csak később jelent meg a Szent Antal-völgyi jelző.²⁷

²⁰ A zarándoklatokról és Kakas mester büntetéséről bővebben: CSUKOVITS 2003, 56–58.

²¹ DEDEK 1889, 99–101. A szerző megállapítása szerint Henrik személyesen kereste fel a seitzai perjelt, aki a terület vizitátora volt. Ő irányította a bánt a menedékszirti perjelhez, aki ezután elvégezte az alapítandó monostor környékének vizsgálatát – ez pedig a család székhelyének közelében volt.

²² Csak említésből ismert. FEJÉR VIII/1. 251.; AOKLT. II. 411. sz.; RDSL I. 577. sz. (= DF 258179.).

²³ A menedékszirti krónikáról bővebben: VIDA 2015, 107–125.

²⁴ FEJÉR VIII/1. 251–252.; AOKLT. II. 412. sz.; RDSL I. 262. 578. sz.; SMÍČIKLAS VIII. 221–222. (= DF 258179.; Ágoston zágrábi püspök, 1308. 9. 9.).

²⁵ MNL OL, Acta ecclesiastica, Fasc. 44. Nr. 15, Fol. 3v.

²⁶ RÁBIK 2012, 81. A szerző ezen a helyen csak két példát hozott, de ezek hűen tükrözik a leírakat: „circa Donays” (DF 266977.), „prope Lechnicz” (DF 272977.). SLIVKA 1996, 210.

²⁷ ŠTEVÍK 2007, 6.

Mikor már minden előkészület megtörtént, nem várt támadás érte a jövőendő karthauzi telepet. Az alapítás ellen a rendtársak, a menedékszírti szerzetesek tiltakoztak.²⁸ A Keresztelő Szent János tiszteletére felszentelt karthauzi remeteség perjele ebben az időben az a Márton volt, aki plébánosként elősegítette a szerzetesek letelepedését a Szepességen. Márton alapjában véve nem a rend terjeszkedése ellen tiltakozott, hanem úgy vélte, hogy egy szegény régióban, ahol még az első monostor sem erősödött meg, hibás döntés egy újabb házat alapítani. A generális káptalan is megerősítette Márton perjel aggodalmát. Ekkor születhetett az a megegyezés, miszerint az új monostor a menedékszírtiek fiújaként fog létrejönni. Tehát az eddig adományozott javak mind az első telep tulajdonába kerülnek azzal a feltétellel, hogy azok bevételeit a Lechnic melletti építkezésekre fogják fordítani.²⁹

A második karthauzi monostor „alapítólevelei”

Noha, mint láttuk a második szepességi karthauzi telep története már 1307-ben elkezdődött, mégpedig a Kakas mesterre kimondott ítélet után, mégis ennek írásbeli megfogalmazására több mint egy évtizeddel később került sor. Az alapításra vonatkozó első oklevelet a szepesi káptalan adta ki 1319. május 9-én. Ebben Kakas mester saját, valamint felesége és elhunyt fia lelki üdvének megváltására a menedékszírti monostornak adományozta monostor alapítására a Lechnic nevű 62 telket magába foglaló faluját minden tartozékával, illetve a Dunajec vizében való halászati joggal.³⁰

Tartalmi szempontból az oklevél rövidnek és tárgyilagosnak mondható. Viszont utalást találunk arra, hogy Lechnic falut Kakas mester királyi adomány útján szerezte meg.³¹ Ez az első hiteles említése a birtoklás címének, jóllehet az oklevélből nem tudjuk meg, hogy a comes mikor lett a falu tulajdonosa. Annál többről árulkodik az 1633. november 5-i lőcsei regiszter a menedékszírti oklevelekről. Sajnos pontos időpontról itt sem értesülünk, de megtudhatjuk, hogy Károly király 1311-ben Órfalut³² és Lechnicet adományozta Kakas mesternek.³³ Az ország jogi szokásainak megfelelően az új tulajdonosok megkapták a birtokukba került területre vonatkozó okleveleket is, így nem csodálkozhatunk azon, hogy ezek a dokumentumok egykor a monostor levéltárában pihentek.

A birtokkal kapcsolatos oklevelekből kiderül, hogy Kakas mester Lechnic falut a német jognak megfelelően telepítette be. Továbbá megtudhatjuk azt is, hogy a birtokon 62 telek volt. A soltész a telepítésért a malom felét, egy sörfőző házat és két

²⁸ DEDEK 1889, 100–101.; BUCHTA 2005, 22.

²⁹ A monostor levéltári forrásairól: BUCHTA 2005, 5–8.; ŠTEVÍK 2010, 15.; KÜTNÍK 1966, 176–193.

³⁰ A karthauziakat Márton perjel és Goblinus testvér képviselte. FEJÉR VIII/2. 227–228.; WAGNER I. 403.; RÁBIK 2011, 97–98.; RDSL II. 214–215. 453.; AOKLT. V. 452. sz. (= DL 31067. Átirások: DL 1961.; DL 1962.; DL 1963.; DL 39446.; DF 266974. (csonka); DL 36762.; DL 36766. Másolatok: DL 1542.; DL 382.; DL 1612.; DL 36763.; DL 36764.; DL 36767.; DL 68912.; DL 1427.; DF 286700.).

³¹ RÁBIK 2012, 81.

³² Ennek a birtoknak az esetében az adományozás megerősítéséről van szó: RDSL I. 413. sz. 514. sz.

³³ ŠA Levoča, Scrin. VI, Fasc. 6, Nr. 32.; RDSL I. 944. sz.; RÁBIK 2012, 82. A szerzők szerint az oklevél közelebből nem ismert.

szabad telket kapott, valamint hat dénárt a cenzusból. Ehhez még megkapta a kisebb bírságokat, valamint a nagyobbak harmadát is, mivel a pereken ülnökként vett részt a bíró mellett. Mindez azért fontos a karthauzi szerzetesek szempontjából, mert 1325-ben János soltész és felesége János menedékszírti perjelnek adományozta a lechnici soltészséghez tartozó minden jövedelmét és tulajdonát,³⁴ hogy ezzel is erősítse az újonnan alapított monostor helyzetét.³⁵

Ezután Márton perjel János szerzetes vezetése alatt több rendtagot bízott meg az új monostor építésével. Hamar rádőbentek azonban arra, hogy a Lechnic melletti birtok nem lesz elegendő az alapításra. Területileg elégségesnek számított, de nagy részét erdő borította és így kevés volt a termőföld. Mivel a szerzetesek száma alapján állapították meg a monostor ellátásához szükséges termőföld nagyságát, így a még fel sem szentelt remeteségnek szüksége volt további adományokra.

Kakas mester adományát nem sokkal később, 1320. április 6-án Károly király is megerősítette.³⁶ Ebből az oklevélből kiderül, hogy Kakas további adományokat is tett. A szerzeteseknek adta Hámor faluban lévő malma felét, továbbá a falu jövedelméből évente 3 márkát.³⁷ Fontos megjegyezni, hogy mindezt a menedékszírti monostornak adta. Ugyanebben az évben Károly két privilégialis oklevélben megerősítette Kakas mester további adományát Órfalu határában, valamint felmentette a szerzeteseket az adók fizetése alól.³⁸

Vladimír Rábik szerint az uralkodó által megerősített oklevelek tekinthetők a monostor valódi alapító iratainak: ezt az a tény is alátámasztja, hogy az 1319-ben Kakas mester által kiadott oklevelet soha nem erősítették meg a Károly király által kiadott oklevelek nélkül. A szerző szerint így nyerték el jogi megerősítésüket, azaz a gyakorlatban megismétlődött a menedékszírti monostor alapításának formája: először királyi jóváhagyás, majd az alapító birtokokkal látta el a monostort, amit Jakab püspök hagyott jóvá. A szepesi prépost ezúttal azért maradt ki az alapítás folyamatából, mert a dunajeci monostor esetében nem egy új szerzetesrend honosításáról döntött az alapító.³⁹ Érveik között az is szerepel, hogy mivel az uralkodó jóváhagyta az alapítást, ezért nem volt szükség a prépost beleegyezésére, nem mellesleg azért sem, mert a király a prépostság kegyura volt. Megemlítette továbbá azt az 1324-ben kiadott oklevelet,

³⁴ RÁBIK 2012, 82. A szerző csak az eperjesi levéltárban fellelhető oklevél jelzetét ismerteti. Szerinte János soltész eladta a tulajdonát képző soltészséget.

³⁵ AOKLT. IX. 31. sz. (= DF 266967. Másolatok: DL 36767.; DL 36768.).

³⁶ FEJÉR VIII/2. 255–256. 49. sz.; WAGNER I. 404.; WAGNER II. 73–74.; RÁBIK 2011, 99. (1320. IV. 9-i dátummal); RDSL II. 248–249. 535. sz.; AOKLT. V. 745. sz. (eredetije nem ismert = DL 1961. (Károly király, 1323. I. 23.); DL 1962. (szepesi káptalan 1339. I. 4.); DL 1963. (Károly király 1339. XI. 24.); DL 39446. (szepesi káptalan, 1344. VII. 10.); DF 266974. (csonka, I. Lajos király, 1358. IV. 3.).

³⁷ Kakas mester adományának eredeti példánya nem ismert. FEJÉR VIII/2. 255–256. 49. sz.; WAGNER I. 404.; WAGNER II. 73–74.; RÁBIK 2011, 99. (1320. IV. 9-i dátummal); RDSL II. 248–249. 535. sz.; AOKLT. V. 745. sz. (= DL 1961. (Károly király, 1323. I. 23.); DL 1962. (szepesi káptalan 1339. I. 4.); DL 1963. (Károly király 1339. XI. 24.); DL 39446. (szepesi káptalan, 1344. VII. 10.); DF 266974. (csonka, I. Lajos király, 1358. IV. 3.).

³⁸ DL 1961.

³⁹ RÁBIK 2012, 83.; RÁBIK 2011, 95.

amelyben az uralkodó a karthauziak első alapítójaként nevezi meg magát és amelyet a magyar kutatás szerint hamis.⁴⁰

Vladimír Rábik elméletével nem lehet teljesen egyetérteni. Meglátásom szerint Kakas mestert nem tekinthetjük csupán jótékonykodó úrnak. Az 1307-ben hozott ítélet szerint ugyanis monostoralapításra kötelezték őt. Belátható, hogy a hat monostor felszerelése, adományokkal való ellátása hatalmas összegbe került volna. Kakas a menedékszírti szerzeteseknek tett adományt és csak az 1319-ben kiadott oklevélben olvashatunk arról, hogy Lechnic falut Márton menedékszírti perjelnek adományozta új monostor alapítására. Még Károly király sem említi az újonnan alapított dunajeci monostort, amelyre áldását adta volna. Szövegszerűen csak egy 1326. november 1-jei forrásból értesülünk arról, hogy Kakas mester Károly király engedélyével ajándékozta Lechnic falut a karthauziaknak, hogy megalapítsák a Dunajec melletti Szent Antal völgyi monostort.⁴¹ A királyi engedély, illetve az adományozás megerősítése a kegyes adomány későbbi jogi biztonsága végett volt szükséges, hiszen Kakas mester testvérei és azok utódai, mivel Kakas örökösök nélkül hunyt el, követelhatték volna a birtokot. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy ekkorra már az említett karthauzi telep önálló intézményként működött. 1322-ben a két monostor egyezséget kötött ugyanis az önállósodásról, bár az oklevél tartalmát ma már nem ismerjük, de létezéséről tudunk.⁴² Ezzel érthetővé válik az is, miért maradt ki a terület egyházi vezetője, a szepesi prépost, illetve az esztergomi érsek az alapításból.

Jóllehet a két monostor útjai külön váltak, vagyonuk elkülönítésére csak később került sor: 1351-ben Péter és Konrád perjelék, a Felső-Alemann provincia vizitátorai Lechnic birtoklása miatt a két szepességi karthauzi rendház közt folyó perben – miután átnézték mindkét fél oklevelcét – megállapították, hogy az említett birtokot néhai Kakas mester a menedékszírti karthauziaknak adta a dunajeci monostor alapítására, tehát az őket illeti.⁴³ A per folytatásáról egy évvel későbből van adatunk. János menedékszírti perjel és a konvent oklevele szerint a két szepességi rendház között Lechnic falu tárgyában felmerült ellentétet és vitát Péter, a szentmáriavölgyi rendház perjele, valamint Konrád, a Szűz Mária trónja rendház perjele – mindketten tartományi vizitátorok –, lezárták. A döntésük alapján a menedékszírti rendháznak nincs joga Lechnic falu tárgyában panaszt tenni a szentantálvölgyi testvérek ellen, avagy számon kérni bármit, amit elődeik és ők maguk a szentantálvölgyi rendház alapítására adtak, akár könyvekben, akár kiváltságok terén, akár Relyó falucska (*villula*) jövedelme tárgyában. Mindezekben felül a szentantálvölgyi szerzeteseket nyugtatták ama 8 forint adósság felől, amit borra fizettek ki.⁴⁴

Visszatérve Vladimír Rábik tanulmányára, a szerző méltán emelte ki a fentebb idézett négy oklevelet (emlékeztetől: Kakas mester lechnici adományát; Károly király megerősítéseit, valamint ugyancsak Károly oklevelét arról, hogy a karthauzi szerzetesek mentesek a királyi adó fizetése alól). Helytálló az a megállapítása is, hogy ezt a négy

⁴⁰ AOKLT. VIII. 567. sz. (= DL 1962. szepesi káptalan, 1339. I. 4.; átiratból ismert); Blazovits László szerint ebben az időben Ferenc fia: Tamás a szepesi várnagy és a király sem járt ekkor a szepesi várbán, az oklevél hamisnak tekinthető.

⁴¹ WAGNER III. 175–176; FEJÉR VIII/3. 143–145. 39. sz.; AOKLT. X. 440. sz. (= DL 31070. Átírás: DL 31072. (Miklós esztergomi érsek, 1361. 4. 27.)

⁴² RÁBIK 2012. 84. Az oklevélről feljegyzés készült a már említett 1633-as regiszterben.

⁴³ AOKM V. 528–529. 324. sz. (= DF 266971. Átírás: DL 30657. (szepesi káptalan, 1355. III. 1.).

⁴⁴ DF 266972. Átírás: DL 4496. (szepesi káptalan, 1355. III. 1.).

oklevelet mintegy egészként kezelték a középkor során, ugyanakkor ennek ellenére jogi szempontból ezek az iratok nem tekinthetők alapítólevélnek. Az ismert és előbbieken felsorolt adatok tükrében két dolgot állíthatunk biztosan: a monostornak nem azért nincsen szokványos alapítólevele, mert az az idők folyamán elveszett, hiszen a szerzetesek a későbbiekben a kezdetekre vonatkozó okleveleiket többször is átiratták, hanem azért, mert – mondjuk ki – nem is volt. A második állításom ebből is következően az, hogy Kakas mester eredetileg a menedékszírti monostor filiájaként hozta létre a karthauzi telepet, amelyet az első magyarországi karthauzi közösség, azaz Menedékszírt először egyfajta gazdasági központként alakított ki. A dunajeci monostor megalapítási időpontjának mindezek nyomán az 1319-es Kakas-féle adománylevél tekinthető.

A vizitátorok szerepe a dunajeci karthauziak életében

A Magyar Királyság területén létrehozott első két karthauzi konvent kapcsolata a kezdeti időkben nem volt felhőtlen. A Menedékszírt és Lechnic között dúló hatalmi-önállósági harcokat csak tetézte, hogy a szepességi néma barátok éltvittele eltért a francia földön megszokott magányos elmélkedéstől. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a konventek birtokai távol estek a klastromtól, valamint anyagi helyzetükből kifolyólag nem engedhették meg maguknak, hogy birtokaik igazgatásával más személyeket bízzanak meg. A rend szabályzata szerint a szerzetesek csak akkor hagyhatták volna el a monostor közvetlen környezetét, ha a generális káptalanra mentek, illetve egyéb, a konventtel kapcsolatos ügyben kellett intézkedniük. Menedékszírt lakói ebben a kérdésben sokkal szigorúbban jártak el, mivel a monostor helyül szolgáló menedékhely eleve erős határral védett, zárt terület volt. A dunajeci konvent esetében a határok a kezdetektől tisztázatlanok voltak, sokkal nyíltabb és megközelíthetőbb terepen épült fel a barátok telepe. Ráadásul több soltság is a tulajdonukat képezte, a sörfőzéstről, valamint a népszerű lazacok értékesítéséről is a szerzetesek gondoskodtak.⁴⁵ A karthauziak „szabad életének” híre eljutott a rend vizitátoraihoz is. A XIV. század első felében a szepességi barátok a rend szlavóniai tartományába tartoztak, csak később kerültek át a Felső-Alemann provinciába.⁴⁶ Ezért is érdemes kihangsúlyozni, hogy az 1342-ben érkező Hugó liguriai és János seiczi perjelek a szlavóniai provincia vizitátorai voltak. A neves elöljárók fő feladatuknak a dunajeci monostor határainak kijelölését tartották: a tágabb clausura határát keletről a *Scebnik* vize képezte, a forrástól egészen addig, amíg a Dunajec folyóba ömlik. Ettől a ponttól a Dunajec folyó képezte a természetes vonalat addig a völgyig, ahol északról délre Frankvágása falu terjedt. Ez lett a nyugati határ. Délről pedig a *Dhorn* nevezetű hegységet nevezték meg.⁴⁷ A vizitátorok az oklevélben megjegyezték azt is, hogy a szerzetesek a jövőben csak ezeken a határokon belül szerezhetnek további birtokokat. A *terminus*, vagyis a határ, fontos meghatározója volt a karthauzi telepeknek már a rend

⁴⁵ DEDEK 1889, 118.

⁴⁶ A tartomány alapját azok a monostorok képezték, amelyeket a szepességi telepekkel egy időben alapítottak, valamint a földrajzi adottságok miatt több neves monostor is a Felső-Alemann provincia része lett. Dedek Crescens Lajos művében több téves adatot is találunk a tartományok beosztásával kapcsolatban, ám sorait még akkor vetette papírra, amikor a rendre vonatkozó források nagy része még nem jelent meg. DEDEK 1889, 118.

⁴⁷ Eredeti oklevél nem ismert. AOKLT. XXVI. 146. sz. (= DL 36772.; DF 266996.).

első éveiben is, sőt még a pápai bullákba is bekerült a néma szerzetesek birtokainak határmegjelölése, vagyis annak fontossága fontossága – a szerzetesekkel kapcsolatos oklevelekben kucsfontosságú az *intra*, illetve *infra terminos* megjelölés.⁴⁸ A magány eléréséhez szükséges területen, ahol biztonságban érezték magukat, birtokokat szerezhettek. Nem sokkal később jött létre a *spatium* megnevezése, vagyis annak a területnek a körülírása, amely a szerzetesek sétájához szükséges távolságon belül volt. Így keletkezett szimbolikusan is a karthauzi monostorok kettős határa.⁴⁹

Az említett oklevélben Hugó és János vizitátorok megszabták a monostor szűkebb határai is. Feltételezhetően erre a határra utal az a kőfal is, amelyet Goblin perjel kezdett el építtetni a monostor körül. Az előjárók megtiltották a barátoknak a csavargást és megszabták, hogy a határokat csak a generális káptalan engedélyével hagyhatják el.

Annak ellenére, hogy a szepességi monostorok első szerzetesei működő és jeles múltra tekintő nyugati rendházakból jöttek, a Magyar Királyság területén meg kellett teremteni saját önálló struktúrájukat. Nem egészen fél évszázados tevékenységük után érkeztek meg az első vizitátorok, hogy a kialakult helyzetet az előírások szerint szabályozzák, viszont még ezután sem sikerült teljesen lezárni a két konvent között kialakult nézeteltéréseket. Mint láttuk, 1351-ben Péter és Konrád perjelek, a Felső-Alemann provincia vizitátorai lettek megbízva azzal, hogy tisztázzák a vitás kérdéseket. János menedékszíri perjel ígéretet tett arra, hogy ha szükséges, átadja a dunajeci monostornak azokat az okleveleket, amelyek Lechnic birtoklását igazolják. Ezzel a kijelentésével mintegy szimbolikusan is elismerték a Szent Antal-völgyi karthauzi monostor függetlenségét.

A szentantálvölgyi monostor sorsa az alapítás után

A dunajeci monostor első perjele az a János szerzetes volt, akit Márton menedékszíri perjel megbízott az új telep építésével. János legfőbb célja valószínűleg az lehetett, hogy az új létesítményt anyagilag a lehető legmegfelelőbben be tudja biztosítani. Kakas mester pártfogásában sikerült megszereznie az idegen kézen lévő Lechnic soltészszéget és a nedeczai egyház birtokait.⁵⁰ Nedecz várát, amelyet dunajeci várnak is szoktak nevezni, maga Kakas mester építtette a XIV. század elején. A folyó partján a magyar – lengyel határ védelmét szolgálta, de a comes vétségei miatt Károly király elkobozta tőle, több birtokával együtt. Nedecz favárát később Drugeth Vilmos nádornak adományozta, aki azt átépíttette és kőből készült erődítmény lett belőle.⁵¹

⁴⁸ EXCOFFON 2006, 89–91.; Hasonló jelentőséggel bírt a *clausura* fogalma is: PANSTERS 2014, 24.; Török József: Kartauziak. In: MAMŰL V. 137. A *procurator*nak engedték meg, hogy a monostortól minden irányban egészen öt kilométeres körön belül tartózkodhat. Eleinte csak a perjel engedélyével tehette ezt meg évente négy alkalommal. Több ízben értesülünk arról is, hogy a szerzetesek elhagyták a monostor területét, amiért figyelmeztették őket: HOGG 2004, 423. 425.

⁴⁹ TÖRÖK-LEGEZA 2001, 16–17. Dedek Crescens Lajos művében felsorolta azokat a településeket, amelyek a kijelölt határokon belül feküdtek: Kis- és Nagylechnic, Lessnicz, Haligóc, Richwald, Rulno, a két Franková, Ófalu, Nedecz, Mátyásfalva és Hannusfalva. DEDEK 1889. 119.

⁵⁰ DEDEK 1889, 103.

⁵¹ LENČIČ 2003, 367. A vár történetéről a magyar szakirodalomban bővebben: SEBŐK 2010, 385–389.

A dunajeci konvent sok tekintetben szerencsésebb körülmények között látta meg a napvilágot, mint a Keresztelő Szent János tiszteletére épült menedékszíri monostor. Egyrészt alapítója előretekintően gondoskodott a monostor anyagi helyzetéről, másrészt földrajzi fekvése is előnyösebb volt.⁵² A monostor közelében volt a Lengyelországba vezető út, ami miatt a monostor fekvése nem minden tekintetben felelt meg a rend szigorú előírásainak. A szerzeteseket könnyebben meg lehetett közelíteni, mint a kietlen tájon épült menedékszíri monostor lakóit, így azok nyugalmanak megzavarása nélkül is gyorsabban terjedt a néma barátok jó híre. A hajózásra is alkalmas Dunajec folyó, valamint a szomszédos országgal történő kereskedelmi kapcsolatok révén a Szepesség északi része az ország frekvenciált területévé vált.

Az alapító, Kakas mester halála után gyorsan új jötevője akadt a konventnek Drugeth Vilmos nádor személyében. Jótéteményeinek nagyságát különböző adományaival mérhetjük. Ezek közül a legfontosabb, de talán legösszetettebb Ófalu birtokának esete. Az ezen a helyen létrehozott soltésztséget a szerzetesek már korábban megvásárolták, a birtok viszont Kakas mester tulajdonában maradt.⁵³ Kakas mester halála után a család gondoskodott özvegyéről.⁵⁴

A szepesi krónikák és azok alapján az elmúlt évszázadok történései a falu eredetét visszaviszik azokba az időkbe, amikor a terület még őserdő volt.⁵⁵ Keletkezését azonban összefüggésbe kell hozni a Tarkói/Berzeviczy család többi birtokával a Magura vidékén, tehát a legvalószínűbbnek azt tekinthetjük, hogy leghamarabb a XIV. század elején jött létre. 1330-ban Krisztián ófalusi soltész eladta soltésztségét János perjelnek és a dunajeci karthauziaknak, mégpedig a Kakas mester által egykor megszabott feltételek mellett.⁵⁶ Pontosan ismerjük azt az oklevelet is, amelyben Kakas mester 1308. július 24-én Thidericus mesternek adományozott egy területet a Pribic és a Dunajec folyók között írtásra és falu telepítésére.⁵⁷ Az oklevél nem bizonyítja azonban egyértelműen, hogy itt Ófalu telepítésére kapott megbízást a soltész, avagy a sikeren felbuzdulva további falvak telepítésével bízták meg. Egy valami biztos: az említett oklevél feltételei mérvadóak voltak Ófalu soltésztségének továbbadásakor.

A birtok tulajdonosa, Kakas mester, anyagi helyzetének romlásakor a területet zálogba adta Drugeth Vilmosnak. Ám azt sem ő, sem rokonai nem tudták visszaváltani, ezért az ügy bíróság elé került és a nádor megszerezte a birtokot. A két úr bizonyosan nem kedvelte egymást, ennek ellenére a Drugeth Vilmos még jóval halála előtt a szerzeteseknek adományozta a területet, ahogy azt Kakas mester is valószínűleg kívánta volna. A pápához fordult, hogy a közbenjárására az esztergomi érsek és a szepesi prépost joghatósága alól is kikerüljön a birtok. 1331-ben XXII. János pápa oklevelében arra kérte

⁵² DEDEK 1889, 110.

⁵³ Az esetről Dedek művel alapján röviden beszámol: TÖRÖK–LEGEZA 2001, 34–35.

⁵⁴ A néhai Rikolf mester fiai: János és Rikolf mesterek jelen nem lévő fiaik nevében is, a másik részről János és Rikolf testvérének, Kakas mester özvegye: Aleyt kinyilvánította, hogy teljes körű elégtételt kapott jegyajándékát illetően, így mentesítette János és Rikolf mestereket a további követelése alól. AOKLT. XII. 464. sz. (= DL 68809. 1328. XI. 10.).

⁵⁵ FEKETE NAGY 1934, 238.

⁵⁶ Csak újkori másolatból ismert. FEJÉR VIII/3. 477–479. 199. sz.; MES III. 171. 248. sz.; FEJÉR VIII/5. 198–200. 118. sz.; AOKLT. XIV. 466. sz. (1330. 8. 5-i dátummal) = DL 36760; DEDEK 1889, 111.

⁵⁷ FEJÉR VIII/1. 259–260.; SUPPLEMENTUM II. 31–32.; AOKLT. II. 414. sz.; RDSL I. 263. 579. sz.; FEKETE NAGY 1934, 239. (= DL 1723.; DL 36760.).

követeit, Jakabot és Rajmundot, hogy vizsgálják meg a nádor kérését,⁵⁸ de a fejleményekre források hiányában csak következtetni tudunk. Hat évvel később Drugeth Vilmos az uralkodó előtt is János dunajeci perjelnek és konventjének adta az említett birtokot minden tartozékával együtt.⁵⁹ Ennek ellenére a szerzetesek csak Nagy Lajos király idejében tudhatták azt teljesen magukénak.⁶⁰ Az uralkodó – nyilván, mint a lengyel örökség részét – lefoglalta a birtokot, majd miután kiderült a tévedése, orvosolta azt. 1342-ben a dunajeci perjel személyesen jelent meg az uralkodó előtt, hogy tisztázza a birtokkal kapcsolatos jogokat. Lajos ugyanis sajátjaként kezelte Ófalut. János perjel bemutatta a birtoklást igazoló okleveleket, többek között a pápai követek jelentését is. 1342. december 13-án kelt oklevelében átírta és megerősítette az elődje által kibocsátott okiratot, amelyben Károly király megerősítette Drugeth Vilmos nádor adományát.⁶¹

Az év végén, december 22-én Lajos király megparancsolta a várnagyoknak, nemeseknek, és minden érintettnek, hogy a birtok ügyében ne zaklassák a szerzeteseket, mivel megtekintette a dunajeci karthauzi monostor okleveleit Ófaluról, és azt, mivel teljes joggal őket illeti, visszaadta nekik.⁶² Az eset érdekessége, hogy az ófalui birtok ügyeinek intézése során mindvégig János nevezetű perjele volt a dunajeci monostornak, ám mindhárom esemény során – a soltészség megvásárlása, Drugeth Vilmos adományozása, Lajos király megerősítése – más és más személy viselte a perjeli címet.

Birtokjogi szempontból nem elhanyagolandó az a tény sem, hogy nem tudjuk biztosan megállapítani, mikortól kezelhetjük a dunajeci konventet önálló gazdasági egységként. Mint már említettük, létezett egy 1322-ben kiállított dokumentum, melyben a két szepességi konvent egyezséget kötött az önállóságról. Mivel az egyezség szövegét nem ismerjük, továbbra is nyitottan kell kezelnünk ezt a megállapodást.⁶³ Biztosabb támpontot adhat a vizitátorok 1351. évi oklevele. Ha az utóbbi évet vesszük mérvadónak a Szent Antal völgyi konvent életében, akkor még azt is feltételezhetjük, hogy a királyi udvarban valóban félreértés áldozatává vált Ófalu birtok tulajdonjoga. De arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a birtok közelsége a stratégiailag és kereskedelmi szempontból fontos Dunajec folyóhoz és a Lengyelországba vezető úthoz is válthatott ki nemtetszést bizonyos körökben.

Következő fontos és nem kevésbé összetett kérdés Ófalu egyházának története. A soltészek által alapított települések esetében a kánonjogi dilemmák mindig színesebbé

⁵⁸ THEINER 1859, 541–542. 839. sz.; MES III. 189. AOKLT. XV. 159. sz. (= DF 291661. 1331. IV. 30.).

⁵⁹ 1337. VII. 25. Eredeti nem ismert. FEJÉR VIII/4. 223–225. 103. sz.; WAGNER III. 177.; 1335. évi kelettel: FEJÉR VIII/4. 88–89.; MES III. 301. 430. sz.; AOKLT. XXI. 428. sz.; 1335. évi kelettel: AOKLT. XIX. 446. sz. (= DF 253821. (Lajos király, 1342. XII. 19.); DF 266969. (Lajos király, 1342. XII. 13.); DF 266970. (szepesi káptalan, 1344. VII. 9.).

⁶⁰ DEDEK 1889, 113.

⁶¹ A Lajos király által megerősített oklevélben nem szerepel a pápai követek levelének szövege, csak a diploma megfogalmazásából sejtethetjük, hogy az uralkodó nem csak apja oklevele alapján ismerte el a tévedést. AOKLT. XXVI. 646. sz. (= DF 266969.).

⁶² AOKLT. XXVIII. 494. sz. (= DF 266970.).

⁶³ Eredetije nem ismert. AOKM IV. 294. 176. sz.; MES III. 485. sz. 638. sz.; AOKLT. XXVI. 663. sz. A dokumentumot 1364-ben ismét megerősítették Lajos király új pecsétjével. MNL OL Camald de Lechn. 6–10. (= DL 3538. (szepesi káptalan, 1520. VIII. 1.); DF 266992. (Lajos király, 1521. VI. 6.); DL 36760. (Szapolyai János magyar király, 1527.).

⁶⁴ RÁBIK 2012, 84.

teszik az eseményeket. Amikor János dunajeci perjel megvásárolta Krisztián soltész fiaitól, Jánostól és Miklóstól Ófalut, akkor leszögezték, hogy a soltészt megillető haszonvételek is az övéik, mégpedig aszerint, ahogy arról Kakas mesterrel megállapodtak.⁶⁵ Csakhogy a Kakas által kiadott privilégiumban csak az egyház tizedeiről esik szó, más tekintetben nincs megemlítve az alapítandó település egyháza.⁶⁶ 1331-ből ismerjük XXII. János pápa – korábban már említett – levelét, amelyet magyarországi követeinek, Jakabnak és Rajmundnak címzett: Drugeth Vilmos nádor adományának köszönhetően a pápa többek között Ófalut kiemelte az esztergomi érsek és ezáltal a szepesi prépost fennhatósága alól. Ez azért volt fontos, mert egyúttal a plébánoskinevezés jogát is érintette. A birtok új tulajdonosa, Drugeth Vilmos nádor talán erre az eshetőségre gondolva kérhette a pápától, hogy vegye ki Ófalut az esztergomi érsek joghatósága alól. Guidó bíboros, pápai legátus 1349. október 10-én a Szent Antal-völgyi karthauziak kérésére, mivel nincs annyi bevételük, amelyből kellően tudnának gondoskodni magukról, az ófalui plébániát minden joggal és tartozékával egyetemben egyesítette a monostor jövedelmeivel. A plébánia élére ezek után a konvent nevezhetett ki vikáriusi címmel egy papot, aki a lelkek gondozását látja el.⁶⁷ A szerzetesek általi vikárius kinevezése annak fényében, hogy nem foglalkozhattak lelkipásztorkodással, teljesen érthető. Ez abban az időben történt, amikor a rend fokozatosan nyitott a pasztorizáció felé egész Európában. Mindez viszont azt jelenti, hogy ha a szerzetesek valóban ekkor kaptak engedélyt az ófalui egyház plébánosának kinevezésére, akkor az ottani plébánia korábbi egyházjogi történetét, hasonlóan a monostoréhoz, továbbra is homály fedi.⁶⁸

⁶⁵ Az oklevél eredetije nem ismert. FEJÉR VIII/3. 477–479. 199. sz.; MES III. 171. 248. sz.; FEJÉR VIII/5. 198–200. 118. sz.; AOKLT. XIV. 466. sz. (1330. VIII. 5-i dátummal). (= DL 36760.; DL 1723.).

⁶⁶ FEJÉR VIII/1. 259–260.; SUPPLEMENTUM II. 31–32.; AOKLT. II. 414. sz.; RDSL I. 263. 579. sz.; FEKETE NAGY 1934, 239. (= DL 1723.; DL 36760.).

⁶⁷ FEJÉR VIII/4. 509–512. 263. sz.; FEJÉR IX/1. 73. 16. sz. (1342. évi keltezéssel); FEJÉR IX/1. 681–682. 375. sz.; WAGNER III. 178–179.; AOKLT. XXVI. 529. és 530. sz. között. (= DF 266968. Átirások: DL 8524. (szepesi káptalan, 1399. VI. 23.); DL 36773. (szepesi káptalan, 1399. VI. 20.).

⁶⁸ A rend kapcsolata a lelkipásztorkodással érdekes képet mutat később is: Boldizsár menedékszíri perjel 1539. május 1-jei Szomolnok városának címzett leveléből megtudjuk, hogy a szomolnoki plébános köteles kéthetente misét szolgáltatni és szentbeszédet tartani a stószí templomban. Ezenkívül ugyan erre kötelezték őt a nagyobb egyházi ünnepek alkalmával is. A szentségeket akkor és annyiszor kell kiszolgáltatnia, amikor és ahányszor a hívek azt kívánják. Ezekért a szolgálatokért a plébános a község méhészeitől és gyümölcsöseitől tizedet kap, minden portáról pedig egy tyúkot és sajtot, továbbá a hívek kötelesek felajánlást tenni a szentmise, keresztes és gyónás alkalmával. WAGNER I. 228–229.; DEDEK 1889, 196.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- AOKLT *Anjou-kori oklevéltár (1301–1387). Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Főszerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990–
- AOKM *Anjoukori Okmánytár.* I–VII. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.
- FEJÉR I/1–X/6. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Szerk. Fejér Gregorius. Budapest, 2004. CD-ROM.
- MES I–IV. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* Szerk. Knauz Ferdinánd, Dedek Crescens Lajos, Dreska Gábor, Érszegi Géza et col. Esztergom, 1874–
- RDSL I–II. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II.* Szerk. Vincent Sedláč. Bratislava, 1980–1987.
- SUPPLEMENTUM I–III. *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis.* I–III. Szerk. Bárdossy, János, Schmauk, Mihály, Weber Samu. Szepesváralja–Lőcse, 1802–1908.
- THEINER 1859. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia (1216–1352).* Szerk. Augustino Theiner. Romae, 1859.
- WAGNER I–IV. *Analecta Scepusii sacri et profani I–III.* Szerk. Carolus Wagner. Viennae, 1774–1778.
- ZSO I–XII. *Zsigmondkori oklevéltár.* I–XII. (1387–1425). Szerk. Mályusz, Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint. Budapest, 1951–2013.

SZAKIRODALOM

- BUCHTA 2005 Buchta, Michal: *Kartuziánsky kláštor v Lechnici. Červený kláštor.* Szakdolgozat vezetője: Vladimír Rábik. Trnava, 2005.
- CHALUPECKÝ 1994 Chalupický, Ivan: Najstaršia šľachta na Spiši. In: *Najstaršia šľachta na Slovensku.* Szerk. Katarína Šturlajterová. Martin, 1994. 77–
- CSUKOVITS 2003 Csukovits, Enikő: *Középkori magyar zarándokok.* Budapest, 2003.
- DEDEK 1889 Dedek, Crescens Lajos: *A karthausiak Magyarországon.* Budapest, 1889.
- ENDRÖDI 2006 Endrödi, Ján: Ku genealógii a názvu rodu Berzeviczy. *Annales Historici Presovienses* 6 (2006) 43–57.

- EXCOFFON 2006 Excoffon, Sylvain: Les chartreuses et leurs limites (Xie–Xve siècle) *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public* 37 (2006) 87–101.
- FEKETE NAGY 1934 Fekete Nagy, Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest, 1934.
- HOGG 2004 HOGG, James: Daily Life in the Charterhouses of Lethenkow and Lechnitz in the Late Middle Ages as seen in the Acta of the Cartusian General Chapter. *Archaeologia Historica* 29 (2004) 421–452.
- HOMZA 2009 Homza, Martin: Včasnostredoveké dejiny Spiša. In: *Historia Scepusii I. Dejiny Spiša I*. Szerk. Martin Homza, Stanislav Sroka. Bratislava–Krakow, 2009. 125–327.
- HRADSZKY 1888 Hradszky, József: *Szepesvármegye a mohácsi vész előtt*. Szepes-Váralja, 1888.
- KÚTNIK 1966 Kútник, Jozef: K predkartuziánskym dejinám Červeného kláštora pri Dunajci. *Nové obzory* 8 (1966) 176–193.
- LABANC 2009A Labanc, Peter: Páni zo Spišského Hrhova a zo Šváboviec – počiatky rodov. *Historický zborník* 19 (2009) 2. 27–38.
- LABANC 2009B Labanc, Peter: Páni z Veľkej Lomnice – Počiatky rodu. In: *Studia Historica Tyrnaviensia VIII*. Trnava, 2009. 14–30.
- LENČIŠ 2003 Lenčiš, Štefan: Drugetovci a Spiš. In: Homza, Martin – Gladkiewicz, Ryszard (eds.): *Terra Scepusiensis*. Levoča – Wrocław 2003. 367–379.
- SEBŐK 2010 Sebők, Ferenc: Dunajec (Nedec) vára a XIV. században. In: „Fons, skepsis, lex“ *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő s Makke Ferenc tiszteletére*. Szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged, 2010. 385–389.
- PANSTERS 2014 Green, John – Pansters, Krijn: The Golden Epistle and the Ladder of Monks. Aspects of Twelfth-Century Carthusian Spirituality. In: *The Carthusians in the Low Countries. Studies in Monastic History and Heritage. Miscellanea Neerlandica XLIII*. (Studia Cartusiana 4.) Szerk. Krijn Pansters. Peeters–Leuven, 2014. 189–216.
- PIRHALLA 1899 Pirhalla, Márton: *A Szepesi prépostság vázlatos története*. Lőcse, 1899.
- RÁBIK 2006 Rábik, Vladimír: Spišský župan Bald(uin) (1290–1301) a spoločenské pomery na Spiši za vlády posledného Arpádovca. *Studia Archaeologia Slovaca Medievalia* V (2006) 19–48.

- RÁBIK 2007 Rábik, Vladimír: Monumenta diplomatica historiam Cartusianorum in Scepus illustrantia. Projekt diplomatára spišských kartuziánov. *Studia Archeologica Slovaca Mediaevalia* 6 (2007) 7–22.
- RÁBIK 2011 Rábik, Vladimír: Foundation Deeds of the Charterhouse at Lechnica (The Red Monastery) On the Circumstances of Monastery Foundation. In: *Church and Ethnicity in History*. Szerk. Vida Beáta. Ostrava, 2011. 91–104.
- RÁBIK 2012 Rábik, Vladimír: Začiatky kartuziánskej rehole na Spiši. In: *Studia Historica Tyrnaviensia XIV–XV*. Trnava, 2012. 68–86.
- RUCIŇSKÝ 2009 Ruciňský, Henryk: Neskorostredoveké dejiny Spiša. In: *Historia Scepusii I. Dejiny Spiša I*. Szerk. Martin Homza, Stanisław Sroka. Bratislava–Krakow, 2009. 330–543.
- SLIVKA 1996 Slivka, Michal: Vzájomné väzby stredovekých kláštorov vo východnej časti Karpát (poľsko-slovensko-ukrajinské). *Archaeologia historica* 21 (1996) 193–217.
- ŠTEVÍK 2003 Števík, Miroslav: Najstaršie názvy a písomné doloženie, polohy a vývoj (zaniknutých) osád severovýchodného Spiša v neskorom stredoveku (1250–1526). In: Miroslav Števík: *K stredovekým dejinám Spiša*. Stará Ľubovňa, 2003. 83–114.
- ŠTEVÍK 2005 Števík, Miroslav: *Z dejín osídlenia a verejnej správy stredovekého Spiša*. Stará Ľubovňa, 2005.
- ŠTEVÍK 2007 Števík, Miroslav: *Rubrum Claustrum*. Stará Ľubovňa, 2007.
- ŠTEVÍK 2010 Števík, Miroslav: K počiatkom a lokalizácii kláštorov na Spiši. *Sandecko-spišské zozbity* 5 (2010) 8–21.
- TÖRÖK–LEGEZA 2001 Török József, Legeza László: *Kartauziak*. Budapest, 2001.
- VIDA 2015 Vida Beáta: A menedékszirti karthauzi krónika. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 8. Szerk. Tóber Márta, Maléth Ágnes. Szeged, 2014. 107–125.
- WITKOWSKI 2011 Witkowski, Rafał: *Praedicare manibus. Zakon kartuzów w Europie Środkowej od początku XIV do połowy XVI wieku*. I–II. (Analecta cartusiana 285.) Salzburg, 2011.

Abstract

Dejiny Červeného Kláštora

Spiš sa považuje za dôležité územie v dejinách kartuziánov: v ohraničenom priestore rehoľa vlastnila dva kláštory. Podľa historikov kartúza pri Lechnici vznikla vďaka politickým nepokojom v XIV. storočí, ale poznáme aj hypotézu, podľa ktorej Červený Kláštor sa stal prvou poľskou kartúzou. Dejiny pánov z Lomnice a pánov z Hrhova sú spojené so vznikom tejto cirkevnej inštitúcie. Štúdia sa zaoberá s okolnosťami, ktoré viedli k založeniu kláštora, tiež s dejinami spomínaných rodín. Archív kartuziánskych kláštorov je veľmi vzácny: listiny sú mimoriadne dôležitými prameňmi dejín Spiša.

Fundátorom kláštora sa stal magister Kokoš. Jeden z jeho familiárov zavraždil člena súperiacej rodiny. Za trest okrem iného musel založiť a podporiť niekoľko kláštorov. Nepoznáme zakladaciu listinu, ale na základe existujúcich premeňov môžeme povedať, že magister Kokoš bol iniciátorom fundácie a v pozadí celého aktu môžeme sledovať Karola I.

Vďaka archívu tunajších kartuziánov – ktorý sa zachoval len čiastočne, napriek tomu je najvýznamnejší medzi uhorskými kartúzami –, na príklade Červeného Kláštora môžeme sledovať európske dejiny rehole na domácej pôde: vznik dvojitého hraníc, inovácie, vzťah s ostatnými kláštorami, vizitácie, pastoračná činnosť, ale aj zánik jednotlivých domov.

Társadalomtörténet, művelődéstörténet,
történeti földrajz

A körösi várjobbágyok nemzetségei*

A nemzetség olyan szociológiai egység, melynek tagjait összeköti a tényleges vagy fiktív őstől való leszármazás tudata. A magyar történelem folyamán két ízben találkozunk a nemzetségekkel. Egyrészt a honfoglaló magyarság élt nemzetségi szervezetben; másrészt a forrásokban *de genere*, *de generatione*, illetve *de progenie* elnevezésekkel illetett, a későbbi századokban létezett úri nemzetségek kerülnek a szemünk elé. A kettő közötti kapcsolat mibenléte, egyáltalán annak megléte régóta vita tárgya. Vannak, akik az úri nemzetségeket a honfoglaló *genusok* egyenes folytatásainak tartják, mások pedig a két alakulat egymástól való függetlensége mellett érvelnek.¹ A szakirodalom mai álláspontja szerint a nemzetségi szerveződés a 13-14. században a nemesek és a Drávától északra élő várjobbágyok körében is széles körben elterjedt volt.² Létrejöttének és elterjedésének okát többfelé keresték a kutatók. Akadtak, akik kezdetleges vezetéknevet, megkülönböztető nevet láttak benne.³ Györffy György úgy vélekedett, hogy a *genusok*nak egyfajta defenzív jellege volt. Ugyanis a 13. században a kortársak a honfoglaló és az úri nemzetségek folytonossága mellett érveltek, ezzel pedig a kezükön lévő birtokok tulajdonjogának ősiségét igyekeztek igazolni és így birtokállományukat megvédeni.⁴ Gerics József több ponton vitatta Györffy elképzeléseit⁵, ahogyan Kristó Gyula is.⁶ Kristó művelődéstörténeti alapon közelítette meg a *genusok* létrejöttének kérdését. Szerinte „a feltörekvő világi birtokosság ennek révén veszi birtokába először saját múltját, s majd később, az egész magyar múltat.” Emellett azonban volt egy aktuálpolitikai vonulata is a kérdésnek, mivel a nemzetségek feltűnésével körülbelül egyidőben kezdődött a királyi birtokállomány nagymértékű eladományozása. A nemesek a *genusok* létrehozásával saját családjuk ősiségét demonstrálták, egyszersmind biztosították az uralkodót arról, hogy jó kezekbe adja a birtokokat. Ezzel elkülönítették magukat a jövevény családoktól, az új arisztokráciától, akiknek nem volt az országban történelmük, és emiatt a régiek szemében kevésbé voltak méltóak az adományra. Kristó harmadik tényezőként számolt még a divat hatásával is, a *de genere* megjelölés szerinte az előkelőség egyik mutatója lehetett. Az

* A szerző a MTA-HIM-SZTE-MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ A korábbi álláspontok összefoglalásával: KRISTÓ 1983, 26-31, 43-47. A honfoglaló és az úri nemzetségek összehasonlítása, a korábbi szakirodalommal: ZSOLDOS 1996., A honfoglaló és az úri nemzetségek folytonossága kérdésként felmerül: TRINGLI 2000, 671. A *genus* szót kimutathatóan a nemzetségen kívül család, utód, ivadék értelemben is használták. (Általánosán l.: LEXICON Vol. IV. F-H. Bp., 1993. *genus* címszó. (197-198.) Továbbá: GERICS 1966, 3-6., GYÖRFFY 1966, 29. Fügedi Erik a *genusok* harmadik jelentésével is számolt, mely a 15-16. században élte virágkorát és különbözött az előző két alakulattól. Fügedi a klán szóval magyarította a latin terminust. (FÜGEDI 1999, 9-10.)

² ZSOLDOS 1999, 128.

³ KARÁCSONYI 1995², 12.; ERDELYI 2013, 117-118.

⁴ GYÖRFFY 1959, 14., GYÖRFFY 1966, 27-28., Hasonló birtokvédelmi megfontolásokat lát a nemzetségek létrejötté mögött Wertner Mór is. (WERTNER 1891, I/VIII.)

⁵ GERICS 1967, 583-598.

⁶ KRISTÓ 1983, 34-35.

arisztokraták szokását később utánozták a kisebb nemesek, tőlük pedig a várjobbágyok vették át. Így a 13. században folyamatosan nőtt a *genus*ok száma, a 14. században a családok kialakulásával megállt a folyamat.⁷

A várjobbágyok nemzetségei a 13. században tűntek fel az oklevelekben széles körben, köszönhetően annak, hogy a várszervezet felbomlása idején, amikor sok várjobbágyot ért statusában támadás, a várjobbágyi nemzetségekhez (vagyis a várszervezet legelkelőbb részébe) való tartozás védhette meg birtokában és állásában az illetőt. A nemesi nemzetségek és a várjobbágyi nemzetségek azonban nem voltak teljesen azonosak.⁸ A Drávától északra élő várjobbágy nemzetségeket Karácsonyi János számlálta elő a magyarországi *genus*okat összegyűjtő munkájában, összesen 13-at.⁹ Györffy György 14 várjobbágyi *generatió*ról beszélt a nemzetségekről írott dolgozatában, de ezeket nem nevezte meg.¹⁰ Utóbb a Karácsonyi által felsorolt nemzetségekhez csatolta a Kér nemet (Sopron m.), illetve a Nánabeszter nemet kivette a várjobbágyi *genus*ok sorából.¹¹ Legutóbb Zsoldos Attila élt megalapozott kritikával a fenti felsorolással kapcsolatban, mivel néhány esetben nem várjobbágyi *genus* is helyet kapott rajta, továbbá több olyan várjobbágyi nemzetség is felbukkan a forrásokban, melyek nem szerepelnek a Karácsonyi János által összeállított listában. Összesen 12, önálló nemzetségnévvel szereplő várjobbágyi *genus*t számlált össze, de több olyan, a nemzetségek jellegzetességeit felvonultató rokonsági csoport ismert, amelyeknek az esetében a fennmaradt oklevelek nem teszik ki a *de genere* fordulatot. Ezek a csoportok sem zárhatóak ki a várjobbágyi *genus*ok sorából, viszont minden egyes ilyen rokonság esetében vizsgálni kell, hogy tényleges nemzetségről vagy csak (nagy)családi csoportról beszélünk-e.¹²

A Drávától délre élő, azaz a szlavóniai várjobbágyok nemzetségeivel eddig nem foglalkozott kimerítően a kutatás. Karácsonyi János összeállította a szlavóniai („tótországi”) nemzetségek listáját is, melyben a Buchka, a Chanov, a Dersivoj, a Kamarcsa (Kamarcha), és a Tholonygh *genus*okat sorolta a Körös megyei nemzetségek közé.¹³ Ezek között azonban a témánkhoz tartozó, a körösi várkerülethez tartozó várjobbágyi/-nemesi nemzetségeket hiába keressük. Karácsonyi munkájának várjobbágyi *genus*okat bemutató fejezetében pedig csak a Drávától északra élő nemeket emelte be,

⁷ KRISTÓ 1983, 35-36.

⁸ A különbségek mutatója az is, hogy várjobbágynemzetségekről készült összeírást ismerünk, ám úri nemzetségekről készültet nem. ZSOLDOS 1999, 114-passim.

⁹ Ezek a Csörnóc (Churnug) (Vas m.), Kürt (Churt) (Sopron m.), Csabi (Zala m.), Dobra (Bács m.), Etre (Pozsony m.), Herény (Vas m.), Magyar (Pozsony m.), Nána-Beszter (Esztergom és Pilis m.), Nolcsa (Pozsony m.), Otrókocs (Gömör m.), Pudur (Pozsony m.), Varas (Pozsony m.), Zágráb-Korpás (Gömör m.). (KARÁCSONYI 1995², 1075-1103.

¹⁰ GYÖRFFY 1959, 12.

¹¹ GYÖRFFY 2000, 256-258.

¹² A Nánabeszter nem mellett a Nolcsa, a Pudur, a Varas, az Otrókocs *genus*t is kivette a várjobbágyi/várjobbágyi eredetű nemzetségek sorából. A Csabi nemzetségénél megkérdőjelezhető a várjobbágyi eredet. Kimaradt a Woyn (Nógrád m.), Bús (Nyitra m.), Martonos (Zala m.) *genus* és az ismeretlen nevű, magát „János hadnagy nemzetségeként” azonosító nem (Zala m.). (ZSOLDOS 1999, 115-119.) Zsoldos szerint tehát a következő, biztos nemzetségnévvel rendelkező várjobbágyi *genus*okat ismerjük: Csabi, Martonos, Bús, Churnug, Dobra, Etre, Herény, Magyar, Kér, Kürt, Woyn, Zágráb-Korpás. (ZSOLDOS 1999, 125.)

¹³ KARÁCSONYI 1995², 1105-1119. A körösi várjobbágyok Körös várispánság területén éltek, mely kisebb volt, mint a 14. századból ismert Körös megye. A körösi és a kemléki várispánságban a várjobbágy és a várnemes fogalmára lásd: B. HALÁSZ 2010, 14.

így témánkhoz tartozó várjobbágy nemzetségek innen is kimaradtak. Jelen dolgozatban a körösi várispánsághoz¹⁴ tartozó várjobbágyok nemzetségeit mutatom be, továbbá megvizsgálom, mi volt a helyzet a körösihez hasonlóan szintén hosszú időn át királyi (báni) kezelésben lévő és legjobban dokumentált másik várispánságban, (Nagy)kemlékben.

A körösi várjobbágyok a 13. században tűnnek fel a vitán felül állóan hiteles oklevelekben,¹⁵ nemzetségeikről ugyanakkor az Árpád-korban nem hallunk.¹⁶ A 14. században azonban már négy *genus*¹⁷ (*generatio*¹⁸) nevesíthető: a Hegen, a Máté, a Ceuth¹⁹ és a Prelsa nem. A magyarországi várjobbágy nemzetségekkel kapcsolatban is felmerül a kétely, hogy „valódi” *genus*okról beszélhetünk-e esetükben vagy csak együtt élő nagycsaládokról. Bár a szakirodalomban nem tisztázott, melyek a nemzetség kritériumai, milyen feltételeknek kell megfelelnie egy nemzetségnek, néhány olyan jellegzetességet megkülönböztethetünk, melyek a *genus*okra általában jellemzőek. Ezek: 1. nagyság; 2. egyéni, stabil névhasználat; 3. a rokonság kezén összegyűlt birtokok mennyisége; 4. a rokonság beleegyezése az adásvételbe; 5. az öröklés jogának számontartása és érvényesítése.²⁰

¹⁴ Körös várispánsága nem azonos a 14. századból ismert Körös megyével, az előbbi egység szűkebb területen feküdt, mint az Anjou-kori megye, melybe más várispánságok is beolvasztak.

¹⁵ Első ízben 1225-ben tűnnek fel nevesített körösi várjobbágyok, de az oklevél gyanús hitelű. (CDCr III nr. 221. Hitelére lásd: Reg. Arp. I/1. nr. 574-hez írott megjegyzés) Körös (vár)ispánság központja a forrásokban 1223-tól említett Körösvár volt. (*castrum Kris* - CDCr III. nr. 207.) (Locusként 1209-ben szerepel először: „*ad viam, que ducit ad Crisiensem locum*” CDCr III. nr. 74.). A várjobbágyok, mint csoport először 1238-ban tűnnek fel az oklevelekben, amikor Jaxa vicebántól követelnek vissza bizonyos birtokokat. (*iobagiones castri de Kyris* - CDCr IV. nr. 67.) 1249-től kezdődően pedig már név szerint szerepelnek hiteles oklevelekben a várjobbágyok. (1249. júl. 18. (CDCr IV. nr. 351.) A várnépek először 1268-ban tűnnek fel a dokumentumokban. (CDCr V. nr. 941.)

¹⁶ Junk körösi *comes* 1260-ban kelt oklevelében olvashatunk egy bizonyos Grobech nemzetségről (*genus*), melynek egyik tagja eladja birtokát egy másik nemzetségtagnak. Mivel az ügylet két korábbi és az akkor hivatalban lévő *comes terrestris* tudtával (*iuxta cognitionem*) történt, feltételezhető, hogy az illetők a várjobbágyok körébe tartoztak. A Grobech *genus* a későbbiekben azonban nem bukkan fel, így nem lehet eldönteni, hogy rokonság vagy nemzetség értelemben használták. (CDCr V. nr. 61.).

¹⁷ pl.: *de genere Prelsa* (1374. jan. 17. Diplomatarium nr. 18.), *de genere Hegen* (1430. márc. 31. Diplomatarium nr. 57.).

¹⁸ pl.: *iobagio castri de Kamechnicha generationis Mathens* (1380. aug. 20. DF 286 093.), *nobilis castri generationis Hegen* (1418. ápr. 6. Diplomatarium nr. 47.).

¹⁹ Az oklevelekben a nemzetség elnevezése ingadozó, megtaláljuk a Ceuth (Diplomatarium nr. 28.), a Cheuth (Diplomatarium nr. 20.) és a Cueth (Diplomatarium nr. 40.) alakokat is. A *comes terrestris* nevét a fentiekől eltérő írásmóddal tartotta fenn saját kiadványa. (Chuet, Diplomatarium nr. 1.) A dolgozatban a leggyakrabban használt formában (Ceuth) hivatkozom a *genus*ra.

²⁰ Vö.: ZSOLDOS 1999, 115. A szakirodalomban eddig különböző álláspontok fogalmazódtak meg azzal kapcsolatban, hogy mely alakulatokat tekinthetjük *genus*oknak. Karácsonyi János szerint a következők voltak jellemzőek a nemzetségekre: 1. vérségi kötelék. 2. a nemzetség tagjainak elővásárlási joga nemzetségtársuk földjére. 3. a nemzetségtag magtalan halála esetén a többi nemzetségtag örökölte birtokait. 4. közös, családi monostor, 5. osztatlan, közös birtok. Ugyanakkor a *de genere* (és változatai) által nemzetségnek nem minősített rokonsági csoportok esetében is megtaláljuk a fenti jellemzőket. (KARÁCSONYI 1995², 11-12. Györffy György véleménye szerint: „1. valamely nagynevű őstől származtatják magukat. 2. Közös nemzetségnevük és címerük van 3. Öröklött családi birtokukat nemzetségi jogon birtokolják. 4.

Nagyság

Elsősorban felmerül a rokonság nagyságának kérdése, nevezetesen az, hogy a nemzetségeként feltűnő rokonság többet jelentett-e, mint egy együtt élő családi közösség. A körösi várjobbágyok esetében a *generációk* nagyobb, szélesebb kört öleltek fel, mint egy (akár nagy) családi közösség. Mindegyik nemzetségnek több olyan ága ismert, melyek között ma már nem tudunk konkrét genealógiai kapcsolatot kimutatni, de mindannyian egyazon nemzetségből származónak vallották magukat. A körösi várjobbágyok esetében szerencsés körülményként tarthatjuk számon, hogy több olyan rokonság van, melynek leszármazása hosszú időn, esetenként a 13. század végétől a 16. század elejéig nyomon követhető, a családok és birtokviszonyaik meglehetősen jól dokumentáltak. A nemzetségek különböző ágain belül is kialakulnak alágak, családok, melyeknek sorsa a többi alágtól, családtól különbözőképpen alakul(hat)ot, így körösi várjobbágyok nemesítése általában áganként/családonként történt, nem pedig nemzetségenként.²¹ A Máté nembe tartozó Pezk *comes* leszármazottai közül Mike fia Miklós Zára 1346-os ostromakor mutatott hősiességért került a nemesek sorába testvéreivel együtt.²² A család másik ágán György fia Bálint csak 1411-ben szerezte meg a nemességet maga és testvérei számára.²³

A négy nemzetségen belül, a hosszú időn keresztül figyelemmel követhető családokon kívül találkozunk olyan töredék családfákkal is, ahol a leszármazást csak 2-3 nemzedéken keresztül ismerjük. Adatok hiányában ma már nem dönthető el, hogy ezek a *genu*shoz tartozó nagyobb családfák közül melyikhez köthetők. A következőkben az egyes nemzetségekhez tartozó családfákat sorolom fel, a töredékeket kihagyva. Az 1430 előtt nemesített családok esetében a nemesítés idejét is feltüntettem.

A Hegen nemhez tartozott a Ladineci família (Ladina fia Iván leszármazottai), László fia Márton leszármazottai (a Ladineci családdal a nemzetségen belül is szorosabb rokonságban álltak) és Vitk leszármazottai. A nemen belül nincs bizonyos tudomásunk nemesítésről 1430 előtt, de a Ladineci családnál felmerül a gyanú.

A Máté nemzetséghez Pezk *comes*²⁴ leszármazottai tartoznak - köztük a Poljanai családdal (nemesítés: 1411²⁵) és a Raveni családként számon tartott Mike fia Miklós családjával (nemesítés: 1346²⁶), továbbá Demeter *comes terrestris* családja (nemesítés: 1417)²⁷. A

A nagyobb nemzetségek vagy kiemelkedő nemzetségtagok nemzetségi monostort építenek, ezt közösen birtokolják, és ide temetkeznek. 5. Jellegzetes személynevek ismétlődnek a nemzetségben.” (GYÖRFFY 1959, 14.) Karácsonyi maga is elismerte, hogy nem minden nemzetség szerepel a forrásokban nemzetségnévvel együtt. Györffy György listájával szemben Kristó Gyula élt kritikával, és megállapította, hogy a legtöbb nem csak nemzetségekre, hanem a családokra is igaz. Ő maga egyetlen ismérvet nevez meg, mely a nemzetséget biztosan jellemzi: a nemzetség *de genere* minősítését. (KRISTÓ 1983, 28.) Zsoldos Attila megfogalmazása szerint „nemzetség az, amit a szakirodalom annak tart”. (ZSOLDOS 1999, 115.)

²¹ Luxemburgi Zsigmond 1430-ban a körösi és a kemléki várnemesek összességét az országos nemesség soraiba emelte (DF 231254).

²² 1346. júl. 6. (CDCr XI. nr. 231., AOKLT. XXX (1346) 501.)

²³ 1411. dec. 8 (inkább 15.) DF 230922., megjegyzések: ZsO III. 3051.)

²⁴ A család leszármazási tábláját lásd: B. HALÁSZ 2015.

²⁵ 1411. dec. 8 (inkább 15.) DF 230922., megjegyzések: ZsO III. 3051.)

²⁶ 1346. júl. 6. (CDCr XI. nr. 231., AOKLT. XXX (1346) 501.)

Máté nemhez sorolható *Zedlariouchi* családnak legalább négy ágát ismerjük, de a közöttük lévő genealógiai kapcsolat ma már nem állapítható meg.²⁸

A Prelsa nemhez a Cseberkovci (nemesítés: 1405²⁹), a Martinovci (nemesítés 1417³⁰) családok sorolhatóak, továbbá a Hegen nembe tartozó Ladinovci családdal rokonságot tartó *Wilkozlouchi* familia és Márton leszármazottai.

A legtöredékesebben a Ceuth nem családjairól értesülünk, a töredékeken kívül Gurgen leszármazottai és Fábíán diák családja sorolható ide.

Névhasználat³¹

A nemzetségek másik jellegzetessége az önálló, stabil és a nemzetséghez tartozó családok által kizárólagosan használt nemzetségnév, amihez hozzátartozik a nemzetség oklevelekben *genusként* vagy *generációként* való szereplése is. A körösi várjobbágyok mind a négy nemzetségre áll a fenti kritérium mind a két része. A négy *genus* közül három vér szerinti vagy feltételezett őse és egyúttal névadója (Ceuth/Cueth, Hegen és Pelsa) bizonyosan *comes terrestris* volt a 13. század második felében, Cuethnek még saját nevében kiadott oklevélét is ismerjük.³² A negyedik őst azonban hiába keressük a *comes terrestrisek* között. Meglehet, hogy a források pusztulása miatt nem maradt nyoma hivatalviselésének. Azonban ismerünk egy bizonyos Pezk *comest*, aki 1269 előtt volt a várkerület előjárója és családjának történetét még a 16. század elején is nyomon követhetjük. A későbbi oklevelek alapján egyértelmű, hogy a familia a Máté nemzetséghez sorolható. Pezk *comes* Máté nevű fiától származó ág a 14. század elején *comes terrestrist* adott, majd a század közepén a nemesség soraiba emelkedett. Mindezt figyelembe véve lehetséges, hogy vagy Pezk fia Máté maga is *comes terrestris* volt, vagy a kollektív emlékezet az apa és a fiú személyét összemosta, és a fiút (Máté) tisztelte meg apja (Pezk) hivatalával.³³

²⁷ 1417-ben kapott a család adománybirtokot Zsigmondtól. (1417. júl. 25. (DL 100408., ZsO VI. 734.)

²⁸ 1413. máj. 5. (DF 230929.), 1417. márc. 6. (DF 231034.)

²⁹ 1405. febr. 27. (DF 230857.)

³⁰ Szántói Lack Dávid bán oklevélben már befejezett tényként közlik a nemesítést. 1417. júl. 7. (DF 282149. ZsO VI. 734.)

³¹ A szakirodalomban a Drávától északra élő nemzetségek neveiről eltérő véleményeket olvashatunk. Györffy György szerint a többször előforduló (és nagyobb) nemzetségek általában a birtokszerző, I. István kori ős nevét tüntették fel a *de genere* után. (GYÖRFFY 2000, 253.) Az egy faluban birtokló kismanesek és várjobbágyok nemzetségének neve pedig egyezett azzal a faluval, ahol éltek. (GYÖRFFY 1966, 26-27. GERICS 1967, 584.) Kristó Gyula ezzel több ponton is vitába szállt. Véleménye szerint több nemzetség neve is helynévi eredetű. A személynévi eredet ellen szól az is, hogy a korai vármegyék nevei és a nemzetségek nevei között nem találunk tömeges egyezést, csak 4 nemzetség van, amelynek a neve megegyezik egy megye nevével. Vagyis a nemzetségek általában nem az I. István-kori, birtokszerző ős nevét viselték. (KRISTÓ 1983, 37-39.) Meglátása szerint a nemzetség őseinek kiválasztásában inkább a családi tradíciónak, emlékezetnek volt szerepe. (KRISTÓ 1983, 42.) Ez utóbbival egyezik meg a körösi várjobbágyok nemzetségeinek elnevezési gyakorlata is.

³² 1274. szept. 1. (Diplomatarium nr. 1.)

³³ Pezk *comes* családjára lásd: B. HALÁSZ 2015.

A nemzetségek neveivel a 14. század közepén találkozunk először, a Hegen *genus* névét fenntartó első oklevél 1344-ben kelt,³⁴ a Pelsa nemzetséget első ízben 1374-ben említik,³⁵ a Mátét és a Cueth nemet pedig egyaránt 1377-ben.³⁶ A több nemzedéken keresztül ismert várjobbágy családok Pezk fia Máté közvetlen leszármazottainak kivételével nem köthetőek össze vita nélkül nemzetségük névadó őseivel, feltehetően nem a közvetlen leszármazottai voltak, hanem annak tágabb családjából (fivérek, unokatestvérek) credezethetőek.³⁷ Miért volt fontos mégis a körösi várjobbágyok számára, hogy igazolják egy *comes terrestris*-től való leszármazásukat? A magyarországi várjobbágyok kialakulása során azok a várszervezetbe állt közsabadok, akik nem viseltek tisztséget, nem részesültek a kötött szabadság elérhető legmagasabb fokában. A tisztséget viselők és leszármazottaik adták viszont a várjobbágyok rétegét, mely kezdetben szűk volt, ám az idő előrehaladásával egyre gyarapodott.³⁸ A körösi várjobbágyok nemzetségtudatának kialakulásában szerepet játszhatott annak igazolása, hogy egy tisztséget, méghozzá köreikben a legfontosabb tisztséget betöltött személytől származnak, és így jogosan illetik meg őket kiváltságaik.³⁹ A 15. század elején tűnnek fel az oklevelekben a nemzetségnévvel és *de*+helységnév összetétellel egyidőben azonosított személyek. 1417-ben a Mindszenti Ádám *comes terrestris* előtt feltűnő várjobbágyokat „*de Zedlareyouch in [!] genere Matheus*”-nak írták.⁴⁰ Ezzel párhuzamosan egyre több esetben a nemzetségnév feltüntetése elmarad, pusztán a *de*+helységnév azonosító elemet adják meg azt oklevelek.⁴¹ A legtöbbször azonban más forrásból azonosítani lehet, hogy a kérdéses személy(ek) mely nemzetség tagja(i) volt(ak). A 15. század elejétől több család a megyei fórumokon való feltűnés esetén bizonyosan elhagyja a nemzetség megjelölését; és a szokásos keresztnév, apa keresztnéve és *de*+helységnév összetétellel azonosítják magukat.⁴² Mások ellenben még ekkor is nemzetségnévüket használják. Általánosan megfigyelhető, hogy a nagyobb, jelentősebb családok használják a helységneves azonosítást. A kisebb családok, akiknek leszármazását nem ismerjük olyan hosszan, maradnak a nemzetségnév használatánál.⁴³

³⁴ 1344. márc. 20. (Diplomatarium nr. 7.)

³⁵ 1374. jan. 17. (Diplomatarium nr. 18.)

³⁶ Mind a kettő: 1377. jan. 13. (Diplomatarium nr. 20.)

³⁷ A Máté nem többi családjának Pezk fia Mátéhoz való genealógiai kapcsolata a források alapján jelenleg nem rekonstruálható.

³⁸ ZSOLDOS 1999, 27.

³⁹ A Drávától északra élő várjobbágyok körében a hadnagyi tisztségnek hasonlóan nagy jelentősége volt. Lásd: ZSOLDOS 1999, 120.

⁴⁰ 1417. márc. 6. (Diplomatarium nr. 45.). Továbbá lásd pl.: *Symon filius Anthonii nobilis castri generationis Hegen de Radimowch* (1426. máj. 16. Diplomatarium nr. 56.)

⁴¹ Engel Pál vizsgálata szerint az 1321–1450 közötti időben a Valkó megyei nemesség körében a keresztnév+apa neve+birtoknév, illetve a keresztnév+birtoknév volt a két legjellemzőbb névforma. A *genus* megnevezése már ekkor sem volt jellemző. (ENGEL 2003, 582–583.)

⁴² Slíz Mariann vizsgálatai szerint a 14. században ez a fajta névhasználat a megyei nemességre jellemző, akik főleg megyéjükön belül vettek részt a közéletben, ezért azonosításukhoz apjuk neve és lakóhelyként szolgáló birtokuk neve is elégséges volt. (SLÍZ 2008, 187–188.)

⁴³ 1412-ben például a Pelsa nem tagjai közül Balázs fia Benedek, Lukács fia Gergely, Péter fia Bálint és Péter fia Jaxa szerepelnek, a mellett, hogy a Máté nembe tartozó Demeter *comes* leszármazottai közül Lökös fia László *de Ozugow*-ként szerepel az oklevélben, holott a család nemesítésére csak később került sor. (DF 230916., ZsO. III. 2796.)

Birtoklás

A körösi nemzetségekre jellemző, a földbirtokkal kapcsolatos tudnivalókat ebben a fejezetben tárgyalom összefüggően. Valószínű, hogy a körösi *genusok* is közösen bírták földjeiket a korai időkben.⁴⁴ A későbbiekben a nemzetségtagok egymás melletti birtoklása figyelhető meg, egy-egy esetben a közelebbi rokonok (de nem testvérek) közösen bírt ingatlanjáról is tudunk. Ilyen volt például a Hegen nembe tartozó Ladina fia Iván és László fia Márton, akiknek közös birtoka első ízben 1324-ben került elének, leszármazottaik pedig még közel száz év múlva is kezükben tartották azt.⁴⁵ Szintén a Hegen nemzetségbe tartozó Orbán fiai 1330-ban eladták birtokuk 2/3-ad részét, az oklevél pedig a birtok határait is rögzítette. A kérdéses ingatlan szomszédos birtokosai mind a Hegen nemhez tartoztak.⁴⁶ Szintén a nemzetségek korai közös birtoklására mutatnak azok az adatok, melyek egy-egy birtoknak a fekvését úgy határozzák meg, mint amely az egyik nemzetség területén feküdt. 1377-ben a Ceuth nembe tartozó Pál fia Gurdak iktattatta a Máté nem területén fekvő birtokrészét (*de dicto genere Matheus*), mely anyjának leánynegyedeként került az ő és féltestvére kezére, később pedig annak adományából teljesen Gurdaké lett.⁴⁷ Poljánai Balázs fia Pál *comes terrestris* előtt *Prasinczai* Balázs fia Jakab elzálogosította *Heretynch* nevű birtokát 1418-ban, mely az oklevél megfogalmazása szerint „*inter generatione nobilium castri de genere Hegen*”⁴⁸ feküdt. 1430-ban *Gunnyaki* János fia György *comes terrestris* előtt a Hegen nembe tartozó Bangor asszony és fia, továbbá Miklós és gyermekei birtokaik határjárását kérték, a kérdéses ingatlanokat úgy jellemezték, mint amelyek *in ... genere Hegen* találhatók. A szomszédos birtokosok között egy sor olyan személy tűnik fel, akik más források alapján bizonyosan Hegen nembeliekként azonosíthatók.⁴⁹ Amikor 1435-ben *Pausynchi* Pál fia Benedek *comes terrestris* írásba rögzítette több várjobbágy birtokügyben történő megegyezését, akkor a kérdéses birtokok és birtokrészek elhelyezkedését az „*ubi libet in dicta generatione Matheus*” fordulattal adja meg.⁵⁰

⁴⁴ Erre mutatnak azok az adatok, amikor a 13. század elején a várjobbágyok általános birtoklásával találkozunk. (pl.: 1238-ban közösen perlik Jaxa albánt bizonyos birtokok miatt. CDCr IV. nr. 68-69.)

⁴⁵ István körösi ispán eredeti oklevele a birtok határjárásával és iktatásával kapcsolatban: 1324. okt. 1. (DL 38712.). A császári káptalan a leszármazottak kérésére átírja István körösi ispán előző oklevelét: 1419. jan. 18. (DL 38721.) További példák is ismertek: a Hegen nembeli Egyed fia Vitus és Mixa fia György közös birtoklása 1324-ből (1324. okt. 1. DL 38712.); Domsa fia Wlkoi, Zuden fia Aderian, János fia Benedek 1330-ban közösen vesznek birtokot, de már 1324-ben is előkerülnek együttesen szomszédos birtokosként. (1330. máj. 21. Diplomatarium nr. 3., 1324. okt. 1. DL 38712.)

⁴⁶ 1330. máj. 21. (Diplomatarium nr. 3.) A birtok szomszédosai Ladina fia Iván; Márton fiai (köztük Diank); Zuden fia Oderian (máshol Aderian); Domsa fia Wlkoi; Cristen fia Jakab voltak. Zuden fia Oderian, Ladina fia Iván, Márton fia Diank (és így testvérei is) 1344-ben a Hegen nemzetség tagjaként szerepelnek (*de genere*) (1344. márc. 20. Diplomatarium nr. 7.) A másik két határos 1324 óta az oklevelesen is Hegen nembelieként említettek birtokai mellett tulajdonoltak birtokok. (l.: 1324. okt. 6. DL 38712.)

⁴⁷ „*ad predictam generationem Matheus*” szállnak ki az iktatással megbízottak. 1377. jan. 13. (Diplomatarium nr. 20.)

⁴⁸ 1418. febr. 1. (Diplomatarium nr. 46.)

⁴⁹ 1430. márc. 31. (Diplomatarium nr. 57.)

⁵⁰ 1435. szept. 5. (Diplomatarium nr. 59.)

Bár a várjobbágy nők házasságkötései a korszak általános gyakorlatának megfelelően kevésbé jelennek meg a forrásokban, több ízben előkerülnek az anyagban. Több példát is ismerünk a *genusok* közötti házasságkötésekre, melyek hozzájárultak az egységes nemzetségi birtoklás bomlásához. Ugyanis ezekben az esetekben a nő kikerült addigi nemzetségéből és gyermekeit (de a fiúkat mindenképpen) már apjuk *genusának* tagjaiként tartották számon a későbbiekben. Ha a leánynegyedet az apai birtokból természetben adták ki,⁵¹ akkor azok a későbbiekben sokszor az azt kapó nőnek az apa nemzetségét követő fia vagy fiai kezén fognak feltűnni. Ilyen „vegyes házasság” volt a Hegen nembe tartozó Dénes szabó (*sartor*) Annos lányának frigye a Prelsa nemből való Jakab fia György szabóval. A dolog azért is érdekes, mert a házaspár az asszony rokonaitól erdőt vásárolt, és az eladásra kerülővel szomszédos egyik erdő is a házaspár kezén volt. Így az eredetileg Hegen nem kezén található, valaha egybefüggő birtoktestbe a Prelsa nemhez tartozó család birtoka ékelődött.⁵² 1408-ban Ladina fia Iván és László fia Márton leszármazottai több ízben is együttesen lépnek fel különböző fórumokon. A családhoz tartozó Wilkozlus fia János fia György egy ízben Hegen, egyszer pedig Prelsa nembeli-ként szerepel az oklevelekben.⁵³ Az eset magyarázata valószínűleg abban rejlik, hogy György édesanyja a Hegen nemhez, azon belül is Ladina vagy Márton leszármazottai közé tartozott, édesapja pedig a Prelsa nem tagja volt. 1377-ben Csirke Péter körösi ispán és Márton fia András *comes terrestris* adott ki oklevelet, miszerint a Ceuth nemből származó Pál fia Gurdak azt kérte tőlük, hogy küldjék ki megbízottjaikat, akik iktatnak számára egy bizonyos birtokrészt, mely a Máté nem területén fekszik (*de dicto genere Matheus*). A birtokot Salvia asszony kapta leánynegyedként, és tőle származott le fiaira, Bolog (dict.) Péter fia Pálra és a már említett Pál fia Gurdakra. Salvia asszony a Máté nem tagjaként ment feleségül először az ismeretlen nemzetségi hovatartozású Bolog (dict.) Péterhez, majd másodszorra a Ceuth nembe tartozó Pálhoz. Pál fia Gurdak pedig féltestvére halála (az oklevélben Péter fia Pált *condamként* említik) után a birtokrész egyedüli tulajdonosa lett. Az oklevél a birtok határait nem tartotta fenn, így Salvia asszony szűkebb családjára nem tudunk a szomszédosok alapján következtetni.⁵⁴

A nemzetség közös birtoklásra mellett igen hamar kialakultak az egyes családok és csak egyes nemzetségtagok kezén lévő, elkülönült birtoktestek is. A Hegen nembeli Ladina fia Iván például egymagában, valamint testvéreivel, továbbá a nemzetség más ágába tartozó rokonnal közösen is tulajdonolt földet. Így egy 1330-as oklevélben olvashatunk Ladina fia Iván és Márton fiainak földjéről (*iuxta terram Ivan filii Ladina et filiorum Martini*), Iván saját birtokáról (*iuxta terram Ivan prenotati*) és testvéreivel közösen bírt ingatlanáról is (*terra hereditaria Ivan sepefati cum fratribus suis*).⁵⁵

A Drávától északra élő társaikhoz hasonlóan⁵⁶ a körösi várjobbágyoknak is elővételei joguk volt a nemzetségen belüli birtokokra, ugyanis az adásvételeket rögzítő oklevelek-

⁵¹ Lásd: B. HALÁSZ 2012, 320.

⁵² Diplomatarium nr. 47.

⁵³ Prelsa nem: 1408. ápr. 10. (DL 38715., császári káptalan), Hegen nem: 1408. máj. 7. (Balázs fia Bálint körösi *comes terrestris*, Diplomatarium nr. 28.)

⁵⁴ „*ad infrascriptam statutionem cuiusdam possessionarie portionis Krugouch vocate de dicto genere Matheus habite condam Pauli filii Petri dicti Bolog, filii videlicet nobilis domine Salvia vocate, matris scilicet annotati Gurdak, ipsis per eandem nobilem dominam Salvia matrem ipsorum pro quarta filia devolute eidem Gurdak fiendam*” (1377. jan. 13. Diplomatarium nr. 20.)

⁵⁵ 1330. máj. 21. (Diplomatarium nr. 3.)

⁵⁶ ZSOLDOS 1999, 129.

ben általánosan megjelenik a *genus* tagjainak hozzájárulása, akik a korai időszakban általában a birtok szomszédosait és határosait is jelentették.⁵⁷ A belecgyezés hiányában pedig a birtokot eladó magára vállalta nemzetségtagjainak terhét.⁵⁸

Természetesen a birtokosztály sem volt ismeretlen a körösi várjobbágyok körében, mind a nemzetség két ága közötti osztályra, mind pedig egy családon belül két fivér között végrehajtott osztályra ismerünk példákat. A Máté nem Demeter ágához tartozik a fivérek közötti birtokosztály egyik legtisztább példája. 1354-ben Demeter fiai, István és Miklós osztottak meg az apjuk által rájuk hagyott birtokon a körösi ispán színe előtt. Ekkor Istvánnak és utódainak jutott *Glogoncha* nevű birtok egy része a malommal és *Raan* birtok; Miklósnak pedig *Ozudó* (*Ozúdió*), *Glogoncha* birtok másikrésze és az Ökörösfalu közelében fekvő föld.⁵⁹ Az ügy azonban nem ért véget ekkor, a testvérek s örökösük torzszalkodni kezdtek a birtokosztály miatt, és 1378-ban Körös megye hatósága előtt újabb megegyezés született, melyben István ága az összes birtok egyharmad részét kapta meg, Miklós pedig a kétharmadát.⁶⁰ Nem tudjuk, hogy az egyenlőtlen osztás hátterében mi állt, annyi azonban bizonyos, hogy a későbbiekben Miklós ága lesz a jelentősebb, közülük kerül ki a 15. század elején a nemességszerző is. A család ágakra szakadása és elkülönülése okozta azt is, hogy Demeter feleségének leányegyedével kapcsolatban külön-külön adtak ki oklevelet, egyenként nyugtatva az asszony családját annak megfizetése felől.⁶¹ Azonban a nemzetség többi ágával szemben közösen léptek fel, 1380-ban a Fábán ággal megtett birtokosztályt foglaltatták írásba Benedek fia Hero János *comes terrestris*sel. A két ág genealógiai kapcsolata jelenleg nem rekonstruálható, csak az bizonyos, hogy mind a ketten ugyanabba a *genus*ba tartoztak.⁶²

A szlavón és ezen belül a körösi várjobbágyok halála esetén fiúgyermekük örökölték birtokukat. Ez a Drávától északra fekvő országrészben is ugyanígy volt. Erre a Drávától délre is ugyanazt az okot, vagyis a birtoknak, mint XY fiának/fiainak birtoka azonosítását lehet idézni.⁶³ Ez már az 13. század második felében megfigyelhető, ugyanis 1266-ban IV. Béla király egy olyan várföldet adományozott el, melyet „Takács fiainak földjeként” tartottak számon.⁶⁴ Az örökös nélkül elhaltak birtokai visszaszálltak a Koronára, egészen 1273-ig, amikor bán oklevelében kimondta, hogy a szlavóniai nemcesek és várjobbágyok örökös nélküli elhunytá csetén földjük (*terra hereditaria*) a nemzetségen belül marad.⁶⁵

⁵⁷ pl.: 1344. márc. 20. (Diplomatarium nr. 7.)

⁵⁸ pl.: 1411. júl. 2. (Diplomatarium nr. 33.)

⁵⁹ 1354. márc. 30. (DL 100058.)

⁶⁰ 1378. jún. 8. (DL 100166.)

⁶¹ István ága: 1378. aug. 3. (CDCr XV. nr. 287.). Miklós ága: 1380. jún. 21. (CDCr XVI. nr. 97.)

⁶² 1380. nov. 4. (Diplomatarium nr. 23.)

⁶³ „circa possessionem filiorum Benedicti” 1355. nov. 28. (Diplomatarium nr. 8.)

⁶⁴ 1266. CDCr V nr. 883. („quandam terram filiorum Takach castri sui Crisiensis ad quatuor aratra sufficientem”)

⁶⁵ „Item portio hereditaria sine herede decedentis generationi sue debeat remanere.” 1273. ápr. 19. (CDCr VI. nr. 26.)

Adózás⁶⁶

A körösi (és általában a) várjobbágyok jogállásának jellemző vonása volt, hogy adófizetési kötelezettséggel tartoztak. A hadkötelezettségen kívül ez különböztette meg őket az ország valódi, teljes jogú nemeseitől. Ugyan az adófizetés nem sorolható a nemzetségek általános jellemzői közé, de a körösek esetében a *genusok* adtak keretet annak lerovásához. A 14. században adófizetési kötelezettségük nem kerül a szemünk elé,⁶⁷ azonban bizonyosan volt ilyen, hiszem a fizetési kötelezettség egyetlen, 13. századi említése után a 15. század elején ismét felbukkan. Az oklevelekben minden esetben a „*datium et servitium*”, illetve ennek ragozott formái szerepelnek az adóterhekkel kapcsolatban. 1408-ban Balázs fia Bálint *comes terrestris* előtt a Hegen nemzetség több tagja eladta egyik szántóföldjüket, annak minden tartozékával és haszonvételével, továbbá az utána fizetendő *datiummal* és *servitiumnal* együtt, melyet a nemzetségen belül kellett megfizetni (*simulcum datio et servitio ad unum parvulum vulgo venus dictum inter generatione pervenire debendo*). Ugyanez az oklevél egy másik adásvételt is magába foglalt. Az eladók kikötötték, hogy a vevők évente egyszer az adófizetés idején adójukhoz járulanak hozzá egy bizonyos összeggel (*ad datia seu servitia inter generationem emergentia*). Az adófizetés ideje csak ebből a forrásból ismert: ezek szerint azt ősszel, Szent Márton napján (*in festo beati Martini*) kellett leróni a Hegen nem tagjainak, de valószínűleg a többi körösi várjobbágyak is.⁶⁸ A Ceuth nembe tartozó Adorján fia Benedek és fia: Tamás eladták birtokrészüket Fábián deáknak 1411-ben „*simulcum datio et servitio ... de eisdem inter generationem provenire debendo*”.⁶⁹ 1430-ban a Hegen nembe tartozó Bangor asszony, Barnabás fia: György, valamint Miklós fia: Tamás és lánya: Margit a *comes terrestris*től birtokaik meghatározását és iktatását kérték. János fia: György *comes terrestris* kiküldte embereit, akik visszatérve jelentették, hogy a kérdéses birtokokat bejárták, a szükséges helyeken új határjeleket emeltek, majd minden tartozékukkal és haszonvételükkel, „*simulcum datiis et servitiis ... de eisdem inter generationibus provenire debendis*” iktatták a kérelmezők részére.⁷⁰ Azok a várnemesek, akiknek nemzetségét az oklevelek nem adják meg, ugyanúgy részei maradtak a szervezetnek. Ezt jól mutatják azok az oklevelek, melyekben ők adnak el ingadant. 1409-ben Diankovci Pál fia: Máté várnemes a *comes terrestris* előtt eladta Salamonovc (*Salamunowcz*) falu határában fekvő minden birtokrészét, annak tartozékaival együtt, „*neon datio et servitio ... de eisdem inter generationem provenire debendo*.”⁷¹ 1414-ben Balázs fia: Bálint *comes terrestris* előtt Diankovci Márk fia: Péter fiai és unokái kiadták a leánynegyedet Egyed fia:

⁶⁶ A körösi várjobbágyok adófizetési kötelezettségéről bővebben lásd: B. HALÁSZ 2012, 316–318.

⁶⁷ A korszakban a nagykemléki várjobbágyok köréből értesülünk ilyenről. Anjou István herceg Lubizlaus fia: Lepsech részére adományozott bizonyos szolgálatokkal terhelt birtokot, melynek azonban sem nagysága, sem minősége nem maradt ránk. Lepsech 1355-ben Nagykemlék hatósága előtt kijelentette, hogy rokonát Ozul fia: Balázst „*assumpsisse in fratrem adoptium et de quadam sua possessione Lubuschicha ... directam dimidiam partem dedisse, tradidisse et assignasse ac statuisse eidem ... Blasio filio Ozul ... de qua possessione de omnibus daciis et serviciis mediam partem solvet dictus Lepsech et residuam mediam partem solvet dictus Blasius*.” 1355. ápr. 28.: CDCR. XII. nr. 218.)

⁶⁸ 1408. jún. 13. (Diplomatarium nr. 29. ZSO. II. 6156.)

⁶⁹ 1411. júl. 2. (DF 282396.; ZSO. III. 637.)

⁷⁰ 1430. márc. 31. (DL. 38718.)

⁷¹ 1409. jan. 16. (Diplomatarium nr. 31.) Tartalmában ugyanaz Mindszenti Miklós fia: Ádám *comes terrestris* 1411. júl. 8-án kelt oklevele (Diplomatarium nr. 34.)

Péter lányainak és leszármazottaiknak. A birtokrészekkel együtt a velük járó adóterhek teljesítése is az új tulajdonosokra hárult a továbbiakban.⁷²

Nagykemlék

Ahogy fentebb említettem, a szakirodalom álláspontja szerint a nemzetségi szervezet a nemesek és a várjobbágyok körében általános elterjedt volt a 13-14. században. Körös várispánságában a nemzetségi szervezet átfogta a várjobbágyok egészét, a források tanúsága szerint jelen volt az élet jó néhány területén. Mennyire volt általános a Dráván túl lakó várjobbágyok körében a nemzetségi rendszer? Ha szemügyre vesszük a másik, hosszú időn keresztül királyi (báni) kezelésben lévő várispánságot, Nagykemléket, amellyel kapcsolatban a legtöbb oklevelet ismerjük, meglepő dolgot tapasztalunk. Noha több adat áll rendelkezésre a kemléki várjobbágyok sorsáról, mint a körösiekéről, körükben mégsem bukkanunk nyomára az utóbbiaknál megismert aktív, erős, hosszú időn keresztül fennálló nemzetségi rendszernek. A nemzetséget (is) jelölő *genus*, *generatio* kifejezések előfordulnak a Kemlékkel kapcsolatba hozható oklevelekben, ugyanakkor korántsem olyan gyakran, mint a Körösre vonatkozó forrásokban, és több esetben bizonyíthatóan nem nemzetséget, hanem csak rokonsági csoportokat jelölnek. 1264-ben egy bizonyos Hudizlaus *generatio*jának földjéről értesülünk, mely határjárás során határpontként tűnik fel. A nemzetség a kemléki várispánsággal összefüggő forrásokban többet nem bukkan fel, ezért nem tudjuk eldönteni, hogy nemzetség vagy család értelemben használták.⁷³ Két évvel később már bizonyosan tetten érhetjük a szó jelentéstartamát. 1266-ban Péter kemléki *comes* egy birtok zálogba adását foglalta írásba, az oklevélben leírták a kérdéses ingatlan határait is. A határos birtokok között jelenik meg egy bizonyos Voyn és rokonai földje is (*ad terram Voyni et conuatorum eius, iuxta terram Voyni et cognatorum eius*), akik végül hozzájárulásukat adták a zálogosításhoz (*Voyn et omnis generatio ipsorum*). Vagyis ebben az esetben a *generatio* és a *cognatus* fogalmakat egymás szinonimájaként használták.⁷⁴ 1339-ben Finech kemléki várjobbágy négy fia kérte a várispánság hatóságától azon birtokaik bejárását, melyet nagyapjuktól és nagybátyjuktól örökölték. Ennek végrehajtásakor megjelentek a vérrokonok (*cognati et consanguinei*), akiket azonban egy ízben sem minősítettek *genus*nak vagy *generatio*nak az oklevelekben.⁷⁵ 1384-ben egy bizonyos *Modrugouch generatio* bukkan fel a kemléki várispánság hatóságának oklevelében, amikor a várnagy és a *comes terrestris* a Viszokai (*de Wizoka*) Fábán fia *Mathey* várjobbágygal szemben állókat úgy definiálta, mint *omnes ibidem in villa seu de generatione Modrugouch in capite Wizoka existentes*.⁷⁶ Mint fentebb láttuk Körösben több esetben úgy határozták meg egy birtok, birtokrész helyét, hogy melyik nemzetség területén feküdt. Mivel az okleveles anyagban ez a *Modrugouch* nemzetség nem bukkan elő többet, így nem tudjuk, hogy ténylegesen nemzetségről vagy csak szűkebb rokoni egységről beszélhetünk. A

⁷² A birtokrészeket „*cum omnibus earum utilitatibus videlicet terris arabilibus ... necnon datio et servitio... de eisdem inter generationem provenire debendo*” kapták meg Péter lányai és unokái. 1414. jan. 17. (Diplomatarium nr. 41.)

⁷³ DF 251983. (CDCr V. nr. 800.)

⁷⁴ DF 218516. (CDCr V. nr. 886.), ZSOLDOS 1999, 114.

⁷⁵ 1339. okt. 13. (CDCr X. 495-497. (nr. 348.), AOKLT. XXIII (1339) 627.) Szintén vérrokon minősítéssel szerepel a csoport Ákos Mikcs bán 1342. aug. 9-én kelt oklevelében. (DF 283739. AOKLT. XXVI (1342) 425.)

⁷⁶ 1384. aug. 16. (DF 230642.)

generatio szó a 15. század elején is előfordul a kemléki várnemességgel kapcsolatban. 1406-ban György fia Tamás *comes terrestris* színe előtt Miklós fia Mátyás és Dénes fia Mátyás *cum tota generatione ipsorum* jelentek meg. A Pataki várjobbágycsaládokkal kapcsolatos oklevelekben a *genus/generatio* szó nem fordul elő többet, ezért valószínűleg ebben az esetben is inkább családot jelenthet a kifejezés.⁷⁷

Ha még tágabb körben, a 14. századi Körös megye, illetve egész Szlavónia területén vizsgálódunk, azt találjuk, hogy az Árpádok korában viszonylag gyakran szerepelnek az oklevelekben különféle várjobbágy nemzetségek, azonban ezek száma az időben előre haladva csökken. Valószínűleg ebben közre játszott az is, hogy a szlavón várjobbágyok birtokai is egyházi vagy magánkézbe kerültek és csak keveseknek sikerült a király (bán) függésében maradniuk. A körösi várjobbágyok esetében a királyi függés miatt maradhattak meg a nemzetségek.⁷⁸

Eredet⁷⁹

Eddig még nem foglalkoztam a körösi várjobbágy nemzetségek eredetével. A Drávától északra létrejött úri és várjobbágy nemzetségek eredetéről a szakirodalomban eltérő vélekedéseket olvashatunk. Ezek szerint a nemzetség(nevek) lehetnek a vezetőknév kezdetleges formái, a birtokállomány megvédésére tett kísérletek és a múlt „birtokbevétele” egy formája. A 14. században a nemzetségek eltűnnek, és helyüket a családok veszik át. A körösi várjobbágyok nemzetségei azonban pont a 14. században tűnnek fel, és a 15. század közepéig még bizonyosan léteztek, vagyis akkor, amikor máshol már eltűntek.⁸⁰

A szakirodalom a 13. század végére teszi a Drávától északra fekvő országrészben a várispánságok bomlását, mellyel megszűnt a várjobbágyok létalapját adó szervezet. Birtokosi jogállásuknak alapja így egy fiktív szervezethez való kötődés lett, mely széles támadási felületet adott a kezükön lévő ingatlanokat megszerezni kívánó, földre éhes szomszédjaik számára. Több, várjobbágyok ellen folytatott statuspert ismerünk, melynek kimenetele nem minden esetben volt kedvező a *iobagio castri* réteghez tartozók számára, földhöz való jogukat már nem ismerték el a várszervezethez kötődésük alapján.⁸¹

⁷⁷ 1406. okt. 5. (DF 286098.)

⁷⁸ Szeberényi Gábor egyik dolgozatában megemlíti a rojcsai várjobbágyok Gordas *generatióját*, akik 1356-ban mutatták be szabadságaikról szóló oklevelüket I. Lajos királynak. A nemzetségről ugyanakkor a továbbiakban nem hallunk. (SZEBERÉNYI 2012, 303.) A később Zágráb megyébe olvadt Gora *comitatus* „hat nemzetségére” lásd: SZEBERÉNYI 2010, 239–245. Szintén összefoglalóan csak „kis szlavón nemzetségeket” említ Györffy György az Árpád-kori *genusokról* készített összefoglaló táblázatában Körös megye esetében. (GYÖRFFY 2000, 257.)

⁷⁹ Karácsonyi János a szlavóniai várjobbágy nemzetségekkel nem foglalkozott külön, munkájának „tótországi” *genusokról* készült része a Körös megyei nemek között egyetlen várjobbágyi *generatiót* sem hoz. Azonban összefoglalóan úgy véli, hogy a Drávától délre élő nemzetségek eredetét a „*délszavónaknál annyira elterjedt házközösségénél*” kell keresni és ezért álltak fenn akkor is, amikor az ország többi részén már régen családokká váltak szét a *genusok*. (KARÁCSONYI 1995², 1107.)

⁸⁰ A nemzetségnevek használata a nemesség körében a 14. századtól kezdve nem volt gyakori, csak különleges esetekben éltek vele, amikor valamiért fontosnak tartották, hogy hangsúlyozzák nemzetségi hovatartozásukat. (SLÍZ 2008 191–192.)

⁸¹ ZSOLDOS 1999, 158–passim.

Szlavóniában az általános fejlődés azonban máshogy alakult. Várjobbágyok elleni statuspert, melyben földjüket várjobbágyi állásukra hivatkozva szerették volna tőlük elperelni, nem ismerünk.⁸² Társadalmilag eltérő megítélésüket tetten érhetjük Lackfi István bán 1352-ben kelt oklevelében is, melyben a bán a *generalis congregatió*n részt vevő nemesek véleményének kikérése után írásba foglalta, hogy a nagykemléki nemesek esküje egyenértékű a többi nemes esküjével.⁸³ A körösi és a kemléki várszervezethez tartozó várjobbágyok helyzete abból a szempontból különleges volt, hogy a területeket az uralkodók saját kezelésükben tartották a középkor nagy részében. Szlavóniára a 12-13. században jellemző volt, hogy a várspánságok sűrűn egymás mellett helyezkedtek el, a 14. századból ismert, nagy területű Körös és Zágráb megyéket az Árpád-korban még hiába keressük. Körös és Kemlék várspánságából arra sem ismerünk példát, hogy várföldet várjobbágyokkal együtt adományozott el az uralkodó, vagy várjobbágyoknak adomány miatt kellett volna elhagyniuk birtokukat. Az Árpádok korában az örökös nélkül elhunyt *iobagio castri* birtokával viszont szabadon rendelkezett a király. A várszervezet felbomlása nem múlt el nyomtalanul Szlavóniában sem; a korábbi várspánságok helyén kialakult Körös és Zágráb megye. Azonban Kemlékben és Körösben a várspánsági szervezet részlegesen működőképes maradt, a *comes terrestres*ek a várföldek felett joghatósággal rendelkeztek. Körösben a nemzetségek létrehozásának okát egyfajta birtokvédelemi koncepcióban láthatjuk, hasonlóan a Drávától északra létrejött nemesi és várjobbágyi nemzetségekhez. Vagyis a várjobbágy családok a körükben fontos tisztséget betöltő személytől való származásukkal igazolták családjuk helyi értelemben vett ősi voltát, ezzel pedig jogukat birtokukhoz. A nemzetségi szervezet létrejöttének vérségi alapjait tagadni nem lehet, hiszen arra a Máté nemzetség esetében példával is tudunk szolgálni. Az azonban nem lehetetlen, hogy az egyes nemzetségekbe olyan családok is bekerülhettek, akik csak leányágon vagy esetleg csupán fiktíven kapcsolódtak a *genus* őseivel vérségi kapcsolatot is fenntartó ághoz/ágakhoz. Felmerült a gyanú, hogy a nemzetségek csak később, tervezetten létrehozott adózási közösségeket jelentettek csupán, hasonlóan a jászok közösségeihez. Források hiányában jelenleg nem lehet eldönteni, hogy az adófizetési kötelezettségüket mikortól teljesítették nemzetségenként a körösi várjobbágyok, hiszen az első adatunk erre nézve a 15. század elejéről származik. Így jelenleg nem eldönthető a kérdés, hogy a 14. század elején feltűnő nemzetségek már ekkor is együtt fizették-e az adót, vagy ez a *genus*ok legkorábbi említése és az adóterhük nemzetségi keretben történő megfizetéséről megemlékező, 1408-ban kelt első oklevél között eltelt csaknem száz évben alakult ki.⁸⁴

⁸² Ellenben ismerünk olyan esetet, melyben pont a várjobbágyi állás védte meg birtokosi voltában a rokonságot, melyet hamisan vádoltak azzal, hogy a várnépek közé tartoznak. (1360. nov. 16. Df 267980. CDCr XIII. nr. 51.) Illetve ismerünk olyan esetet is az Árpádok korából, amikor várnépbeliek veszték el földjüket, mert azt uralkodó eladományozta. (1268. CDCr V. nr. 941.)

⁸³ CDCr XII. nr. 96.

⁸⁴ A körösi várjobbágyok nemzetségei és a jászok adózási közösségei közötti párhuzam gondolatának felvetését Weisz Boglárkának köszönöm. A körösi várjobbágyok esetében az adókötelezettség minden bizonnyal a birtokukban lévő földet terhelte. Van néhány olyan eset, amikor a földet eladó várjobbágyok fizették a továbbiakban is a már tulajdonukban nem lévő ingatlan után járó adóterhet. A körösi várjobbágyok nemzetségeinek egy tagban való birtoklását a fentiekben már láttuk, ez tette lehetővé az egyes ingatlanok fekvésének meghatározását oly módon, hogy azok mely nemzetségi birtokán fekszenek. Ezek együttesen mutat(hat)nak a felé, hogy a

A körösi várnemeseket Luxemburgi Zsigmond 1430-ban emelte az országos nemes-ség soraiba kemléki társaikkal együtt. A körösi nemzetségek egyik utolsó említése 1449-ből származik, amikor Cillei Ulrik szlavón bán előtt „*nobiles quatuor generationum Prelsa, Hegen, Chwethke et Matheus*” nyugtatják Ost Jánost, feleségét: Katalint és lányát: Borbálát az elhunyt Maróti Jánosnak és fiának: Lászlónak járó 6000 forint lefizetéséről.⁸⁵ A *genu-sok* eltűnésének egyik oka lehetett a várnemesek betagozódása a megyei nemesség al-sóbb részébe, ahol már egy ideje leáldozott a nemzetségnevek divatja, a korábbi *generatiók* családokká szakadtak szét, megszűntek az őket összekötő szoros kötelékek. A várnemeseknek, immár országos nemesekként semmi érdekük nem fűződött hozzá a továbbiakban, hogy a nemzetségi kötelékeket ápolják.⁸⁶

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

AOKL.	<i>Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.</i> Főszerk. Kristó Gyula. Budapest-Szeged, 1990-
CDCr	Tadija Smičiklas et al.: <i>Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie ac Slavonie. I-XVIII</i> , Zagreb, 1904-1990.
DF	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
Diplomatarium	B. Halász Éva, Suzana Miljan: <i>Diplomatarium comitum terrestrium Crisiensium.</i> Budapest-Zagreb, 2014.
DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
IVÁNYI, Teleki	Iványi Béla: <i>A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára.</i> Szeged, 1931.
Reg. Árp.	Szentpétery Imre, Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okle-veleinek kritikai jegyzéke. <i>Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.</i> I–II. Budapest, 1923–1987.
ZsO.	Zsigmondkori oklevéltár. Budapest, 1951-

nemzetség a tárgyalt várjobbágyságok esetében adózási közösség is volt, de az jelenleg eldönthe-tetlen, hogy a nemzetségre, mint meglévő szervezetre épült-e rá az adózási kötelezettség, vagy az adózási közösségeket kezdték el utóbb nemzetségeknek nevezni.

⁸⁵ 1449. okt. 17. (IVÁNYI, Teleki nr. 208.)

⁸⁶ Itt szeretném megemlíteni, hogy a kemléki várispánságban a helyzet másképpen alakult, ott a 16. század elején a Kemlék környékén lakó nemesek közösségeként léptek fel. (DL 104225.)

SZAKIRODALOM

- B. HALÁSZ 2010 B. Halász Éva: A körösi comes terrestrisek tevékenysége a XV. században. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendősk Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged, 2010.
- B. HALÁSZ 2012 B. Halász Éva: A körösi várjobbágyok a 13-15. században. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szerk. Piti Ferenc, Szabados György. Szeged, 2012.
- B. HALÁSZ 2015. B. Halász Éva: *From castle warrior to noblemen. Case Study - The History of Descendants of Comes Pezke*. (megjelenés alatt)
- ENGEL 2003 Engel Pál: Királyi emberek Valkó megyében. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 2003.
- ERDÉLYI 2013 Erdélyi László: *A magyar lovagkor*. Máriabesenyő-Gödöllő, 2013.
- FÜGEDI 1999 Fügedi Erik: Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja. Budapest, 1999.
- GERICS 1966 Gerics József: A Tátöny nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. *Történelmi Szemle* 9 (1966/1) 1-24.
- GERICS 1967 Gerics József: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967/5-6) 583-598.
- GYÖRFFY 1959 Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről: a nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, 1959.
- GYÖRFFY 1966 Györffy György: Egy krónikahely magyarázatához. *Történelmi Szemle* 9 (1966/1) 25-35.
- GYÖRFFY 2000 Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 2000.
- KARÁCSONYI 1995 Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1995.
- KRISTÓ 1983 Kristó Gyula: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. In: Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983.
- LEXICON *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A Magyarországi Középkori Latinság Szótára*. I–V. Kiad.: Boronkai Iván et alii. Budapest, 1987–1999.
- SLÍZ 2008 Slíz Mariann: Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnevek kialakulására a XIV. században. *Magyar Nyelv* 104 (2008) 186-196.

- SZEBERÉNYI 2010 Szeberényi Gábor: A gorai comitatus a XIII. században. Megjegyzések a „hat gorai nemzetség” és a Baboníc-ok korai történetéhez. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szerk. G. Tóth Péter, Szabó Pál. Szeged, 2010.
- SZEBERÉNYI 2012 Szeberényi Gábor: A rojcsai prediálisok a 13-14. században. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szerk. Piti Ferenc, Szabados György. Szeged, 2012.
- TRINGLI 2000 Tringli István: Ákos sátorhelye - Ákosudvarhelye. In: „*Magyaroknak eleiről*”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendősk Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, Szabados György. Szeged, 2000.
- WERTNER Wertner Mór: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I-II. Temesvár, 1892. (Hasonmás: Budapest 2010)
- ZSOLDOS 1996 Zsoldos Attila: Nemzetségek és honfoglalók. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 1996. 176-194.
- ZSOLDOS 1999 Zsoldos Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből*. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26./ Budapest, 1999.

Abstract

The kindreds of the castle warriors of county Križevci

In the medieval Slavonia, in county Križevci two castle district: Križevci and Kalnik could preserve at least part of their independence in the 14th century. The status of the castle warriors (later castle nobles) belonged to them was different, then the status of the *iobagiones castri* northern the river Drave.

The castle warriors of county Križevci had four kindreds (*genus, generatio*): the Hegen, the Prelsa, the Cueth and the Mattheus (Máté) kindred. The real or supposed forefathers of them held the main office in the castle district of Križevci in the 13th century, all of them were *comes terrestris*. The names of the kindreds appeared in the 14th century. All of the castle warriors belonged to one of this four kindreds. The kindreds played roll in the ownership and the tax-paying of the *iobagiones castri*.

The paper analyses the system of the generations among the castle warriors of Križevci and its effect to the ownership, the tax-paying, the warfare etc. of the *iobagiones castri*.

HALMÁGYI MIKLÓS

„.... hogy sokáig élj azon a földön...”¹

Az időskor megítélésének néhány szempontja a korai magyar történetírásban*

Napjaink európai társadalmában egyre nagyobb az idős emberek aránya. Felvetődik a kérdés, miként viszonyultak az öregséghez a középkorban, amikor az idősek aránya a társadalomban kisebb volt. Az egyetemes mentalitástörténet a nyolcvanas évektől mutat komolyabb érdeklődést az időskortörténet iránt. Konferenciák, tanulmánykötetek irányítják a figyelmet arra, miként jelenik meg az időskor az írott munkákban és képi ábrázolásokon.² Tanulmányomban magyar vonatkozású, nagyrészt elbeszélő források alapján arra keresem a választ, hogy a szövegekben miként ítélik meg az öregkort, hogyan vetik össze a fiatalsággal, mely szerepek jutottak az életben az időseknek, és az öregek hogyan viszonyultak a saját életükben bekövetkezett testi, szellemi változáshoz.

Életkori határok, élettartam

Fontos kérdés, hogy mettől számít valaki öregnek. Nyilván a középkori ember is tisztában volt vele, hogy az öregedés folyamat, és egyéni megnyilvánulási formája van. Számon tartottak azonban különböző határéveket.³ Szent Ágoston 60 évtől számította a senectust. Sevillai Izidor a *De differentiis rerum* c. művében 50 évtől számította a senectus, majd 77-től a senium-ot, az *Etymologiae*-ban azonban 50 évtől az aetas senioris-t számította, 70-évtől pedig a senectust. Voltak, akik fiatalabb korra tették a határt.⁴ Shulamit Shahar felhívja rá a figyelmet, hogy a senectus szó nem minden szerző számára jelentette ugyanazt. Shahar ráirányítja figyelmet a jogi jellegű forrásokra, melyek kedvezményt adtak életkori alapon pl. katonai szolgálat, önostorozás alól. Ezek a kedvezmények 60 v. 70 évtől voltak, tehát eszerint 60 és 70 év közöttől számított valaki a középkorban öregnek.⁵

¹ Kivonulás 20, 12. In: BIBLIA

* A tanulmányhoz való anyaggyűjtést a Jedlik Ányos Doktorjelölti Ösztöndíj kedvezményezettjeként kezdem. Köszönet Koszta László segítő támogatásáért. Köszönet Bubnó Hedvig, C. Tóth Norbert, Draskóczy István, Sebők Ferenc, Szabados György, Tóth Sándor László segítő hozzászólásaiért, könyvajánlásokért.

² WELTI 1987. 1–37; SHAHAR 2004; SHAHAR 2005; VAVRA 2008; HOLUB 1921–1922; CSUKOVITS 1992; CSUKOVITS 2009; SZABÓ 2011.

³ SHAHAR 2005, 71.

⁴ AUGUSTINUS, IZIDOR 83. 81.: *infantia* 7 éves korig; *pueritia* 14-ig; *adolescentia* 15-től 28-ig; *iuventus* 28-tól 49-ig; *senectus* 50-től 77-ig; *senium* halálíg. *Etymologiae* XI. 2.: *infantia* 7 éves korig; *pueritia* 14-ig; *adolescentia* 28-ig; *iuventus* 50-ig; *aetas senioris*, *id est gravitas* 50-től 70-ig; *senectus* halálíg. Lásd HOFMEISTER 289–291; WELTI 5–6; A Kr. u. 3. században élt Censorinus az életkorok elkülönítésének számos lehetőségét áttekinti. Lásd CENSORINUS 2005, 67–70.; HOFMEISTER 1926, 287–316.

⁵ SHAHAR 2004, 18. 25–27.; SHAHAR 2005, 71. 75.

A magyar krónikáshagyományban találunk példát a mondaszerűen magas életkorra. Attila király a Képes Krónika szerint 124, a Budai Krónika szerint 125 évet élt.⁶ Középkori uralkodóinkat áttekinthetjük, hogy viszonylag kevesen élhettek 50-nél több évet, még kevesebben éltek túl a 60-at. Zsigmond király kiemelkedett a sorból közel 70 évével.⁷

Idősek iránti tisztelet, szerepük a tanácsadásban

A fiatalok idősek iránti tisztelete fejeződik ki Hunor és Magor történetében. Miután a szarvast üldözve fölfedezik a csodaszép országot, visszatérnek az apjukhoz, és engedélyt kérnek tőle, hogy oda költözhesselek.⁸

A következő tiszteletre figyelmeztet az Intelmek, Szent István erkölcsstanító könyvecskéje. A 7. fejezet szerint a tanácsot olyanokból kell összeállítani „akik koruknál fogva tekintélyesebbek, különbek, bölcsőbbek, és mint vének teljesen feddhetetlenek.” A szöveg szembe állítja az időseket és fiatalokat. „... ne az ifjakkal és a kevésbé bölcséssel tanácskozz, ne tőlük kérj tanácsot, hanem azoktól az idős tanácsstagoktól (*senator*), akik koruknál és bölcsességükönél fogva alkalmasak erre a feladatra!” Az egyes életkorokhoz meglátása szerint különböző feladatok illenek: „... minden egyes személy gyakorolja abban magát, amely feladat összhangban van életkorával, vagyis az ifjak a fegyverekben, a tanácsstagok a tanácsadásban.” A szöveget továbbolvasva azonban olyan érzésünk támadhat, mintha a szerző meggondolta volna magát, mert így folytatja. „Mindazonáltal az ifjakat nem kell teljességgel kiűzni a tanácsokból, valahányszor azonban tanácsért hozzájuk fordulsz, és még ha okos lenne is a *javaslatuk*, akkor is mindig terjeszd az idősebbek elé, hogy minden cselekedetedet a bölcsesség mércéjével mérhesd.” A 8. fejezet is hangsúlyozza, hogy a fiaknak engedelmeskedniük kell az atyáknak.⁹ István törvényeiben a királyi tanácsot *senatus*-nak is nevezi.¹⁰ Ez összecseng az Intelmek 7. fejezetével, mi szerint inkább idősekből kell összeállítani a tanácsot. Az ifjak meggondolatlanágát egyébként a krónikakompozíció is megemlíti. Kálmán és Álmos 1097 körüli viszályáról ekként ír: „mindketten ifjak és hebehurgyák voltak”.¹¹

A szűkebb tanácstól különbözik az országgyűlés. Amikor Vak Béla felesége, Ilona „általános gyűlést” hívott össze Aradra 1131 körül, így szólította meg az egybegyűlteket:

⁶ ... vixit autem centum viginti quatuor annis... CHRONICA 24. cap. ... SHR I. 282. KÉPES KRÓNKA: 25.; CHRONICA HUNGARORUM 1473. cap. 24. 20. o. „Vixit autem centum & vigintiquinque annis.”

⁷ I. (Szt.) István: 969? 975? * 980? –1038; I. (Szent) László: *1040–1095; II. András: *1177k. v. korábban –1235; IV. Béla: *1206 –1270; I. Károly: *1288–1342; Zsigmond: *1368–1437; I. Lajos: *1326 –1382; II. Ulászló: *1456–1516; WERTNER 1892; KRISTÓ 2007.; KLANICZAY 2000. Táblázatok; SZÁNTÓ 2005; BERTÉNYI KRISTÓ 1999, 3–10; II. András születési idejéhez lásd SZABADOS 1999, 86.

⁸ CHRONICA 5. cap. SRH I. 251. KÉPES KRÓNKA 10.

⁹ INTELMEK, 38/39–40/41. Lübecki Arnold rosszallóan ábrázolja, amikor Bertold szász herceg az öregek tanácsát megvetve a fiatalokéra hallgatott. Goetz ezt a Chronica Sclavorumra hivatkozva. GOETZ 2008, 51.

¹⁰ SZILÁGYI 1940–1941, 162.

¹¹ „iuveneres et lascivi” CHRONICA 144. cap. KÉPES KRÓNKA 95.

„Összes híveink, nemeseink, öregek és ifjak, gazdagok és szegények, halljátok!”¹² A gyűlésen tehát fiatalok és öregek egyaránt ott lehetettek, ám – a megszólításból következőleg – mind nemesek voltak.

Van forrásunk egy korábbi nagygyűlésre is, amit I. Béla király hívott össze. Mérlegelendő, hogy a szövegben öregekről vagy előkelőkről van-e szó. A krónika szerint Béla elrendelte, hogy „... minden helyséből hívjanak meg két ékesszóló öreget a királyi tanácsba.” Bollók és Bellus Ibolya a *senior* kifejezést egyaránt öregnek fordították.¹³ Fölmerülhet bennünk a kétely, vajon a *senior* ebben az esetben szó szerint értendő-e, és idősebbet jelent, vagy „úr” jelentésben értendő. Mivel az Intelmekben is arról volt szó, hogy idősek vegyenek részt a tanácsban, ez amellel szól, hogy a Béla által tanácsba hívott seniorokon is öregeket értsünk. Ebben az esetben tehát nem az előkelő származás, hanem az életkor, a vele járó tapasztalat és az ékesszólás érdekmesítette a küldötteket arra, hogy a király gyűlésén megjelenjenek.

Kálmán király a velencei dózséhez írt levelében is *seniorokat* említi, akikkel egyetértésben szól, akik királyi tanácsában lehettek. Szilágyi Lóránd szerint itt „Szent István törvényeinek terminológiáját kell keresnünk.”¹⁴

Idősek mint tanúk

Az idős ember régi események tanújaként, tapasztalatok birtokosaként is megjelenik különböző szövegekben. VII. Gergely pápa Salamon királyhoz intézett levelében írja: „Amint ugyanis hazád véneitől tudhatod, Magyarországot, a Szent Római Egyház tulajdonát István király Szent Péternek hajdan minden joggal és hatalommal együtt felkínálta és alázatosan felajánlotta.”¹⁵ Akik gyermekként, fiatal felnőttként éltek Szent István uralmának vége felé, azok megélhették az 1074. évet. Kérdés, mikor ajánlhatta föl István Magyarországot Szent Péternek. Feltételezhetjük, hogy olyan eseményről van szó, mely István uralmának elején történt, amikor a pápától beleegyezést kaphatott a koronázásához. Akik ekkor már értelmük birtokában voltak, azok már a 80 felül lehettek 1074-ben. Gerics József azonban arra mutat rá, hogy a vénekre való hivatkozás bibliai fordulat. Mózes 5. könyvében, a második törvénykönyvben olvasható: „Kérdezd meg atyádat, majd elmondja, / Véneidet, ők majd elbeszélik!” (M. törvény 32, 7.) Amint arra Gerics rámutat, hasonló fordulatot már VIII. János pápa is használt 878-ban, a bolgár uralkodóhoz írt levelében. Gergely pápa tehát egy olyan bibliai fordulatot használt 1074-ben, ami a 9. században „már bevált”. Gerics értelmezése szerint tehát Gergely pápa levelében bibliai toposzról van szó, és „a vének tudomására való hivatkozásnak egyáltalán nem tulajdoníthatunk ősi tudomáson alapuló forrásértéket.”¹⁶

¹² CHRONICA 160. cap. „...fecit congregationem generalem...” „Omnes fideles, nobiles, senes et iuvenes, divites ac pauperes, audite.” SRH I. 447. KÉPES KRÓNIKA 104.; 125.

¹³ „... ut de singulis villis vocarentur duo seniores facundiam habentes ad regis consilium.” Chronica 95. cap. SRH I. 359.; KÉPES KRÓNIKA 65.; SZABÓ 2011, 27–28.

¹⁴ „... főembereimnek és véneimnek...” KÁLMÁN király 195; SZILÁGYI 167.

¹⁵ GERGELY pápa 44.

„... a maioribus patrię tuę cognoscere potes...” DHA 195.; Gerics Józsefnél is a „véneitől” fordítás szerepel, GERICS 1995, 23.

¹⁶ GERICS 1995, 25. Gerics idézi VIII. János levelét is: „Mózes szavaival kérlek, fiam, 'kérdézd meg atyádat s megmondja neked, véneidet, s jelentik neked', voltak-e valaha is a görögök ilyen vagy amolyan eretnkség nélkül.” MGH Epistolae Karolini Aev. Tom. V. Berlin, 1928. 59.

VIII. János a levelében a görögök eretnokségéről ír, mint köztudomású dologról, amiről az idősebbek adott esetben valóban beszélhettek. Feltételezhető, hogy Gergely pápa is azért hivatkozik a vénekre, mert köztudomású dologként tekint Szent István felajánlására.

A tanúskodás történetére és a tanúk életkorára fontos forrás Margit szentté avatási jegyzőkönyve 1276-ból. A tanúk jelentős része nem tudta, hány éves. Többen a tatárjáráshoz viszonyították életkorukat. Akadtak, akik meg tudták adni éveik számát. Van példa 80 éves szerzetesre,¹⁷ 60 körüli apácára is. Egy világi tanú, Irichbeli Miklós így vallott koráról: „Úgy gondolom, száz is megvagyok.”¹⁸ Párhuzamként említsünk meg egy németországi esetet, igaz, ez a késő középkorból való. 1428-29-ben folyt az 1287-ben meghalt Oberweseli (Bacharachi) Werner szentté avatási pere. (Végül nem avatták szentté.) A perben számos idős ember is vallomást tett. Ennek egyik oka a környék jó egészségi állapota lehetett, másik, hogy a régi ügy miatt szükség volt régi időre emlékező tanúkra. Köztük is volt egy magát 100 évesnek valló ember. Őtöle megkérdezték: mivel bizonyítja? A tanú emlékezett arra az időre, amikor települését még nem vette körül fal, és egy régebbi háborúra, amiben egy 85 éves másik tanúval együtt részt vett.¹⁹ Margit szentté avatási perében nem tettek föl efféle ellenőrző kérdést az idős tanúk életkoráról.

Az idősök emlékeit Thuróczy János is segítségül hívta.²⁰ Krónikájának Kis Károlyról szóló részét Laurentius de Monacis alapján készítette, de forrásul szolgált neki az is, amit – mint írja – „ifjú éveimben” „korban és megbízhatóságban egyaránt teljes férfiatól” halott a királyról: „... ifjú éveimben az említett királyról idős és szavahihető emberektől hallottam...”²¹ Adatközlőinek egyike Gut Ország Mihály nádor lehetett.²² Megemlíti, hogy Kis Károly koronázása után Budán „rettenetes felhő kerekedett, amilyenre az átélt idők folyamán egyetlen öregember sem emlékezett Magyarországon, ...”²³ Más helyen arról szól, hogy Cilcei Ulrik pusztításait „Szlavónia vénei még most is emlegetik, és mély sóhajok közt mesélik fiaiknak.”²⁴

A koronázással kapcsolatban jelennek meg idősök Kortaner Jánosné emlékiratában, amikor Erzsébet királyné kisfia, a gyermek V. László koronázására készül Székesfehérvárra. „Nagyságos úrnőm akkor elküldött a legöregebb polgárokért, megmutatta nekik a szent koronát, és úgy rendeztetett mindent, amint illik, és régóra

¹⁷ Szent Margit 41. fej. 202. „Körülbelül nyolcvanéves vagyok...” ; „Habeo circa octuaginta annos....” Monumenta Romana 286–287.

¹⁸ Szent Margit, 75. fej., 256.; „Credo, quod habebam centum annos.” Monumenta Romana 335. 1517-ben Szarka Ferenc állítólag százhusz éves volt: „Franciscus Sarka annorum centum et viginti...” A pannonthalmi 692; HOLUB 217.

¹⁹ KRÓTYL 2008, 113–115.

²⁰ THURÓCZY 186. fej., 211.

²¹ THURÓCZY 186. fejezet, 211. „meis iuvenilibus que in annis a viris etate pariter et fide plenis, ... rege de pretactor audivi” DE THUROCZ 189.

²² THURÓCZY 195. fej., 231; 385. 4. jegyz.

²³ THURÓCZY 193. fej., 227.; „...nimbus oriente de subsole terribilis, qualem exacta per seculum senes Hungarie meminere nulli...” DE THUROCZ 201.

²⁴ THURÓCZY 229. fej., 275.; Quid autem comes Cilie Vlricus regine avunculus diebus in eisdem in illius vindictam operatus sit, senes regni Scaonie memoratur usque modo, et illa gravibus non sine suspiriis ipsorum narrat filijs” DE THUROCZ 241.

szokásban van. Volt néhány polgár, akik emlékeztek, amikor Zsigmond császárt koronázták, akik akkor jelen voltak.”²⁵

1517-ben a pannonhalmi apátság egyik birtokának hovatartozásával kapcsolatban hallgattak meg tanúkat. Az egyik tanú, Szarka Ferenc állítólag százhusz éves volt: „Franciscus Sarka annorum centum et viginti...” A szomszédok szerint Csécsény (Chechen) Szent Márton monostoráé a birtok, a nyugati fele azonban néhány évig zálogban volt Koczor Györgynél. A tényállást idős emberek tanúsították – („homines senes et annosi iurati”), akik arra hivatkoztak, hogy öregjeiktől, őseiktől hallották („dicunt eciam hoc modo a maioribus eorum audivisse.”).²⁶

1345. márc. 8-án „koros” (annosus) nemes emberek arról tanúskodtak, hogy emlékeznek IV. Béla halálának napjára, ott voltak IV. László király seregében II. Ottokárral szemben is és a Hoold-mezőn is bizonyos Nogmyhal-i nemesek nagyapáival (avi) együtt. Tanúsították, hogy a Nogmyhal-i nemesek királyi honor adományban részesültek III. András király curia-jában.²⁷ IV. Béla 1270-ben halt meg, a Hoold-mezőn vívott csata pedig az 1278-as Hód-tavi csatának feleltethető meg, amelyet IV. László és Ottokár seregei vívtak. Az ütközetben résztvevő harcosok legalább tizenévesek lehettek. Ezek alapján az 1345-ben tanúskodó emberek 80 év körül lehettek.²⁸

A tanúskodásnak érdekes változatával találkozunk Várdai István bíborosnak rokonához írt levelében. A bíboros 1469-ben arra kérte Várdai Miklós özvegyét, hogy Bathor-ban és a közeli településeken idős asszonyoktól érdeklődjék meg az ő – Várdai István – születésének napját és óráját.²⁹ Mért éppen idős nőktől? Talán bábákra gondol, akik szülésnél segédkezhettek?

Az emlékező idős emberre példa Leibici Márton munkája. Márton szepességi német volt, aki Bécsben lett bencés apát. Párbeszédese szerkezetű művében az idős meséli az élményeit, a fiatal pedig kérdez.³⁰

Idősek a törvényekben

Vajon a törvény megkülönböztette-e a magas korú embert a fiatalabbtól? Kálmán idejéből az I. esztergomi zsinati határozat másképpen bünteti a pogány szokást követő *maior*-okat, mint az ugyanabban a bűnben vétkező *minor*-okat: aki a *maiores*-ból való, „negyven napig szigorúan vezekeljen, ha pedig” a *minores*-ből, „hét napon át verésekkel vezekeljen.” A *minorok* büntetése tehát rövidebb, de súlyosabb. Az *maior*-oké hosszabb, de enyhébb.³¹ Van olyan fordítás, amely a *maior*-t idősebbnek, a *minor*-t fiatalabbnak fordítja. Szent István törvényében is megtaláljuk a *maiorok* és *minorok* megkülönböztetését, két különböző ponton: amikor előírja, hogy vasárnap templomba

²⁵ KOTTANERNÉ74.

²⁶ A pannonhalmi 691–692.; HOLUB 217.

²⁷ AOKLT. 1345, Nr. 151. 120–121. o.; Lásd még CSUKOVITS 2009.

²⁸ Lásd még CSUKOVITS 2009.

²⁹ „Preterea rogamus diligentissime, quatenus ante omnia de die nativitatis nostre et hora tam in Bathor, quam eciam in aliis locis visinis a vetulis et senibus mulieribus diligenter inquiratis et certitudinem meram rexciatis et nobis inde plenam informationem et indubitatum dirigatus, secus rogamus iterum non faciatis.” Z. XI. 3.; HOLUB 218.; CSUKOVITS 1992, 165.

³⁰ LEIBICI, 533–611.

³¹ Esztergomi zsinat 220. „... de maioribus est, XL dies districte peniteat, si autem de minoribus, VII. dies cum plagis.” ZÁVODSZKY 198.

kell menni, így fogalmaz: „vasárnap valamennyien, nagyok és kicsik, férfiak és asszonyok, templomba menjenek, kivéve azokat, akik a tüzet őrzik.” Itt a *maiores ac minores* kifejezés szerepel. Kristó Gyula szerint a szöveg itt idősekre, fiatalokra, idősebbekre, fiatalabbakra vonatkozik.³² Egy további törvénycikk azokról rendelkezik, akik a templomban, mise közben morognak. Ott a *minores* együtt szerepel a *vulgares*-szal, tehát a népből valókkal, így itt Kristó Gyula szerint a *maiores* és *minores* társadalmi különbségre vonatkozhat.³³ Elképzelhető, hogy a Kálmán kori zsinati határozat sem életkor, hanem társadalmi állás szerint büntette a pogány szokások követőit. Az I. esztergomi zsinat egyik határozata kifejezetten a seniorokat érinti: Ha valaki gyónás nélkül hal meg, és nincsenek rokonai, a „falusi bíró a falu két” *senior*-jával együtt vezekeljen negyven napig.³⁴

Holub József jogtörténeti áttekintése néhány olyan esetre mutat rá, amikor idős korra való tekintettel könnyítést kapott valaki. Werbőczy István Tripartituma megengedte, hogy 60 éven felüliek mentesüljenek a gyámi feladat alól.³⁵ Holub szerint egyedileg döntötték el, hogy egy perben kaphat-e kedvezményt az idős ember: A Váradi Regestrum szerint Fon faluba való Yrgolin bűbájossággal (de veneficio) vádolt meg egy falujabeli asszonyt, Cheka özvegyét. Az ügyet tárgyaló ispán Váradra küldte tüzesvas-próbára. Idős kora miatt azonban úgy tűnt, hogy nem tudja vinni a vasat. A bíró ezért úgy rendelkezett, hogy a vasat az asszony fia vigye. A híradás szerint a fiú igazolva lett, tehát sikerült tisztázni az ügyüket.³⁶ 1480-ban Mátyás király rendelkezett úgy, hogy az özvegy Várdai Miklósnét öregsége miatta ne idézzék perbe, helyette a fiat idézzék.³⁷

Jövőbe látó

Lássunk további példákat az idős kor tiszteletben tartására elbeszélő források alapján! Az idős ember jövőbe látóként jelenik meg Laurentius de Monacis munkájában: a Kis Károlyt eltető embereket tiszteletre méltó öreg – *senior* – figyelmezteti a jövőendő pusztító vizzályra.³⁸ Thuróczy János, aki Laurentius de Monacis műve alapján dolgozott, az öreg intő szavait nem vette át a saját művébe.

³² „omnes concurrant die dominica ad ecclesiam, maiores ac minores, viri ac mulieres, exceptis qui ignes custodirunt.” Szent István első dekrétuma, 9. cap. ZÁVODSZKY 144.; István törvénye. In: ÁKÍF 53. 142. jegyz.

³³ Szent István első dekrétuma, 19. cap. ZÁVODSZKY 147.; István törvénye, In: ÁKÍF 60. 168. jegyz.

³⁴ Esztergomi zsinat 221. o. „...villicus cum duobus senioribus ville idem iudicium subeat.” ZÁVODSZKY 199.

³⁵ „Item, propter senium, quando videlicet sunt ultra sexaginta annos.” WERBŐCZY I. 22. 7. § (206/207. o); HOLUB 63.

³⁶ „Sed cum illa prae nimia senectute ferrum non posse portare videretur; idem iudex dispensans cum ea, filium suum, Modam nomine, portare ferrum pro matre sua praecepit, qui, portato ferro, iustificatus est.” Váradi Regestrum Nr. 215 (2.) 233. o; HOLUB 63. 2. jegyz.

³⁷ „ipsa ex annositate longem seu senio contraxit, non posse iam curis causarum attendere...” Z. XI. k. 281. 1. V. ö. még 1428. u. o. VIII. k. 355. Hivatkozza: HOLUB 63. 2. jegyz. Holub javasolja még Zsigmond király 1428-as oklevelét: Zsigmond azt rendelte el, hogy Töttös László özvegye helyett fiait idézzék perbe, de itt nincs említés az öregségről. Z. VIII. 355–356.

³⁸ „Sic ait a vulgo senior venerandus abhorrens” „... audax / Magnanimusque senex...” MONACI 331. MONACI / MÁRKI 145–146.

„Puer senex”

Az időskor megítélésénél figyelemre méltó a „puer senex” fordulat. Ilyenkor fiatal emberek, gyermekek jó tulajdonságát, bölcsességét az öregekhez hasonlítja a szerző. Mindez az időskor pozitív megítélésére példa.³⁹ Magyar vonatkozású művek közül itt ismét megemlíthetjük Laurentius de Monacis Kis Károlyról szóló munkáját. A velencei szerző Mária királynénak írja az ajánlást, és az ifjú királynét így dicséri: „... egy aggnak győzhetetlen lelkével viselted a kedvezőtlen és ellenséges sors keserűségét.”⁴⁰ A fiatalon trónra kerülő Mátyásra is találunk hasonló fordulatot. Andreas Pannonius, karthauzi szerzetes így méltatta Mátyást 1467-ben: „akkora érettséget tanúsítottál a kormányzásban, mint egy bölcs aggastyán...”⁴¹

Legendabeli fordulatok

A legendairodalomból érdemes megemlíteni azt a magyar nyelvű szöveget, amit a Karthauzi Névtelen jegyzett le 1525-1527 körül a Paradicsomban járt ifjúról. A királyfinak egy „szép, tisztölendő személyű vén ember” jelent meg. Ki lehet az öreg? „... mert úgy vala, kit ha mondanak, hogy ennen Krisztus lett légyen, avagy angyal, mind meglehetött.”⁴² Az ifjú az csodálatos látogató útmutatását követve bejut a Paradicsomba, de visszakívánczik a földre. Odahaza tapasztalja, hogy háromszáz év pergett már le, mióta ő a túlvilágon rövid időt töltött. Mikor elterjed a híre, hogy a királyfi visszatért, az egybegyűlteknak mesélni kezdi boldog élményeit. Lakomát rendeznek, ahol megízleli a földi táplálékot. „Kóstolván kedég kezde az ifjúság meghervadni, és megőszülni, vénülni és betegségben esék.” Már csak arra van ideje, hogy szentségeket felvegye, majd békében meghal.⁴³ A történet példázza a földi élet végességét, de ott van benne az örök élet vigasztaló reménye, és az idő viszonylagosságáról való gondolkodás.⁴⁴

Időssel szembeni erőszak

Az idősekkel szemben nem csak a tisztelet hangjával találkozunk. Találunk példát az öreg uralkodó megölésére, vagy ennek kísérletére is. A Képes Krónika szerint Árpád „... apját, Álmost egyébként megölték Erdélyországban, nem vonulhatott be ugyanis Pannóniába.”⁴⁵ Érezhető a párhuzam Álmos története és a bibliai Mózes között, valószínű azonban, hogy Álmos rituális gyilkosság áldozata lett az új haza küszöbén. Figyelemre méltó, hogy Anonymus művében nem esik szó Álmos megöléséről. Nála arról olvasunk, hogy „Álmos vezér tanácsot tartván és övéit mind megesketvén, még

³⁹ WELTI 16; Lásd CURTIUS 1978.⁹ 108–112. Idős nő és fiatal nő kettősségéről uő: 112–115.

⁴⁰ „... sinistrae, & indignae sortis acerbitatem senili, & invicto animo tolerasse...” MONACIS 324; MONACIS / MÁRKI 134; SÜTTŐ 2003, 28.

⁴¹ ANDREAS PANNONIUS i. m. 377. ; „...commissamque tibi rem publicam immaturo superante annos industria tanta maturitate tamquam senili consilio rexi...” Andrae Pannonii Libellus... 7.

⁴² NÉMA BARÁT... 402–424. 403. 404. ÉRDY CODEX 263.

⁴³ NÉMA BARÁT ... 402–424. 423. ÉRDY CODEX 274.

⁴⁴ Shahar is említ elbeszéléseket az öregkor elkerüléséről (Avalon), ifjúság forrásáról (John Mandeville 14. századi útleírása) stb. SHAHAR 2004, 8.

⁴⁵ KÉPES KRÓNIKA: 28. cap. 27. o. Lásd 213. jegyzet.

életében vezérré és parancsolóvá tette fiát, Árpádot.”⁴⁶ Álmos Anonymus gesztájából tehát csöndesebben távozik, mint a krónikakompozícióból.⁴⁷

A beteg uralkodó meggyilkolásának kísérlete jelenik meg Szent István kisebbik legendájában is.⁴⁸ Figyelemre méltó, hogy a legenda ír ugyan István beteg voltáról, de sem a legendák, sem a krónika nem szól arról, hogy öreg lett volna halála idején.

A krónika szerint András király is öreg volt, mikor a fivérét, Béla herceget ellene hangolta a környezete: „... az idő addig alkalmas a királyság megszerzésére, amíg Salamon gyermek, és az apja megtört öregember és beteges.”⁴⁹ Gerics szerint, ahogy várható volt a gyermek Salamon felnövekedése, úgy arra is számítani lehetett, hogy András meggyógyul. Jobban is lett, hiszen Bélával szembeni csatában már volt olyan állapotban, hogy lóra ülhetett.⁵⁰ Hajlok rá, hogy elfogadjam Kósa Csaba elképzelését, aki szerint Andrást a Bélával szembeni viszály idején súlyos betegsége ellenére segíthették lóra. Állapota miatt zuhanhatott le.⁵¹ Éveit tekintve András talán nem volt öreg, környezete azonban annak láthatta. Béla azért igyekezhetett a trón megszerzésével, mert András öregeedésével együtt fia, Salamon életerős korba kerülhetett, apja halála után megszilárdulhatott volna az uralma, csökkentve ezzel Béla esélyeit.

Laurentius de Monacis művének elején, amikor a dicsőség múlandóságáról értekezik hátrányos megkülönböztetést olvasunk az öregkorral szemben: „És ki parancsolgatni szokott volt ifjan, a vénség / Napjaiban hódolni tanul ...”⁵²

Idősekről való gondoskodás

A gondoskodásra szoruló emberek között bizonyára nem kevesen lehettek az idősek. Egyes forrásokban idősek otthonáról találunk említést. Ide illő tartozó magyar vonatkozású forrás Rhégion (Reggio di Calabria) metropolis brebionja, vagyis a metropolis fennhatósága alá tartozó intézmények javairól való nyilvántartás, amit Olajos Teréz említ meg egy tanulmányában. A nyilvántartás felsorolja a Negyven Szentekről elnevezett öregek otthonának földjeit. Az egyik parcellát ekként jellemzi: „Ungros birtoka, amely szőlőt foglal magába és mintegy két modios nagyságú földet.” Az

⁴⁶ ANONYMUS, 13. cap.

⁴⁷ Moser tanulmányában az idősek megöléséről való meséket vizsgálja vitatkozva Fritz Paudler 1937-ben megjelent művével. Moser rámutat arra, hogy Paudler szerint Európában és Ázsiában is elterjedt volt az idősek megölése, nemcsak rendkívüli esetekben, hanem intézményesen. Moser tagadja, hogy az idősek megölése valóban intézményes szokás lett volna. MOSER 2008. 203–218; Rituális uralkodógyilkosságokról lásd pl. RÓHEIM 1917, 58–99.

⁴⁸ Szent István király kis legendája, 16.

⁴⁹ „... tempus oportum esset regnum acquirere, dum Salamon puerulus esset et pater eius senio confectus ac valitudinarius.” Chronica 92. cap. SRH I. 353.

⁵⁰ GERICS 1966, 23–24. Pauler I. köt. 106. 1. idézi GERICS 1966, 23. Gerics ezen a helyen nem is javasolja az öreg szó használatát. Az idézett helyet így adná vissza: „beteg és súlyos aggodalomtól megtört”. GERICS 1966, 23.; Hogy András leesik a lóról a csatában, és megtiporják, arról az Altaichi évkönyv (1060. év) és Hersfeldi Lampert évkönyve (1061. év) tudósít. ALTAICHI ÉVKÖNYVEK 78. HERSFELDI LAMPERT 103.

⁵¹ Így képzeli az esetet KÓSA 1987, 66.

⁵² MONACI /MÁRKI 137. o., 23. 24. sorok.

említett Ungros hadifogoly leszármazottja lehetett, de lehetett olyan harcos is – vagy annak leszármazottja – aki bizánci szolgálatban kerülhetett Itáliába.⁵³

Szentekről szóló forrásokban is találunk példát idősek támogatására. Szent László lányáról, Piroskáról – akit Bizáncban Eirénének hívtak – tudjuk, hogy megalapította a Pantokrátor-monostort, melyhez aggok háza is tartozott.⁵⁴

IV. Béla lányának, Margitnak szentté avatási jegyzőkönyvéből is van rá adat, hogy a szent királylány idősebb embert ápolt. Alincha úrnő állította vallomásaiban egy Erzsébet nevű nővéréről, hogy „nagyon öreg volt – ma már nem is él –,” majd elbeszélte, milyen betegségben szenvedett az idősebb nővér, és hogyan ápolta őt Margit.⁵⁵ A Margit által ápolt betegek között bizonyára többen is voltak öregek, ám a vallomások nem említik meg az életkorukat.⁵⁶

Szent Erzsébet tettei között is találunk öregekre vonatkozó adatot. Erzsébet életéről fontos forrás a szolgálólányainak vallomása alapján készült életrajz. Ebben olvasható, hogy Erzsébet gyakran segített egy beteg öregasszonynak, gyógyszert is küldött neki. Amikor egy szűk utcán szembe jöttek egymással, az öregasszony a sárba lökte Erzsébetet.⁵⁷ Ugyancsak ebben a forrásban olvashatjuk, hogy egy szegény öregasszonyt a gyónás elvégzésére intett. Az asszony azonban vonakodott, mire Erzsébet „megvesszőzte, mivel az álmosan feküdt és a gyónásra lustán nem törődött a felszólítással...” Így kényszerítette rá a gyónásra.⁵⁸ Az idősebb asszonyok tehát nem éppen pozitív formában tűnnek föl Erzsébet életrajzában. Párhuzamként érdemes megemlíteni egy képekkel illusztrált 14. századi allegorikus szöveget, mely *Az élet zarándokútja* (*Le Pèlerinage de la vie humaine*) címet viseli. Ebben a jó tulajdonságokat fiatal nőalakok jelképezik, a gyarlóságokat pedig előnytelen külsejű idősebb nők. A rossz tulajdonságok közt a harag és a lustaság is szerepel.⁵⁹ Időskori rossz tulajdonságokat más moralizáló szövegek is megemlítenek, de rámutatnak az idősebb kor lehetőségeire, jó tulajdonságaira is.⁶⁰

⁵³ OLAJOS 1987-1988, 24–26.

⁵⁴ Eirene élete, 116.; MORAVCSIK 2003, 73.

⁵⁵ „Soror Elisabeth, que erat multum veterana, que mortua est, ...” MONUMENTA ROMANA 273. o.; SZENT MARGIT 36. fej. 185–186.

⁵⁶ Talán szükségét szenvedő idősebb emberre enged következtetni a következő vallomás Margit szentté avatási jegyzőkönyvéből: Math nevű szabad nő nem tudta, hogy hány éves, arra a kérdésre, hogy gazdag-e vagy szegény, így válaszolt: „Nagyon is szegény vagyok, mert nincsen fi-am.” Árpád-házi Szent Margit, 57. fej. 227; Lehetséges, hogy nem anyagi értelemben vette a szegénység fogalmát, de az sem zárható ki, hogy a vallomástevő idősebb, kevésbé munkaképes ember volt, aki rászorult volna egy fiú támogatására. Shahar rámutat arra, hogy akik napszámból, heti fizetésből éltek, nem voltak gildé tagjai, nem volt félretett vagyonuk, azoknak élethosszig kellett dolgozniuk. Egy 1411-ben, Csehországban készült Biblia-illusztráción idősebb munkásokat látunk. Parasztoknak is sokáig kellett dolgozniuk. 15. századi üvegképen Ádámot idősebb emberként látjuk megjelenítve, amint földmunkát végez SHAHAR 2005, 106–108.

⁵⁷ A NÉGY SZOLGÁLÓ 161.

⁵⁸ A NÉGY SZOLGÁLÓ 174.

⁵⁹ SHAHAR 2005, 87.

⁶⁰ Római Aegidius (ca. 1247–1316), Sienai Bernhardin (15. sz.), Beauvais-i Vince; Lásd SHAHAR 2005, 87–88.

Idősek önértékelése

Hogyan gondolkodtak az idősek saját szerepükről? Szent István kis legendájában István apjáról olvassuk, hogy halála közeledtét érezve feleséget szerzett a fiának.⁶¹

Találunk arra is példát, ahol az idős uralkodó a visszavonulását tervezi. A krónikakompozíció szerint „Szent István király azon gondolkodott, majd szilárdan elhatározta, hogy az evilági dicsőség minden pompáját félredobva, s a múlandó királyság koronáját letéve csakis az Isten szolgálatának szenteli magát, és a külső gondoktól megszabadulva, nyugodalmas békében elmélkedő életet él...” a koronát pedig fiának adja át.⁶² Beda Venerabilis munkájából több olyan angol uralkodóról is tudunk, akik lemondván a trónról szerzetesek lettek vagy zarándoklatra indultak. Borisz, bolgár uralkodó ugyancsak kolostorba vonult.⁶³ Ezt szem előtt tartva nem elképzelhetetlen, hogy Szent István is tervezte a visszavonulását. Ez az önkép nem feltétlenül negatív. Az idős ember adott esetben reálisan mérhette föl, hogy idős korában az imádságra és elmélkedésre alkalmas leginkább.

Hatrvik püspök, Szent legendájának készítője a feledékenységre panaszkodott.⁶⁴ Az előrelátást példázza a következő eset: 1345-ben egy Miklós nevű öreg nemes birokokat bízott Jakab nevű rokonára 10 évre. Jakab köteles volt gondoskodni az öreg nemesről és annak gyermekeiről.⁶⁵ Hasonló eltartási szerződések, végrendeletek tovább bővíthetik ismereteinket arról, miként készültek az öregkorra az idősödő emberek. Szomorúbb önértékelésre is van példánk: Vitéz Jánoson politikai bukása után Bonfini szerint erőt vett az életundor.⁶⁶

*

Az időskorra vonatkozó szempontok és példák nyilván tovább bővíthetők. Olvashattunk arról, milyen szerepek jutottak az időseknek, láthattunk példát segítségükre és ellenük irányuló támadó hozzáállásra is, valamint arról is, miként értékelték saját lehetőségeiket. A fenti áttekintés remélhetőleg segíthet jobban megérteni a középkor magyar időskor-felfogást, a témáról való gondolkodás pedig talán hozzájárulhat magának az idős kornak jobb megértéséhez: azok számára is, amik benne vannak, és azoknak is, akik előtte állnak.

⁶¹ Szent István király kis legendája, 12.; LEGENDA MINOR, SRH II. 394.

⁶² CHRONICA 69. cap. SRH I. 318–319. KÉPES KRÓNKA, 44–45.

⁶³ Wessex királya, Caedwalla (685–688); Ina (688–726) 37 évig uralkodott; visszavonult. Sebbi, Essex királya; Ethelred, Mercia királya 704-be visszavonult; Coenred, Mercia királya. Lásd KLANICZAY 2000, 82–83. 95.; BEDA V. 7; IV. 11; V. 24; V. 19.

⁶⁴ Hartvik 27.; „Priscianus auctor artis grammaticae, medullitus mihi notus olim, longe digressus, faciem suam quasi caligine quadam circumfluam mihi decrepito iam facit obscurissima.” SRH II. 400.

⁶⁵ AOKLT, 1345. 2013, 344.

⁶⁶ BONFINI, 4. tized, 3. könyv, 783.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- A NÉGY SZOLGÁLÓ** A négy szolgáló vallomása In: *Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébetéről*. Szerk. J. Horváth Tamás, Szabó Irén. Budapest, 2001.
- A PANNONHALMI** *A pannonhalmi főapátság története*. 3. kötet. Szerkesztették és részben írták Sörös Pongrácz, Rezner Tibold. Budapest, 1905.
- ALTAICHI ÉVKÖNYVEK** Altaichi évkönyvek. Ford. bev. jegyz. Makk Ferenc. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk. Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006.
- ÁKÍF** *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gyula, Makk Ferenc. Szeged, 1999.
- ANDRAE PANNONII LIBELLUS** Andrae Pannonii Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus. In: *Két magyarországi egyházi író a XVI. századból*. Közzéteszik Fraknói Vilmos, Ábel Jenő. Budapest, 1886.
- ANDREAS PANNONIUS** Andreas Pannonius: Könyvecske az erényekről. Ford. Boronkai Iván. In: *A magyar középkor irodalma*, Szerk. V. Kovács Sándor, Budapest, 1984. 371–529.
- ANONYMUS** *Anonymus: Gesta Hungarorum*. Ford. Pais Dezső. Budapest, 1975.
- AOKLT** Anjou-kori oklevéltár. *Documenta res Hungaricus tempore regum Andegavensium illustrantia*. 1345 (XXIX.) Szerk. Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2013.
- BEDA** *Beda Venerabilis, A history of English Church and People*. Translated and with an Introduction by Leo Sherley-Price revised by R. E. Latham, 1979.
- BERTÉNYI** Bertényi Iván, Diószegi István, Horváth Jenő, Kalmár János, Szabó Péter: *Királyok könyve*, 2008.
- BIBLIA** *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat. Budapest, 1976.
- BONFINI** Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
- CENSORINUS** *Censorinus: A születésnap*, XIV. 1. Ford., kísérő tanulmányokat és a kommentárokat írta Forisek Péter. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005.

CHRONICA
HUNGARORUM

Chronica Hungarorum finita bude anno Domini MCCCCLXXIII in uigilia penthacostes per Andream Hess. Ford. Horváth János. Budapest, 1973.

CHRONICA

Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV. Szerk. Domanovszky Sándor. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Szerk. Emericus Szentpéteri, Budapest (SRH I.), 1937. (SRH II.) 1938. (Bp. 1999).

DE THUROCZ

Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Szerk. Elisabeth Galántai, Julius Kristó. Budapest, 1985.

DHA

Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. 1000–1131. Szerk. Georgius Györffy. Budapestini, 1992.

EIRENE

Eirene élete – Vita Irinae. In: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Szerk. Moravcsik Gyula. Budapest, 1988.

ÉRDY

Érdy codex II. fele. Nyelvemléktár V. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1876.

ESZTERGOMI ZSINAT

Az ún. első esztergomi zsinat határozatai. Ford. bev. jegyz. Nótári Tamás In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk. Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006.

GERGELY PÁPA

VII. Gergely pápa levele Salamon királyhoz (1074. október 28.). Ford. Thoroczkay Gábor. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk. Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006.

HARTVIK

Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta. Szerk. Bartoniek Emma. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Szerk. Emericus Szentpéteri. Budapest, (SRH I.) 1937. (SRH II.) 1938. (Bp. 1999).

HERSFELDI LAMPERT

Hersfeldi Lampert: Évkönyvek. Ford. bev. jegyz. Thoroczkay Gábor. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk. Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006.

INTELMEK

Sancti Stephani regis primi Hungariae: Libellus de institutione Morum. = *Szent István. Intelmek I*. A szöveget gondozta és fordította Havas László. Debrecen, 2004.

ISTVÁN TÖRVÉNYE

István törvénye. Ford., bev. jegyz. Kristó Gyula. In: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gyula, Makk Ferenc. Szeged, 1999.

IZIDOR

Differentiarum, sive de proprietate sermonum libri duo. De differentiis rerum, cap. 19. In: *Patrologia Latina*. Szerk. J. P. Migne. Paris, 1815-1875.

- KÁLMÁN KIRÁLY Kálmán király levele Michiel Vitale velencei dózséhez a magyar–velencei barátsági szerződésről (1097-1098). Ford. bev. jegyz. Makk Ferenc, In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk. Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006.
- KÉPES KRÓNIKA *Képes Krónika*, ford. Bellus Ibolya, tanulmányok Dercsényi Dezső, Kristó Gyula, Cspodiné Gárdonyi Klára, jegyz. Kristó Gyula. Budapest, 1986.
- KOTTANERNÉ Kottaner Jánosné emlékirata. Ford. Mollay Károly. In: *A Korona kilenc százada*. Történelmi források a magyar koronáról. Szerk. Katona Tamás, szakmai szempontból átnézte: Györffy György. Budapest, 1979. 57–85.
- LEGENDA MINOR Legenda S. Stephani regis. Legenda minor. Szerk. Bartoniek Emma. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Szerk. Emericus Szentpéteri, Budapest (SRH I.) 1937. (SRH II.) 1938. (Bp. 1999).
- LEIBICI Leibici Márton: Senatorium. Dialógus az elmúlt időkről, Ford. Honffy Pál, In: *A magyar középkor irodalma*, Szerk. V. Kovács Sándor. Budapest, 1984.
- MONACI / MARKI *Monaci Lőrinc krónikája Kis Károlyról*. Ford. Márki Sándor. Budapest, 1910.
- MONACIS Laurentii de Monacis veneti carmen, seu historia de Carolo II, cognomento Parvo Rege Hungariae. In: *Ad Ludovicum Antonium Muratori Rerum Italicarum Scriptorum Tomum VIII. Appendix*. Venetis, 1758.
- MONUMENTA ROMANA *A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Veszprimiensis*. Tomus I. 1103–1276. ed. a Collegio Historicorum Hungarorum Romano. Budapest, 1896.
- MOSER 2008 Moser, Dietz-Rüdiger: Die Märchen von der Altentötung und das Altwerden im Märchen nach Beispielen in Volkserzählungen des späten Mittelalters. In: *Alterskulturen des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Szerk. Elizabeth Vavra. Wien, 2008.
- NEMA BARAT *A Néma Barát megszólal*. Válogatás a karthauzi Névtelen beszédeiből. Válogatta, a szöveget gondozta, sajtó alá rendezte, utószót, jegyzeteket írta Madas Edit. Budapest, 1985.
- SZENT MARGIT *Árpád-bázi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere*. Ford. Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna. jegyzeteket írta Bellus Ibolya. Budapest, 1999.
- THURÓCZY *Thuróczy János: A magyarok krónikája*. Ford. Bellus Ibolya. Kristó Gyula. Budapest, 2001.

SZENT ISTVÁN KIRÁLY
KIS LEGENDÁJA

Szent István király kis legendája. Ford. Kurcz Ágnes. In: *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I.* Szerk. Érszegi Géza. Budapest, 1999

VÁRADI REGESTRUM

Regestrum Varadiense ex aminum ferri candentis. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Szerk. Karácsonyi János, Borovszky Samu. Budapest, 1903.

WERBÓCZY

Werbőczy István Hármaskönyve. Fordították, bevezetésekkel és utalásokkal ellátták: Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen. Jegyz.: Márkus Dezső. Budapest, 1897.

Z.

A Zichy és Vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. XI. Szerk. Kammerer Ernő–Dőry Ferenc. Budapest, 1915.

ZÁVODSZKY

Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* (Függelék: A törvények szövege). Budapest, 1904. (2002)

SZAKIRODALOM

CURTIVS 1978

Curtius, Ernst Robert: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter.* Bern, München 1978

CSUKOVITS 1992

Csukovits Enikő: Órahasználat a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 34 (1992) 153–172.

GERICS 1966

Gerics József: A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. *Történelmi Szemle*, 9 (1966) 1–24. 23–24

GERICS 1995

Gerics József: Magyarország és Bulgária Szent Péternek való felajánlásáról. In: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Szerk. Gerics József. Budapest, 1995.

GOETZ 2008

Goetz, Hans-Werner: Alt sein und alt werden in der Vorstellungswelt des frühen und hohen Mittelalters. In: *Alterskulturen des Mittelalters und der frühen Neuzeit.* Szerk. Elizabeth Vavra. Wien, 2008.

HOFMEISTER 1926

Hofmeister, Adolf: Puer, iuvenis, senex. Zum Verständniss der mittelalterlichen Altersbezeichnungen. Papsttum und Kaisertum. Forschung zur politischen Geschichte und Geisteskultur des Mittelalters. In: *Paul Kebr zum 65 Geburtstag dargebracht.* Szerk. Albert Brackmann. München, 1926.

HOLUB 1921-1922

Holub József: Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek” I-II. *Századok* 55-56. (1921-1922) 32–76. 212–304.

KLANICZAY 2000

Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban.* Budapest, 2000.

- KÓSA 1987 Kósa Csaba: *Veres mezőben zöld oroszlán*. Budapest, 1987.
- KRISTÓ 1999 Kristó Gyula: Szent István születésének ideje. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 90 (1999) 3–10.
- KRISTÓ 2007 Kristó Gyula: *Magyarország története 895 –1301*. Budapest, 2007.
- KRÖTZL 2008 Krötzl, Christian: Sexaginta vel circa. Zur wahrnehmung von Alter in hagiographischen Quellen des Spätmittelalters. In: *Alterskulturen des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Szerk. Elizabeth Vavra. Wien, 2008.
- MORAVCSIK 2003 Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 2003.
- OLAJOS 1987-1988 Olajos Teréz: Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez. *Antik Tanulmányok* 33 (1987-1988/1) 24–26.
- RÓHEIM 1917 Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. *Ethnographia* 28 (1917) 58–99.
- SHAHAR 2004 Shahar, Shulamith: *Growing Old in the Middle Ages*. London–New York, 2004.
- SHAHAR 2005 Shahar, Shulamith: Mittelalter und Renaissance. Ein Sozialer Netz entsteht. In: *Das Alter. Eine Kulturgeschichte*. Szerk. Pat Thane. Ford. Dirk Oetzmann, Horst M. Langer Darmstadt, 2005.
- SÜTTŐ 2003 Süttő Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya I*. Szeged, 2003.
- SZABADOS 1999 Szabados György: Imre és András. *Századok* 133 (1999) 85–111.
- SZABÓ 2011 Szabó Péter: *Élet- és időszemlélet a kora újkor Magyarországon. Városok és udvarok világa*. Budapest, 2011.
- SZÁNTÓ 2005 Szántó Richárd: *Európai dinasztiák*. Szeged, 2005.
- SZILÁGYI 1940-1941 Szilágyi Lóránd: A királyi tanács első évszázada. *Levéltári Közlemények* 18-19 (1940-1941).
- VAVRA 2008 *Alterskulturen des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Szerk. Elizabeth Vavra. Wien, 2008.
- WELTI 1987 Welti, Manfred: Das Altern im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 37 (1987) 1–37.
- WERTNER 1892 Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek, 1892.

WEBES FORRÁSOK

AUGUSTINUS

De diversis quaestionibus, 58, 2. In: *S. Aurelii Augustini Opera Omnia*.

http://www.augustinus.it/latino/ottantatre_questioni/index2.htm (2015. augusztus 15., 14:52:33)

Abstract

„... damit du lange lebst in dem Land ... „ (Exod. 20:12.)

Aspekte zur Wahrnehmung des Alters in der frühen ungarischen Geschichtsschreibung

Meine Studie stützt sich hauptsächlich auf die erzählenden Quellen mit ungarischer Beziehungen. Ich suche die Antwort auf die folgende Fragen: Wie wurde das Alter beurteilt? Wie wurde es mit dem Jugend vergleicht? Welche Rollen konnten die Alten im Leben spielen? Wie haben die Alten die körperlichen und geistlichen Änderungen wahrgenommen, die in ihrem Leben eingetroffen sind?

Nach dem *Libellus de institutione Morum* soll sich der König mit den Alten beratschlagen. Nach der Bilderchronik hat Bela I. zwei *seniores* aus jedem Dorf in den Rat eingeladen. Als Zeugen spielten die Alten auch eine wichtige Rolle. 1345 kamen bejahrte Edelleute als Zeugen, die 1278 in der Schlacht bei Dürnkrut anwesend waren. Der Chronist Johannes von Thurocz hat sich auch auf die Erinnerungen der Alten berufen. Bei der Krönung spielten die Alten auch eine Rolle. Nach den Erinnerungen von Frau Kottaner hat die Königin Elisabeth vor der Krönung ihres Sohnes Ladislaus V. den ältesten Bürgern von Stuhlweißenburg die Heilige Krone gezeigt. Einige von ihnen waren schon an der Krönung von Sigmund anwesend. In dem dialogischen Werk von Martin von Leibic erzählt der Alte seine Erlebnissen, und der Junge stellt ihm Fragen. Der Anonyme Kartäuser erzählt eine Legende, wo ein Greis dem jungen Königssohn den Weg ins Paradies gezeigt hat. Im *Tripartitum* von Werbőczy lesen wir darüber, dass die über sechzig sind, die Aufgabe des Vormundes nicht übernehmen müssen.

In den Hagiographischen Werken lesen wir einige Beispielen darüber, dass die Heiligen auch den Alten geholfen haben. Piroška/Eirene, Tochter des Hl. Ladislaus ließ in Konstantinopel neben dem Monasterium des Hl. Erlösers auch ein Altenheim gründen. Die Hl. Margaretha pflegte auch eine alte Nonne, die Hl. Elisabeth hat auch einer alten Frau geholfen.

In anderen Texten lesen wir über die Aggressivität gegen die Alten. Der Fürst Álmos wurde nach der Bilderchronik in Transsilvanien getötet. Gegen König St. Stephan wurde auch ein Attentat geplant. König Andreas I. war nach der Bilderchronik schon alt, als seinen Bruder, Fürst Béla von seinem Ratgebern gegen ihn agitiert wurde. Wie haben die Alten ihr Alter wahrgenommen? Nach der Bilderchronik hat der Hl. König Stephan seine Abdankung geplant, und wollte ein kontemplatives Leben führen. Bischof Hatrvik, der über König Stephan eine Legende schrieb, klagte sich auf seine Vergesslichkeit in seinem Alter. Nach Bonfini hat der Erzbischof Johannes Vitéz nach seinem politischen Misserfolg den Lebenskel gefühlt.

Diese Überblickt hilft hoffentlich die Altenwahrnehmung des ungarischen Mittelalters zu verstehen. Das Denken über das Thema kann das Verstehen des Alters helfen, sowohl denen die schon darin sind, als auch denen, die noch davor stehen.

A 9-10. századi magyarság életmódjáról – Írott forrásaink tanúsága

Tanulmányom az írott kútfők tanúsága alapján mutatja be és elemzi a honfoglalás-kori magyarság életmódját. A helyhez és időhöz nehezen köthető nyelvtörténeti adatok alapján kutatóink nagy része az elmúlt évtizedekben a 9-10 századi magyarság életmódját félnomádnak tartotta, míg többen a nomadizmus jelenlétére is figyelmeztettek.

A magyarságnak az 5-9. századi Kelet-Európában letelepült, földművelő, állattenyésztő, nem nomád ogur törzsekkel és kazárokkal való együttélését állapították meg.¹ Úgy vélték, hogy a magyarság részvételét a Don-Donyec vidéki szaltovói kultúra 8-9. századi megtelepedési folyamatában csuvasos török jövevényszavaink igazolják.² Az etelközi magyarok földművelését és évszaki pásztorkodó állattartását feltételezték. Utaltak az állandó településre és hajlékra vonatkozó finnugor és ugor kori falu és ház szavainkra is.³ Arra is következtettek, hogy a magyarok nem végeztek rendszeres, periodikus vándorlást, mert a 9. század elején ugyanott éltek, ahol a kazárok a 6. században találták őket. Földművelésük és legeltetési állattartásuk a kelet-európai ligetes steppén eltöltött, mintegy háromszáz év alatt alakult ki.⁴ A földműves-állattartó és a nomád gazdaság együttes jelenlétét is valószínűsítették honfoglalóinknál.⁵ Megállapították, hogy a honfoglalás után a helyi és a környező lakosság példájára a szántóföldek szaporodtak, de az állattartás maradt a fő foglalkozás a 13. század elejéig.⁶ Társadalmi szempontból az a nézet alakult ki, hogy amíg nők, öregek és gyerekek a falvakban, a szántóföldek mellett éltek, a fiatal férfiak legeltettek, de a két gazdálkodási mód az egyes néprészek között megoszló is lehetett.⁷ Igen fontos megállapítás volt, hogy az eurázsiai nomádoknál az észak-afrikai beduinokkal szemben a földművelés mindig nagy jelentőséggel bírt.⁸ Kutatóink így a 9-10. századi magyarságnak az Árpád-kori viszonyokkal megegyező vándorlás nélküli rideg pásztorkodással kombinált földművelését állapították meg.

A kutatás a mozgó, harcos, nagyállattenyésztő életmódra utaló forrásadatokat csak ellentmondásosan tudta magyarázni. Hangsúlyozták, hogy elődeink az ugor-kor végén, a letelepült török népekkel való együttélés előtt tértek át a lovas nomád életmódra, mert annak kifejezései nem török, hanem iráni eredetűek.⁹ Arra is figyelmeztettek, hogy előbb szélsőségesen nomádnak, majd félnomádnak, sőt letelepültnek tartották elődeinket, ám hosszú vándorlásukat csak a vaskor eleje óta gyakorolt nomadizmus fennmaradása magyarázza.¹⁰ Ennek erősen ellentmondó módon a magyarságnak, szemben a szu-

¹ RÉDEI 1998.

² FODOR 1992, 108.

³ BARTHA 1977, 36-37.

⁴ MATOLCSI 1983, 304.

⁵ RÓNA-TAS 1996, 283-285.

⁶ VÁCZY 1958, 326.

⁷ BARTHA 1984, 540-541.

⁸ ZIMONYI 2005, 121-126.

⁹ RÉDEI 1998.

¹⁰ FODOR 1974, 599-600.

verén, jelentős nomád népekkel, önálló politikai szervezetként csak közvetlenül a honfoglalás előtti feltűnését a nomadizmus késői, részleges, a földművelést megtartó átvételével is magyarázták.¹¹ Ezen ellentmondást próbálták magyarázni a nomádok 9. századi aktivitásával megindult, a félnomád életmóddal ellentétes folyamatokkal, amelyek kiváltották a magyarságot nomádnak feltűntető 10. századi portyázó hadjáratokat.¹² Felmerült, hogy nem a nomadizmus, hanem a honfoglalás és a kalandozások harcai magyarázzák a lótarás 10. századi jelentőségét.¹³ A fenti álláspontok találó összegzése szerint a magyarok másfél ezer évnyi lovas nomadizmus után a honfoglalás előtti századokban komplex gazdaságra tértek át, társadalmuk mégis mozgékony, lovas-nomád jellegű maradt, ami lehetővé tette a Kárpát-medence meghódítását, a helyi lakosság asszimilációját, etnikai tudata megőrzését.¹⁴ Ennél realisabb az a rekonstrukció, amely szerint az eredetileg az erdőzónában élt magyar nyelvű csoportok a steppére kerülve lovas-nomáddá váltak, a Kárpát-medencében pedig újból életmódot váltottak, etnikai és politikai kereteket így megőrizve.¹⁵ Kérdéses marad azonban, hogy a nomadizmusnak a letelepült török népekkel való együttélésnél és a honfoglalásnál sok évszázaddal korábbi iráni terminológiájának fennmaradása, a magyarság hosszú vándorlása, zsákmányoló háborúi lehettek-e átmeneti jelenségek, avagy többszöri, részleges életmódváltással számolhatunk?

Nomád vagy félnomád?

Vita Kristó Gyula könyve nyomán

Kristó Gyula azt vizsgálta a forrásokban, hogy a kortársak számára kik számítottak nomádnak. Megállapítása szerint a magyarokat nomádnak mondó Bölcs Leó és Ibn Hayyān nem toposzokat használ, pontosan értelmezik a nomád életmódot, a magyarok télen-nyáron szétszóródva legeltették lovaikat, szétszórt szállásokon sátrakban laktak. Úgy vélte, mivel a 9. századi magyarok az éppen hozzájuk közelebbi folyónál teleltek, nem ugyanarra a téli szállásra vonultak. Szállásaik tehát állandóak nem lehettek, félnomád életmódot nem bizonyítanak. A nomádok ismerték ugyan a földművelést, de azt többnyire nem maguk, hanem alávetett idegenek végezték. Az egységesen szabad nomád népek saját közrendű rétegükkel földet nem műveltethettek, szolgai állapotba taszítva azt. A klasszikus honfoglaló leletanyag elterjedése alapján a magyarok a honfoglaláskor csak a Kárpát-medence kisebbik részét, az életmódjukra alkalmas, döntő részben a 400-500 mm-es csapadék határvonalán belüli alföldi területeket szállták meg. A lovas nomádok életében van olyan kiemelt fontossága a téli szálláshelyeiket nyújtó folyók, hogy szállásterületüket azokról nevezzék el, amint a DAI tanúsága szerint a magyarok és a nomád besenyők is tették.¹⁶ A magyarok szántóföldjeiről szóló adat a Gayhānī-hagyomány fiatalabb, 920 tájára datálható részében szerepel, és a magyarok új hazájának korábbi lakói földművelők voltak. Földművelő életmódra utaló csuvasos török eredetű szavaink bizonytalan kronológiai helyzetük miatt nem lehetnek bizonyítékai a 6-9. századi magyar életmódnak, hiszen azok akár a 10. század végi kabaroktól is származhat-

¹¹ RÓNA-TAS 1980, 328.

¹² MATOLCSI 1983, 304.

¹³ PALÁDI-KOVÁCS 1997, 95-107.

¹⁴ VERES 2010, 107-108.

¹⁵ ZIMONYI 2012, 18-26.

¹⁶ KRISTÓ 1996, 149-153. KRISTÓ 1996a, 212-215, 220.

nak.¹⁷ Kristó szerint az általa idézett forráshelyek, amelyek tanúbizonyságával szemben egyetlen, másként valló kútfőt sem lehet állítani, megbízhatóan tanúsítják, hogy a magyarság a 10. század közepéig, a kalandozó hadjáratok végéig lovasnomád életmódú volt.¹⁸

Takács Miklós egyetértett abban Kristóval, hogy a vita alapja az életmódváltás kezdete, Etelközben vagy a Kárpát-medencében, 10. században, vagy annak a végén.¹⁹ Úgy vélte, hogy a hunok és avarok helyett a magyarság gazdálkodása a letelepült késő avarokéhoz hasonlítható, mert korábbi lakóhelyén, Baskíriában a földművelő életmód már a 8. században kialakult. Szerinte a magyarokat nomádnak mondó szerzők adatai másodkézből valók, mivel görög és latin nyelvű irodalmi toposzokat ismételnek (Bölcs Leó, Ibn Ḥayyān). A nomadizmusnak több formája lehetséges, például a beduinoknál négyféle formája volt, az egyik éppen a „félnomád” (Ibn Ḥayyān). Kristó nem használta fel al-Mas’ūdī adatát a részben nomád, részben letelepült négy török népről.²⁰ Az írott források Takács szerint elsősorban az elitre vonatkoztak, a nomadizmusra utaló 9-10. századi források a látókörukbe került fegyveres középrétegről és a vezérekről szólnak.²¹ Takács vitatta, hogy a Gayhanī-ra visszamenő híradás a magyarok szántóföldjeiről ne jelenthetné azt, hogy a magyarok maguk művelik azokat. Ezzel kapcsolatban Váczy Péterre hivatkozott, aki a forrás logikája alapján kizárta, hogy a magyarok által adóztatott szlávok területén lettek volna a magyarok szántóföldjei. A magyaroknak a muszlim forrásokban kiemelt gazdagsága vagyoni tagozódásra utal, a kazároknál a vagyontalanok rabszolgasorba juthattak. Takács szerint, még ha tagadjuk is a vagyontalanok személyi szabadságának elvesztését, a saját környezetükből kiszakított idegen földművelők, háziszolgák gyorsan asszimilálódhattak a magyarsághoz. Igazat adott Kristónak abban, hogy a szaltovói kultúra jellemzőit nem lehet egyszerűen a magyarokra vonatkoztatni, a régészeti újabbantól északra, a ligetes steppén keresi a magyarok nyomait.²² Takács kiemelte, hogy a nomadizmus Árpád-kori maradványaira utaló adatok inkább egy „sokarcú” gazdálkodásra utalnak, hiszen a lovas szolgálat mellett számos egyéb szolgáltatást végeztek közrendűek. Szerinte Kristó nem figyelte a lovon kívül a többi fontos állatfaj (szarvasmarha, juh) tartására utaló adatokra, a ridegtartás és a nomád gazdálkodás különbségére. Helyeselte Kristó meglátását arról, hogy a sok ló tartása nem jelenti a lovakkal vándorló legeltetést, erre csak Bölcs Leó utal, aki a 6. századi nomád törkök leírását adaptálta a magyarokra. A 12. század elején elkészült Nyesztor-krónika magyarokra használt polovec hasonlata kétséges, hiszen a szerző nem láthatta mind a két népet. Takács szerint a sátorozásra utaló 9-10. századi adatok a krónikások látókörébe került fegyveres középrétegre és a vezérekre vonatkoznak. Ibn Ḥayyān az egyedüli, aki kizárólag sátrat jelöl meg a magyarok lakóhelyeként, Al-Bakrī a sátor jelentésű ’qubba’ mellett a vitatott jelentésű ’haima’ szót is használja, amelyet fordítottak jurtként, de van ágakból készült kunyhó jelentése is, Czeglédy pedig kerekded agyagkunyhónak fordította. Takács kiemelte, hogy Kristó nem foglalkozott a kerek kunyhó finnugor-kori eredetének lehetőségével, és a magyar nyelv házra utaló finnugor-kori kifejezéseivel. Takács szerint

¹⁷ KRISTÓ 1996, 153-155.

¹⁸ KRISTÓ 1996a, 207-222.

¹⁹ TAKÁCS 1997, 179.

²⁰ TAKÁCS 1997, 180-183.

²¹ TAKÁCS 1997, 200.

²² TAKÁCS 1997, 184-187.

a feloldhatatlan ellentmondásokat hordozó „tisztá nomadizmus” képviselt álláspontja helyett célravezetőbb lett volna, ha Kristó a földművelés lassú terjedését valló korábbi állásfoglalásai kimunkálását folytatja.²³ Válaszában Kristó hangsúlyozta, hogy a félnomadizmusra utaló régészeti adatok nincsenek pontosan datálva, túl nagy időközöket fognak át, a magyar nyelv földműveléssel kapcsolatos török jövevényszavaival ugyanez a helyzet, így a keltezhető és jórészt egyértelmű írott forrásokkal szemben nincsen bizonyító erejük. A magyarok nomadizmusának feltételezése az ellentmondások nagy részét feloldja. A lovas nomádok kis létszámúak, társadalmuk gazdaságilag ugyan rétegzett, de jogilag egységesen szabad. Termelésre idegen munkaerőt foglalkoztatnak, maguk nemcsak „pásztorok”, de zsákmányoló hadjáratokat vezető katonák is. Így a magyarok európai típusú állam létrehozására alkalmatlanok voltak. Ezért volt kiket lesüllyeszteni a 11. században, ám e szabadok sokáig ragaszkodtak a kötetlen életformát adó nomadizmusukhoz, pogány vallásukhoz, nehezen tértek át a földművelésre, utódaik adták a lovas szolgák rétegét.²⁴

Révész László számos ponton vitatta Kristó régészeti tárgyú észrevételeit. Az etnikum meghatározás szempontjából hangsúlyozta, hogy egy gyökeresen új kultúra megjelenése mindig megállapítható, így a 10. századi Kárpát-medencében is, ahol az írott adatoknak hála, a jövevények megnevezhetők. Hagyatékuk egyes elemei messze elterjedtek, de együttesen csak a korabeli magyarságra jellemzőek, ezért az ugyan homogén, de nem uniformizált. Hampel A és a Hampel B csoport nem létezik, a régészeti hagyatékban nincsenek olyan éles és mélyreható különbségek, amint azt Kristó véli, számtalan variáció van, merev kategóriákat nem lehet meghatározni. Köznépi jellegű mellékletekkel és rítussal még a leggazdagabb temetőkben is temetkeztek közrendűek vagy szolgák. Révész kiemelte, a „lesüllyedt kultúrák” elmélete nem alkalmazható, mert nem az „öslakosság” utánozta bronzból „urai” viseletét, a köznépi temetők zömében is van lovas, fegyveres, gazdag sír. Ha ezek a szláv szolgák közé telepedett új urak, akkor Kristó állításával szemben a két nép nem külön tömbökben élt, hanem keveredett egymással, ha etnikailag azonosak, akkor pedig a magyaroknak volt köznépe. Révész hangsúlyozta, a kabarok régészetileg nem mutathatók ki, egyéb etnikai elkülönülés sem, a Nyitra-Vág vidékén bizonyos a szláv-magyar együttélés, vannak 10. századi magyar temetők a Dél-Dunántúlon is, köznépi temetők pedig már a 10. század elejétől mindenhol megtalálhatók. Révész arra is figyelmeztetett, hogy az Éry által megvizsgált 71 lelőhely 353 sírja a régészet által ismert közel 2000 egykorú lelőhely hozzávetőleg 20 000 sírjával összevetve, aránytalanul kis mintavétel. Ugyanakkor Éry mintavétele földrajzi kereteinek szűkösségére, országrésznyi területek kimaradására is figyelmeztet, valamint arra, hogy az Éry által vizsgáltak között alig akad köznépi sír.²⁵ Révész szerint Kristó felvetése egyes „10. századi típusú” temetkezések 11. század végéig lehetséges keltezéséről azért nem elfogadható, mert ilyen temetkezésekből nem ismerünk 11. századi ékszertípusokat, pénzeket. A köznépi temetők 10. század elejétől történő datálását viszont nem zárja ki az a tény, hogy „nincs bennük bizonyosan az első generációhoz” köthető, a 10. század elejére keltezhető tárgy, palmettadíszes ötvösmunka. Szerény anyagi helyzetű emberek birtokában nagy értékű, művészi ötvösmunkákat biztosan nem kereshetünk.²⁶ A

²³ TAKÁCS 1997, 191-199, 201-202.

²⁴ KRISTÓ 1997, 272.

²⁵ RÉVÉSZ 1997, 221-223.

²⁶ RÉVÉSZ 1997, 223-225.

köznépi emléktárhelyek etnikai meghatározásának Révész szerint legfeljebb a perifériákon van jelentősége, mert elterjedése mindenütt a magyar nyelvhatáron belül marad. A peremterületeken (Körtlach-kultúra, a Morva folyó nyugati partja, Karintia, Zalavár környéke) a szlávok tovább őrizte hagyományait a 10. század közepéig-végéig. Nagy szláv tömegek a Kárpát-medence központi területein, amelyeket a régészet láthatatlanná tett volna, nem léteztek. Kristó már 1978-ban felvetette egy közép Tisza-vidéki szláv népesség létezését, a bjelo brdo kultúra bázisaként. Ennek létét pusztán a magyar köznép Kristó által vélt hiánya támogatja. Révész kiemelte, hogy a Zalavár körül nagyjából 30 km-es körben elhelyezkedő enklávéból még a Dunántúl etnikai jellemzőit sem lehet megítélni, nemhogy a Kárpát-medencéét. Nagy avar tömegek 9. század végi jelenlétét csak az északi Kisalföldön lehet kimutatni, a Nagyalföldön csak szegényes nyomaik vannak. A Felső Tisza-vidéken egy rendkívül szegényes kultúrájú, ismeretlen létszámú szláv népesség élt.²⁷ Révész kétkedve fogadta, hogy a Kristónál a kabarok levonásával már 30 000 fő alá csökkent magyar népesség asszimilálhatta volna a 10. század végére a 70 000 fős törökséget, majd néhány évszázad alatt a szlávokat, a beköltöző besenyőket, német és olasz stb. vendégeket. Igen gyenge érvnek tartja azt a magyarázatot, hogy a magyarság a nomád állam vezető etnikumaként a Kárpát-medence közvetítő nyelvét adta volna. Hivatkozik a hasonló helyzetű dunai bolgárok két évszázad alatt végbement nyelvcserejére, amit Kristó meg sem említ.²⁸ Révész szerint a türk és a magyar temetkezési szokások különböznek, például a türkök a mellékletek nagy részét az áldozóhelyeken hantolták el, nem a halott mellett. Szerinte Owen Lattimore megállapítása, „The pure nomad is a poor nomad.” nem „az igazi nomád - szegény ember.” értelmű, hanem helyesen „aki csak nomád, az csak szegény nomád.” ami egészen mást jelent.²⁹ Révész hangsúlyozza, nem lehet a 6. századi türkök és a 20. századi altái nomádok jellemzőit a 10. századi magyarokra érvényesíteni. Az Altáj vidéki nomád és a dél-ukrajnai nagyállattartók között óriási különbségek vannak. Nem mellőzhetők a magyarok életmódjának sokszínűségét igazoló muszlim szerzők. Révész végezetül Ecsedy Ildikót idézi, arról, hogy a földművesek többnyire a harcias, támadó nomádokat örökölték meg, távolabbi „békés”, gyenge és többé-kevésbé helyhez kötött pásztorközösségekről nem is igen tudnak.³⁰

Révesszel egyetértve nem becsülhetjük nagyon csekélyre a honfoglalók létszámát, és a szegényesebb sírokat sem köthetjük automatikusan idegenekhez. Kétségtelen az is, hogy a „köznépi” vagy „Bielo Brdo” temetkezéseket nem lehet a magyartól gyökeresen eltérő kultúrájú szlávokhoz kötni, és biztos támpontok híján nagy tömegű szlávssággal sem lehet számolni a 10. századi Kárpát-medencében. Ugyanakkor az embertani kutatások kiterjedtek a köznépi temetőkre is, amelyek szoros összefüggésbe hozhatók az avar-kori temetők igen jelentős részével. Ennek fényében igazán feltűnő a legjellegzetesebb, leggazdagabb honfoglaló temetőkkel hiányzó kapcsolatuk.³¹ Számos dunántúli és nagyalföldi késő avar-kori temető legkésőbbi temetkezései a 9. század második felére, Zala-

²⁷ RÉVÉSZ 1997, 225-226.

²⁸ RÉVÉSZ 1997, 227.

²⁹ RÉVÉSZ 1997, 229-230.

³⁰ RÉVÉSZ 1997, 231.

³¹ pl. Fiad-Kérsusza, ÉRY 1982.

vár környékére és az északi Kisalföldre jellemző ékszer típusokkal keltezhetők.³² Kákapuszta sem egyedülálló eset, Visznek esetében maga Révész is gondolt kontinuitásra a 9–11. század között.³³ Egyre több 9. századi, és a 10. században is lakott település kerül elő.³⁴ Három fontos megállapítás még ide kívánczik: „Nem tekinthető véletlennek, hogy az ún. Szaltovo-majaki típusú edények a 'köznépi' temetőkből hiányzanak, azok kifejezetten az 'előkelő' temetkezések mellékleteként szerepelnek. Ugyanakkor a X. század közepi köznépi anyagban már a későbbi időszakokra is jellemző edényeket találunk. A VIII–IX. századi kerámiakészítési hagyományok továbbélése esetén ez is érthető lenne.”³⁵ Az „előkelő”, tehát a klasszikus honfoglaló temetkezések mellékleteiben nem került elő cserépüst, legfeljebb egyes „köznépi” sírok esetében képzelhető el ennek sírmelléklet szerepe. Ellenben „...a késő avar temetkezésekben megtalálható ez az edénytípus, ahogy telepeiken is”.³⁶ „A magyarországi (kora)középkori telepek kronológiája kimondatlanul, de még mindig azt sugallja, hogy a telepek felső/alsó időhatára a magyar honfoglalás kell, hogy legyen. A szakirodalomban tehát általában 8–9. századi, illetve 10–11. századi telep/telephorizontok keltezésről olvashatunk, de 9–10. századi datálásról nem. A jelenség mögött nem feltétlenül azon meggyőződés áll, miszerint a kronológiánk pontos és biztos alapokon nyugszik, sokkal inkább egy kutatási hagyományról beszélhetünk. Ezen szemlélet, hanem is szándékosan, de a telepek időrendjével etnikumot és diszkontinuitást sugall, ami semmiképp sem tartható, még akkor sem, ha az ugyanezen időszakra keltezett temetők szintén hiányoznak.” „Véleményem szerint tehát a „kritikus” 10. századi települések kutatásánál elviekben két típust kell keresnünk, a honfoglalás korát megelőző (9–10. századi), illetve a honfoglalásidején induló (10. századi(?), 10–11. századi) telepeket.”³⁷ A késő avar-kor lezárulása körüli kutatási problémák ellenére e nagy tömegű, nagyrészt török nyelvűnek vélhető népesség utódaival mindenképpen számolnunk kell tehát. Gyors asszimilációja a hasonló anyagi-szellemi kultúrájú magyarsághoz jól magyarázza a közös anyagi kultúra kialakulását, és a magyarság életmódváltását egyaránt. Ezek a tények megalapozták a magyarság kárpát-medencei hosszú távú együttélését török népcsoportokkal, a hagyományosan feltett kelet-európai helyszínnel szemben.

Az írott források tanúsága

A 9–10. századi magyarság életmódjáról forrásainkban számos tény olvasható. Ezek életvitelük mozgó vagy helyhez kötött jellegére, élelemszerzésük módjára, lakóhelyük helyére és jellegére, vagyontárgyaik mibenlétére, kereskedelmük tárgyra, hadjárataik céljaira, harcmódjukra, lótarásuk módjára, a lovak felhasználására, és viselkedésükre vonatkoznak.

³² Pilismarót-Basaharc: Fettich 1965, Nyékládháza: K. Végh 1964/65, Szeged-Makkoserdő: Salamon 1995.

³³ RÉVÉSZ 2008, 386.

³⁴ Néhány példa: Felsőzsolca, Csincse, Nagyút: SIMONYI 2003, Kengyel: CSEH 1993, Újhartyán: JANKOVICH 2009, Tatabánya-Dózsakert: VÉKONY 1988, 284–289. Balatonőszöd, Temető-dűlő: BELÉNYESY-MERSDORF 2002, 43.

³⁵ ISTVÁNOVITS 1997, 230.

³⁶ WOLF 2003, 100.

³⁷ MERVA 2012, 7–8.

Mozgó életvitel: vándorlás a sarjadó fű, zöld vegetáció után (Ibn Rusta, al-Bakrī, Marvazī, Aufī, Šukrallah), nagy területű füves puszta (Gardizī), nagy területű ország (Hudūd al-Ālam, Marvazī, Aufī, Šukrallah), nomádok (Bölcs Leó), nomád életet élnek (DAI), vándorolnak, mint a kunok (PVL), pannonok és avarok pusztáin, illetve Szarmatiában kóborolnak (Regino, Aventinus), csordáik legeltetése (Aventinus), részben nomádok (al-Mas'ūdī), nomádok, mint a beduinok (Ibn Hayyān). Helyhez kötött életvitel: fák, vizek, nedves talaj (Ibn Rusta, Gardizī, Hudūd al-Ālam, Marvazī), szántóföldek (Ibn Rusta, Marvazī), részben letelepültek (al-Mas'ūdī).

Az élelemszerzés módja: téli folyami halászat (Ibn Rusta, Gardizī, Hudūd al-Ālam), (élelmszer?)-adó a szomszédos szlávoktól (Ibn Rusta, Gardizī), vadászat és halászat (Regino), vadászat (Widukind), földművelés (al-Mas'ūdī).

A lakóhely helye: téli szállásként változó folyópart (Ibn Rusta, Gardizī, Hudūd al-Ālam), szállásai a Duna folyó mentén, szétszórt táborhelyeken (Ibn Hayyān), szállásait (a besenyőkhöz hasonlóan) a folyókról nevezik el és a folyóknál gyülekeznek (DAI).

A lakóhely jellege: sátor (Ibn Rusta, Marvazī, Aufī, Šukrallah, PVL), sátor, jurt (al-Bakrī), sem városaik, sem házaik nincsenek, nemez sátrakban/kunyhókban laknak (Ibn Hayyān), se falvaik, se városaik nincsenek (Ibn Rusta).

Vagyontárgyaik: prémek, brokát ruha, ezüsttel és gyöngyökkel díszített fegyverek (Gardizī), lovak, ökrök, juhok, szőnyegek (Nagyobbik Gellért Legenda), nagyon gazdag emberck, de közönségesek (Hudūd al-Ālam), vagyonuk, feltűnő gazdaságuk a kereskedelemről származik (Marvazī).

A kereskedelem tárgyai: szláv rabszolgák (Ibn Rusta, Gardizī, Marvazī, Aufī, Šukrallah), ezüst és lovak eladása (PVL), rabszolgák, ón, szőrmék (Ibrāhīm ibn Yaḡūb), bizánci brokát és gyapjúszőnyegek vásárlása (Ibn Rusta).

Hadjárataik célja: szláv rabszolgák (Ibn Rusta), állandó portyák a szlávok ellen (Gardizī), portyázás a karantánok, morvák és bolgárok határain (Regino), rablás (Liudprand), tömeges fogolyszedés (Fuldai Évkönyvek, Liudprand), zsákmányolás (Widukind, Ibn Hayyān).

Harcmodoruk: gyermekkortól nyilazni tanulás (Regino), ifjúság harci kiképzése, nomád taktika (Liudprand).

Lovak tartása, használata: harcba nagy csapat lóval mennék, táplálék, tej és a sokaság látszata miatt, lóháton nőttek fel, nem szállnak le róla (Bölcs Leó), lovaikon járnak, gondolkoznak, állnak és beszélgetnek (Regino), harcban több ló tartozik egy harcoshoz (Liudprand), Ajtony méneseit részben ridegen, részben istállóban tartotta (Nagyobbik Gellért Legenda).

Emberi jellemzők: félelmetesek (Hudūd al-Ālam), vad, barbár nép (gentes ferrocissimus) (Ann. Bertiniani, Bajor Geográfus), nyugtalanság, önállóság, vadság, cselekvőkészség férfiaknál és nőknél (Regino), kapzsiság, vakmerőség, rablás, gyilkolás, (Liudprand), eskü kutyára és farkasra (Theotmar).³⁸

³⁸ Ibn Rusta: HKÍF 33. Gardizī: HKÍF 35-37. al-Bakrī HKÍF 39. Hudūd al-Ālam: HKÍF 42. Marvazī: HKÍF 44-45. Aufī, Šukrallah: HKÍF 46-48. Ibn Hayyān HKÍF 61-66. Al-Mas'ūdī: KMOŠKÓ 2000, 182-183. PVL HKÍF 170-176, Ann. Bertiniani HKÍF 183, Theotmar HKÍF 185, Fuldai Évkönyvek HKÍF 188, Regino HKÍF 194, Aventinus HKÍF 267-276, Liudprand HKÍF 211, Widukind HKÍF 219. Bölcs Leó MORAVCSIK 1988, 19, 17-21. MGH SS rer. Germ. pp. 20: a. 839: „Nimea feritatis gentes”. DAI: MORAVCSIK 1988, 48, 45, 47. Bajor Geográfus 860k.: 243

Releváns 9-10. századi írott forrásaink mozgó, harcos életmódú magyarságról szólnak. Nomád jellegű életmódra különösen nagy kiterjedésű füves országuk hangsúlyozása, és a vegetáció utáni vándorlásuk utal, hiszen ezt csak az egész nép végezheti. A változó helyű téli szállásként szolgáló folyópart, a lakóhelynek a folyókról való elnevezése és a szállások szétszórtsága szintén erre utal. A többi jellemző, a sátorban lakás, a vagyontárgyak jellege, a gyermekkortól kezdődő harcra nevelés, a hadviselés és a lovak tartásának célja, módja, a kereskedelem tárgyai és az emberi jellemzők ugyan nomádokra utalnak, de nem dönthető el, hogy a népesség mekkora részére vonatkoznak. Kétségtelen a földművelés létezése, de a magyarok részvételének mértéke bizonytalan.

Az írott források elemzése

A magyarok nomadizmusát állító forrásaink tájékozottsága, a nomadizmus fogalmának korabeli jelentése a korabeli magyarság életmódjának kulcskérdése. Már a legnagyobb arab történetíró, Ibn Haldūn (14. század) is megkülönböztette a tevére épülő beduin és a juhra, szarvasmarhára épülő török nomadizmust. A sivatagi beduinok eső utáni vándorlása ugyan más jellegű, mint az eurázsiai nomádoké, de a muszlim szerzők téves párhuzama ellenére a mozgó, harcos életmód a magyaroknál éppúgy nomád életmódjukra utal, mint a besenyők, kimekek és oguzok esetében.³⁹ Muszlim forrásaink értelmezését nehezíti kronológiai szerkezetük, és etnikai meghatározásaik bizonytalansága, ami forrásaik sokszor önkényes összeillesztéséből adódik. Kmoskó Mihály úgy vélekedett, hogy Ğayhānī általa rekonstruált eredeti szövege világosan két részre osztható. A szöveg első részében a magyarok sátrairól, a fű növekedése szerinti vándorlásáról van szó, a szlávok elleni portyákról, akik tehát nem közöttük élnek. Utána viszont az szerepel, hogy a magyarok országának földje nedves, sok szántóföldjük van, és a szlávokat adóztatják, tehát alávették őket maguknak. Kmoskó szerint a két szövegrész nem vonatkozhat ugyanarra a helyre és időszakra. A magyaroknak a szövegben szereplő két folyóját a Tiszával és a Dunával azonosította, mert a magyarság Ğayhānī munkájának megírásakor, 920 körül már a Kárpát-medencében élt.⁴⁰ Al-Mas'ūdī 947-ben elkészült munkája szerint: „A kazárok és alánok szomszédságában, köztük s a Nyugat között elterülő vidékeken négy török nemzet van, akik leszármazásukat egyetlen őstől credeztek. Ezek részben nomádok, részben földművesek...” Neveik: y.ğ.nī., bağğird, bağanāk, nūkarda. „Királyaik nomádok.”⁴¹ Bár a y.ğ.nī. és bağanāk néven szereplő besenyők még nomád életmódúak lehettek ebben az időben, hiszen alig fél évszázada érkeztek Nyugat-Ázsia száraz steppéjéről, a magyarok pedig már egy évszázada a Volgától nyugatra éltek, így életmódjuk változásnak indulása is valószínűsíthető, ám két néven említésük az uralmuk alá került idegen csoportokkal is magyarázható.⁴² Királyaik nomadizmusa talán a vezető rétegek konzervatívabb életmódjára utalhat. A DAI igen hasonló híradása szerint „az

„gentes ferrocissimus”: WITCZAK 1993, 5-17, 13-17, ÁKIF 411-412. Szent Gellért püspök Nagybíró Legendája: SRH 489, 495, 421. VÁCZY 1958, 312-316.

³⁹ ZIMONYI 2005, 122-123, 131: A muszlim szerzők tipikusan nomád népnéket tartják az uigurokat (tokuzoguz), kirgizeket, kimekeket, oguzokat, besenyőket.

⁴⁰ KMO SKÓ 1997, 208. ZIMONYI 2005, 197.

⁴¹ KMO SKÓ 2000, 182-183: a négy népnévet Marquart nyomán kettőnek tekintük, az elsőt és a harmadikat besenyőnek, a másodikat és negyediket magyarnak értelmezik.

⁴² Az '[O]nūkurda' alak az 'onogur' népnév török eredetijével látszik azonosnak.

avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak.”⁴³ Híre a 7. század eleji avarok lakóhelyén a 10. században élő magyarok életmódjáról magától értetődő, közismert tényként szerepel. Maga a „nomád” jelző csak itt fordul elő a műben, aligha tekinthetjük toposznak.⁴⁴ Forrásunk értelmezése azonban bizonytalan, mert az eredeti szöveg szerkezete alapján a Hérakleios császár (610-641) korabeli avarok nomád életmódjára is gondolhatunk.⁴⁵

A szerzők ismereteinek forrásai néha tetten érhetők. Ibn Hayyān „Mástól kivonatok könyve” c. munkájában a magyarokat jól ismerőkre hivatkozott, adatai tehát másodkézből valók, ám tanítványa, Al-Bakrī elárulja, hogy információit a magyarokról a szintén andalúziai Ibrāhīm ibn Yaqūb-tól szerezte, aki zsidó kereskedőként Prágában is járt. Hasday Ibn Šaprūt zsidó származású andalúziai muszlim miniszternek József kazár királlyal való levelezéséből derül ki, hogy Hungarīn országában is éltek zsidók, akik a csehországi zsidókkal is gyakran érintkeztek. A rādānīya nevű zsidó kalmárok arabul, perzsául, rūmi, franġī, andalusī és saqlabī nyelven is beszéltek, az általuk gyűjtött ismeretek így módon az érintettekkel való közvetlen értekezéséből származhatnak. E muszlim szerzők hírei tehát közvetlen, első kézből való hiteles források.⁴⁶ Ibn Hayyān híreit más forrásaink is támogatják. Ibn Rusta egyik érdekes leírása szerint Konstantinápolyból a Basūs császár idején kereszténnyé lett saqlāba földjén át egy hónapnyi erdei út vezet Balātūs városához. A városnak két folyója van, és az al-Ank.būdī népé, akik kurd formájú emberek, és a pusztaságban, sátrak alatt vesznek szállást. Egy hónapig tart az út közöttük, fás ligeteken át. Kopár pusztaságban tanyáznak, se falvaik, se városaik nincsenek, deszkaházakban laknak. Keresztény hitűek, 20 napig tart az út földjükön keresztül, ennivalójuk gabona.⁴⁷ A szövegben leírt földrajzi környezet a Kárpát-medencére utal, a valószínűsíthető kor és az életmód alapján sem gondolhatunk más népre. A „se falvaik, se városaik nincsenek” kitétel feltűnően hasonlít az egykorú Ibn Hayyān-nak a magyarok lakóhelyeiről olvasható megállapítására.⁴⁸ Al-Qazwīnī a 10. század második felében működött Al-Istahṛī és Ibn Hauquāl nyomán írt a szétszórta élő burtās-oknál faházakról és sátrakról. Szétszórtságuk, lakóhelyeik mozgatható jellege feltűnően egyezik a magyarokról írottakéval.⁴⁹ A volgai bolgárok életmódváltásának körülményei tanulságosak a korabeli magyarság szempontjából. 930-950 között al-Istahṛī a volgai bolgárok két

⁴³ HKIF, 116.

⁴⁴ KRISTÓ 1982, 463-464.

⁴⁵ OLAJOS 1995, 47-50.

⁴⁶ Ibn Hayyān, Al-Bakrī: MEH 257. ZIMONYI 2005, 22. KMSKÓ 2000, 242, 108. l. 1. még RÓNA-TAS 2001, 7-27. 18-25. Ibn Hordādbēh. KMSKÓ 1997, 121.

⁴⁷ KMSKÓ 1997, 191. Basūs 778. l. Marquart szerint Basiūs, I. Basileios, akinek idején, 877-ben a szerbek és horvátok megtértek. Balātūs 779. l. De Goeje szerint Titalūs~Titel, Marquart szerint Sbālātūs~Spalato. A két folyó és a pusztaság szereplése inkább az alföldi Titalre utal. Az al-Ank.būdī név Kmskó szerint a longobardokéval azonosítható, a szövegben szereplő al-Bandaqīs nevű falu Velence. Ám a leírás semmilyen szempontból nem illik a longobardokra, a Konstantinápoly-Róma út leírásának egyes részei összekeveredhetnek. Az al-Ank.būdī népnév hasonlít al-Bakrī által magyarokra használt 'nūkarda' és al-Mas'ūdī által magyarokra értett 'jo[n]nūkarda' nevekre, így talán e két nép összekeveréséről lehet szó.

⁴⁸ Ibn Rusta iszpahāni születésű, munkája al-Ġāyhanī könyvét nagymértékben használó, számos régebbi munkából készült rendszertelen kompiláció. Kmskó szerint 922-960 között készülhetett. KMSKÓ 1997, 66-69.

⁴⁹ KMSKÓ 2007, 119.

városáról (Bulgār és Suwār) írva jegyezte fel, hogy lakói télen faházakban laknak, nyáron viszont sátrakban élnek szétszórva.⁵⁰ Ezzel szemben Ibn Fadlān (922) és a Ġayhānī-hagyomány a 850-870 közötti időre vonatkozóan még vándorló életmódjukról tud. Az életmódváltást az iszlám 10. század eleji felvételével bekövetkezett kultúráváltás, és az arab világból Kelet-Európába vezető fő kereskedelmi útnak a Volga-Káma irányába történt módosulása idézte elő. A piacok és mecsetek körül létrejövő nagy városok a karahanida és a dunai bulgár fővárosokhoz hasonlíthatók, amelyek szintén félnomád életmódú népek központjai voltak.⁵¹ A magyarok esetében a 10. században csak szét-szórta, sátrakban lakásukról tudunk, földfelszíni boronaházakat csak a század végén, a kultúráváltást megkezdő Géza fejedelem akkoriban kiépülő székvárosából ismerünk.⁵²

A 10. századi magyarok életmódjára vonatkozó konkrét információk mellett a „kalandozó” hadjáratokról rendelkezésre álló ismereteink szintén a gazdaság számára szükséges anyagi források zsákmányolás útján történő megszerzésére és az ahhoz szükséges humán erőforrások erőszköz „importjára” utalnak. A magyarok évről évre ismétlődő hadjárataikon igen értékes és nagy mennyiségű zsákmányt ejtettek, különösen az egyházaktól. Adataink a 899-900-as itáliai, a 906. évi szászországi, a 909. évi svábföldi, a 910. évi bajorországi, a 911. évi Rajna-vidéki, a 919-es szászországi, a 924-es itáliai hadjáratokon történt nagyarányú zsákmányszerzésről szólnak. 926-ban Sankt Gallen-i tartózkodásuk során szerzett zsákmányról igen részletes leírásunk van, de 935-ben és máskor is Burgundiában, 937-ben Verzy-ben, és Itáliában, 947-ben megint az utóbbi helyen, 954-ben Worms-ban, majd Moortzel-ben, Hainaut-ban, 954-ben Lobbes-ban, és Cambrai-nál, végül 959-ben Thrákiában is nagyszabású zsákmányolás folyt.⁵³ Számos 10. századi hadjáraton a magyarokat vereség vagy súlyos veszteség a hazafelé vezető úton érte, amikor a zsákmány és a rabok hátráltatták őket a gyors mozgásban. Az egykorú adatok szerint a nomadizmussal lassan felhagyó 16. századi krími tatárok szintén sokszor jártak így.⁵⁴ A Ricardus-jelentésnek a keleti magyarok életmódjáról szóló rövid, de igen fontos részlete szerint a volgai magyarok „földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek és igen bátrak a harcban.” A keleti magyarok jelentős katonai erejére utal, hogy a tatárok tizennégy évi harc után tudták csak legyőzni őket, „barátokká és fegyvertársakká fogadták őket”.⁵⁵ A mongolokkal való együttműködést igazolja egy 1300. évi adatunk, amelyben re d'Ongaria és a tatárok közös közel-keleti hadjáratáról olvashatunk.⁵⁶ A keleten maradt, szemlélatomást jelentős számú magyar néprész kevéssel a magyar honfoglalást megelőzően elszakadva nyugatra költözött társairól, még négyszáz esztendővel később is nomád volt. Julianus adatai kétségtelenül hitelt érdemlőek, szemléletes leírása a keleti magyarok életmódjáról teljes mértékben megfelel mindannak, amit a 10. századi magyar hadjáratokról a latin források feljegyeztek. Ilyen a vérivás, a nagyszámú ló magukkal vitele, a harci elszántság, felfegy-

⁵⁰ KMOŠKÓ 2000, 31-32.

⁵¹ ZIMONYI 2005, 94-96.

⁵² LÁZÁR 1998.

⁵³ KRISTÓ 1980, 78-80, 336-339.

⁵⁴ B. SZABÓ 2004, 131-132.

⁵⁵ MATOLCSI 1982, 155-156. SRH, 540-541.

⁵⁶ Corpus chronicorum Bononiensium 1350: CFHH I. 800. Gombos az Ongaria nevet Armeniára javította, aligha jogosan, hiszen a Volga vidékén élt magyarok ekkor mongol uralom alatt éltek, harcaikban részt kellett vennie fejedelmüknek is.

verzettség.⁵⁷ A nomadizmus ily hosszú, négy évszázados fennmaradása a keleti magyaroknál, a 9-10. századi magyarság nomadizmusára nézve is közvetett bizonyíték.

A magyarok nomád életmódjának részletes leírásait a kutatás pusztán értéktelen toposznak véli: „Őseink életmódjáról és harcmódoráról részletesebb tudósítás csupán Regino krónikájában maradt ránk, ennek forrásértékét azonban minimálisra csökkenti a kritikai irodalom azon felismerése, hogy szerzőnk itt tulajdonképpen a 3. századi római történetírónak, Iustinusnak a szkítákkal kapcsolatban megfogalmazott közbelyeit ismétli el.”⁵⁸ Körmendi mégis úgy fogalmaz, hogy a „...szkítákra vonatkoztatott történetírói közbely vetült rá a hasonló, lovas-nomád életmódot folytató, és szintén a kelet-európai sztyeppéről érkező magyarokra.” Az avarok és magyarok esetében (Fuldai Évkönyvek, Widukind) „A két nép azonosságának tételét részben lovas-nomád életmódjuk hasonlósága sugallhatta.”⁵⁹ Végeredményben tehát a toposzok használata mögött megkerülhetetlen módon az a tény húzódik meg, hogy a szkítáknak a forrásokban leírt életmódjához erősen közel állhatott a magyaroké, így a 10. századi szerzők kézenfekvő módon használták a szkíták jellemzőit a magyarokra. A középkori szerzők szkítáknak tekintették mindazon népeket, amelyek eredete homályos, állandó szállásuk és határaik nincsenek, a „szkíta” megjelölés lényegében a mai etnográfia „nomád” fogalmát fedi.⁶⁰ A lovas nomád életmód magyar szókinccse iráni eredetű, a steppe szkíta időszakából származik, az életforma és terminológiája a 10. századi magyarság életében is aktívan jelen volt. Ennek ismeretében a szkíták leírásai valóban alkalmasak lehettek a magyarok által akkoriban gyakorolt életforma és harcmódor leírására. Amíg a kegyetlen, vad, harcias jelzők már csak egyszerűségük, tömörségük okán sem lehetnek többek sztereotípiáknál, egy részletes leírásnak a bemutatott nép adottságainak megfelelő módosítása, amint az Bölcs Leónál tapasztalható, éppen a párhuzam valóságosságát, az életben tapasztaltakhoz hasonlóságát mutathatja. Regino „*Non habebant domos sed tantum tendas.*”, magyarul nincsenek házaik vagy lakóhelyük kitétele ugyan az Exordia Scythica-nak a szkítákra vonatkoztatott jellemzését alkalmazza a magyarokra, saját betoldása azonban a magyarokra érti, hogy „*venationum et piscationum exercitiis inserviunt*”, azaz a vadászatot és halászatot gyakorolják.⁶¹ Ezen állítása feltűnően egyezik a magyarokat szintén nomádnak mondó muszlim forrásoknak (Ibn Rusta, Gardizī, Hudūd al-Ālam) a téli folyami halászatról, mint egyik legfontosabb megélhetési forrásukról szóló híradásával. A közhelyhasználatra jó példa a mongolok esete: „Az 1241–1242-i tatárjárás után keletkezett okleveleinkben a mongolok állandó jelzői tételesen ugyanazok, mint amelyeket korábban a nyugat-európai szerzők a kalandozó magyarságra alkalmaztak: „vad” (*saevus*), „kegyetlen” (*impius*, *crudelis*) és „hítszögő” (*perfidus*).⁶² Magam ezért úgy vélem, Rogerius részletes és hiteles leírásából jól megismerhető viselkedésüket e jelzők reálisan tükrözik, mint a nomád hadviselés jellemzőit. Nem lehet véletlen, hogy a hasonló életmódú népek sorában szerepelnek a hasonló jelzőkkel leírt 10. századi magyarok is, a bizánci viszonyokat jól ismerő Liudprand leírása szerint „Constantinopolitana urbs inter ferocissimas gentes (Hungarios, Pizenacos, Chazaros, Rusios-Nordmannos, Bulgarios) est constituta.”⁶³ A

⁵⁷ MATOLCSI 1982, 155.

⁵⁸ KÖRMENDI 2009, 34. Hivatkozik Georg Heinrich Pertz szövegkiadásának jegyzeteire: MGH SS I. 599–601.

⁵⁹ KÖRMENDI 2009, 36, 31. (kiemelés tőlem–J.P.)

⁶⁰ DEÉR 1930, 244.

⁶¹ DEÉR 1930, 247–249.

⁶² KÖRMENDI 2009, 38.

⁶³ CFHH II. 1469.

felsorolásból kitűnik, hogy a már nem nomadizáló, mégis harcias népeket nem különítették el a nomadizáló népektől.

Körmendi úgy vélte, hogy a keresztény kultúrkörön kívülről érkezett, bármiféle el-lenség leírására használt elkoptatott toposzoknak és állandó jelzőknek tudható be, hogy „*némelyik forrásunk azonosnak is vélte a magyarokat az avarokkal.*”⁶⁴ „*A két nép azonosságának tételét részben lovas-nomád életmódjuk hasonlósága sugallhatta...*”⁶⁵ Ez a sokszor, sokak által leírt álláspont aligha helytálló, mert a nomád szkítákkal és hunokkal szemben az avarok letelepültsége a 7. század óta, szoros itáliai és bajor kapcsolataik nyomán nyugaton ismert volt.⁶⁶ Az azonosítás hátterében egész más tényező kereshető. Korabeli forrásaink nem a „magyar” hanem az „ungri” nevet azonosítják az avarral, az avarokat pedig a 7. század óta az „ungri” névvel is identifikálták.⁶⁷ Biztosan a magyarokra legkorábban 862-ben és 881-ben merül fel az „ungri” név, amikor az ismeretlenségből feltűnnek bajor földön. Korabeli forrásaink pontosan ismeretlenségükre és névtelenségükre hivatkoznak, a magyarokat az általuk ismert hasonló kultúrájú avarokkal azonosították.⁶⁸ Ezért az avarok délszláv „ungri” nevét használták a magyarokra, együttélésük és együtt harcolásuk miatt.⁶⁹

Körmendi az évszázados közhelyek feltett használatát azzal magyarázta, hogy a támadók és a megtámadottak között érdemi információcsere nem zajlott, kútfőink szerzői aligha ismerhették a magyarok egyedi vonásait.⁷⁰ Ám a nyugati magyar kalandozások éppen egy érdemi információcserével kezdődtek, egykorú források bizonyítják, hogy a magyarok a bajorokkal részletes kétoldalú szerződést kötöttek, amelyre még évszázad-

⁶⁴ KÖRMENDI 2009, 34.

⁶⁵ KÖRMENDI 2009, 31. Kiemelés tőlem.

⁶⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 662-663: Perctarit, a longobard exkirály az avar kagánhoz menekül. 216. 679: Perctarit longobard király barátsággal szól Avarországról. 222. 690k: Szent Ruprecht püspök a bajor-avar határnál (sőt állítólag avar földön is?) térít. 225. 706p: Landobertus bajor herceg az avarokhoz megy száműzetésbe. 265. Liutprand longobard király (712-744) és az avarok kapcsolata 265. 746k: Ratchis longobard király törvénye tiltja a királyi jóváhagyás nélküli üzenetküldést Avarországba. 267. A longobard Aio az avarokhoz menekül. 268. 781: Bizonytalan hír egy frankellenes avar-bajor szövetségi tervről. 269.

⁶⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 266: Az avar történelem i.m. 744u.: Epitaphium Liutprandi regis Langobardorum. Desiderius langobard király idején (756/57-774) történt avar betörés kapcsán a veronai kódexben „gens Avarorum” szerepel, a kéziratban a „gens Ungarorum” elnevezés található. Egyértelmű, hogy a szerző(k) a két népnévet azonosították. 797: „A Paulinustól megáldott friauliak a hungarusokat legyőzik”. Szádeczky szerint az avarok ellen 797-ben győztes hadjáratot vezető Erich órgatóf győzelmeiről lehet szó, aki közeli barátja volt Paulinusnak. 297. 843: Német Lajos Noricumot vagy Bajorországot, Alemanniát, Tübingiát, Austrasiát, Szászországot, és az avarok és hunok vagy ungari-k országát kapta. 268. 860: OLAJOS 1969, 87-90.

⁶⁸ HKIF 184, 209. Németh 2001, 148-152. Regino és a Dado-hoz írt levél.

⁶⁹ Németh András szerint a szerb-horvát „ugar”, és a szlovén „vogér” alak nem lehet a keleti szlávból a németbe került „ungri” alak visszakölcsönzése, hanem a 860-ban említett „wanger” alakkal együtt e nyelvekben keletkezett, és azt az avarokra, valamint a velük társult onogurokra értették. Úgy látta, hogy az avarok és magyarok nevének keveredését is a rájuk használt „ungar” népnév hasonlósága, illetve megegyezése magyarázza. NÉMETH 2001, 148-152. A Dado verduni püspökhöz írt levél.

⁷⁰ KÖRMENDI 2009, 38.

okkal később is úgy emlékeztek, hogy az jogosította fel őket új hazájuk birtoklására.⁷¹ Tartalma egykorú forrásokból rekonstruálható. Arnulf a morvák, és a morvák szövétséges bolgárok megtámadását, legyőzését, valamint fő itáliai ellenségének, Berengárnak meggyengítését kívánta a magyaroktól, azok pedig a két Dáciát (Duna-Tisza köze, Tiszántúl, Erdély) kérték cserébe.⁷² Bár Körmendi szerint a magyarok a kortársak szemében érthetetlen, idegen nyelvet beszéltek,⁷³ mégis érdemi információcserére utal az a tény, hogy már 926-ban, a távoli Sankt Gallenben akadt egy klerikus, aki *jól* beszélt magyarul.⁷⁴ Talán összefügghet ezzel a Sankt Gallenben és környezében feltűnő számos, a „hungarus” népvét viselő személy feltűnése is.⁷⁵ A magyarok tömeges fogolyejtése során számos vagyonos, kiemelkedő társadalmi szerepű személy is hatalmukba kerülhetett, akiknek kiváltásához szintén közvetlen kontaktusra volt szükség. Így, amikor 899-ben Berengár elleni harcukkor egy válságos helyzetben elengedésüket kérték tartalék lovaikat felajánlva, 900-ban a bajorokhoz küldött követség során, 922-ben Berengár adóztatása idején, vagy amikor 924-ben Henrik királlyal nyolc éves békét kötöttek, rendszeres adózás fejében.⁷⁶ De a foglyul esett magyarok is szolgáltathattak számos információt népükről, mint ahogy ez például Lérída 942-es ostrománál meg is történt.⁷⁷ A magyarok több, mint fél évszázados nyugat-európai aktivitása bizonyosan együtt járt gyakori és mélyebb ismereteket is nyújtó kommunikációval.

A nomadizmus forrásaink elszórt utalásai szerint jóval a honfoglalás után is éreztette hatásait Magyarországon. Odo de Deogilo és Freisingeni Ottó figyelmét 1147-ben egyaránt felkeltette a sok legelő és a vegetációs időszakban talán a nyájak követésével is összefüggésbe hozható sátorban lakás. Az igen késői időpont miatt könnyen elképzelhető, hogy mindkét híradás a Mezőföldön élt nomád besenyőkre vonatkozik.⁷⁸ Al-Idrīsī híres, 1154-es földrajzi munkájában az „*.n.k.r.y.b*” országában található „*.f.r.n.k b.y.l.b*”, vagyis

⁷¹ Abū-L-Fidā: al-bāšqird országa „...kétoldalú szerződés alapján az allamāniyyīn szomszédságában lanknak...” KMOŠKÓ 2007, 134.

⁷² Aventinus: Annales Boiorum: „...Arnulphus ...celebrem regni conventum apud Hengstoveld...eidem consilio Vratislaus ulterioris Poloniae [recte: Pannoniae] praeses et Cusalae regis Ugrorum...legati, pollicentes omnes vires suas adversus Suatibogum, si sibi quasi pro stipendio terra, quam armis occuparent, daretur.” CFHH I. 343. Annales Fuldenses Anno DCCCXCII: „Rex Arnolfus...in Hengistfeldon cum Brazlavone duce colloquium habuit...quomodo possit terram Maravorum intrare. Rex...mense Iulio Maraviam venit...Ungaris etiam ibidem ad se cum expeditione venientibus...” CFHH I. 132. Ann. Sangallenses maiores Anno 892: „Arnolfus contra Maravenses pergebat et Agarenos [Hungaros], ubi reclusi erant, dimisit. CFHH I. 199. Liudprand: Antapodosis: „Arnolfus...cum Centebaldum Maravanorum ducem sibi viriliter repugnantem debellare nequiret, depulsis his ...munitissimis interpositionibus, quas vulgo clusas nominari prediximus, Hungariorum gentem...in auxilium convocat...” CFHH II. 1469. A szerződés koronatanúja Theothmar érsek: „Ipsi enim crimen, quod nobis falso semel factum imposuerunt, multis annis peregerunt.” sc. „...per canem seu lupum aliasque nefandissimas et ethnicas res sacramenta et pacem egisse...” CFHH III. 2200.

⁷³ KÖRMENDI 2009, 34.

⁷⁴ Ekkehardi casus Sancti Galli: „Clericus autem linguae bene eorum (sc. Ungorum) sciolus...” CFHH I. 450.

⁷⁵ KIRÁLY 1987, 166-168.

⁷⁶ Liudprand: Antapodosis. CFHH II. 1469. Annales Fuldenses CFHH I. 132. Liudprand: Antapodosis. CFHH II. 1469. Widukindus CFHH III. 2661.

⁷⁷ Ibn Hayyān: ELTER 2009, 63.

⁷⁸ VÁCZY 1958, 312-316.

a szerémségi Franca villa, Nagyolaszi városáról írja, hogy az nagy és szép mezei város, sok gazdagság, kellemes dolog és bőség van benne, lakóira azonban leginkább a nomád életmód jellemző.⁷⁹ Aligha lehet itt szó a szőlőművelő, kereskedő „frank” vagyis vallon lakosságról, inkább a Szerémségben élt kálizokról, akiknek határvédelmi szerepe konzerválhatta 10. századi életmódját. Az egykorú Abū-Hāmid al-Garnāʿī 1150-1153-ban tartózkodott a bāšgird nép Unkuriya nevű országában. Leírása szerint az ország „...78 városból áll, s mindegyikben számtalan erőd, a hozzá tartozó majorságokkal, falvakkal, hegyekkel, erdőkkel, kertekkel.” Ír a rengeteg muszlim (k)hvárezmiről (kálizok) is, ám életmódjukra nem tesz utalást. Annyi kiderül, hogy a birka, bárány és gödölye tartása jelentős lehetett, a hadjáratokon még akkoriban is európai (rúmi) rabszolgákat ejtettek.⁸⁰ A 13. századi Al-Qazwīnī a magyarországi tatárjárás hátterét feltűnő részletességgel ismerteti.⁸¹ Leírja, hogy minden település fegyveres csapat parancsnokának birtoka volt, ami számos ellenségeskedést okozott közöttük. Ezek megszüntetésére királyuk visszavette az adománybirtokokat, és a kincstárból zsoldot fizetett nekik. Amikor a tatárok rájuk törtek, a parancsnokok addig nem voltak hajlandók harcolni, amíg a birtokokat vissza nem kapják, és így a sereg szétszéledt. Jól tájékozottsága miatt igen fajsúlyos azon közlése, hogy Bāšgirt népe jurtokban lakik, erődök nincsenek náluk.⁸² A kővárak kis száma a 13. század elején jól ismert, így a jurtok említése sem lehet tévedés.⁸³ Az arab 'haima', 'kúpos kunyhó' azonban nem csak jurtként, hanem ágakból vagy agyagból készült kunyhóként is fordítható.⁸⁴ Az utazók a télen lakott veremházat csupán tárolóhelynek vélhették, mellettük egy szűkös, szegényes ágkunyhó használata helyett a nomád eredetű magyarok esetében inkább a nyáron lakott jurtra gondolhatunk. A helyhez kötött és a mobil lakóhely kombinációja, a régészeti adatokból is ismert alföldi Árpád-kori szórt településszerkezet a nomadizmusból a félnomadizmuson át a letelepültséghez vezető folyamat több évszázados lefolyására utal.

Már régen figyelemztetett a kutatás az írott forrásaink szerint külterjes pásztorkodó, török jövevénysszavaink nyomán viszont földművelőnek és szőlőtermelőnek tűnő magyar életmód súlyos ellentmondására. Hoffmann szerint érthetetlen, hogy a magyarok paraszti rétege elhagyta korábbi lakóhelyét, miközben a steppe pásztortársadalmi közel háromezer éves együttélésük során soha nem számolták fel a mellettük folyamatosan létező falvakat. A feudális falu létrejöttének előfeltételei sem mutathatók ki a magyarok steppei elődeinek történetében. A kárpát-medencei feudalizmus honfoglalás előtti gyökereit alig kutatták a hazai kutatók.⁸⁵ Azt kell eldöntenünk, hogy a magyarok klasszikus nomádok vagy külterjes állattartók voltak-e a 9-10. században. A nomádok esetében az egész nép vándorolt, élelmiszergazdálkodásuk hiánygazdálkodás volt, állandó településeik nem voltak. Ezzel szemben a rideg pásztorkodás állandó települések, földműveléses gazdálkodás mellett is lehetséges, gyakorolhatja a nép egyik része, vagy akár családokon belüli munkamegosztás részeként is elképzelhető.

⁷⁹ ELTER 1985, 53-63. 59.

⁸⁰ ABU-HÁMID 56-58.

⁸¹ KMOŠKÓ 2007, 17-19.

⁸² KMOŠKÓ 2007, 96.

⁸³ A kevés kővárat még a készületlen mongolok is bevették. KMTL 710-711: Fügedi Erik.

⁸⁴ TAKÁCS 1997, 191-199.

⁸⁵ HOFFMAN 1969, 89-98.

A nomád és a félnomád életmód Euráziában

A magyar kutatásban a honfoglalók életmódjának nomád avagy félnomád jellege körül bontakozott ki a vita. A két fogalom pontos definiálása ezért nagyon fontos. A belső-ázsiai nomádok a legelőterületek szabályos váltogatásán alapuló nagyállattartó pásztor-kodást űztek. Történeti kialakulását rendszerint megelőzte egy komplex, földművelő-állattartó gazdálkodás. Télen általában folyók menti téli szállásokra húzódtak, nagyjából mindig ugyanarra a helyre. A nomadizálás nem vaktában, hanem meghatározott irányban és rendben történt. a legelők eltartó képessége az állatok, és velük vándorló emberek létszámát is meghatározta, egyszerre mindössze pár nagycsalád lehetett együtt. Ezért a nomádok nagy területen szétszórva éltek, a nyitott steppén gyors lovaikkal nagyon gyorsan össze tudtak gyűlni. Élelmüket és lakásukat egyaránt a nomád állattartás biztosította, de egyszerű módszerei miatt a természeti környezet néha lehetetlenné tette fenntartását. Ezért kénytelenek voltak rabló hadjáratokkal biztosítani szükségleteiket.⁸⁶ A nomádok viszonyát a földhöz és annak műveléséhez az ázsiai hiung-nuk kitűnően szemléltetik. A vizet és a fűvet követve vándoroltak, foglalkozásuk nem járt együtt fallal körülvett városokkal, állandó lakhelyekkel és megművelt szántóföldekkel, mégis, valamennyi törzsnek kiosztották az őt megillető földterületet. A törzsek nem szabadon vándoroltak a legelők után, saját legelőterületeikhez voltak kötve.⁸⁷ A nomádok téli és nyári szállásváltó életmódjában a szállások távolságát, földrajzi helyét a növényzet és a csapadék adottságai, az itatási lehetőségek, az állatállomány nagysága és minősége határozta meg. A vagyonosak több száz, a kevésbé módosak többször tíz kilométeres távolságokban vándoroltak állataikkal.⁸⁸ Jóllehet a steppe nomádjai képesek voltak más társadalmakkal kialakított kapcsolatok nélkül is létezni, mégis, minden adat arra utal, hogy a csere valamilyen formája, kereskedelem vagy sarc mindig fontos volt életükben. Gazdaságuk alapja a lótartás volt, az eladók és a vásárlók is ugyanabból a körből kerültek ki, a fejlődés lehetősége így hiányzott. A csorda növekedése nem növelte az egyéni vagy közösségi jólétet, nem volt cél a vagyon gyűjtése, amit nem tudtak előállítani, meg kellett szerezni másoktól. Ez a kényszerhelyzet vezetett más nomád csoportok vagy földművelők alávetéséhez. A nomádok képesek voltak elég gyorsan nagy tömegű embert és állatot összegyűjteni, és viszonylag hosszú ideig együtt tartani, erős és centralizált államokat létrehozni, saját termelésüket a földművelő régiókéval kiegészíteni.⁸⁹ A nomádok életét jelentős mértékben csak a letelepült civilizációk meghódítása, odatelepülésük változtatta meg, amely sokszor a kényelmesebb életet nyújtó életmódjával a nomádok önkéntes asszimilációját eredményezte.⁹⁰ Az új lakóhelyre érkező nomádok kétféle eredménnyel keveredtek a helyi, letelepült, földművelő népeiségekkel. Közéjük olvadtak, mint az Kínában történt, de az sem ritka, hogy a nomád törökök asszimilálták a helyieket, amint ez Közép-Ázsia iráni népeiségeivel vagy Anatólia korábbi lakóival történt.⁹¹

A félnomád életmód a nomád csoportoknak kedvezőbb klimatikus körülmények és letelepült népek közé költözésével alakult ki. A kelet-európai csapadékos, ligetes steppén a bronzkor óta földművelő népek éltek, akik már az i.e. II. évezredben tartottak

⁸⁶ VÁSÁRY 2003, 3-6.

⁸⁷ TÓKEI 1983, 11-12.

⁸⁸ ERDÉLYI 1972, 16.

⁸⁹ SINOR 1990, 7.

⁹⁰ VÁSÁRY 2003, 3-6.

⁹¹ SINOR 1990, 13.

hátaslovakat. A pásztortörzsek a Volga-Irtis közötti száraz, füves sztyeppen éltek, az első harcias nomádok pedig a Kubán vidékén laktak. A nyugat-szibériai nomádok a gabonát a termékenyebb földeken élő földművesektől szereztek portyáik során. Legelő-kért harcolva nyugatnak terjeszkedve uralmuk alá vetették a földműveseket, és saját életmódjuk is megváltozott az enyhébb klímájú, bőségebb csapadékú ligetes steppen, ahol a legelők nyáron és ősszel is eltartják az állatállományt. Többé nem volt szükség nagy távolságú legelőváltásra. A 10. századi magyarsághoz igen hasonlóan a Volgán túli steppéről érkező újabb jövevények gazdálkodása a helyben találtak hatására megváltozott, de harcos életmódjuk fennmaradt.⁹² A félnomád életmód, mellyel a modern kutatás a magyarság életmódjának kettősségére utaló jeleket magyarázza, klasszikus kialakulási helyszínein vándorló, nomád, és letelepült közösségek szimbiózisának eredményeképpen alakult ki. Ilyen folyamat zajlott le például Közép-Ázsiában, a megtelepült iráni népek és a beköltöző nomád törökök kapcsolatba kerülésével, de hasonló előzményei voltak a Fekete-tengert északról övező steppevidéken kialakult szaltovói kultúrának is, ahol megtelepült iráni (alán) népesség az eredetileg lovas nomád török ogur törzsekkel élt együtt hosszabb időn keresztül. Peter Golden egyedi jelenséggé értékelte az erdőzóna népei között a steppe kapcsolatrendszerébe került magyar társadalom átformálódását. A magyar kutatás nyomán, az ogur törzsekhez köthető csuvasos török jövevény-szavaink alapján félnomádnak tekintette az erdőzónából a füves steppére került magyarokat. Ugyanakkor tipikus steppe-nomád eljárásként említette a keleti szlávok közül szedett rabszolgák eladását.⁹³ Hangsúlyozta, hogy az ogur társadalom gazdasági struktúrája és ennek kifejezései eltérőek a legtöbb török nomádtól. Nagyobb a hangsúlya a mezőgazdaságnak, a városiasodásnak és általában a békésebb életmódnak, amint ezt a szomszédaik nyelvébe átkerült kölcsönszavaik megerősítik. Az erdős steppe övezetével kialakult erős kereskedelmi kapcsolataik fontos tényezőnek tekinthetők ebben a fejlődési folyamatban.⁹⁴ Az ogur törzsek közé tartozó onogurok valószínűleg az északi kazak steppéről vándoroltak nyugat felé. Bakath nevű városuk szogd neve és kapcsolata közép-ázsiai hátterükre utal. A 460-as években tűnnek fel, a Kubán folyó vidékén, az észak-kaukázusi steppén koncentrálódva. Jóllehet nomádok voltak, mégis egy viszonylag fejlett mezőgazdasággal rendelkeztek.⁹⁵ Az ogur törzsek kapcsolatai a szogd városi kultúrával, nyugatra költözésük előtt, földművelési ismereteik lehetséges forrásait is elárulják.

A félnomád életmódot a magyarok esetében Györffy György jellemezte. Úgy vélte, a 10. századi régészeti adatok a korabeli magyarságnak a nomád szkítákkal, hunokkal, türkökkel szemben tagolt, főemberekből, harcos középrétegből, dolgozó közrendűekből és rabszolgákból álló, a népvándorlás germán barbáraihoz hasonló társadalmáról vallanak. A heterogén, kabar és más idegen elemekből álló katonai kíséretet alkotó harcos középréteget azonosították a magyarsággal a velük szembekerült nyugat-európaiak. Török néprajzi analógiák, elsősorban a 19. századi (!) baskírok alapján a magyar köznép a telet a folyó menti téli szállás szilárd anyagú házaiban tölthette, tavasszal ott szántottak és vetettek, utána a legelőkre vonulva sátorban éltek, de aratásra visszatértek az állandó

⁹² HOFFMAN 1996, 80-85, 87, 91, 95.

⁹³ GOLDEN 1990A, 247.

⁹⁴ GOLDEN 1990A, 234-235.

⁹⁵ GOLDEN 1990B, 257-259.

szállásra. A magyarok még a 11-13. században is elsősorban a télen ott tartott állatok által trágyázott, teleknek nevezett földeket művelték meg.⁹⁶

A 13. századi magyarországi kunok a nomadizmusból a félnomád életmódon át a letelepült életmódig történő eljutás kitűnő példáját nyújtják, a folyamat időbeni hosszúságát, és a kultúraváltás módját illetően egyaránt. A 13. század második felében az osztrák és morva területen lezajlott magyar hadjáratokban a kunok tömegesen ejtettek foglyokat, akikkel sátraik körül kezdetleges nomád földművelést végeztek, akárcsak a 10. századi magyarok.⁹⁷ A régészeti adatok szerint téli szállásaik sok esetben a lakatlanná vált Árpád-kori falvak telkein szilárdultak meg, már a 13. században temetőket nyitottak, a század végére templomok épültek. A kun sírok leletanyaga a letelepedés irányába fejlődő félnomád társadalmukra utal. A 12-13. századi kunok a kelet-európai steppén szintén körülhatárolt területeket birtokoltak, állatállományuk a magyarországihoz hasonló, félnomadizmusra utaló összetételű volt. Előkerültek megszilárdulóban levő téli szállásaik, félig földbeásott házaik maradványai. Életmódjuk megváltozása, a sírok leletanyaga és az előkerült embertani anyag arról tanúskodik, hogy akkulturációs folyamat keretében beolvadtak a helyben talált népmaradványokba.⁹⁸ A kelet-európai steppére, majd a Kárpát-medencébe költözött kunok 11. századi megjelenésüket követően mintegy másfél-két évszázad alatt váltak tehát félnomáddá, a következő ötven-száz évben pedig letelepültté. Összességében két-háromszáz éves folyamatról van tehát szó. A magyarok keltezhető írott forrásaink és a régészeti adatok (Szubbotyici-kultúra) szerint azonban mindössze fél évszázadot tartózkodhattak Kelet-Európában.⁹⁹ Hadjárataik célja és hadviselésük módja megegyezett a nomád besenyőkével, amint azt al-Mas'ūdī (934) megörökítette. A besenyő támadásra bekövetkezett gyors helyváltoztatást, szállásterületük áthelyezését, a honfoglalást, és a 10. századi aktív, nagy távolságú zsákmányszerző hadviselést a lovas nomádokéhoz hasonló szervezetségük és harcmodoruk tette lehetővé. Mindez a magyar etnikai tudat megőrződését a politikai önállóságot jelentő lovas nomadizmussal összefüggésbe hozó álláspont helytállósága mellett szól. Életmódjuk megváltozására a Kelet-Európában eltöltött fél évszázados idő semmiképpen sem lehetett elegendő. A félnomadizmus kárpát-medencei kiformalódásának biztos jeleként a 10. század második felében megszűntek a fogoly- és zsákmányszerző hadjáratok.

Magyarok és helyben talált népek

Kelet-Európai rövid, fél évszázados tartózkodása miatt a magyarság életmódváltása mögött elsősorban a Kárpát-medence korábbi lakosságával lezajlott asszimilációs folyamata sejthető. A magyarságot ért török nyelvi hatás mögött egy méreteiben lenyűgöző török kulturális és társadalmi befolyás jelenik meg, a magyar nyelv finnugor eredete mellett a népiség és kultúra szempontjából a török kapcsolat legalább olyan súlyú. Vásáry a háromszáz körüli török eredetű, a magasabb szintű állattenyésztésre és a földművelésre vonatkozó magyar kifejezés és az onogur névből származó „Ungarus” névvel bizonyítottan látja a magyarok szoros együttélését az onogur-bolgárokkal. Szerinte ez 460 után a steppén, vagy esetleg már a Kárpát-medencében, a késő avarok révén tör-

⁹⁶ GYÖRFFY 1983, 367-369.

⁹⁷ GYÖRFFY 1953, 253.

⁹⁸ SELMECZI 1988, 183-185.

⁹⁹ A probléma legújabb történeti-régészeti összefoglalása: TÜRK 2011. 197-198.; TÜRK 2015. 21-25.

ténhetett meg.¹⁰⁰ Az avar-kor óta letelepült, falvakban élő földművelő lakosságnak a frissen érkező magyarsággal feltehető kapcsolatrendszere az alapadottságokat tekintve tökéletesen megfelel a félnomád életmód kialakulása klasszikus példájának. A késő avarság régészeti adatokból ismert életmódja, gazdálkodása tökéletesen egyezik a csuvasos török jövevényszavainkból rekonstruálhatóval. Az avar-kori Kárpát-medencében írott forrásaink világosan jelzik az ogur törzscsoportok, csuvasos török nyelvű népesség jelenlétét.¹⁰¹ Az életmódváltozás során a költözködő falvak helyét jelző „telek” szavunkat az iráni nyelvekből a magyarba közvetítők megtelepült, földművelési szokincseit és életmódjukat átadó bolgár-törökök lehettek, akik Közép-Ázsiában, majd Kelet-Európában az iráni népekkel tartósan együtt éltek.¹⁰² A magyarok nagy sírszámú, és sűrűn elhelyezkedő temetői jelzik lakóhelyük állandóbbá válását, különösen a Bodrogköz, Rétköz, Közép- és Alsó-Tisza mente, Mezőföld, Kisalföld tájain. Ezzel szemben a Duna-Tisza közének kis sírszámú temetői még mozgó életmódra utalnak. A teljes korabeli magyar településterületen megtalálható lovas és lószerszámos női sírok az írott forrásokban is tükröződő nomád életvitel és harcmódor még élő hagyományait jelzik, hasonlóan az életmódváltozás folyamatán átmenőben levő nomád népekhez.¹⁰³

Az életmódváltozás üteméről és lefolyásáról nem áll rendelkezésre kellő számú és jellegű adat. A nomadizmusból a külterjes állattenyésztést egyre szélesebb körű földműveléssel kombináló gazdálkodásba való átmenet más és más ütemben folyhatott le a Kárpát-medence különböző részein élt magyar közösségek körében. A helyben találtak és a honfoglalók összeolvadása a kedvezőbb természeti adottságú területeken korán elkezdődhetett, és már a 10. század közepe táján az életmódváltással párhuzamosan előrehaladottá válhatott. A kevésbé kedvező természeti adottságú területeken, például a Duna-Tisza közötti Homokhátságon élt közösségek továbbra is őrizhették sajátos etnikai jegyeiket, mozgó, nomád jellegű életmódjukat. Bizonyos, hogy az elit és a fegyveres, tehetősebb középréteg is sokáig őrizte még harcos, mozgó életmódját, a hadjáratokban és a zsákmányolásban való részvétellel kiválva az egységesen szabad nép soraiból. E réteg jelentős létszáma és presztízse indokolhatta 11. századi törvényeinknek a mozgó életmódú csoportokra vonatkoztatható számos rendelkezését.

Következtetésem

A sokszor merőben ellentétes kutatói álláspontok, úgy vélem, azzal magyarázhatók, hogy kutatóink nem eléggé hangsúlyosan vették figyelembe a magyarság életmódja és társadalma 9-10. századi gyökeres átformálódásának idő- és térbeli strukturáltságát. Forrásaink korántsem elégségesek a kellőképpen árnyalt következtetések levonására, megállapításainkat ezért csak nagy óvatossággal fogalmazhatjuk meg. Muszlim forrásaink következtelenül egybeszerkesztett híradásai alapján aligha lehetséges a magyarságnak egyazon időszakban létezett vegyes gazdálkodására következtetni.¹⁰⁴ Kétségtelennnek látszik írott forrásaink alapján a magyarok mozgó életmódja, és az is valószínűsíthető, hogy ennek érdemi megváltozása csak a Kárpát-medencében következhetett be, egyébként nagy távolságú hadjárataik és az egész népesség elvándorlásával együtt járó kárpát-

¹⁰⁰ VÁSÁRY 2003, 81-85.

¹⁰¹ TOMKA 1975, 183-184.

¹⁰² FÖLDES 1983, 329, 335-338, 348.

¹⁰³ RÉVÉSZ 1996, 54-67.

¹⁰⁴ L. erre például éppen Ibn Rusta munkáját. KMO SKÓ 1997, 66-69.

medencei betelepülés megmagyarázhatatlan lenne.¹⁰⁵ Úgy vélem, hogy a már kiépült feudális állami keretek közé települt kunok jó fél évszázad alatt lezajlott megtelepülése gyorsabb ütemű lehetett, mint a magyarságé, amely, tájegységenként és néprészekként eltérő módon, de a teljes 10. század folyamán elhúzódhatott, és bizonyos csoportjai esetében csak a 11. század első felében jutott el a végkifejletig.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- ÁKIF *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1996.
- ABU-HÁMID Bolsakov, Oleg Georgievics – Mongajt, Alekszandr Lvovics: *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153.* Gondolat Kiadó, Budapest 1985.
- CFFH *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I-IV.* Szerk. Gombos F. Albin. Budapest, 1937-1943.
- DAI Biborbanszületett Konstantin: *De Administrando Imperio.* In: MORAVCSIK 1998.
- HKIF *A honfoglalás korának írott forrásai.* Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995.
- ELTER 1985 Elter István: Magyarország Idrísi földrajzi művében (1154). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 82 (1985) 53-63.
- ELTER 2009 *Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24. Sorozatszerk. Kristó Gyula. Szeged, 2009.
- KMOSKÓ 1997 *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997.
- KMOSKÓ 2000 *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Szerk. Zimonyi I. Budapest, 2000.
- KMOSKÓ 2007 *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/3.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 23. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 2007.

¹⁰⁵ A félnomád-letelepült kazárok sem vándoroltak el az arab támadások következtében, hanem helyben védekeztek, csak az uralkodói központ került áthelyezésre. A hasonló életmódú volgai bolgárok sem vándoroltak keletebbre a terjeszkedő oroszok elől, helyben maradtak mongol uralom alatt is. Ezzel szemben például a Julianus jelentése nyomán nomád életmódúnak tartható keleti magyarok nyugatabbra húzódása, illetve szétszóródása forrásokkal dokumentált.

- KMTL *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- MEH *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. Györffy György. Budapest, 2002.
- MGH SS rer. Germ. *Scriptores Rerum Germanicarum in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*.
- MORAVCSIK 1988 *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Szerk. Moravcsik Gyula. Budapest, 1988.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum*. Szerk. E. Szentpétery. Budapestini, 1937.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998 Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Sorozatszerk. Zimonyi István. Budapest, 1998.
- SZAKIRODALOM
- B. SZABÓ 2004B. Szabó János: Gondolatok a 9-10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia*. Szeged, 2002. szeptember 9-10. Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Szerk. Balogh László-Keller László. Budapest, 2004. 124-138.
- BARTHA 1977 Bartha Antal: Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Budapest, 1977. 23-44.
- BARTHA 1984 Bartha Antal: A magyar nép őstörténete In: *Magyarország története 1/I*. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Budapest, 1984. 375-574.
- BELÉNYESY-MERSDORF 2002 Belényesy Károly-Mersdorf Zsuzsa: Balatonőszöd, Temetődűlő (M7/S10). Késő avar kori telepjelenségek. Régészeti Kutatások Magyarországon 2002. 43.
- CSEH 1993 Cseh János: Késő népvándorlás kori (7-9. századi avar) telepleletek Kengyel határából. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993. 83-93.
- DEÉR 1930 Deér József: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. *Magyar Könyvszemle* 37 (1930) III-IV. 243-263.
- ERDÉLYI 1972 Erdélyi István: Nomád életforma - nomád társadalom. *Valóság* 5 (1972) 13-20.

- ÉRY 1982 Éry Kinga: Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6-12. századi népességeinek embertanához. *Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1982) 35-85.
- FETTICH 1965 Fettich Nándor: *Das awarenzeitliche Graberfeld von Pilismarót-Basahar*. *Studia Archaeologia* III. Budapest, 1965.
- FÓTHI 1998 Fóthi Erzsébet: Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence népeinek etnogeneziséhez. Embertani kapcsolatok a 6-8. században az eurázsiai steppe és a Kárpát-medence között. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve-StudArch* IV (1998) 497-521.
- FODOR 1974 Fodor István: Hozzászólás. *Ethnographia* (1974) 599-600.
- FODOR 1992 Fodor István: *A magyarság születése*. Magyarország Krónikája I. Budapest, 1992.
- FÖLDES 1983 Földes László: „Telkek” és költözködő falvak a honfoglaló és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tőkei Ferenc. Budapest, 1983. 327-348.
- GOLDEN 1990A Golden, Peter B: The peoples of the Russian forest belt. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Szerk. Denis Sinor. Cambridge, 1990. 229-255.
- GOLDEN 1990B Golden, Peter B: The peoples of the south Russian steppes. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Szerk. Denis Sinor. Cambridge, 1990. 256-284.
- GYÖRFFY 1953 Györffy György: A kunok feudalizálódása. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Budapest, 1953.
- GYÖRFFY 1983 Györffy György: A magyar állam félnomád előzményei. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tőkei Ferenc. Budapest, 1983. 365-390.
- HOFFMAN 1969 Hoffman Tamás: „Régi dicsőségünk...” *Valóság* 1969. 89-98.
- HOFFMAN 1996 Hoffman Tamás: A pásztorkodásról és a nomádokról. *Agrár-történeti Szemle* 38 (1996) 67-122.
- ISTVÁNOVITS 1997 Istvánovits Eszter: Gondolatok az Ibrány-Esbó-halmi X-XI. századi temető kapcsán. In: *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai*. Szerk. Makkay J.-Kobály J. Ungvár, 1997. 223-233.
- JANKOVICH 2009 Jankovich, B. D.: 9TH century and Árpád period settlement fragments at Újhartyán. (Rescue excavation on road No. 405.) *ActaArchHung* 60 (2009/1) 115-145.

- KIRÁLY 1987 Király Péter: A VIII-IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek. *Magyar Nyelv* 83 (1987) 162-180, 314-331.
- KÖRMENDI 2009 Körmendi Tamás: A magyarság ábrázolása a nyugateurópai elbeszélő forrásokban a 13. század végéig. *Korall* 38 (2009) 30-46.
- KRISTÓ 1980 Kristó Gyula: *Levédiától Szent István államáig*. Elvek és utak sor. Budapest, 1980. 78-80. 336-339.
- KRISTÓ 1982 Kristó Gyula: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. *Ethnographia* 93 (1982) 463-474.
- KRISTÓ 1996a Kristó Gyula: *Magyar honfoglalás. Honfoglaló magyarok*. Budapest, 1996.
- KRISTÓ 1996b Kristó Gyula: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 1996. 207-222.
- KRISTÓ 1997 Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálói-mnak). *Századok* 131 (1997) 234-275.
- LÁZÁR 1998 Lázár Sarolta: *Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn*. Opuscula Hungarica I. Budapest, 1998.
- MATOLCSI 1982 Matolcsi János: *Állattartás őseink korában*. Gondolat kiadó. Budapest, 1982.
- MATOLCSI 1983 Matolcsi János: A középkori nomád állattenyésztés kelet-európai jellegzetességei. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tókei Ferenc. Budapest, 1983. 281-306.
- MERVA 2012 Merva Szabina: A kora Árpád-kori sáncváarak keltezési lehetőségeiről. In: *Castrum* 5 (2012) 5-31.
- NÉMETH 2001 Németh András: A Dado verduni püspökhöz írt levél. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas András. Magyar Őstörténeti Könyvtár. 16. Sorozatszerk. Zimonyi István. Budapest, 2001. 113-161.
- OLAJOS 1969 Olajos Teréz: Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késői avar kori etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16 (1969) 87-90.
- OLAJOS 1995 Olajos Teréz: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez. *Magyar Nyelv* 91 (1995) 44-52.

- PALÁDI-KOVÁCS 1997 Paládi-Kovács Attila: A magyar lótarás jellege a honfoglalás korában. In: *Honfoglalás és néprajz. A honfoglalásról sok szemmel IV.* Szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 1997. 95-107.
- RÉDEI 1998 Rédei Károly: *Őstörténetünk kérdései.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 11. Budapest, 1998.
- RÉVÉSZ 1996 Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.* Miskolc, 1996. 1-506.
- RÉVÉSZ 1997 Révész László: Kristó Gyula könyvéről. *Századok* 131 (1997/1) 215-233.
- RÉVÉSZ 2008 Révész László: *Heves megye 10-11. századi temetői. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5.* Sorozatszerk. Kovács László, Révész László. Budapest, 2008.
- RÓNA-TAS 1980 Róna-Tas András: A magyar őstörténetkutatásról. *Magyar Tudomány* 25 (1980) 5. 326-332.
- RÓNA-TAS 1996 Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest, 1996.
- RÓNA-TAS 2001 Róna-Tas András: Magyarok korai történelmünk forrásaiban. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez.* Szerk. Róna-Tas András. Budapest, 2001. 7-27.
- SALAMON 1995 Salamon Ágnes: *The Szeged-Makkoserdő Cemetery.* Avar Corpus Füzetek IV. Szerk. Kovrig Ilona, Madaras László. Debrecen-Budapest, 1995. 109-207.
- SELMECZI 1988 Selmeczi László: A kunok nomadizmusának kérdéséhez. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve.* Miskolc, 1988. 177-187.
- SIMONYI 2003 Simonyi Erika: Előzetes jelentés a Felsőzsolca-Várdombi ásatásról (1994-2001). *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 42 (2003) 109-129.
- SINOR 1990 Introduction: the concept of Inner Asia. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Szerk. Denis Sinor. Cambridge, 1990.
- TAKÁCS 1997 Takács Miklós: A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). *Századok* 131 (1997/1) 168-215.
- TOMKA 1975 Tomka Péter: Avar-kori régészetünk orientalisztikai vonatkozásairól. *Keletkutatás* 1974. Budapest, 1975. 183-184.

- TÓKEI 1983 Tókei Ferenc: A nomadizmus kérdéséről. In: *Nomad társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tókei Ferenc. Budapest, 1983. 5-14.
- TÜRK 2011 Türk Attila Antal: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. SZTE-BTK Történettudományi Doktori Iskola Medievalisztika Program. Doktori (PhD) disszertáció. Szeged, 2011.
- TÜRK 2015 Türk Attila: A korai magyar történelem régészeti kutatása Magyarországon. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár Balázs, Szentpétery József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna. Budapest, 2015. 19-29.
- VÁCZY 1958 Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok* 92 (1958) 265-345.
- VÁSÁRY 2003 Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, 2003.
- K. VÉGH 1964/65 K. Végh Katalin: A nyékládházi avar temető. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 5 (1965) 177-211.
- VÉKONY 1988 Vékony Gábor: Későnépvándorláskori és Árpád-kori települések Tatabánya-Dózsakerében. In: *Komárom megye története*. Szerk. Gombkötő G. Komárom, 1988. 283-316.
- VERES 2010 Veres Péter: A világtörténelmi jelentőségű lovasnomadizmus ökotípusának szerepe a magyar nép etnogenezisében. *Eleink. Magyar őstörténet*. 9 (2010/1) 89-110.
- WITCZAK 1993 Witczak, K. T.: Dwa studia nad Geografem Bawarskim. *Zwei Studien zum Geographus Bawarus*. *Roczniki Historyczne* 59 (1993) 5-17.
- WOLF 2003 Wolf Mária: Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai. - Informationen zu unsere Töpferkunst des 10. Jahrhunderts. Des Lehre der Funde in Borsod. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* XLII (2003) 85-108.
- ZIMONYI 2005 Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, 2005.
- ZIMONYI 2012 Zimonyi István: Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai. In: Zimonyi István: *Középkori nomádok – korai magyarok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 2012. 18-26.

Abstract

On the way of living of the 9-10th century Hungarians – Testimony of our written sources

The conquering Hungarians' way of life has been a debated issue in the research for a long time. The quick changes of their dwelling territories, their migration from the dry steppes of the Aral-Ural region to the humid fields of the Don river, and after that to the Carpathian Basin, in just a century, makes it very difficult to examine the problem. The Aral-Ural region was the classical territory of the real nomadism, where the several tribes moved after the green grass, taking hundreds of kilometres. In contrast to this, the area of the Don river offered ideal conditions to the agriculture. Although the Turkish loanwords of the Hungarian language borrowed from the agrarian Ogur tribes of Eastern Europe refer to similar lifestyles, the written sources prove something else. The Greek and Latin sources reported more phenomena of the nomad behaviour regarding the contemporary Hungarians. The researchers have been disputing this contradiction in the last half century. My study seeks to display this debate, to explore the possible causes of this controversy, and to provide an acceptable solution for the problem. I think that the contradiction between the sources of different disciplines is well explainable with the variable way of life of the conquering Hungarians. The Hungarians have not simply migrated between several territories that provided completely different environmental conditions; they have been in contact with the population of their new homelands, and later mixed with these peoples.

„Zeudi”, egy középkori nemesi rezidencia a Maros-völgyben (Esettanulmány)

A Sződit birtokló Szeri Pósa család egyike azon köznemesi famíliáknak, amelyek I. Károly híveként jelentős birtokadományokban és honortisztviségekben részesültek, s a tekintélyesebb nemesek soraiba emelkedtek.¹

A rendelkezésre álló okleveles anyag alapján szemléletesen kirajzolódik az a 13-14. században lezajló, a középkori társadalmi elitet érintő jelenség, mely a nemzetségi kötelek elszakadását, a különböző nemzetségi ágak megjelenését és ezen belül is a családok kiválását eredményezte. A későközépkori nemesi rezidenciák vonatkozásában a jelenség vizsgálata igen fontos, hiszen az említett folyamat során önállóvá váló családok általában új birtokok megszerzésére és birtokközpont, rezidencia megalapítására törekedtek. A Temes-köz középkori történetének rekonstruálásához alapul szolgáló okleveles feljegyzések hiányosságához képest jó forrásadottsággal rendelkező Szeri Pósa család birtoktörténete a középkori nemesi rezidenciákra vonatkozóan igen kecsegtető eredményeket ígérő esettanulmány elvégzésére csábított. A következőkben ezt szeretnénk felvázolni, miközben e partikuláris esetet vizsgálva a középkori rezidenciák meghatározását, azonosítását segítő, a szakirodalomban már jó ideje megfogalmazott általános jellemző szempontok alkalmazhatóságát is figyelembe vesszük.²

Történeti áttekintés

A Bár-Kalán nemzetségből származó Szeri Pósa család történetét a legújabb kutatások szerint 1306-tól lehet nyomon követni. A családi levéltár fennmaradásának köszönhetően egy koherens képet alkothatunk a familia tagjainak mind hivatali, mind személyesebb életéről is.

A 14. század elején Pósa, a nemzetség Szeri ágából kiválva³ és a Csongrád megyei Szer birtokközpontot hátrahagyva, a középkori Arad, Temes és Krassó vármegye területén fekvő birtokokat szerzett meg, rezidenciáját pedig a Maros völgyében található Ara megyei Sződin alakította ki. Pósa kezdetben a tartományurak oldalán állt. A legnagyobb valószínűsége annak van, hogy Kán László erdélyi vajdát szolgálta. Károly oldalára 1310-ben állhatott át.⁴ Sződi falu⁵ birtokába Pósa talán a tartományúr híveként⁶, de

¹ A Bár-Kalán nemzetségből származó Szeri Pósa család történetére ld. Szaszko Elek doktori disszertációját: SZASZKÓ 2013.

² KUBINYI 1989, 88-89. Bár Kubinyi András a bárók csoportját vizsgálva állította fel a rezidencia meghatározását szolgáló kritériumokat, bizonyos mértékben ez a köznemesekre is vonatkoztatható, a szempontok vizsgálata során ez utóbbi esetben inkább az írott adatok hiányossága miatt ütközünk nehézségekbe. Hasonló vizsgálódása során Neumann Tibor is hangsúlyozta, hogy ezen, illetve további szempontok sem bizonyítják egyértelműen az állandó lakóhely funkciót, a nehézségek pedig csak fokozódnak, ha a család kiterjedt birtokkal, több birtokközponttal és curiával, udvarházzal, castellummal, netán várral is rendelkezett. NEUMANN 2007, 105-115.

³ Az Ellősi és a Pósa család közti birtokosztály csak 1329-ben következett be, Pósa családjának politikai és egyben vagyoni helyzetének „becbiztosítása” után. SZASZKÓ 2013, 36-39.

⁴ SZASZKÓ 2013, 21-22.

bizonyosan 1311 előtt került, hiszen ekkor már Szódi és Kér települések határa ügyében egyezkedett a két szomszédos birtokos, Pósa és Niger.⁷ A falu másik része a titeli káptalanhoz tartozott. Az oklevelekből nem derül ki pontosan, hogy a családnak sikerül-e a későbbiekben az egész possessió megszerzése.⁸ 1341-ben még biztosan csak a felét birtokolták. Károly király kérésére ugyanis az aradi káptalan az ügyben tartott vizsgálatot, hogy Szeri Pósat és fiait a bizerei apát tudtuk nélkül idézte meg birtokukon⁹, a vizsgálatból pedig az derült ki, hogy az apát nem saját birtokukon idéztette meg, hanem a titeli káptalan részén.¹⁰

A Pósa család ingatlanvagyonának látványos gyarapodása a birtokszerző Pósa felfelé ívelő hivatali pályájának ideje alatt figyelhető meg. 1325-ben kezdődő honorviselése által Pósa a szomszédos Krassó megyében, a honortisztységek kapcsolása következtében azonban már az egész régióban fontos szerephez és jelentős jövedelemforrásokhoz jutott.¹¹ Párhuzamosan a birtokközpontnak szánt Szódi körül is igyekezett újabb ingatlanokat szerezni. Így 1325-26-ban szerezte meg az Arad megyei Kért és Árokit, 1338-ban pedig Bodorlakát.¹² Ugyanakkor haszonélvezeti címen bérelték a birtokok közé eső, főképpen egyházi létesítmények birtokában lévő halastavakat és egyéb birtokokat, mintegy birtoktömböket alakítva így ki. Ilyen volt például az aradi káptalantól bérelt Morotva tava, a szomszédos csegezi nemes család pétermonostori, pálmonostori és mórícgáti javai¹³, vagy pedig a bizerei apátságtól bérelt Teszer.¹⁴ A Bár-Kalán nemzetség fiágon kiháló sápi ágának távoli, Somogy megyei birtokait ellenben rövid időn belül éppen a távolság miatt fellépő birtokigazgatási nehézségek miatt a Pósa elzalogosították.

Ahhoz, hogy Pósa éppen Szódit választotta új családi fészkekének helyszínéül, a falu szomszédságában alapított Árpád-kori bencés monostor jelenlétének is lehetett némi köze. A falu megvásárlása történhetett a bizerei és a szeri monostor közvetítésével is, bár erre utaló adattal nem rendelkezünk. Ugyanakkor a szomszédos egyházi létesítmény akár a család szellemi-vallásos életének is méltó háttérrel szolgáltathatott a szeri nemzeti monostor hiányában. Más vélemény szerint a család a monostor válságos helyzetét

⁵ A Maros-völgyében elhelyezkedő falu a bizerei bencés apátságtól nyugatra, a jelenlegi Frumuzeni (Szépfalu) falu határába lokalizálható. Első írásos említése a 12. század végéről való, 14. századi átirásban fennmaradt oklevél, amelyben I. László a titeli prépostságnak adományozza a falut más birtokokkal együtt. GYÖRFFY 1987, 186., DL. 87218 = AOKl XXXI. 754.

⁶ Ismeretes, hogy Kán László kiterjedt birtokokkal rendelkezett a vidéken és befolyása Csongrád megyéig kiterjedt. ENGEL 2013, 340.

⁷ DL 91166 = AOKl III. 83.

⁸ SZASZKÓ 2013, 22, 71. j. 1310-ben szerezte meg Pósa az ugyancsak Arad megyei Makra szőlőst is. JUHÁSZ 1962, 10.

⁹ AOKl XXV. 1341. 60. A birtok neve hiányos.

¹⁰ AOKl XXV. 1341. 95.

¹¹ Előbb a temesi részek főkapitányának, majd krassói ispánnak nevezi ki a király. Szeri Pósa cursus honorumját összegzi SZASZKÓ, 2013, 24, 1. táblázat, a Pósa család anjou-kori birtokszerzésére pedig ld. SZASZKÓ 2013, 60, 2. tábl.

¹² SZASZKÓ 2013, 34. Ez időben Krassó megyében is újabb birtokokhoz jutott hozzá, így 1330-ban adomány címen megkapta Kúke és Vitelnek birtokokat, 1333-ban Rudarót, 1348/49-ben Csatárt, 1347-ben Dobrovicát és Dubját, 1342-ben Neszebért, 1349-ben pedig Péterfalvát.

¹³ SZASZKÓ 2013, 34,

¹⁴ DL 91910.

és gyenge, illetve éppen hiányzó vezetését használhatta ki, és tett szert itteni birtokaira.¹⁵ A rendelkezésre álló adatok ezt sem igazolják egyértelműen. Párhuzamként megemlíthető, hogy hasonló jogtalan használat miatt az ugyancsak belviszályok következtében meggyengült hatalmú garamaszentbenedeki apátsággal is összetűzésbe került annak Csongrád megyei földbirtokainak kapcsán.¹⁶ Ami viszont erre vonatkozóan az oklevelekből kiderül, hogy a Pósa család és a bizerei apátok viszonya igencsak szeszélyes, hol peres társakként, hol pedig ellenperesekként tűnnek fel, illetve több alkalommal jelennek meg a Pósa család tagjai a bizerei apát ügyintézőjeként¹⁷, de akár fordított helyzet is előfordult. Kezdetben mindenképpen jó kapcsolat állhatott fenn. Az 1330-as évek végén István álszerzetes vette birtokába az apátság vezetését¹⁸, s feltételezhetjük, hogy bizonyos földeket elidegeníthetett a Pósa család részére. Tény, hogy 1341-ben az új apát, Mihály, már perben áll szomszédjával. Ekkor következik be a fentebbi sorokban már említett téves birtokrészen való megidézése a Pósa fiaknak az újdonsült apát részéről, valószínűleg az ügyben való járatlanság következményeként. A későbbiekben azonban több alkalommal tűnik ki a bizerei apáttal fenntartott jó viszony. 1423-ban a pápa teljes bűnbocsánatban részesíti Pósa Pétert és feleségét, Himfy Apollóniát. A kérvényt a pápának minden jel szerint Imre fia, Balázs csanádi szerzetes közvetíthette, aki ugyanakkor nyerte el az egyházfő kinevezését a László apát halála által megüresedett és korábban Zsigmond király rendeletéből Balázs által betöltött bizerei apáti címre.¹⁹ A Pósa család által a bizerei monostor javára tett bármilyen jellegű adományról ellenben nincs jelenlegi ismeretünk szerint feljegyzés.

A Szódi birtokközpont, s az udvarházra utaló adatok igen későn, 1344-től jelennek meg az írott forrásokban. Szódi vásárlása és az Arad vármegyei falu körüli birtokszerzési törekvések Pósa távolabb eső honortisztásgeinek gyakorlási helyszínétől véleményünk szerint azt mutatja, hogy valamilyen rezidenciának már kezdetektől kellett itt lennie, ahol már kezdetekben, Pósa krassói ispáni honorjának viseléséig a család berendezkedhetett. Minden esetre Pósa mesternek ekkor, 1344-ben említik tudomásunk szerint először curiáját és az ott található házát (*domus*)²⁰. Az oklevélből immár a 14. század derekára kiépült nemesi curia képe tárul elénk. Sajnálatos módon a telek elrendezését illetően pontosabb adatokat nem jegyeztek fel, csupán annyi szűrhető ki az okirat leírásából, hogy a curián belül megtalálható a már említett nemesi lakóház, valamint jobbágyházak. Tágas istállóknak és egyéb gazdasági épületeknek is kellett itt lenniük, hiszen 20 darab

¹⁵ BURNICHIOIU 2011, 31.

¹⁶ KARÁCSONYI 1897, 60.

¹⁷ A kutatásom elején előkerülő, igen kézenfekvő 1321. évi adatból Pósa fia, Jakab bizerei apátról értesülünk. JUHÁSZ 1962, 19, 7 old. A család és a bizerei apátság „jósomszédi” viszonyát túlságosan is megalapozó adat azonban, mint hamarosan kiderült téves. Juhász következő, 20. számú regesztájában már Pósa fia János apát áll ugyanazon személyre vonatkozóan. Tulajdonképpen szó sincs rokoni kapcsolatról a két személy között, hanem a bizerei apátság és Dormán Pál és Gergely fia András közötti, az Arad megyei Fehéregyháza (*Alba Ecclesia*) birtok ügyében folyó pereskedés során Szeri Pósa feltehetőleg Jakab apát ügyét segítette elő (DL 91193 = AOKt VI. 1321-1322, 96. és 120). Lásd erre még BOLDEA 2013, 243.

¹⁸ RUSU 2011, 120.

¹⁹ ZSO. X. 41-42. SZASZKÓ 2013, 84, 413. jegyzet.

²⁰ DL 91350 = AOKt XXVIII. 465. A kivizsgálást kérő két nappal korábbi folyamodványban csupán Szódi *possessio* áll. FEKETE NAGY. I. cs. 1344. június 24, 73-74 old.

ökröt, 70 darab marhát és egyéb jószágot hajtottak el a hatalmaskodók a nemesi curiából.

Ugyanebben az oklevélben a család itteni *viceofficialis*-at is megemlítik, valamint famulusát és procuratorát.²¹ Pósa panaszának előterjesztője egy másik megbízott procurator, Szódi Szabó Mihály (*Michaelis Sartor de Zewdy*), aki ura nevében tiltakozott az aradi káptalan előtt az Arad vármegyei hatóságok említett hatalmaskodása ellen. 1344-ben Pósa mester tehát Szódi birtoka táján két ügyintézővel is rendelkezik, akik feltehetőleg a Szódi birtokot is igazgatták távolléte alatt és egyéb helyi peres dolgaiban jártak el. 1349-ben egyébként famulusa, Heym fia Péter már krassói alispánként szerepel Pósa fia János mellett, tehát inkább a családfők familiárisaként működött a család szolgálatában és nem egyszerű birtokintézőként.²²

Érdekes a fent említett oklevél azon adata, mely szerint a támadás során a szódi plébánost is megsebesítették. Kérdés, hogy a plébános jelenléte csupán véletlenszerű, nem kizárt ugyanis, hogy a család tagjai a plébániatemplom kegyurai voltak, s ezáltal a pap akár a család gyóntatójának szerepét is betölthette. Azt a kérdést is feltehetjük, hogy maga a templom vajon a nemesi curia határain belül állt-e, mint ez sok más esetben adatható. Ezen részletek tisztázását azonban a rendelkezésre álló későbbi írásos feljegyzések nem teszik lehetővé.

A Szódi birtok megszerzése és a curia első említése között eltelt nagyjából 35 év időszakából nem áll rendelkezésünkre oklevél. A curiáról is szót ejtő iratok már Pósa kiteljesedett pályafutása és módos vagyoni állapota idején keltek és egy már kialakult állapotot tükröznek. Vizsgálatunk tárgyát illetően sajnos a források a későbbiekben sem halmoznak el túl sok adattal.

Bizonyosan a Szódi rezidencián mondott le 1346 telén Pósa unokahúga, Margit, a hátszegi várnagy felesége a leánynegyed címén neki járó jussáról a Pósák javára.²³ Az oklevélben csupán Szódi falut nevezik meg (*villa Zewdy*). Az eseményen jelen volt az aradi káptalan által kiküldött tanún kívül Bereczk bizerei apát és egy szerzetes is, ami a család és az apátság közti jó viszonyra enged következtetni.²⁴

A Szódi rezidencia Pósa idejében minden jel szerint nem több egy átlagosnak vélhető nemesi curiánál. Ezt valamilyen formában már a kezdetekkor, közvetlen a birtok megvásárlása után kiépíthették, hogy az ősi családi birtokról elköltöző Szeri Pósa családja és szolgálónépe számára alkalmas szállást biztosítson. Pósa hivatali kinevezéséig feltehetőleg itt élt a család, ebből a periódusból azonban nem rendelkezünk írott adatokkal. Közvetett adatok alapján feltételezhetjük, hogy Pósa birtokközpontja tájékán ügködik ekkor éppen. Honortiszttsége viselése idején Pósa nyilvánvalóan leginkább annak hatáskörzetében tartózkodott, illetve a tisztséghez tartozó várak egyikében, valószínűleg Illyéden rezidált. Egy okleveles adat alapján arra következtethetünk, hogy családja is

²¹ Heym fia Pétert végig Pósa szolgálatában találjuk, később a krassói alispáni tisztségig is eljut. Engel Pál Himfi Péternek írta át az oklevélben Heym fia Péterként szereplő személyt. Szaszko Elek arra hívta fel a figyelmet, hogy az illető nem tagja a Himfi családnak, SZASZKO 2013, 40, 159. j. A román szakirodalom ellenben Himfi Benedek öccsével azonosítja. Lásd erre: POPA-GORJANU 2007, 368-369., BOLDEA 2013, 244.

²² DL 91403. ENGEL 1996a, 143.

²³ DL 91374.

²⁴ Úgy tűnik, kapcsolatuk minőségét az apát személye nagyban befolyásolta. Az új apát kinevezése valamikor az eseményt megelőző öt év leforgása alatt következett be.

követte.²⁵ 1346-ben ugyanis Pósa mester egész családjával: feleségével, fiával, Lászlóval és annak feleségével, valamint kíséretével, szolgálival, állataival családi birtokukra indultak lóháton és kocsin.²⁶ Útjukon támadás érte őket, a Temes megyei Petre falu Temes folyón átvezető hídját lerombolták, a kíséret három tagját és lovaikat megsebesítették, juhaikat és egyéb vagyontárgyaikat pedig ellopták. Az 1344-ben Sződin bekövetkező hatalmaskodás kiváltotta peres okiratokban nem kerül említésre, hogy Pósa feleségét vagy más családtagját is sérelem érte volna. Ebből arra következtethetnénk, hogy a család női és esetleges kiskorú tagjai nem voltak tanúi a jelenetnek, hanem legvalószínűbb módon a szolgálatot teljesítő felnőtt férfiak társaságában lehettek. Pósa utolsó levelei szintén Illyédén keltek²⁷, halála valamikor az 1352-és év végén következett be.

A Pósa család Sződi falu körül szerveződött ingó és ingatlan vagyonáról további részleteket eláruló oklevél már a családfő, Pósa halála után kelt. Az 1354-es keltezésű okiratról arról értesülünk, hogy Pósa fia, István hajóval rendelkezett, mely a Sződi possessio melletti kikötőben állt.²⁸ A panaszlevél szerint a királyi hadseregbe tartó nemesek, elkergetvén István hajósait, erőszakkal elvitték annak hajóját, több jobbágyot és asszonyt megöltek és félholtra vertek, a sződi curiában, István házában tartózkodó udvarbíró pedig az erőszakoskodók elől menekülni kényszerült.²⁹ A panaszlevelet ezúttal egy más megbízott, Ivánka fia Domokos, bizerci officialis terjesztette elő az aradi káptalan számára.

A Maroson lebonyolított hajózás már az Árpád-kortól jól adatolt, elsősorban a folyó völgyében elhelyezkedő monostorok sókereskedelme kapcsán. Ezek közé tartozott a Sződitől délkeletre elhelyezkedő Bizere apátság is.³⁰ Bizere monostor feltárásakor a monostor mellett is kikötőre utaló szerkezetek kerültek elő, s egy „hajó” maradványát is megtalálták.³¹ A család a Maroson, Ároki nevű birtokán révvel is rendelkezett, az itt szedett vámból származó jövedelmet közösen bírták a szomszédos Lackfiakkal, sógori kapcsolatuk ellenére nem éppen békés viszonyok között.³² Egy későbbi oklevélből arra következtethetnénk, hogy az Ároki birtokon található rév és a Sződi birtok melletti kikötő egy és ugyanaz lenne³³, bár a Lackfiakkal közösen bírt vámot az előzőekben

²⁵ Főképpen a család női tagjaira gondolunk itt, hiszen, mint ismeretes, fiai már a kezdetektől elkísérték apjukat hivatalában, sőt társaivá is tette őket.

²⁶ DL 91375-6. A családi birtokot nem nevezi meg az oklevél, ennél fogva Sződin kívül más birtokukra is mehettek. Az oklevélben leírt támadás egyébként éppen saját birtokukhoz tartozó Petrefalván érte őket.

²⁷ DL 91419, DF 254974 (Krassó. III. 24.)

²⁸ DL 91465.

²⁹ DL 91465: „... *navem in portu dicti magistri Stephani Zeudy vocatam existentis a nautis suos ipsos affugando potentialiter abstulissent, sex iohagiones et duas feminas de eadem Zeudy interfecissent, alios vero etiam quamplures iohagiones eiusdem magistri Stephani diris vulneribus semivivos reliquissent et iudicem curie sue in eadem Zeudy habite ad propriam domum dicti magistri Stephani in ipsa curia sua existentem armatis manibus affugassent et nisi sefuge presidio ad ipsam domum incidendo evadare potuissent, ipsum utique interficere voluissent...*”. FEKETE NAGY 1. cs.: 1354. június 25. 172-174. (695-697).

³⁰ DL 29450, DL 31121.

³¹ A lelet a korszakban egyedülállónak számít, rétegtanilag a XIII. század előtti időszakban állt használatban, utólag habarcs keverésére használták fel. RUSU-TODA 2011, 83.

³² Pósa fiai kétszer is panaszt emeltek a Lackfiak ellen, akik a vámjövedelem teljes összegét kisa-játították. DL 91556, DL 91693.

³³ Az 1458-as birtokzálogot feljegyző, a későbbiekben még említésre kerülő oklevélről van szó, melyben a *necnon medietatem vadi in facie eiusdem possessionis Zeudy super fluvius Marusi existentem* meg-

mindig Árokinak nevezték az oklevelekben. Ráadásul Ároki Aradtól nyugatra eső lokalizálása miatt ez az adat mégsem tűnik meggyőző érvnek a két rév azonosságára vonatkozóan.³⁴

1409-ben Szódi Pósa unokája, az előbb említett István fia Györgyre vonatkozó ítélet kapcsán említik egy oklevélben György szódi curiáját³⁵, ugyanakkor pedig István másik fia, Péter is innen ad ki oklevelet.³⁶ Azt láthatjuk tehát, hogy Pósa halálát követően a Szódi rezidencia István, majd fiai használatában van. István feltehetőleg kiépítésén is szorgoskodott, legalábbis az ő idejében már kikötő és hajó segítette a család hivatali és személyes ügyeinek intézése miatt szükséges utazásokat.

A család bővülésével a második generációtól kezdődően felmerül immár több lakóház létének szükségessége, főképpen, ha arra gondolunk, hogy Pósanak öt felnőttkort megért fia volt. Igaz, ezek közül csak kettő, László és István rendelkezett örökösökkel, László fia pedig magtalanul hunyt el.³⁷ Úgy gondoljuk, ide vonhatók azok a kutatási eredmények, melyek a Pósa család birtokigazgatásával kapcsolatosak.³⁸ Ezek arról tanúskodnak, hogy Pósa fiai „munkamegosztásszerűen” vették ki részüket a családi birtok ügyeinek intézéséből. Valamilyen formában a családi birtok felosztásának lehetünk tanúi, de nem a korban megszokott módon történő, írásban foglalt tulajdonképpeni birtokosztályról van szó, hanem Szaszko Elek megfogalmazásával élve „illetékességi és eljárási hatókörökre osztották fel” a birtokot. Kapcsolatuk során nem lehet végig fellelni nyomát ellentétnek vagy vitának, egymást segítve, valamelyik testvér hiányában (katonai karrierjüknel és udvari lovag minőségüknel fogva gyakran vettek részt hadjáratokon) a másikat helyettesítve igazgatták a család kiterjedt birtokát. Az is jellemző, hogy a fivérek által megbízott tisztviselők sem a család nevében vagy az összes testvér nevében jártak el, hanem mindig az illetékes testvér nevében.

A birtokokkal kapcsolatos intézkedéseket írásba foglaló oklevelekből azt lehet kikövetkeztetni, hogy a krassói birtokokat a két idősebb fivér, László és Balázs igazgatta, az Arad megyei birtokok ügyében István járt el, a legfiatalabbra, Miklósrá pedig a Csongrád megyei birtokok voltak bízva.³⁹ Jánosról kevesebbet tudunk, a testvérek közül ő hunyt el a legkorábban, 1350-ben, még apja előtt. Funkciója és személyes birtokügyei miatt többnyire Krassó megyében tartózkodott, ahol galambóci várnagyi, majd krassói ispáni tisztségre nevezte ki a király.⁴⁰

Úgy gondoljuk, ez még inkább megerősíti azt a feltételezést, hogy a fivérek között létezhetett nem csupán a birtokok igazgatására, de azok tényleges használatára is vonatkozó szóbeli megegyezés is, mely szerint mindeniknek juthatott egy önálló birtoktest és birtokközpont, egy lakóházzal vagy udvarházzal. László apja mellett ügködött Krassóban és, mint korábban láttuk, 1346-ben nős volt, felesége pedig vele tartózkodott

fogalmazás, tehát a rév csupán felének elzalogosítása miatt gondolhatnánk a kettő azonosságára, hiszen Ároki esetében is csak a rév jövedelme felével rendelkeztek. Erre az azonosságra Ligia Boldea is utalt tanulmányában: BOLDEA 2012, 238.

³⁴ GYÖRFFY 1987. I. 172.

³⁵ DL 92339 = ZsO II/2. 6757.

³⁶ DL 923340 = ZsO II/2. 6758.

³⁷ ENGEL 2001, Bár-Kalán nemzetség családfája, Szeri ág. II. tábla.

³⁸ SZASZKÓ 2013, 50-54.

³⁹ SZASZKÓ 2013, 51.

⁴⁰ ENGEL 1996, 143.

a déli megyében. Az oklevél szerint a két család, élükön Pósa és László, Petre faluba tartottak, nem tudjuk, hogy utazásuk célpontját képezte-e vagy innen esetleg továbbmentek volna Szódibe. A fivérek birtokmegosztása során László választhatta a Krassóhoz közel eső Petrét, ahova szülei is elkísérhették ideig-óráig, hiszen mindketten hadjáratra készültek, távollétük alatt pedig feleségeik együtt lakhattak.

Balázs mester 1360-ban a gátályi congregáción tett panaszát egy Krassó megyei birtokon (Dobrocsa) lerombolt hid ügyében. Róla azt tudjuk, hogy Gátályt és egyéb kiterjedt omori birtokokat kapott meg felesége révén eljegyzésükkor az Omori családtól⁴¹, amelyre 1347-ben kerülhetett sor. A krassói Pósa fi birtokok egyik központja Agyagos volt⁴², mely a régiót átszelő egyik fő észak-dél irányú közlekedési útvonala mentén feküdt (2. kép). Egy 1358. évi megyei kiadványban Pósa fia, Balázs mester agyagosiként szerepel.⁴³ Az előnév jelenlegi ismereteink szerint csupán egyszer fordul elő és ez alapján, valamint további konkrét adatok hiányában csupán feltételezhetjük, hogy Balázs Agyagoson rendezkedhetett be a család itteni birtokain, valamint a házassága révén megszerzett ugyancsak itteni birtokrészek szomszédságában. Egyébként László és Balázs hamar elhunytak, egyik 1363-ban, másik öt évvel később. Így a legidősebb családfő Pósa fia, István lett. Mellette öccse, Miklós, valamint unokaöccse, László fia, János vittek tovább a család birtokgyarapító és igazgató tevékenységét.

A birtokok ilyenén felosztása később, Pósa ükunokái között oklevélbe foglalt egyezés formájában is megvalósult, ugyanis 1417-ben a Pósa fiak az aradi káptalan előtt egyezséget kötöttek egymás között birtokaik igazgatása és védelme érdekében.⁴⁴ Jogi értelemben vett birtokosztály még mindig, illetve ezután sem következik be. A felhozott okok között az szerepel, hogy birtokaik elszórtsága és lakóhelyüktől való távolsága miatt szeretnék meggátolni azok elpusztulását és jobbágyaik jobb védelme érdekében meg-egyeznek azok használatáról. Mégpedig úgy, hogy István fia István és unokatestvére, Miklós fia Gábor összes Krassó megyei, a Nyaragh és az Igan folyók melletti birtokaikat és birtokrészeit, valamint Barlad és Mynes⁴⁵ birtokokat az előbbi testvérének, Györgynek hagyják. István és György pedig Beel és Hódos kerületben fekvő összes birtokaikat Gábornak adják. György a Tiszán inneni, bármely megyében fekvő összes birtokát pedig édestestvérének, Istvánnak átadja 12 évre kezelés, gondozás és használat céljából, akárcsak a többi. Ha a törököktől magukat nem tudnák megvédeni, valamint a pereskedők ellen nem tudják egymást megoltalmazni, kötelesek egymást a háborítatlanul maradt birtokba, illetve birtokrészbe beengedni. Ugyanakkor ígéretet tettek arra, hogy 12 év lejárta után a kapott birtokot és birtokrészt pereskedés nélkül visszaadják jogos tulajdonosának, az ott található épületekkel, malmokkal és egyéb haszonvételekkel együtt, kivéve a rendes lakóhelyül használt házat. Az oklevél szövegéből arra lehet következtetni tehát, hogy István fia György Krassó megyében volt érdekelt. Gábor Hódost kapta meg unokafivéreiről. 1410 körül még György az, aki innen írja missilisét.⁴⁶

⁴¹ DL 71413 = AOkt XVII. 151.

⁴² Nem ismerjük, hogy mikor került be a család ingatlanvagyonába.

⁴³ DL 91522.

⁴⁴ DL 93945 = ZsO VI, 808. Hasonló egyezséget kötöttek a török fenyegetettség miatt a Zoborvidéki Forgácsok is mintegy másfél évszázaddal később, védelmükre a kastélyok megerősítését is felvállalták. Neumann 2007. 107. A Temes-közben élő lakosság a török betörésektől és az előlük menekülő balkáni népek rablásaitól már a 14. század végétől kellett tartson. DL. 92129.

⁴⁵ Egy harmadik birtok neve hiányzik.

⁴⁶ DL 94018 = ZsO. II/2. 8147.

Istvánról elképzelhető, hogy Szódin maradt. Itt az oklevelekben használatos birtoknevek előtagként való használata jöhetne segítségünkre, amennyiben szereplőink esetében rendelkezünk ilyen adatokkal. A birtokközpont nevének a személyneveket kísérő előtagként való megjelenése utalhat, mint tudjuk, a család, illetve családtag rezidenciájának hollétére, illetve ez ügyben érdemes leellenőrizni, hogy tényleg rezidenciára utal-e, vagy csupán az uradalom birtoklását jelzi.⁴⁷

Vizsgálatunk során legelőször azzal szembesültünk, hogy az oklevelek leggyakrabban több családtagot, testvért említenek egy helyütt, mint Pósa fiait, leszármazóit, ennél fogva a birtoknév gyűjtő jelleget kap, illetve Pósa nevéhez kapcsolódik. S bár igenis utal birtokukra, ennél többet azonban nem lehet belőle kikövetkeztetni, főleg rezidenciát nem. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a birtoknév előtagot úgy tűnik, akkor használják előszeretettel, amikor valamely újabban megszerzett birtokkal kapcsolatban állítanak ki oklevelet, tehát mintegy üzenet- vagy jelzésszerűen.⁴⁸ Kivételt képeznek ez alól az „ősi” birtokközpontok nevei (Szeri, Szódi), viszont ez esetben inkább azért maradtak használatban hosszabb ideig egy-egy család megjelölésére, mert így váltak ismertté, és az oklevelekben a kortársaknak is e névvel azonosították a családalapító, legtöbbször fényes karriert befutó ős leszármazójaként megjelölt későbbi generációk tagjait. A Szódi előtagot a XIV. században ritkábban használták, ekkor még a Szeri előtag jelenik meg a leggyakrabban, az előbbi csupán a második generációtól kezdődően követhető nyomon. Először a csanádi káptalan egy 1363-ban kelt kiadványban szerepel a nevük előtt Szódi, ezt követően pedig 1370-ben.⁴⁹ A korai és esetleges előfordulásokat követően a Zsigmond korban említik így őket mind gyakrabban az oklevelek, amellet, hogy a Szeri előtagot is párhuzamosan használták.⁵⁰ A Szódi előtag utolsó ismert előfordulása nem 1448-ból adatható, hanem 1463-ban⁵¹, de mégis szembetűnik, hogy a 15. század második felében a család 1471-es évi kihalásáig csak egyszer jelenik meg.

Összegezve a birtok előnevek használatára vonatkozó adatsort, kijelenthetjük: ezek nem szükségszerűen utalnak az illető személy rezidenciájának helyére is. 1370-ben például Pósa fiait Árokinak nevezi meg az oklevél és később, 1446-ban pedig kétszer innen

⁴⁷ Azt vehetjük észre, hogy a birtoknév igazán sokra nem vezet, hanem az éppen tárgyalandó birtokügytől függően nevezik a személyeket így vagy úgy. Ezt esetünkben jól példázza két oklevél: az egyik 1407. szept. 20-án (DL 92295 = ZsO II/2. 5739), a másik 1409. április 30-án kelt (DL 92339 = ZsO II/2. 6757). Az elsőben Hodusi Pósa fiai szerepelnek, a másodikban Szódi Pósa fiai, értelemszerűen Hódos, illetve Szódi birtokuk kapcsán. Ugyanakkor a Pósa család esetében azt kell megállapítanunk, hogy a birtok előnév jelentős mértékben rögzült, főképpen, ha a szeri előnevet vizsgáljuk, melyet a Zsigmond-korban is előszeretettel használnak a későbbi generációk is, bár már ekkor egy évszázadja Szódi volt a családi rezidencia.

⁴⁸ Hódos esetében legalábbis ez tűnik ki, mint fentebb rámutattunk. Ugyancz az eljárás Szódi esetében is előfordul.

⁴⁹ 1363: DL 91697, 1370: DL 91760. Tisztában vagyunk azzal, hogy az ilyesfajta „statisztika” a fenn nem maradt oklevelek miatt nem mutat valós képet, de egy bizonyos tendenciát fel lehet ismerni.

⁵⁰ 1406-tól kezdődően folyamatosan megjelenik a család tagjainak neve előtt, 1406-ban háromszor, majd 1407-ben egyszer, 1409-ben két alkalommal, 1410-ben megint egyszer, 1411-ben és 1416-ban kétszer, utána pedig 1418, 1419, 1422, 1428, 1438-ban egyszer.

⁵¹ A Temes megyére vonatkozó 1430-1470 között kiadott okleveleket tartalmazó legújabb oklevéltár (lásd 56. jegyzet) még mindig tartalmaz olyan kiadványokat, melyek úgy tűnik elkerülték a kutatás figyelmét. Ilyen az 1438-as, illetve az 1463-as oklevél is a Szeri Pósákra vonatkozóan.

idézük őket meg.⁵² Idézésről ismeretünk van még Tömörkényben⁵³ (Pósafi Pétert és Györgyöt –)

A Sződin található kastélyról, erődített udvarházzal a Pósafi család, illetve birtokuk történetének befejező aktusát írásba foglaló oklevélből, csupán 1471-ben értesülünk. A fiúutód nélkül elhunyt Pósafi Istvánra maradt családi birtokot Mátyás király a Gúti Országoknak és Nádasdi Ongoroknak adományozta, az aktust írásba foglaló közös adománylevélből az egész Pósafi birtok ekkori állományára fény derül. Ugyanakkor ez az első fennmaradt írásos lejegyzése a Sződi castellumnak. Fontos megjegyezni, hogy a család ekkor rendelkezett már egy második kastéllyal is Hódos birtokon. Hódos birtokot valamikor 1405-öt megelőzően kapta a család Zsigmond királytól adományba⁵⁴ a Himfy család ellenében, aki szintén érdekelt volt a jószág megszerzésében és erőfeszítéseket tett annak érdekében.⁵⁵ Ezzel a szerzeménnyel a Pósa család birtoka elérte legnagyobb kiterjedtségét. Az itteni castellumról abból az oklevélből értesülünk, melyben 1458 telén az aradi káptalan előtt Pósafi István 87 birtokát elzálogosítja rokonainak, és pedig a Geszti, Macedóniai és Forgách családoknak 12000 arany forintért⁵⁶, melyet később más birtokok elzálogosítása követi. Szerepel közöttük Hódos kastély és a mezőváros, a hozzájuk tartozó birtokkal együtt, valamint a Sződi birtok is. Az oklevél azért is fontos, mert benne még nem esik szó Sződin castellumról, hanem curia és házként tartják továbbra is számon a rezidenciát. Amennyiben megbízhatunk az oklevélben használt terminusok objektív használatában, akkor Sződin 1458-ban még valóban nem állt erődített udvarház és ennek kiépítésére csak ezt követően, illetve 1471-et megelőzően került sor. Ebből az is következne, hogy nem a Pósafiai építették fel. Más megközelítésben, mivel Sződi mégiscsak a család fő birtokközpontjának számított, melyet a család a régióban történő megtelepedésének kezdete óta bírt, kiépítésére hamarabb is sor kerülhetett, de említését valamiért nem tartották fontosnak, illetve a korszakban megszokottnak számított, hogy egy vagyonos nemesi család ilyen erődített udvarházzal rendelkezett és csupán a határjárások, birtokadományok esetében nevezték meg pontosabban az ingatlanokat. A kérdés mégiscsak fennmarad: miért akkor a megkülönböztetés a két rezidencia megnevezése között, mit takar a két terminus? Erre még visszatérünk a két castellum régészeti tárgyalásánál. Minden esetre az bizonyos, hogy az építési engedély feltehetően nem maradt fenn sem Sződi, sem Hódos esetében, mint ahogyan az sok más castellum esetében így történt akár a közelebbi régiót, akár egész Magyarország területét vizsgáljuk.

1472-ben kelt egy újabb oklevél, mely szintén a családi birtokokon található kastélyokról is megemlíti.⁵⁷ A birtok eladományozása és ezáltal Pósafi István özvegyének és lányának kismiszése jogos felháborodást keltett a tágabb család körében is, mely úgy tűnik fizikai ellenállásban is megnyilvánult, hiszen a birtokba bevezett Gúti Országok és Nádasdi Ongorok erővel próbálták átvenni az egykori Pósafi uradalmakat. A panaszlevél szerint azok embereikkel, zsoldosokkal és ostromgépekkel támadták meg

⁵² 1370: DL 91763-64, 1446: DL 93028, DL 93061.

⁵³ 1407: DL 92283.

⁵⁴ DL 92247 = ZsO II/1. 4164.

⁵⁵ A két család egyébként Pósafi Péter és Himfy Apollónia házassága révén rokonsági viszonyban állt, de a Himfyek a király ellenes táborba tartoztak, feltehetőleg ezért döntött a király a Pósafiai javára.

⁵⁶ DF 261895 = TEMESO. II. 278.

⁵⁷ DL 17282.

a sződi, hódosi, mácsalaki, gyelídi és derekegyházi castellumokat. Sződiről azt állítja Fruzsina asszony, hogy a *fortaliciumot* fel is gyújtották és őt onnan kiűzték, valamint sok szolgáját megölték. Az utóbbi három castellumról most esik először említés és amint erre már Szaszko Elek is felhívta a figyelmet, nagy valószínűséggel az okozott károk súlyosbítására irányított túlzásról lehet szó és minden bizonnyal csupán egyszerűbb udvarházakat takar a terminus. Ezt megerősíti az is, hogy az adománylevélben, az iktatást feljegyző, valamint a későbbi privilegiális oklevélben csupán Sződi és Hódos szerepel kastélyként. Egyébként a birtokba történő beiktatás helyszínéről is a két kastély szolgált.⁵⁸

Az újadományosokat 1475-ben privilegiális adománylevéllel birtokjogukban megerősíti a király⁵⁹, majd 1506-ban, ifjabbik Nádasdi Ongor János halála után, családja részét a Pósa fiak leányágon leszármazott utódai, a Gersei Pethők kapják meg utólagos igazgatszolgáltatásként.⁶⁰ Ők ekkor csak a Sződi kastély felét, valamint a Mácsalaka és Hódos birtokok egyik részét kapják meg, minden jel szerint tehát Sződi kastély másik fele és Hódos kastély az Országokat illette meg. Ekkor még egyéb adatokat is megtudunk, mégpedig, hogy az iktatáson jelen van többek között ismét a bizerei apát, de kecskeméti Pathochy Bertalan királyi lovag, Ország Lőrinc vejének Sződi kastély őt illető részét képviselő Sződi várnagy is. Kecskeméti Pathochy Bertalannak a Sződi birtokból, illetve kastélyból is része van 1506-ban, részéről kinevezett várnagy Kebles György mester.⁶¹ A későbbi birtokosok tehát várnagyot neveztek ki a sződi castellum igazgatására, ezt megelőzően sződi várnagyról nincs tudomásunk, a Pósa fi család szolgálatában csupán officiálisok voltak, több birtokon is. Egyébként más kastélyoknál is megfigyelhető, hogy a kései periódusban, a 15. század végén vagy a 16. század elején említik várnagyjaikat, ami a végvárakká váló átalakításukra is utalhat.⁶² Az 1506-os évi iktatáson Mácsalakát és Hódost csak possessióként említik. Koppány Tibor szerint Mácsalaka castellum az 1472-es támadáskor elpusztult és emiatt nem említik többet.⁶³

1509-től kezdődően megjelenik az írott forrásokban Ghersei Petheffy Ferenc és György és Kecskeméti Pathochy Bertalan özvegye, Dorottya asszony birtokában egy Temes megyei Pósa kastély castellum⁶⁴, melynek várnagya 1511-ben Bésán Bertalan.⁶⁵ Jelen pillanatban nem tudunk még állást foglalni a castellummal kapcsolatban, egyik lehetséges értelmezése, hogy Hódos kastély él tovább hajdani birtokosának neve alatt.⁶⁶

⁵⁸ DL 17273 = Krassó III. 326.

⁵⁹ DL 17273 = Krassó III. 326.

⁶⁰ DL 93724-25, DF 273999 = HO. V. 259

⁶¹ DF 273999 = HO. V. 259. Jelen tanulmányban nem szeretnénk részletezni a Sződi kastély utólagos birtokosainak kérdését.

⁶² Ilyen például a térségben Marzsina, Monostor, Facsád.

⁶³ KOPPÁNY 1999, 175-176.

⁶⁴ DL 93474.

⁶⁵ KRASSÓ III. 367.

⁶⁶ A két castellum azonosságának egyéb ütközőiről lentebb, a régészeti leírásnál beszélünk még.

Sződi kastély ellenben biztosan továbbra is áll, várnagyait a későbbiekben is emlegetik⁶⁷. Ha igaz az oklevélbe foglalt panasz, miszerint a fortaliciumot felgyújtották, akkor teljesen nem pusztult el, illetve a fortaliciumot értelmezhetjük csupán palánkként is. A későbbiekben már gyaníthatóan elsődlegesen katonai szerepet tölt be és a végvári rendszer erődítményeinek sorát gyarapítja⁶⁸.

A sződi és a mellékrezydenciák régészeti azonosítása

A sződi castellum jelenleg terepen jól beazonosítható. Az erődítményt már 1883-ban helyesen azonosította Pontelli István, amelynek felszínéről a leírások szerint főként hódoltságkori és török kerámiát gyűjtött össze.⁶⁹ Ennek ellenére a későbbiek során több ízben is helytelenül nevezik meg, illetve azonosítják. Így már Márki a szomszédos bizerei apátság romjaival vélte azonosnak⁷⁰, melynek alaprajzát Rácz Károly közölte 1883-ban.⁷¹ Márki a kolostor kútját őrző torony maradványait a kastély öregtoronyának határozta meg. Az aradi várak repertóriumában még mindig zavar tárgya az erődítmény, illetve neve alapján Szöd címszónál az ugyancsak a Maros völgyében található *castellum Zadya*-val való azonosságot javasolják a szerzők, megemlítve a Szépfaluval való azonosság kérdéses lehetőségét is.⁷² Ellenben az előbbi és a Szépfalu (Frumuşeni)⁷³ címszónál szereplő várat, melynek történelmi adatai hiányosak és Zadya-ra vonatkoznak voltaképpen, mégis külön objektumként kezelték. A térbeli azonosítást tekintve a zavar az egy évvel később magyarul megjelent Arad és Temes megye erődítményeit bemutató tanulmányban is jelen van.⁷⁴ Koppány Tibor ugyancsak 1999-ben megjelent kastély adattárában szintén a bizerei apátság romjaival való azonosság szerepel⁷⁵, melyet helytelenül legutóbb Szaszko Elek is átvett⁷⁶, miközben a Bizerei apátságról megjelent monográfiatorozat első kötetében a szerzők kijavították a korábbi pontatlanságot és a Pósa család 15. századi castellumának feleltették meg a monostortól nyugatra található erődítményt.⁷⁷ „Türkenschanz” megnevezéssel az erődítményt a II. katonai felmérésen is megtaláljuk (1. kép), de már azt megelőzően, az I. felmérés alkalmával is bejelölték.

⁶⁷ KOPPÁNY 1999, 228.

⁶⁸ Az egykori erődített nemesi rezidenciák török ellenes védelemben betöltött szerepével egy külön tanulmányban fogunk foglalkozni.

⁶⁹ Ezek a Délmagyarországi Történeti és Régészeti Társulat gyűjteményébe kerültek és a korabeli leltárkönyvben is szerepelnek. Az idők során a régi (1918 előtti) gyűjtemény nyilvántartása homályossá vált, a második világháború idején történő és a későbbi székhelycserék során sok gyűjteménydarab tűnt el, a tárgyak jelölésének elhomályosodása, megsemmisítődése miatt pedig a jelenleg a Temesvári Bánság Múzeum őrzetében található gyűjtemény darabjai közül a Szödin talált tárgyakat valószínűleg nehezen vagy egyáltalán nem lehet azonosítani. Egy e céllal végrehajtott próbálkozás azonban mindenképpen prioritásaink között szerepel a közeljövőben.

⁷⁰ MÁRKI 1892. II. 116-117.

⁷¹ RÁ CZ 1883, 97-111.

⁷² RUSU-HUREZAN 1999, 67.

⁷³ RUSU-HUREZAN 1999, 52. Ez utóbbinál a Pósa családot nem említik birtokosként, csupán későbbi adatokat közölnek, melyek tulajdonképpen Szádra (Zadya) vonatkoznak.

⁷⁴ RUSU 2000, 573.

⁷⁵ KOPPÁNY 1999, 228.

⁷⁶ SZASZKÓ 2013, 109, 557. jegyzet.

⁷⁷ BURNICHIOIU 2011, 30.

Az erődítmény a Marostól délre, nagyjából 2 km-re található kis magaslaton helyezkedik el (2. kép). A mezőgazdasági munkálatok miatt sajnos a vár árkai nagy mértékben szét vannak hordva. Első látásra egy dupla árkos, köríves sarokbástyás, motte-szerű kisvárról van szó (3. kép), amely a 14-15. században nagy számban fordul elő Magyarországon területén. Belső méretei kb. 50x45 m, külső árka vonalán 120 m hosszúságú. Régészeti kutatás 1948-ban történt a helyszínen. Ekkor Dorin Popescu a környéken több szondázó jellegű kutatást végzett el, így az erődítmény területén is. Pontosabban a vár belső területét, valamint a déli bástyát vágta át. 1949-ben egy igen szűkszavú ásatási jelentésben a régész közölte szondázása eredményeit, sajnálatos módon bármilyen grafikus dokumentáció nélkül.⁷⁸ Szerkezetekről nem számolt be, csupán annyit említett meg, hogy a vár oldalainak közepén is láthatóak tornyok. A feltárás során talált kerámia alapján a castellumot a 15. századra keltezte a kutató.

Hódos esetében ellenben nem rendelkezünk a kastély terepen való beazonosításával. Erre több lehetséges helyszín kínálkozik. A középkori települést vagy talán inkább csak a castellumot a román elnevezésében is annak emlékét őrző mai Coșteiu falu határába lehetne helyezni Lugostól északnyugatra. 1511-től a század végéig Pószakastély néven ismeretes itt egy település.⁷⁹ Mivel azonban az osztrák katonai térképeken ez Szilha falunak felelne meg, ahol szintén létezett egy, a faluval azonos nevű castellum, a Pószakastély név talán csak egy téves asszociálást takar, bár tény, hogy a Pósa család birtoka a közelben helyezkedett el, hiszen ettől tovább északnyugatra egyebek mellett például Gruni nevű település jelzi a Pósa középkori *Gruon* településének helyszínét, amelyhez vezető úton Hunyadi János adományozott vámszedési jogot a Pósa család-nak.⁸⁰ Második lehetőségként a Lugastól délnyugatra található, ma is Hodos nevezetű helységet tekinthetjük. Mivel a castellum középkori elnevezése Hódos volt, akárcsak a hozzátartozó mezővárosé, inkább ez utóbbi település határában kellene talán keresni. A felmerülő helyek körzetében sem régebben, sem az újabb lelőhely kataszterekben nem szerepelnek erődítmények, ami annak teljes mértékű felszíni elpusztulására utalhat. Minden esetre további lokalizálási próbálkozásokat sem zárunk ez esetben ki.

Az 1472-es oklevél kapcsán tárgyaltuk a fentiekben, hogy Mácsalakán, Derekegyházan és Gyeliden valószínűleg csupán erődítmelen udvarházakról beszélhetünk. Ennek ellentmondani látszik a Mácsalaka (Mașloc) határában található, motte-szerű, ovális alaprajzú kis erődítmény (4. kép). Két koncentrikus sáncsal és két árokkal rendelkezik, a belső árok legmélyebb pontján napjainkban is 3 méteres mélységet lehet mérni.⁸¹ A macsalakai „vár” szerepel az 1556.-os évi, a törökök által elfoglalt várakat felsoroló listában⁸², következésképpen valóban erődítménnyel kell itt számolnunk, kérdés, hogy 1472 előtt megépült már vagy csupán csak később látták el védművekkel a már korábban létező udvarházat. Az erődítmény jelenleg két kis, a Beregszó mellékfolyásának medre között elterülő dombtetőn található. Még a XIX. században Rómer Flóris, majd nyomán Milleker Bódog is tanulmányozta, alaprajza alapján mindketten őskorinak hatá-

⁷⁸ POPESCU 1949, 92-93. Jelen pillanatban sem az eredeti dokumentáció, sem az ott előkerült régészeti leletanyag hollétéről nincs tudomásunk, ha egyáltalán még őrzik valahol azokat.

⁷⁹ ENGEL 1996, 108.

⁸⁰ DL 93264.

⁸¹ MĂRUIA ET AL. 2011, 289.

⁸² PÁLFFY 2011, 193.

rozták meg.⁸³ Rómer Flóris egy skiccet is elkészített, melyet Milleker átvett.⁸⁴ A helyszínen a temesvári egyetem történelem szakos tanárai és hallgatói végeztek legutóbb felméréseket a megyei műemlék jegyzék ellenőrzése alkalmával.⁸⁵ Az ekkor történő felszíni anyaggyűjtés eredményeként előkerülő késő középkori cseréptöredékek kelteznek a várat.⁸⁶ Téglá és habarcs jelenlétét jelezték főképpen az erődítmény délkeleti részén.

Összegzés

A fentebb bemutatott adatok birtokában néhány következtetés levonása válik szükségessé.

A Pósa családra vonatkozó okleveles feljegyzések alapján elmondhatjuk, hogy a Temes-közben új életet kezdő és néhány tagja személyében fényes karriert befutó köznemesi család igen jelentős birtokra tett szert.⁸⁷ Ezek több megyében alkottak megközelítőleg összefüggő birtoktömböket egy-egy (5. kép), a fő útvonalak mentén elhelyezkedő mezőváros körül. Igazgatásukra ezek a birtokközpontoknak tekinthető jelentősebb települések határában kiépített nemesi curiák állhattak rendelkezésre (6. kép), ahol a családot az ott szolgáló официálisok, egyéb szolgálónépek, jobbágyok, valamint néhány familiáris segítette. Kezdetben feltehetőleg csak Sződin, az elsők között megszerzett és valószínűleg már akkor a család rezidenciájaként szolgáló birtokon rendelkeztek nemesi udvarral és lakóházzal, később azonban, a birtok bővülésével és a család gyarapodásával, további rezidenciák váltak szükségessé, anélkül, hogy írásban rögzített birtokostálya sor került volna. Az írott források közvetett utalásai alapján viszont teljesen elképzelhető a család tagjai között létrejött szóbeli vagy akár fenn nem maradt írásbeli egyezség léte a birtokok és az udvarházak használatáról. Ez utóbbiak létéről biztosan van tudomásunk Sződin, ahol már a 14. század közepén említik, de a fontosabb birtokközpontokban is állhatott rendelkezésre többé vagy kevésbé kiépített curia, mint például Agyagoson, esetleg Gatályon Krassóban, Petrén Temesben, Árokin Arad megyében, Mácsalakán Temesben stb. A 15. század második felére ezek közül a fontosabbakat meg is erősítik, esetleg új castellumokat építenek. Biztosnak tekinthetjük a Sződi és Hódos mezővárosok közelében emelt „kisvárak” meglétét, melyek közül elsőnek minden jel szerint Hódos épült fel, legalábbis 1458-ban már említik, Sződin viszont csak curiát és házat jegyeznek ekkor fel. Ez teljesen érthető, hiszen Hódos aránylag új szerzemény volt és feltehetőleg rögtön egy castellumot emeltek ide, míg Sződin rendelkezett a család már egy jól kiépült udvarházzal, melyről nem tudjuk, hogy rendelkezett-e valamilyen védművekkel. Castellumot itt csak 1471-ben említenek az oklevelek, tehát az utolsó családfő, István idejében épülhetett. 1472-ben értesülünk további két castellumról Mácsalakán és Derekegyházon, melyek erősített, illetve castellum-szerű volta egyelőre egyéb adatok hiányában kérdéses. Megfejtésre vár továbbá a Pósakastélya nevű, utólag, csupán 1506-tól nyomon követhető castellum identitása. Fontos szerepe lesz e kérdések

⁸³ RÓMER 1878, 95, MILLEKER 1897, 77.

⁸⁴ RÓMER 1878, 94, 29. kép, MILLEKER 1897, 77.

⁸⁵ MÁRUIA ET AL. 2011, 287-295.

⁸⁶ Egyéb 15-16. századra keltezhető edény és fedő töredékek között 15. századra keltezhető kaolin kerámiából készült ivópohár bordás díszű oldaltöredéke is szerepel. MÁRUIA 2011, 295, 1_15.

⁸⁷ Más megyében is rendelkeztek családi vagy szerzett birtokokkal, de a jelentős birtoktestek a Temes-közben tömörültek.

megválaszolásában a régészeti kutatásoknak, melyek az azonosítás mellett a formai meghatározásban, valamint a keltezésben fognak számottevő eredményeket szolgáltatni. Arra is a régészet fog választ adni, hogy milyen mértékben károsultak, illetve pusztultak el az 1472-ben támadás és ostrom áldozatává vált rezidenciák, meddig voltak még használatban, milyen formában éltek túl a török hódítást. Ugyanitt fontosnak tartjuk azt is megjegyezni, hogy nem csupán maguk a castellumok régészeti kutatása bír kiemelt jelentőséggel, de azok közvetlen környezetének georadaros feltérképezése, majd feltárása is a nemesi curiák topográfiája szempontjából lenne elengedhetetlen.

A kutatás elméletet tekintve a szakirodalomban régebben megfogalmazott, a nemesi rezidenciák meghatározására vonatkozó kritériumok a köznemesek esetében nem mindig tekinthetők mérvadónak, illetve a forrásadottság miatt kevés esetben követhetőek nyomon. Gondolunk itt a család tartózkodási helyére, a perbeidézések helyszínére, a birtoklevelek őrzési helyére, a családtagok temetkezési helyére stb. A Pósa család esetében láthattuk, hogy legalábbis Pósa hivatalviselése idejére minden jel szerint családja is követte „tisztviselési rezidenciájára”, ennél fogva nem keltek a család többi tagja, például a feleség megbízásából oklevelek, melyek a család hollétére engednének következtetni. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a női személyek nem játszódtak számot tevő szerepet a birtok igazgatásában, mint tudjuk azt a szomszédos Himfy család esetében, és egyéb jellegű iratok sem maradt fenn, csupán akkor, amikor már nem volt életben családfő, nevezetesen az utolsó egyenes leszármazott férfi családtag, Pósa István halála után.

A birtoknevek személyes előnévi használata, egyéb adatok hiányában szintén nem vezetnek minden esetben számottevő eredményre, emiatt állandó lakóhely léte ez alapján csak nagy megfontolással lehet következtetni.

Végezetül kissé negatív hangban fogalmaznánk meg abbéli felismerésünket, hogy bár a régió forrásadottságai ellenére, némely rezidencia esetében több információval rendelkezünk más, csupán egyszeri említésű castellumokhoz képest, ezek egyes esetekben korántsem elégségesek. Ugyanakkor rendelkezünk igen nagyszámú, első vizsgálatra középkorinak meghatározható terepen azonosított objektummal, melyek jó részét kapcsolni tudjuk az oklevelekben szereplő rezidenciákhoz, legyenek azok udvarházak vagy kastélyok. A régészeti kutatások hiánya miatt azonban ezek esetében is megválaszolatlan kérdésekkel vagyunk kénytelenek továbbra is szembesülni. Úgy gondolom viszont, hogy bár néha igen elbátortalanító ez a helyzet, mellyel a fiatal kutató szembesül munkája során, az összes rendelkezésre álló adat összegyűjtése komoly és elengedhetetlen alapot teremthet a Temes-közben lokalizált nemesi rezidenciák programszerű régészeti kutatása számára. Komoly eredményt azonban csak akkor érhetünk el, ha a két kutatási mellékdiszciplína művelői összefognak, és a történészek és a régészek többé nem párhuzamosan, hanem együtt végzik munkájukat komoly anyagi támogatást biztosító pályázatok segítségével, amint erre egyre több példa mutatható.

Felhasznált források és szakirodalom

- AOKLT *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricus tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XII.* Budapest–Szeged, 1990–.
- BOLDEA 2013 Ligia Boldea: Structuri domeniiale în Banatul medieval de câmpie. Date asupra patrimoniului funciar al unui comite de Caraș din perioada angevină. *Analele Banatului. Serie Nouă. Arheologie-Istorie XXI* (2013) 233–249.
- BURNICHIOIU 2011 Ileana Burnichioiu: Privilegii, posesiuni, venituri. *Mănăstirea Bizere. I.* Szerk. Adrian Andrei Rusu, Ileana Burnichioiu. Kolozsvár, 2011. 25–33.
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár.
- ENGEL 2001 Engel Pál: *Középkori magyar genealógia.* Digitális adatbázis. Budapest, 2001.
- ENGEL 1996a Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája (1301–1457).* Budapest, 1996.
- ENGEL 1996b Engel Pál: *A temesvári és a moldovai szandzsák török kori települései (1554–1579).* Szeged, 1996.
- FEKETE NAGY Fekete Nagy Antal: *A Temesi Bánság Okmánytára. 1093–1590.* Kézirat. Magyar Országos Levéltár. P szekció 1732. 1–2. CS.
- GYÖRFFY 1987 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.* Budapest, 1987.
- HO *Hazai Okmánytár.* V. Szerk. Ipolyi Arnold–Nagy Imre–Véghely Dezső. Győr 1873.
- JUHÁSZ 1962 Juhász Kálmán: *Egy dél-alföldi birtokeshely kiadványai. Aradi regeszták.* Gyula, 1962.
- KARÁCSONYI 1897 Karácsonyi János: A pusztaszeri monostor kegyurai. *Értekezések a Történeti Tudományok köréből XVII* (1897–1989) 3–78.
- KOPPÁNY 1999 Koppány Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai.* Budapest, 1999.
- KRASSÓ Pesty Frigyes: *Krassó vármegye története. I–IV.* Budapest, 1881–1885.
- KUBINYI 1989 Kubinyi András: Főúri rezidenciák a középkor végén. *A Dunántúl településtörténete VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század).* Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 87–93.

- MÁRKI 1892 MÁRKI SÁNDOR: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. II. Arad, 1892.*
- MĂRUIA ET AL. 2011 Liviu Măruia, Adrian Căntar, Lavinia Bolcu, Mircea Ardelean, Dorel Micle, Andrei Stavilă, Oana Borlea: *ArheoGIS. Baza de date a patrimoniului arheologic cuprins în Lista Monumentelor Istorice a județului Timiș. Rezultatele cercetărilor de teren. Kolozsvár, 2011.*
- MILLEKER 1897 Milleker Bódog: *Délmagyarország régiségleletei a bonfoglalás előtti időkből. I. Temesvár, 1897.*
- NEUMANN 2007 Neumann Tibor: *A Korlátkövek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15-16. században. Győr, 2007.*
- PÁLFFY 2011 Pálffy Géza: Egy rendkívüli forrás a magyar politikai elit 16. századi földrajzi ismereteiről. Az 1526 és 1556 között török kézbe került magyarországi városok, várak és kastélyok összeírása a Német-római Birodalom rendjei számára. *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére.* Szerk. Terei György – Kovács Gyöngyi, Domokos György, Miklós Zsuzsa, Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 177–194.
- POPA – GORJANU 2007 Cosmin Popa, Gorjanu: Despre familiare și familiaritas în cazul familiei Himfi. *Apulum*, XLIV (2007) 363-382.
- POPESCU 1949 Dorin Popescu: Săpăturile arheologice din județul Arad. Frumușeni. *Studii. Revistă de Știință și Filosofie.* I/2. (1949) 92-93.
- RÁCZ 1883 Rácz Kálmán: A zásty apátság. *Délmagyarországi történelmi és régészeti Értesítő.* IX (1883) 97-111.
- RÓMER 1878 Rómer Flóris: *Compte-rendu de la huitième session à Budapest. II/1. Resultats généraux. Budapest, 1878.*
- RUSU 2000 Adrian Andrei Rusu: Arad és Temes megye középkori erődítményei. *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2000.
- RUSU – HUREZAN Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan: *Cetăți medievale din județul Arad. Arad, 1999.*
- RUSU – TODA 2011 Adrian Andrei Rusu, Oana Toda: Amprenta de barcă. *Mănăstirea Bizere I.* Szerk. Adrian Andrei Rusu- Ileana Burnichioiu. Cluj-Napoca, 2011. 79-94.

SZASZKÓ 2013

Szaszkó Elek: *A Szeri Pósaí család. Egy alföldi előkelő család története a 14-15. században*. Doktori disszertáció. Kézirat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar. Történelemtudományi Doktori Iskola.
http://real-phd.mtak.hu/117/15/v%C3%A9gleges%20disszert%C3%A1ci%C3%B3_Szaszk%C3%B3%20Elek_doi.pdf. 2015. aug.16. (10.15774.PPKE.BTK.2014.003)

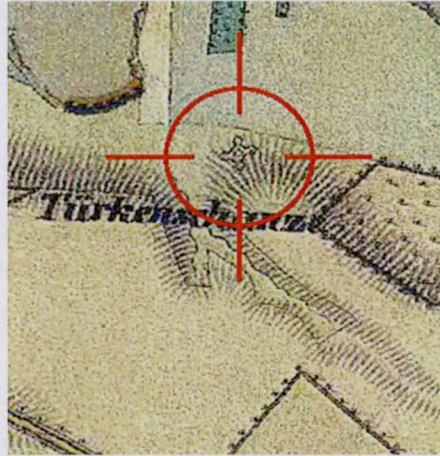
TEMESÓ. II.

Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez (Diplome Privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara). II. 1430–1470. Gyűjtötte: Pesty Frigyes, kiadta: Livia Magina és Adrian Magina. Kolozsvár, 2014.

ZsO.

Zsigmondkori oklevéltár. Budapest, I–XII. 1951–.

Térkép melléklet

1. ábra: Sződi castellum a II. katonai térképen

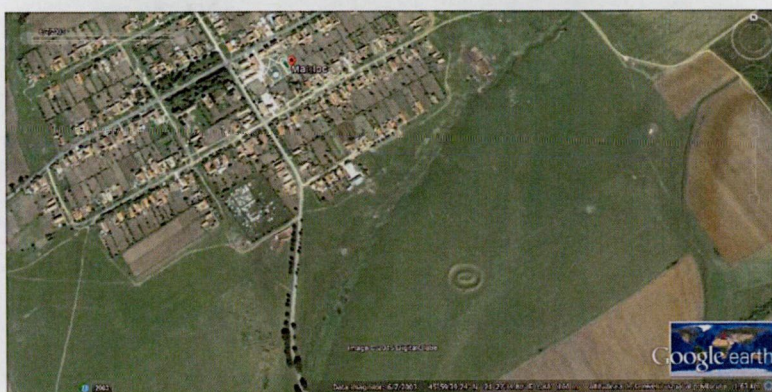
(<http://mapire.eu/hu/map/secondsurvey/?layers=osm%2C5%2C42&bbox=2384725.404269339%2C5797003.334404838%2C2391251.215559186%2C5799716.848908962>, 2017.05.12. 13:21)

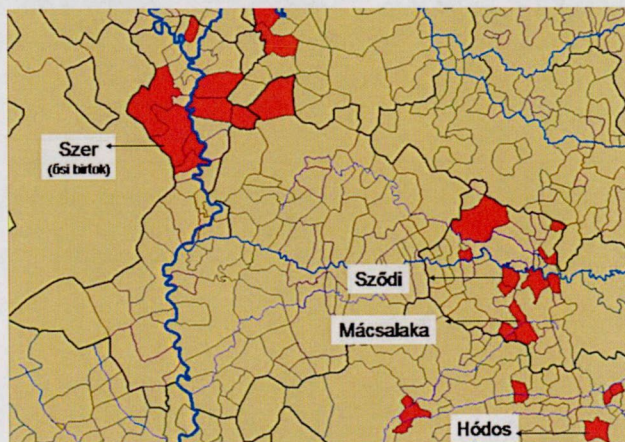
2. ábra: Sződi castellum elhelyezkedése a mai Arad megyei Szépfalu (Frumușeni) település határában (Google Earth szatelit felvétel)

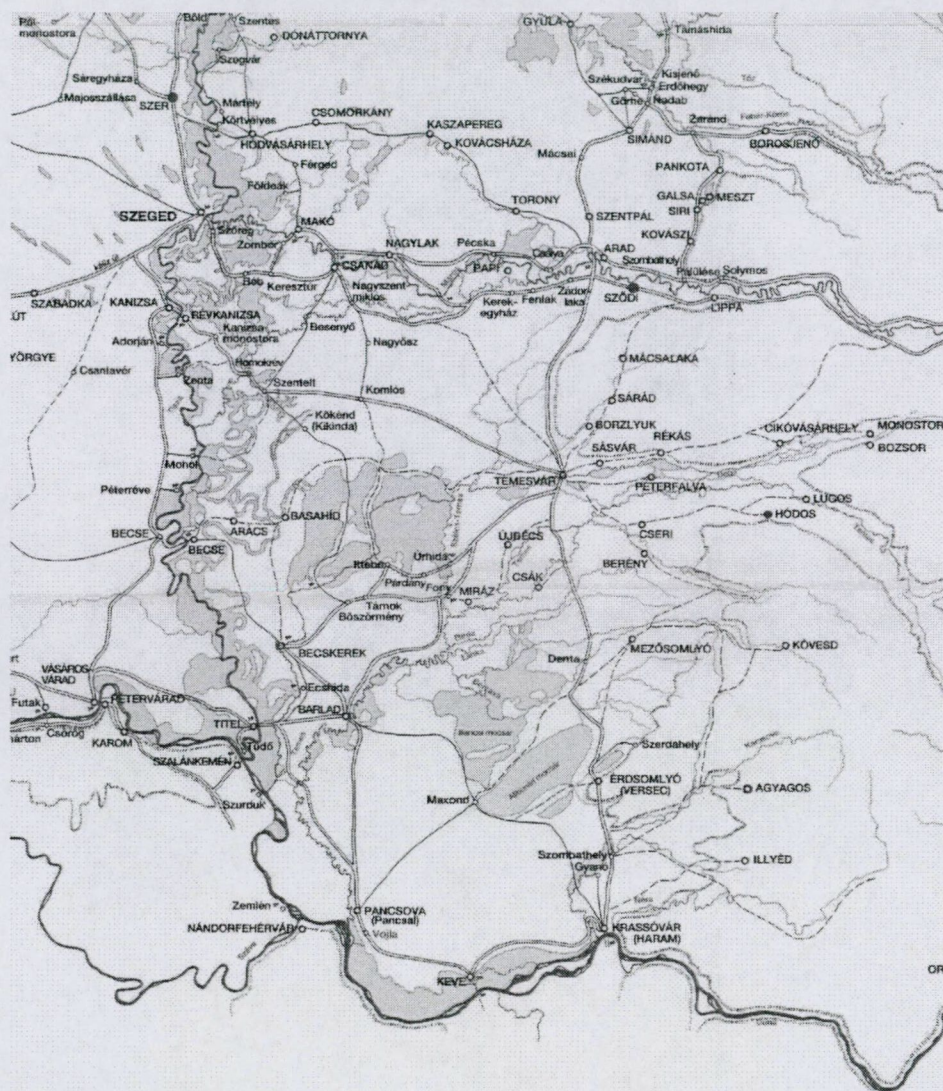
3. ábra: Szódi castellum közeli szatellit felvétele

4. ábra: Mácsalaka (Maşloc, Temes megye) határában található erődítmény

5. ábra: A Pósa család Temes-közi birtokai (Engel Pál: Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről alapján)

6. ábra: A Pósa család birtokközpontjainak és rezidenciáinak elhelyezkedése a régió középkori úthálózatának térképén (Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14-16. században*. Szeged 2002. 268.-as oldalon található térképe alapján)

Abstract

“Zeudi”. A Medieval Noble Residence in the Maros Valley (Case Study)

The Szeri Pósa family, originated from the Bár-Kalán kindred and established at Sződi (Temes County) is one of the noble families who succeeded to socially rise being in the service of King Charles I of Hungary. Based on the family archive we tried to follow the private estate construction process of the family of Pósa, during several generations. The family estate lay throughout more counties, but mostly it was to be found in the region between the Maros-Tisa-Danube Rivers and was organised in several parts, gravitating usually around a market-place (*oppidum*). Within the boundaries of these estate centres noble residences were constructed. Late medieval charters mention at least four such residences, the main at Sződi, the others at Hódos, Mácsalaka and Derekegyház. Archaeologically two of them can be detected today out on the field as small earth fortifications. Only the one at Sződi (today Frumușeni, Arad County) was investigated back in the late '40s, but results were published merely as a short text report.

SZABADOS GYÖRGY

„Szkítia három tartománya”*

Amit az írásos emlékekről és emlékekből tudni lehet

A magyar történelem kezdeteiről hosszú évszázadokon keresztül kizárólag az írásos emlékek révén lehetett tájékozódni. Azonban a XIX. századtól kezdve újabb tudományágak is részt kértek a kutatásból, mint a régészet, az embertan, a néprajz és a nyelvészet. Noha e tematikai gazdagodás révén a régmúltat egyre több oldalról lehet szemlélteni, ám az általuk megvilágított adatcserepek olyan töredékesen maradtak ránk, hogy sokszor nem is illeszthetők össze. Ezért az ismeretek gyarapodása mellett is folyamatos vita zajlik akár egy-egy részletkérdésről, akár az egyes tudományágak illetékességi köréről.¹ Ma a régészeté a legdinamikusabban bővülő forráskör, és a leletekből értékes következtetések vonhatók le, de az etnikus értelmezés során óvatosan kell eljárni, hiszen a tárgyi kultúra megváltozása nemcsak egy nép vándorlásával, hanem az anyagi javak elterjedésével is magyarázható. Bár a szellemi műveltség fő hordozója a nyelv, ám hasznunkban csekély, mert összefüggő magyar nyelvemlékek csak az 1000 utáni időkből maradtak fenn; ráadásul egy nép története nem azonos egy nyelv történetével; azért sem, mert a népek életük egy bizonyos szakaszában akár többnyelvűek is lehettek. (Erre magyar példa is akad).² Mivel az egyes történelmi jelenségek, uralkodók, népek, országok neveit az írott kútfők közvetítik, a múltból nyerhető tudás összegzése a történész feladata.³ Természetesen a más tudományágak felől érkező ismereteket is figyelembe kell vennie, ám mindenekelőtt saját forrásköre és eszköztára szerint kell haladnia.

Az írásos emlékek mérlegelésekor fontos tudnunk, hogy szerzőiket milyen időbeli távolság választja el az eseményektől, belülről vagy kívülről szemléltek-e írásművük tárgyát, cleve történeti célzattal alkottak-e, avagy más természetű munkáik (útleírások, szónoklatok, tankönyvek) utólag váltak történelmi szempontból fontossá.⁴

A hazai történetírás kezdeteit szintén sok vita övezi. Nemzedékek óta fogalmazódnak meg vélemények arról, hogy mikor keletkezett az első magyar történelem, ugyanis a XIII–XIV. századból fennmaradt krónikáink korábbi írásművek lenyomatát őrzik: utalnak a magyarok cselekedeteiről szóló régi könyvekre, egy-egy eseményt többször és ellentétes felfogásban adnak elő, vagy a cselekmény menetét időrendi visszatekintés akasztja meg. Ezen ismérvek alapján egy elveszett *Ósgeszta* sejlik fel, amelyet talán I.

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ Kiinduló irodalom gyanánt l. POHL 1998; SINOR 2005; BRATHER 2006; BÁLINT 2006.

² Megbízható bizánci híradás tudósít arról, hogy a kazároktól elpártolt kabarok a magyarokhoz csatlakoztak és megtanították egymást saját nyelvükre. DAI, 174–175. E híradás érvénye a IX. század derekától számítható, de nem tudni, meddig tartott. Időrendi fogódzót a *Salzburgi Évkönyvek* ama bejegyzése nyújt csak, amelynek értelmében a Keleti Frank Királyság 881-ben két harcot kényszerült vívni Bécs környékén, első a magyarokkal, második a kabarokkal. MGH SS, XXX/2, 742.

³ VÁSÁRY István: *Magyar őstörténet – magyar történelem*. VÁSÁRY 2008, 12–13.

⁴ Ezen módszertani kíváncságnak többségét már Katona István tudatosította. KATONA 1778, 1–2.

András (1046–1060) országlásának utolsó éveiben írtak.⁵ A XI–XIII. század folyamán több klerikus vezette tovább a históriát. Ezen alkotói láncolat első önállóan ismeretes, azonosítható szerzőjű munkája, Kézai Simon *Gesta Hungarorum* 1282–1285 körül készühetett el. Sajnos műve csak kivonatossan jutott korunkra, így a bővebb magyar íráshagyományért XIV. századi krónikaszerkesztésekhez kell fordulnunk, amelyek közül a legismertebb a *Képes Krónika* kódexe. Látszik, hogy a hazai historiográfia fő vonalába tartozó geszták és krónikák időben körülölelik a legkorábbi önálló formában fennmaradt magyar történetet, Béla király Névtelen (Anonymus) Jegyzőjének XIII. század eleji *Gesta Hungarorum*-át.⁶

Nincs arról közmegegyezés, hogy az egyes mondák mikor juthattak be az írásbeliség sáncái közé. Néhány esetben az is külön vitatott, hogy melyik monda érkezett a historiográfiai fő vonulatot alkotó geszta/krónikaláncolatba, s melyikük Anonymus tematikailag kissé különc regényes gesztájába. Az időrétegek nem mindig egyértelmű elkülöníthetősége, a szövevényes szövegkapcsolatok miatt a fennmaradt művek kronológiájából korántsem bizonyos az egyes hagyományelemek ősiségi-időbeli viszonya. Magam például a turul-monda elemzése kapcsán jutottam arra a következtetésre, illetve azt a véleményt találtam meggyőzőbbnek, hogy a XIV. századi krónikákból ismert szövegváltozat áll közelebb az eredetihez, és nem Anonymusé másfél évszázaddal korábbi, ⁷ vagyis eredethagyományunk írott emlékeit nézve korántsem biztos, hogy a régebben rögzült szöveg archaikusabb. Nyilvánvaló, hogy elbeszélő kútfőink közléseit egyenként kell mérlegre tenni, s az ítéletalkotáskor óvatosságra int az a körülmény, hogy ezek a művek idegen nyelvi (latin) és vallási (keresztény) közegbe emelték az ősmúltat, ilyenformán egy idegen szellemi „szűrő” döntött arról, melyek legyenek a pogány előidők lejegyzésre méltó elemei. Ám mindezt ellenkező irányból szemlélve derülátöbbak lehetünk, mert voltak olyan erős hagyományelemek, amelyek keresztül tudtak hatolni ezen az idegen szellemi szűrőn, ekképp helyet és túlélést biztosítottak maguk számára a pergamenlapokon. További bizakodásra ad okot, hogy az újabb irodalomtörténeti és folklorisztikai kutatás szerint a történeti narratív emlékezet mintegy hét nemzedéket fog át, ami akár két-három évszázadot jelenthet, sőt némely esetben ennél hosszabb időt.⁸ Ebből adódóan a dinasztikus és az etnikus eredethagyomány tekintetében régi gesztáink/krónikáink forrásértéke nagyobb, mint azt a némelykor túl szigorú filológiai kritika vélte.

Addig azonban, amíg a feledtetés és az emlékezet egymással viaskodó erői színre nem léptek historiográfiánkban, a korai magyar történelem (közel) egykorú elbeszélői kizárólag idegen: muszlim, bizánci, szláv, nyugat-európai írástudók voltak, ezért feljegyzéseik a külső szemlélő álláspontját, nem ritkán előítéleteit tükrözik, és nyelvi, vallá-

⁵ DOMANOVSKY 1906, 129–130; HORVÁTH 1954, 305–315. Más, egymástól is különböző véleményeket l. pl. HÓMAN 1925a, 86, 105–106; GERICS 1995, 8–22; KRISTÓ 2002, 32; SZOVÁK 2004, 244; THOROCZKAY 2010, 30.

⁶ Az előző jegyzetben idézett irodalmakon kívül l. KRISTÓ 1986; VESZPRÉMY 2004.

⁷ HÓMAN 1925a, 85, 95–97, 103–106; HORVÁTH 1954, 16–17; DÜMMERTH 1971, 415–419; SZENTMÁRTONI SZABÓ 2002, 389–406; SZABADOS 2010. Az ellenkező nézetekhez l. GYÖRFFY 1948, 41; KRISTÓ 2002, 13–15; SZÓCS 2010.

⁸ SUDÁR 2007; HOPPÁL 2014. (Különösen *A mítosz mint emlékezet* és *Az Attila-mítosz keleti párhuzamai* című tanulmányok. Uo. 7–22, 103–122.) Mindez a régebbi történettudományunkban érvényesült „hagyománybarát” felfogást erősíti, amely hosszabb, nemzedékeken átívelő történelmi emlékezzethatárral számol. HÓMAN 1925b, 52; SZABADOS 2011, 330–340.

si/kulturális sokszínűség jellemzi ezeket. Az egyes források rendeltetése (például oknyomozó történet vagy diplomáciai adatgyűjtés) és az ebből fakadó műfaji különbség tovább tarkítja a képet.⁹

Ezek a forrástani körülmények határozzák meg a régmúlt megismerhetőségét, s jelölik ki az alábbi gondolatmenet mozgásterének határait.

„Szkítia három tartománya”

Noha a magyarok csak a IX. század első felétől különíthetők el másoktól, ez nem jelenti azt, hogy azelőtt ne léteztek volna. Éppen csak más neveken említettek, sőt valószínű, hogy a rájuk értett nevek (hun, avar, szabár, onogur, turk, stb.) nem mind ugyanarra a „magyar” népre vonatkoztak, hanem egy-egy összetevőjére.¹⁰ A kora-középkori népek kialakulása több szálon futó cselekménymenet volt,¹¹ ekként a különböző hiteles források, ha nem is mindig egyeztethetők össze, de jól megférhetnek egymással. Például a magyar népi önelnevezés alapja egy kutrigur-hun uralkodó személyneveként bukkan fel bizánci íróknál „Muagerisz” formában, aki 530 körül a Fekete-tenger vidékén élt;¹² ezzel szemben a nép eredetét mitikus nyelven kifejező csodaszarvas-monda keltezhetetlen.

A monda legrégebbiről ismert változatát Kézai Simon gesztája őrzi. Eszerint Ménrót óriásnak Eneth nevű feleségétől két fia született Perzsia vidékén, Hunor és Magor. A két fiú vadászni indult Meótisz [Azovi-tenger] ingoványába, amikor a pusztában egy gímszarvas jelent meg előttük; ők üldözőbe vették, az menekült előlük, míg el nem tűnt. Sokáig keresték, de hiába. Míután bebarangolták a vidéket, úgy találták, hogy alkalmas állatok tartására. Visszatértek apjukhoz, és beleegyezését elnyerve a Meótisz ingoványai közé költöztek, hogy ott telepedjenek le. Meótisz Perzsiával határos: egy kis gázlótól eltekintve tenger zárja körül; folyói nincsenek, de bővében van fűnek, fának, szárnyasoknak, halaknak és vadaknak. Hunor és Magor öt évig lakott ott. A hatodik évben kimozdultak onnan, és a pusztában Belár fiainak feleségeire és gyermekeire akadtak, akik férjük nélkül maradtak sátraikban. Őket minden ingóságukkal együtt a Meótisz ingoványai közé hurcolták. Elfogták az alánok fejedelmének, Dulának két lányát is; egyiket Hunor, másikat Magor vette feleségül. Idővel kezdtek oly hatalmas néppé nőni, hogy a föld nem bírta őket táplálni.¹³

A csodaszarvas-mondáról a néprajztudomány bebizonyította, hogy az eredeti magyar néphagyomány része volt, nem egy klerikus költőtte, vagy jegyzetelte ki máshonnan.¹⁴ Ezt két tényezéből lehet tudni. Egyfelől az egyházi kötelékbe tartozó középkori írástudónak nem volt szokása pogány eredetmítoszokat gyártani, ellenkezőleg: e hagyományelem fontosságát jelzi az, hogy helyet vívott ki magának a krónikák lapjain. Másfelől a szarvasűzés mondája olyan keleti népek ajkán is élt, akiknek nyelvét egyetlen krónikásunk sem ismerhette.

⁹ Kiinduló irodalom gyanánt l. KOVÁCS–VESZPRÉMY 1996; OLAJOS 2003; FARKAS 2014; VESZPRÉMY 2014.

¹⁰ LÁSZLÓ 1978, 10.

¹¹ BÁLINT 2006, 295.

¹² MORAVCSIK 1927, 271.

¹³ SS RER HUNG I, 143–145. V. ö. a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* változatával. Uo, 249–252.

¹⁴ BERZE NAGY 1927. V. ö. MÁTÉFFY 2012.

A mitikus „őstörténeti tér” tehát a Kaukázustól északnyugatra elterülő kelet-európai steppe, vagyis írásos hagyományunk nem gyámolítja egy Urál-vidéki őshaza képzetét: más összefüggésben szól a magyarok ottani jelenlétéről. A csodaszarvas-mondát „Szkítia” leírása követi,¹⁵ majd azután ekképp folytatódik a szöveg.

„*A szkíták országa területileg egységes, ám kormányzás tekintetében három tartományra oszlik, úgy mint Bascardiára, Dentiára és Magoriára.*” [kiemelés tőlem – Sz. Gy.]¹⁶

Bascardiában Baskiria ismerhető fel, Magoriát Bendefy László a Kaukázus-vidéki magyarok hazájának tartja, míg Dentia a legnyugatabbi szállásterület;¹⁷ Anonymus a „Dentümogyer” kifejezést használja rá, ami vagy csak Dentiát jelöli, vagy Dentiát és Magoriát együtt.¹⁸

Anonymus vagy a krónikairódalom tükrözi az ősi hagyományt? Mi lehetett mindennek a valóságalapja? Ami az első kérdést illeti: mindkét nézetnek akadt képviselője. Gróf Kuun Géza a harmas tagolás eredetisége mellett foglalt állást: „*A tartományok három részre – Barsacia, Dentia, Mogoria – való felosztása nem máshonnan, mint az ősi néphagyományból került a magyar krónikákba. Közülük a két utóbbi egyetlen elnevezéssé egybeszerkesztve Dentumoger formában olvasható Béla király jegyzőjénél.*”¹⁹ Vele szemben Gombocz Zoltán úgy tartja, hogy Anonymusé az elsőség, és harmadik tartományként Bascardia (baskírföld) csak a XIII. századi felfedező utak hatására került be a hazai krónikákba.²⁰ A második kérdést röviden azzal lehetne megválaszolni, hogy ebben a homályos földrajzi leírásban a magyarság elágazó története ismerszik meg, ugyanis a Közép-Európában hont foglaló néprészen kívül keleten még évszázadokig létezett két magyar etnikai közösség. A válasz kifejtéséhez további írott kútfők olvasása szükségeltetik; jóvoltukból értékes információkkal egészül ki krónikáink eredettörténeti vázlata.

Első helyre a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) által szerkesztett, és utólag *De Administrando Imperio* (DAI) címmel ellátott kormányzati munka említése kívánczik. E forrásunk több régi szállásterületről szól, és a magyarok szétválásáról is tudósít.

¹⁵ Jelen dolgozat nem hivatott arról értekezni, hogy miként alakult a Szkítia-fogalom az ókori és a középkori művelődésben, s mindez miként kapcsolódik legkorábbi historiográfiánkhoz. Annyi megjegyzendő, hogy Szkítia leírása nemcsak a krónikáinkban, hanem Anonymusnak a csodaszarvas-mondát nem közlő gesztájában is helyet kapott. SS RER HUNG I, 34–37, 145–146, 252. E téma szakirodalmából l. GOMBOCZ 1917–1920; DEÉR 1930; BENDEFY László: *Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája*. BENDEFY 1945, 61–112; KRISTÓ 1970; MELYUKOVA 1990, 97–110; MERRILLS 2005, 115–125; SZABÓ 2014; KOVÁCS 2014.

¹⁶ SS RER HUNG I, 146, 253, II, 15. Megemlítendő, hogy a XIV. századi krónikaszerkesztménybeli „Bascardia” a ma ismert Kézai-gesztában „Barsatia”, a *Pozsonyi Krónika* szövegében „Woscardia” formát ölt, „Dencia” (Kézai, *Pozsonyi Krónika*) olykor „Bencia” (XIV. századi krónikaszerkesztmény), és hogy *Mogoria* néhol *Magoria*. Mindez azonban itt mellékes, mert noha a szöveghagyományozódás kifürkészhetetlen útjain hol az egyik, hol a másik névalak csorbul, de a romlás mértéke egyiket sem tette felismerhetetlenné.

¹⁷ BENDEFY László: *Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája*. BENDEFY 1945, 72–73.

¹⁸ SS RER HUNG I, 34.

¹⁹ „*Tripertita regionum divisio: Barsacia, Dentia, Mogoria in chronicis Hungarorum non aliunde, quam ab antiquissimis traditionibus popularibus petita est, quarum regionum duae ultimae nominatae in unam eandemque denominationem confusae forma Dentumoger notarii regis Belae leguntur.*” KUUN 1895, 132–133.

²⁰ GOMBOCZ 1917–1920, 148.

„A türkök [magyarok] népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevére Levedianak neveznek, amely vajdát tulajdonnéven Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többi is, vajdának hívták. Ezen a helyen, az imént említett Levedian folyik a Chidmas folyó, melyet Chingilusnak is neveznek. De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi asphaloi-nak [rendítheteden szavárdnak avagy erős szabírnak] nevezték... A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelmében volt használatos), ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzve, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökére telepedni. Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, s másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelközű nevezetű helyekre... A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, s gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.”²¹

Mivel a DAI oktatási céllal készült (a császár fia számára állíttatta össze), és nem történelmi oknyomozás végett, ráadásul a különböző korokból származó értesülések nem túl gondosan lettek egybeszerkesztve,²² ezért közléseink időrendjét sokszor bajos megállapítani. Ez a műfaji tulajdonság köszön vissza esetünkben is: nem tudjuk, mikor élt Levedi, vagyis mikor számolhatunk egy róla elnevezett szállásfölddel és mikorra keltezhető a szétvándorlás. Úgy látszik, mintha a DAI fent idézett 38. fejezete nyújtana némi fogódzót, ám ez a fogódzó nagyon is ingatag. A szövegrész másutt ugyanis egy érdekes történetet ad elő. Eszerint a kazár kagán magához kéri Levedit, hogy egy neki engedelmeskedő uralkodóvá emelje, de Levedi elhárítja e „megtűszelést”, és maga helyett javasolja vajdatársát, Álmost, akinek fia is van, Árpád. A kagánnak megtetszik ez a felvetés, s a döntést rábízza a magyarokra, akik Árpádot választják fejedelemmé, mondván bölcs, megfontolt és tekintélyesebb saját apjánál.²³ Hanem ez a történet nem állja ki a forráskritika próbáját: több képtelenség terheli. A kagán ötlete kimerül abban, hogy létre kellene hozni egy bábállamot, de a cselekvést rábízza az alávetendő népre, amelyik apa és fia közül a tekintélyesebb (!) fiút választja első fejedelemmé! E jelenség magyarázata az lehet, hogy VII. Konstantin udvarában a korai magyar politikai szerveződés két fokozatáról tudtak, egy valamikori arisztokratikus „elő-állam” és egy újabb monarchikus „steppe-birodalom” meglétéről. És minthogy az átmenetről nem volt épkezláb értesülésük, valódi történelem helyett egy toposszal kötötték össze a két állapotot: itt a DAI 29. fejezetéből vett államszervezési modellt hasznosították újra, amelyben a dalmáciai népek „sietnek” ismét bizánci alattvalókká válni, Bíborbanszületett Konstantin nagyapja, I. Basileios (867–886) uralkodásakor.²⁴ Mindezek folyamánként egyáltalán nem valószínű, hogy Levedi és Álmos kortársak voltak, és ennek gyanúja már korábban is felütlött: Deér József a VIII. század, míg Dümmerth Dezső a VII. század

²¹ DAI, 171–175. (Moravcsik Gyula fordítása.) V. ö. ÁMTBF. 43–45.

²² MORAVCSIK 1950, 7; KAPITÁNYFFY 1997, 38–39.

²³ DAI, 170–173.

²⁴ DAI, 124–127. Már ez a történet, tudniillik a Dalmáciában érvényesült „államszervezői” hatás megjelenítése sem túl valószínű; e résznél Dimítri Obolensky is torzításra figyelmeztet. OB-OLENSKY 1999, 127–129.

szereplőjének gondolta Levedit.²⁵ Mindkét lehetőség hihető az alábbiak miatt. A *DAI* 38. fejezete egy három évig tartó szoros kazár szövetséget is köt Levedi korához;²⁶ már most ez az időszakasz a Kazár Kaganátus felemelkedésétől, a 630-as évektől,²⁷ az Anonymus szerint 819-ben született Álmos előtti nemzedékgig,²⁸ két évszázadon belül bármikor elképzelhető. És ez a bizonytalanság „keltezi” a *DAI* által rögzített magyar szétválást. Ha e bizánci forrásunk helyesen kapcsolja a nyugati néprész Etelközbe vándorlását Levedihez, akkor erről sem tudunk semmi közelebbit mondani annál, mint hogy a 600-as évek első felétől a 800-as évek elejéig számolhatunk végbemenetelével.

Arról sincs fogalmunk, hogy a nyugatra (előbb Etelközbe, majd a Kárpát-medencébe) és a keletre, Perzsia vidékére (a Kaukázus északi előterébe, a Kuma folyóhoz)²⁹ vándorolt néprész milyen létszamarányt képviselt. Annyi bizonyos, hogy a magyar etnikum mindkét említett fele elég jelentősnek érezte a másikat ahhoz, hogy folyamatos összeköttetést tartson fenn, ami még a X. század közepi Bizáncban is hírértéket képviselt. Az ekkor keletkezett *DAI* ebbéli közlését bátorságosabban lehet elhinni, mint az imént ecsetelt „történészkesését”, mert ez az adata a kútfő eredeti rendeltetéséhez híven diplomáciai természetű. E magyar–magyar kapcsolattartás XI–XII. századi fejezeteiről nincs adatunk. A keleten maradtak emlékezete csak az 1230-as években sarkallt cselekvésre közép-európai magyarokat. Ám ekkor a Magyar Királyságból kiinduló út egy másik keleti Magyarországra vezetett.

1237-ben Riccardus domonkos-rendi szerzetes egy bizonyos *Ungaria Magna* dolgáról és rendtársainak viszontagságos útjairól írt jelentést.

„A keresztény Magyarok Történetében azt találták, hogy van egy másik, Nagyobb Magyarország (Ungaria maior), abonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött, hogy lakóhelyet keressen magának, minthogy földjük a lakók sokaságát eltartani nem tudta. Miután sok országon áthaladtak és pusztítottak, végül elérkeztek arra a földre, melyet most Magyarországnak neveznek, akkor pedig a rómaiak legelőjének mondtak. Ezt választották maguknak lakóhelyül a többi földek közül, meghódítván a népeket, amehelyek akkor itt laktak. Ahol is végül Szent István, első királyuk a keresztény hitre térítette őket; míg az előmagyarok, akikről származtak, hitetlenségben maradtak, mint ahogy ma is pogányok. A domonkos barátok, miután ezeket a Magyarok Történetében megtalálták, megszánták a magyarokat, akikről származtak, hogy mind az ideig hitetlenségben tévehjegnek. Elküldtek hát négy barátot keresésükre, hogy Isten segédelmével megtalálják őket, ahol csak tudják. Annyit tudtak a régiek írásából, hogy keleten laknak, de hogy hol vannak, nem is sejtették. Az említett szerzetesek, akiket kiküldtek, sok fáradságnak kitelve magukat tengeren és szárazföldön, több mint három esztendeig keresték őket, de az utak sok veszedeleme miatt nem tudtak nyomukra akadni, kivéve közülük egy papot, Ottó nevűt, aki csak úgy utazhatott, hogy kereskedőnek adta ki magát. Ő egy pogány országban talált néhány azon nyelven beszélőt, akik révén megbizonyosodott afelől, hogy mely vidéken laknak, de tartományukba nem jutott el. Visszatért hát Magyarországra, hogy több barátot vegyen maga mellé, akik vele visszamenve a keresztény hitet hirdessék közöttük. De a sok fáradságban

²⁵ DEÉR 1945–1946, 7–9; DÜMMERTH 1971, 411. V. ö. SZABADOS 2011, 91–113.

²⁶ *DAI*, 170–171.

²⁷ GOLDEN 1990, 264.

²⁸ SS RER HUNG I, 38. Anonymus ezen adata nagyságrendileg mindenképpen helytálló, hiszen Álmosnak 895 körül Árpád fia Levente személyében hadsereg vezetésére alkalmas unokája volt. *DAI*, 176–177.

²⁹ BENDEFY 1942, 22–63, 213–221.

eltörődve, visszaérkezése után nyolcadnapra, miután megkeresésük minden útját-módját elmagyarázta, Krisztushoz költözött.”³⁰

A keleti irányból és a tengert érintő útvonalból kitetszik, hogy a tragikus sorsú Ottó testvér a Perzsia-vidéken élő „szabir” magyarok nyomára jutott.³¹ Az ő útmutatása alapján indult el Julianus társaival, de végül egyedül maradva egy másik magyar közösséghez érkezett 1236-ban.

„Megtalálta pedig őket a nagy Etil folyó mellett. Kik látván őt, s megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban, és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakozódtak. Bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat. Pogányok, akiknek semmi tudomásuk nincs Istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak harcban. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla.”³²

Ottó és Julianus útvonalából egyértelműen kitetszik, hogy a „szabir” magyarság nem azonos az Etil (Volga) folyó mellett fekvő Régi Magyarország lakóival. Ottó testvér társaival tengeren és szárazföldön (*per mare, per terras*) haladt, vagyis a Kárpát-medencéből keletre lakó „szabir” magyarok irányába, s nem északra, amerre Régi Magyarországot tenger érintése nélkül is el lehetett volna érni. Megfelelő földrajzi ismeretek híján Ottó csupán egy kerülőutat tudott elmagyarázni követőinek; Julianus testvér is a Kaukázus vidéki magyaroktól értesülhetett a Volga-menti magyarokról.³³ Nem véletlen ezért, hogy amikor vissza akart indulni *Ungaria Magna* földjéről, az ottani magyarok „kitanították egy másik útra, amelyen gyorsabban célhoz érhet”,³⁴ és ez a gyorsabb út a mordvinok területén, Oroszországon és Lengyelországon keresztül vezetett haza a közép-európai Magyarországra.

Nem tudni, hogy ez a magyar népegség évszázadokkal korábban hol lakott, csak azt, hogy az 1230-as évekre már a Volga-mentén élt,³⁵ s területüket nem sokkal később Iohannes de Plano Carpini, Benedictus Polonus és Willelmus Rubruk Baskíriával azonosította.³⁶ Erre még később vissza kell térni, most azt a tényt fontos rögzíteni, hogy

³⁰ TATÁRJÁRÁS 117. (Györffy György fordítása.) V. ö. SS RER HUNG II, 535–536.

³¹ BENDEFY László: *Ottó testvér 1231–1234. évi utazása*. BENDEFY 1945, 218–239.

³² TATÁRJÁRÁS 119. (Györffy György fordítása.) V. ö. SS RER HUNG II, 539–540.

³³ Az útvonalat meggyőzően rekonstruálta BENDEFY László: *Ottó testvér 1231–1234. évi utazása*. BENDEFY 1945, 222–236. Ebből egyedül a 895 körüli besenyő támadás és az annak folyamánál feltüntetett magyar szétválás gondolatával nem tudok egyetérteni. Nézetem szerint a IX. század végén nem volt magyar–besenyő háború, mivel az idevágó két forrásadról úgy láttam, hogy nem állja ki a történeti kritika próbáját. SZABADOS 2011, 134–159. Ilyenformán a magyar szétválás csak máskor lehetett, amint azt itt korábban felvettem.

³⁴ SS RER HUNG II, 541.

³⁵ Thury József egyenesen a történeti kritika mellőzéséből született hiedelemnek tartja, hogy a Kárpát-medencét elfoglaló magyarok a Volga és a Káma folyók vidékén lévő ún. Nagy-Magyarországból mint őshazából eredtek volna. THURY 1896, 680. Annak lakói szerint „a magyarság zömétől elszakadva valami okból felköltöztek, vagy felszorítottak arra az északi tájra.” Uo. 909. E gondolatának mérlegelése egy másik tanulmány tárgya lehetne, itt mindenesetre annyi jegyezhető meg, hogy okfejtése egybevág a csodaszarvas-monda földrajzi szemléletével.

³⁶ GOMBOCZ 1923–1927, 16–19.

amint a Kaukázus-vidéki, úgy a baskíriai magyarok létszámát sem tudhatjuk. A Julianus első útjáról írt jelentés arra is utal, hogy *Ungaria Magna* komoly haderővel rendelkezett.

„A tatár nép szomszédos velük, de ezek a tatárok, harcba bocsátkozva velük, nem tudták őket háborúban legyőzni, sőt az első csatában vereséget szenvedtek. Ezért barátokká és fegyvertársakká fogadták őket, úgyhogy együttesen tizenöt tartományt teljesen elpusztítottak.”³⁷

E katonai erő társadalmi fedezetét csak egy jelentős lélekszámú népesség biztosíthatta, ezért földjüket helyénvalóan minősítette országgként – Régi Magyarország – a keresztény Magyarország utazója, de ennél többet nem állíthatunk, a három magyar etnikai egység egymáshoz viszonyított létszámarányát pedig még becslés szintjén sem érdemes latolgatnunk. Arra sincs forrásadatunk, hogy mikor és hol váltak le a Baskíriában fellelt magyarok ősei. Azt legalább egy óvatos valószínűsítés erejéig felvethetjük, hogy előbb a „baskíriaiak” elcitol különült el az a néptömb, amely később újra kettéválva a Kaukázus előterébe és Etelközbe vonult. Ez a korábbi szétválás pedig oly régen eshetett, hogy nem jutott a *DAI* alkotóinak tudomására – avagy szemükben nem képviselt lejegyzésre méltó hírértéket? – a X. század közepén; mindenesetre ez a találgatás is pusztán egy hallgatásból táplálkozó érvelés.

Annál feltűnőbb, hogy több évszázadnyi különélés után a Kárpát-medencei magyar Ottó és Julianus gond nélkül megértette a Kaukázus-vidéki „szabir”, utóbbi a Volga-menti „baskír” magyarokat, ami nyelvünk tartósságának jele. Az pedig, hogy *Ungaria Magna* népe a régiek hagyományából emlékezett vércik elszakadására, annyit bizonyít, hogy ez a tartós nemzedékközi emlékezet, ez a figyelemre méltó erejű etnikai tudat a baskíriai magyarságot is jellemezte. A XIII. század első harmadában tehát három egymástól elkülönült területen éltek magyarok (sőt, a két keleti Magyarország sorsa tovább is nyomon követhető).³⁸

Bascardia útja a magyar történeti hagyományba(n)

Visszaulva az előző alfejezetben érintett kérdésre, látszik, hogy e három „tartomány” közül Bascardia „feltűnése” felől megoszlanak a vélemények. Bascardia lehetséges historiográfiai újra kívánok összpontosítani, ezért nem feladatom és nem is illetékességem a baskír–magyar kapcsolat etnikai és/vagy nyelvi vonatkozásait taglalni.³⁹

A XIII. század írott emlékei az alábbi időrendben sorakoznak fel előttünk. Az 1200-as évek elején Anonymus *Gesta Hungarorum*-ában Szkitiát magyarul *Dentumogernek* határozza meg,⁴⁰ Bascardia/Baskíria említése nélkül. 1237-ben készítette el Riccardus a Julianus testvér első útjáról szóló jelentést; még ez évben Julianus másodszor is elindult keletre, de erről már maga írt beszámolót (1237/1238): mindkét mű *Ungaria Magna* vagy *Ungaria Maior* néven tünteti fel Régi Magyarországot.⁴¹ Iohannes de Plano Carpini ferences testvér a „tatárokhoz és más keleti népekhez” küldött követként (1245–1247) *Ystoria Mongalorum quos nos Tartaros appellamus* címmel összegezte tapasztalatait. Szá-

³⁷ TATÁRJÁRÁS 119. (Györffy György fordítása.) V. ö. SS RER HUNG II, 541.

³⁸ BENDEFY 1942, 13–289. Újabban I. VÁSÁRY István: *Julianus magyarjai a mongol kor után: mozarok és mišerek (meišerek) a Közép-Volga vidékén.* VÁSÁRY 2008, 37–72.

³⁹ Ehhez I. VÁSÁRY István: *A baskír–magyar kérdés nyelvi vetületben.* VÁSÁRY 2008, 89–110; ZSIDAI 2015, 232.

⁴⁰ SS RER HUNG I, 34.

⁴¹ SS RER HUNG II, 535–542, 716–720. (különösen uo. 535, 717.)

munkra az fontos, hogy az „*ad aquilonem adhuc contra Baschart id est Hungariam magnam*” leírás először azonosítja Baskíriát Régi Magyarországgal. Benedictus Polonus – Plano Carpini rendtársa és tolmácsa – újtjáról is készült jelentés 1247-ben, benne a „*Bascardos, qui sunt antiqui Ungari*” megelégedéssel. Kevés idő múltán egy harmadik Szent Ferenc-rendi szerzetes, Willelmus de Rubruk küldetett a mongol kánhoz. Beszámolója a „*Pascatu, que est maior Hungaria*” kitételrel az országot, az „*Ideoma Pascatur et Ungariorum idem est*” közlés pedig népének nyelvét határozza meg 1255-ben.⁴² Kézai Simon *Gesta Hungarorum* (1282–1285 k.) a legkorábbi ismert magyar történet, amelyik – igaz, ma már a romlott „Barsatia” alakban – feltünteti Baskíria nevét.⁴³

Gombocz Zoltán a fentiek figyelembe vételével rekonstruálta Bascardia tartomány-nak historiográfiánkba történt „beáramlását”. Figyelt arra, hogy Julianus egyik újtjáról készült beszámolója sem nevezi meg Baskíriát, ennél fogva nem is azonosítja Régi Magyarországgal; ez a ferences utazók újítása. Hangsúlyozza, hogy sem Carpini, sem Rubruk nem járt *Ungaria Magna* tájékán, értesüléseiket ezért csak másodkézből vehették. Mint mondja,

„*voltaképpen csak regisztrálják azt a nézetet, amely a XIII. század közepén, az arab tudós hagyomány hatása alatt, a magyar-baskír azonosságról egész Kelet-Európában el volt terjedve, nyilván azokban a mongol kháni udvarokban is, ahol a követek megfordultak.*” A krónikás hármasság így nem a hazai hagyomány lenyomata, „hanem az új tartomány beiktatásában már a Carpini és Rubruk nyomán keletkezett európai, nyugati hagyomány hatását kell látnunk.”⁴⁴

Gombocz okfejtése kétségtől kiemelkedőbb, mint a hármas tagolás ősiségét valló gróf Kuun Gézáé, de több kételetet vet fel. Egyfelől hiányzik annak bizonyítása, hogy e három ferences tudósítása ilyen hamar eljutott volna a magyar krónikásokhoz. Másfelől túlbonyolítja a híráramlás út vonalát: adott egy Kelet-Európa-szerter elterjedt „arab tudós hagyomány” arról, hogy a magyarok és a baskírok azonosak; ezt az értesülést Szent Ferenc-rendi szerzetesek elviszik Nyugat-Európába, hogy onnan megint kissé keletnek kerüljön, és egy közép-európai magyar krónika pergamenlapjaira érkezzen. Kézenfekvőbb lenne ezt a *kelet-európai* muszlim értesülést azon *kelet-európai* magyaroktól eredeztetni, akiknek egy része Közép-Európába költözött. Még időbeli akadály is sincs ennek, hiszen Álmos népe a IX. század második felében foglalta el a Kárpát-medencét,⁴⁵ és a baskír-magyar azonosítás már al-Isztahrinál feltűnt a X. század első felében.

„*A baskírt fajtája kétféle: az egyik a guzzója után Bulgár háta mögött lakik... a baskírt másik fajtája a bağanák-ka (a besenyőkkel) határos.*”⁴⁶

⁴² SF I, 73, 138, 181, 218–219. V. ö. GOMBOCZ 1923–1927, 16–19.

⁴³ SS RER HUNG I, 146.

⁴⁴ GOMBOCZ 1923–1927, 31.

⁴⁵ Nemrég SZÓKE Béla Miklós gondolta újra a magyar honfoglalás kronológiáját, s jutott arra a következtetésre, hogy az egy, a IX. század közepétől 895/896-ig húzódo eseménysor volt. SZÓKE 2014, 36–38. Nagy jelentőségű újítása hadtörténet szempontból kellően megalapozottnak tartandó. SZABADOS 2015, 128–130.

⁴⁶ MÍSN FI, I/2, 31. Ezt az azonosítást látszik megerősíteni a szintén X. század első felében alkotó al-Maszúdi, aki szerint a „*kazárok s az alánok szomszédságában, közöttük s a Nyugat között elterülő vidékeken négy török nemzet van... első nemzetiség neve y. g. ni. Ezzel egy másik nép szomszédos, amelyet úgy hívnak, hogy bağırd; ennek közelében más nép lakik, amelynek neve bağanák – ez e népek közül a legutóbbi – végül ez utóbbi szomszédságában megint más nemzet lakik, amelyet úgy neveznek: nükarda.*” Uo, 182–183. (Kmoskó Mihály fordításai.) Al-Maszúdi ezen közlését szokás úgy értelmezni, hogy itt

Az iráni születésű író a muszlim földrajzi irodalom egyik iskolateremtőjének, al-Balhinak a munkáját dolgozta át, aki viszont 850 körül született Khoraszánban.⁴⁷ Ilyenformán a magyarok dokumentálható baskír elnevezése valóban nagy régiségre megy vissza. Ám ha a honfoglalás korának etelközi, majd Kárpát-medencei magyarjai valamilyen oknál fogva mégsem tudták volna, mily néven (is) nevezik őket a velük korosztályos muszlim írástudók, évszázadok múltán akadt egy arab szerző, akitől ezt az értesülést be lehetett szerezni.

*„Básgirdba indultam, amely negyven nap járásnyira délre fekszik a szlávok országától... megérkeztem Unkúrijjába, ahol egy básgird nevű nép él. Ők voltak az elsők, akik a törökök országa felől behatoltak Fránkföldre. Bátor emberek, megszámlálhatatlanul sokan vannak. Országuk, melyet Unkúrijjának hívnak, 78 városból áll... A básgird király gyakran pusztítja a bizánci területeket.”*⁴⁸

Abu-Hámid al-Garnáti szolt e szavakkal a Kárpát-medencei Magyar Királyságról és népéről. A hispániai arab utazó 1150 és 1153 között élt itt, de előtte Bagdadban, a volgai Bulgáriában,⁴⁹ Oroszországban, az Aral-tó és a Kaszpi-tenger térségében is időzött.⁵⁰ Magyarországi tartózkodása II. Géza király (1141–1162) idejére esik, aki 1149 és 1155 között ténylegesen háborúban állt Bizánccal.⁵¹

Előttünk fekszik ezzel az írásos emlékek tágabb köre, amely térben és időben kijelöli azt a műveltség-mezőt, ahonnan Bascardia beérkezhetett a magyar történeti hagyományba. Al-Isztahri legalább egy évszázaddal a magyar *Ószeszta* keletkezése előtt baskír névvel illette a magyarokat. Nyilvánvaló, hogy a latinul alkotó Árpád-kori klerikus nem a muszlim földrajzi irodalomból jegyzetelte ki Baskíria nevét, hanem a szóhagyományból vehette (ahonnan maga al-Isztahri vagy al-Balhi nyerhette ebbéli értesülését). Viszszautalva a dolgozat elején említett irodalomtörténeti és folklorisztikai kutatások eredményeire egyértelmű, hogy a nemzedékközi emlékezet – epikus hagyomány – gond nélkül áthidalhatta a honfoglalás-kortól a legkorábbi magyar gesztáig ívelő évszázadokat. Ha abbéli feltételezésem helytálló, amelynek értelmében a magyarság baskír jelölője – s annál fogva Bascardia – a XI. század előtti szóhagyomány része lehetett, akkor a fenti jelenség fontos adalék ahhoz, hogy a Kárpát-medencei magyarok kollektív emlékezete sok emberöltő mélységébe tudott világítani. Ám ha mégsem így történt, akkor is számításba kell vennünk azt a tényt, hogy a baskír–magyar azonosítás a világlátott Abu-Hámid al-Garnáti személyében úgyszólván „házhoz jött” az 1150-es évek közép-európai Magyar Királyságába. II. Géza és legidősebb fia, III. István (1162–1172) ország-

voltaképpen négy helyett csak két népről van szó, mert a besenyők és a magyarok két-két néven jelennek meg, MEH, 98. Kmoskó azonban úgy véli, hogy ez az elmélet erős fenntartásokkal kezelendő. MÍSN FI, 1/2, 183.

⁴⁷ AHMAD 2000, 218. V. ö. DUNLOP 1986; MIQUEL 1997.

⁴⁸ ABU-HÁMID AL-GARNÁTI 55–59. (Iványi Tamás fordítása.)

⁴⁹ Megjegyzendő, hogy a volgai Bulgária a volgai Magyarország mellett feküdt. SS RER HUNG II, 539. Lokalizációját térképpel l. BENDEFY László: *Ottó testvér 1231–1234. évi utazása*. BENDEFY 1945, 229–234.

⁵⁰ Életéről és forrásértékéről l. O. G. BOLSAKOV – A. L. MONGAJT: *Előszó*. ABU-HÁMID AL-GARNÁTI 11–28.

⁵¹ MAKK 1996, 188–190; B. SZABÓ 2013, 117–130.

lásakor pedig kimutathatóan készültek gesztafolytatások,⁵² így Bascardia emlékezete a XII. század közepén is bejuthatott historiográfiánkba. Ennek látszólag ellentmond, hogy Anonymusnál az 1200-as évek elején *még* nincs, Kézainál viszont 1285-re *már* ott van Bascardia, ám ez az ellenvetés oka fogyottá válik, ha az Anonymus-féle *Gesta Hungarorum* eredeti rendeltetését röviden felidézzük. Béla király jegyzője ugyanis egy monarchikus-arisztokratikus irányultságú gesztát írt, Magyarország királyainak és nemesi- nek származásáról, a Szkítiából való kijövetelről. Elitista szemléletébe nemhogy az etnikus őstörténet nem fért bele, de még azt is méltatlannak tartotta, hogy Magyarország igen nemes nemzete „népi adatközlők” révén – csalfa paraszti történetekből, énekmondók fecsegő énekeiből – ismerje meg ősmúltját és hősi cselekedeteit.⁵³ Jellemző, hogy a csodaszarvas-mondát sem közli: Anonymust csak a dinasztia és a (nemesi) *nemzet* eredete érdekelt, a *nép* őstörténetével nem foglalkozott. Szkítia-Dentümgöyér is lakói vitézségén túl a Kárpát-medencei honfoglalás kiinduló területeként volt fontos számára; hogy aztán az ő Szkítiája hány tartományra tagolódott, kettőre-e vagy háromra, ennek felmondását igazából számon sem kérhetjük rajta. Vele ellentétben Kézai Simon a csodaszarvas-monda közlésén kívül az „egy apától és egy anyától” származó magyarok társadalmi különbségének indoklásával, valamint a „tisza Magyarország” száznegyzemzettségének és a jövevények elkülönítésével élénk etnikus érdeklődést tanúsított.⁵⁴ Ebbe az írói szándékba jól beleillik annak rögzítése, hogy a „*a szkíták országa területileg egységes, ám kormányzás tekintetében három tartományra oszlik, úgy mint Bascardiára, Dentiára és Magoriára.*”⁵⁵

Emlékezetbe idézve korai historiográfiánk azon ismervét, hogy a fő vonalat képező geszták és krónikák írása és folytatása időben körülöleli Anonymus etnikus őshagyománytól idegenkedő művét; látva azt, hogy a „Bascardia–Dentia–Magoria” hármasságnak történelmi valóságmagja van, hiszen sokáig három Magyarország létezett: a hazai és a külhoni forrásokat együtt tekintve gróf Kuun Géza véleménye tűnik meggyőzőbbnek számomra. „Szkítia három tartománya” már egy I. András-kori *Ósgeszta* (esetleg Abu-Hámid al-Garnáti hatására egy XII. század közepi gesztafolytatás) lapjaira is feljuthatott a szóhagyományból, s megkezdhetette bűvópatakszerű útját a latin nyelvű magyar történetírásban, hogy Kézainál és XIV. századi követőinél napvilágra bukkanjon – immár homályosult értelemmel és csorbult névalakkokkal. S hogy miért nincs nyoma Julianus egyik beszámolójában sem Bascardia és Ungaria Magna kézenfekvő azonosításának? Nem tudott róla? Nem látta szükségét hangsúlyozni? Jelenlegi ismereteink alapján erre nem válaszolhatunk. Igen nagyon keveset tudhatunk arról, hogy mit tudott Julianus: az első, sikeres útjáról írott jelentést eleve nem is ő, hanem rendtársa jegyezte le. Annyi bizonyos, hogy Julianus testvér az egyetlen névről ismert magyar, aki személyesen tapasztalhatta meg a három egyidejű Magyarország valóságát: az egyikből útra kelt, a másikat megcélolta és annak közelében járt, a harmadikba eljutott.

⁵² HÓMAN 1925a, 69–72; HORVÁTH 1954, 270–288; KRISTÓ 1986, 491–495; SZOVÁK 2004, 248–249.

⁵³ SS RER HUNG I, 33–34.

⁵⁴ SS RER HUNG I, 146–148, 187–192.

⁵⁵ SS RER HUNG I, 146, 253, II, 15.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- ABU-HÁMID AL-GARNÁTI *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153.* Közzétette: O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Budapest, 1985.
- DAI *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása.* A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint)
- MÍSN FI I/2. Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2.* Budapest, 2000.
- MEH *A magyarok elődeiről és a bonfoglalásról.* Szerk. Györffy György. Budapest, 2002³.
- MGH SS XXX/2 *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.* Tomi XXX. Pars II. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae, 1934.
- ÁMTBF *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Szerk. Moravcsik Gyula. Budapest, 1984.
- SS RER HUNG *Scriptores Rerum Hungaricarum I–II.* Szerk. Emericus Szentpétery. Budapestini, 1999. (reprint)
- TATÁRJÁRÁS *Tatárjárás.* Szerk. Nagy Balázs. Budapest, 2003.
- SF I *Sinica Franciscana Volumen I. Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV.* Collegit, ad fidem codicum redegit et adnotavit P. Anastasius van den Wyngaert O. F. M. Firenze, 1929.

SZAKIRODALOM

- AHMAD 2000 Ahmad, Sayyid Maqbul: Geodesy, geology and mineralogy. Geography and cartography. In: *History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The Age of achievement: A. D. 750 to the end of the fifteenth century. Part two. The achievements.* Szerk. Clifford Edmund Bosworth, Muhammad Seyfeydinovich Asimov. [h. n.] 2000. 205–221.
- BÁLINT 2006 Bálint Csanád: Az ethnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.) *Századok* 140 (2006) 277–347.
- BENDEFY 1942 Bendefy László: *A magyarság kaukázusi őshazája (Gyeretyán országa).* Budapest, 1942.
- BENDEFY 1945 Bendefy László: *A magyarság és Középkelet.* Budapest, 1945.

- BERZE NAGY 1927 Berze Nagy János: A csodaszarvas mondája. *Ethnographia* 38 (1927) 65–80, 145–164.
- BRATHER 2006 Brather, Sebastian: „Etnikai értelmezés” és struktúratörténeti magyarázat a régészetben. *Korall (Nemzetépítés és régészet)* 7 (2006/24–25) 23–72.
- B. SZABÓ 2013 B. Szabó János: *Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században*. Budapest, 2013.
- DEÉR 1930 Deér József: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. *Magyar Könyvszemle* 37 (1930) 243–263.
- DEÉR 1945–1946 Deér József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79–80 (1945–1946) 1–20.
- DOMANOVSKY 1906 Domanovszky Sándor: *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest, 1906.
- DUNLOP 1986 Dunlop, Douglas Morton: Al-Balkhī. In: *The Encyclopaedia of Islam. New edition. Volume I. A–B*. Szerk. Hamilton Alexander Rosskeen Gibb et al. Leiden, 1986. 1003.
- DÜMMERTH 1971 Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. *Filológiai Közöny* 17 (1971) 404–430.
- FARKAS 2014 Farkas Zoltán: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna. Budapest, 2014. 267–271.
- GOLDEN 1990 Golden, Peter B.: The peoples of the south Russian steppes. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Szerk. Denis Sinor. Cambridge, 1990. 256–284.
- GERICS 1995 Gerics József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 1995.
- GOMBOCZ 1917–1920 Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány I. *Nyelvtudományi Közlemények* 45 (1917–1920) 129–194.
- GOMBOCZ 1923–1927 Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II–III. *Nyelvtudományi Közlemények* 46 (1923–1927) 1–33., 168–193.
- GYÖRFFY 1948 Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1948.
- HÓMAN 1925a Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Budapest, 1925.
- HÓMAN 1925b Hóman Bálint: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Budapest, 1925.
- HOPPÁL 2014 Hoppál Mihály: *Mitosz és emlékezet*. Budapest, 2014.

- HORVÁTH 1954 ifj. Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954.
- KAPITÁNYFY 1997 Kapitánffy István: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Szerk. Bordás Győző. Újvidék, 1997. 38–43.
- KATONA 1778 Katona, Stephanus: *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini, 1778.
- KOVÁCS 2014 Kovács Kitti: A Maeotis ingoványai. Történeti-földrajzi vizsgálat antik és középkori szerzők, valamint korai térképek alapján. *Belvedere Meridionale* 25 (2014/3) 7–21.
- KOVÁCS–VESZPRÉMY 1996 *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Budapest, 1996.
- KRISTÓ 1970 Kristó Gyula: Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. *Filológiai Közlemény* 16 (1970) 106–115.
- KRISTÓ 1986 Kristó Gyula: A Képes Krónika szerzője és szövege. *Képes Krónika*. Fordította: Bellus Ibolya. Budapest, 1986, 459–516.
- KRISTÓ 2002 Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest, 2002.
- KUUN 1895 *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima*. Scripsit Comes Géza Kuun. Vol. II. Claudiopoli, 1895.
- LÁSZLÓ 1978 László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, 1978.
- MAKK 1996 Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996.
- MÁTÉFFY 2012 Mátéffy, Atila: The Hind as the Ancestress, Ergo Virgin Mary — Comparative Study About the Common Origin Myth of the Hun and Hungarian People. *Sociology Study* 19 (2012) 941–962.
- MELYUKOVA 1990 Melyukova, Anna Ivanovna: The Scythians and Sarmatians. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Szerk. Denis Sinor. Cambridge, 1990. 97–117.
- MERRILLS 2005 Merrills, Andrew H.: *History and Geography in Late Antiquity*. Cambridge, 2005.
- MIQUEL 1997 Miquel, André: Al-Istakhrī. In: *The Encyclopaedia of Islam. New edition. Volume IV. Iran–Kha*. Szerk. Emeri Van Donzel, et al. Leiden, 1997. 222–223.
- MORAVCSIK 1927 Moravcsik Gyula: Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23 (1927) 258–271.

- MORAVCSIK 1950 Moravcsik Gyula: Előszó. *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint) 3–14.
- OBOLENSKY 1999 Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség*. Budapest, 1999.
- OLAJOS 2003 Olajos Teréz: Előszó. *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint) V–XX.
- POHL 1998 Pohl, Walter: Telling the difference: Signs of ethnic identity. In: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800*. Szerk. Walter Pohl, Helmut Reimitz. Leiden–Boston–Köln, 1998. 17–69.
- SUDÁR 2007 Sudár Balázs: Ádil szultán és az igricek „csácsogó” éneke. Egy nogáj epikus ének történeti háttéréről. In: *Folklor és történelem*. Szerk. Szemerkényi Ágnes. Budapest, 2007. 241–267.
- SZABADOS 2010 Szabados György: Ünődbeli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája. In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Budapest, 2010. 23–34.
- SZABADOS 2011 Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged, 2011.
- SZABADOS 2015 Szabados György: Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont? In: *... in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Balogh Csilla, Petkes Zsolt, Sudár Balázs, Zsidai Zsuzsanna. Budapest–Kecskemét, 2015. 121–141.
- SZABÓ 2014 Szabó Pál: Hol is van Szkítia? Egy földrajzi fogalom történeti topográfiai változásairól. *Belvedere Meridionale* 25 (2014/3) 22–48.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ 2002 Szentmártoni Szabó Géza: „Álmomban azt látám” Pünkösöd hava és a szerelmi álmok. In: *Amor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Budapest, 2002. 389–406.
- SZOVÁK 2004 Szovák Kornél: Utószó. *Képes Krónika*. Fordította: Bollók János. Budapest, 2004. 233–256.

- SZŐCS 2010 Szőcs Tibor: A turul-monda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szerk. G. Tóth Péter, Szabó Pál. Szeged, 2010. 249–259.
- SZŐKE 2014 Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna Budapest, 2014, 31–42.
- THOROCZKAY 2010 Thoroczkay Gábor: A magyar krónikairodalom kezdeteiről. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk. Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs, 2010. 23–31.
- THÚRY 1896 Thury József: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. *Századok* 30 (1896) 677–692, 778–803., 880–917.
- VÁSÁRY 2008 Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténetek*. Budapest, 2008.
- VESZPRÉMY 2004 Veszprémy László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok* 138 (2004) 325–347.
- VESZPRÉMY 2014 Veszprémy László: Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna Budapest, 2014. 273–288.
- ZSIDAI 2015 Zsidai Zsuzsanna: Al-Idrīsī a baskírokról – Adalék a „baskírkérdés” arab forrásaihoz. In: *... in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Balogh Csilla, Petkes Zsolt, Sudár Balázs, Zsidai Zsuzsanna Budapest–Kecskemét, 2015. 231–242.

Abstract

„Three kingdoms of Scythia”

The earliest sources are the chronicles written and composed in the 13th–14th centuries which contain the authentic origin-myth of the Hungarians. The myth of the miracle stag appoints the mythical space of ethnogenesis in the Eastern European steppe: this space can be located on the north-eastern region of the Black Sea and the north-western foreground of Caucasus. After the myth and location of Scythia there can be found an enigmatic description. „In fact the Scythian realm has a single border, but administratively it is divided into three kingdoms, namely Bascardia, Dencia and Magoria.” Comparing this with the *Gesta Hungarorum* written by Anonymous Notary of King Bela there can be read another tradition: Scythia equal with Dentumoger. Was the name Dentumoger composed from Dencia and Magoria with omission of Bascardia or Dentumoger was divided into Dencia and Magoria and later completed with Bascardia? In the first case the chronicles are keeping the real ancient tradition, otherwise the Anonymous Notary’s version could be the original one. Although his *Gesta Hungarorum* was written earlier (ca. 1210) than the chronicles, but the texts from the 13th–14th centuries are containing gestas or chronicles from the 11th–12th centuries, too. Thus we can not be sure when got the elements of the oral tradition into the historiography. The first opinion which states the primordially of the chronicles with „Bascardia–Dencia–Magoria” tradition was represented by count Géza Kuun. On the contrary Zoltán Gombocz asserted that Dentumoger has priority and Bascardia was inserted into the Hungarian chronicles only after those geographical discoveries which defined Ungaria Magna (Elder Hungary of the Volga-region) as Baskiria. In fact, before the 1240s there were three land which can be called Hungary. On the one hand the Central European Hungarian Kingdom of course, but on the other hand two eastern Hungaries: the first one in the Caucasian region, the other one is alongside the River Volga called Ungaria Magna and it was found by predicator friar Julian in 1236. Later it was identified as Baskiria by Franciscan friars, but the idea of Hungarian–Baskirian identification appeared in the works of Muslim authors much more earlier: first by Al-Istakhri in the first part of the 10th century. It is remarkable that Abu-Hamid al-Garnati who lived in the Central European Hungarian Kingdom between 1150–1153 regarded its king and nation as Baskir. All of these circumstances make probable that count Géza Kuun has right and therefore in the „three kingdoms of Sythia” can be revealed the original tradition.

Utak és biztonság kérdése I. Károly uralkodásának első időszakában

I. Károly magyar királynak a tartományurakkal folytatott bő két évtizedes küzdelme több szempontból is alaposan feldolgozott témának számít. Ebből adódóan jól ismert a korszak közállapotainak általános romlottsága. A szakirodalomban már többen megfogalmazták, hogy az okleveles anyag alapján kimutatható a mindennapossá vált erőszak egy-egy sajátos következménye. Számos esetben nem mertek bíróság elé járulni, perhaszaltsra kényszerültek, vagy esetleg féltek értékeiket magukkal szállítani. Mindenki, aki a bizonytalan állapotok ellenére útra kelt, számíthatott arra, hogy bármikor bűncselekmény, rablás, fosztogatás áldozatává eshet, de az "útonállók" legszükségesebb helyzetekben még az emberöléstől sem riadtak vissza.¹

Tanulmányomban olyan módszertani kísérletre vállalkozom, amelynek kapcsán az Anjou-kori oklevéltár vonatkozó kötetei alapján a különböző útinformációkat vizsgálom meg. Azokra az oklevelekre koncentrálok, amelyek a toposznak számító *propter discrimina viarum et malitiam temporis impatienti* formulákat, vagy a különbözőképp kategorizálható bűncselekmények kapcsán tett ütemlítéseket tartalmazzák. Annak ellenére, hogy a toposz-szerű hivatkozások a korszakban mintha megszáporodtak volna, természetesen kizárólag ezek alapján még nem lehet egyértelmű következtetéseket tenni, ami az egyes régiók útbiztonságát illeti. Az viszont mégis érdekelt, hogy az általánosabb jellegű oklevél-másoltatások mellett mi állt a közvetlen módon tett említések háttérében. Egyáltalán levonható-e bármiféle következtetés az utak biztonságával kapcsolatban az egyes régiókat tekintve? A leírások mennyiben vonatkoztathatók a politikai helyzetből eredő visszaállásokra, vagy a pusztán helyi szintű bűncselekmények, hatalmaskodások² gyors elterjedésére? Emellett felmerül a kérdés, hogy egyáltalán van-e lehetőség rekonstruálni a különböző útvonalakat, illetve azok mellékágait?

Vészjósló utak

Nyilvánvaló, hogy a korszakban továbbra is gyakran utaztak. Gyakori az olyan eset is, hogy egyesek vagy egyáltalán nem indultak útnak, vagy pedig úti céljukat valamilyen okból kifolyólag megváltoztatták. Általában ennek a háttérében is többféle ok húzódhathat meg. A távolság, a betegség vagy az idős kor nehézségei – főként az özvegyek esetében – éppúgy indoklásként szolgáltak, mint a valós félelem. Ráadásul, sokszor csak az utazás célhelyszínéről vannak információink, viszont az akkor éppen aktuális tartózkodási helyet nem minden esetben rögzítették. Mégis felvetődik a kérdés, hogy a rendelkezésünkre álló, gyakran csak pontszerű információk alapján kimutathatók-e azok a konkrét útvonalak, amelyeket alkalmanként igyekeztek elkerülni?

Erre vonatkozóan az okleveleket vizsgálva két nagyobb régiót lehet kiemelni. Az Aba és Csák tartományok találkozási pontjához, valamint a Kőszegi-területekhez kötődően ugyanis többször felbukkan az oklevelek narrációjában, hogy az adott hiteleshely

¹ AOKLT. IV. 13. sz.; CSUKOVITS 2012, 67. 29 lj.; BARTHA 2012, 327.

² A hatalmaskodás jogi fogalmának meghatározásáról lásd bővebben TRINGLI 2005, 49.

meglátogatása valamilyen okból kifolyólag nem volt megvalósítható. Ennek kapcsán az egri káptalanhoz vezető útvonalak is mindenképpen külön említést érdemelnek. Az 1301 és 1323 közötti időszakot nézve öt olyan esetet találunk, amikor nem akartak elmenni a Heves megyei káptalanhoz. Érdemes a feltüntetett indokokat részleteiben is megvizsgálni. 1307-ben egy Göncben³ tartózkodó Újvár megyei birtokos, az Aba nem-beli Marhard fia Pál már *propter temporis praesentis impacationem* fiával Kulchey-vel képviseltette magát az egri káptalan előtt.⁴ Sőt, 1310-ben⁵ négy, az oklevélben megnevezett fivér az utak veszélyeire hivatkozva még együttesen sem akart elmenni a káptalanhoz. Emiatt a Sáros és Heves vármegyében fekvő birtokaik megosztásának ügyében a szepesi káptalan keresték fel. 1318-ban pedig Tamás fia László⁶, zempléni ispán peres ügyéhez kapcsolódóan Egerbe ment volna megbízólevélért, de az utakon leselkedő veszélyek miatt a közeli Zemplén vármegyéhez tartozó leleszi konventet bízta meg a per lefolytatásával. Ugyanebben az évben a Bogát-Radvány nemzetségből két testvér halálos ellenségeiktől tartva nem tudtak személyesen megjelenni a káptalan előtt.⁷ Továbbá 1319-ben egy Újvár megyei Bárcából⁸ származó özvegy a lányaival sem az egri, sem a szepesi káptalanhoz nem szándékozott elindulni, noha otthon maradásukban távolsági okok is közre-

³ Fügedi Erik alapján a Gönc és Szerencs között egy olyan útvonal húzódott, amelyet a durván középtájt elhelyezkedő Boldogkő várából ellenőriztek. FÜGEDI 1977, 138.

⁴ Zsoldos Attila következtetései alapján Marhard fia Pál minden bizonnyal 1305 és 1310 között Amádé nádor albirája, valamint 1304 és 1311 között pedig (aba)újvári ispán volt. Az ispáni székben testvére, Mihály váltotta fel. Pál az Amádé-fiak lázadásában is részt vett, majd a béke kapcsán megkötött szerződésben túsadóként szerepelt a neve. Később viszont már a király hűségére térhetett. AOKLT. II. 228. sz.; DL 40 514.; ENGEL 1996a, 94.; ÁMTF I. 51., ZSOLDOS 2016, 167-171.

⁵ Aba Amádé 1311-ben halt meg. Az éppen Kassát hódoltató tartományurat a kassaiak ölték meg. KRISTÓ 1988, 31.; AOKLT. II. 817. sz.

⁶ Sztritei László, aki 1305-től újhelyi (patakvári) királyi várnagyként is működött, 1308-1321-ig volt zempléni ispán. ENGEL 1996a, 241.; Pár évvel korábban, 1314-ben a leleszi piacra tartó jobbágyságot támadás érte, az ügyben királyi utasításra az egri káptalan járt el. Elképzelhető, hogy mindkét esetben ugyanarról az útvonallról van szó. (ld. 2. ábra) AOKLT. III. 667., 669. sz.; V. 43. sz.

⁷ A Bogát-Radvány nemzetséghez (Zemplén m.) tartozó Izsépyek és szomszédjaik a Pelejteyek között adósság miatt kimutathatóan magánjellegű konfliktus keletkezett. KARÁCSONYI 1901a, 253.; AOKLT. V. 343. sz.

⁸ Az oklevélben említett Barcha névvel két, egymástól nem túl távol eső települést (Borsod és Újvár megye) is megjelöltek ebben az időszakban. Ugyanakkor itt egyértelműen az Újvár megyei, mai nevén Bárcáról van szó, mert az oklevélben szereplő Seraphinus, az özvegy néhai férje az Újvár megyei Bárcából származó Bárca-nemzetséghez tartozott. Érdemes megjegyezni, hogy Győrffy György megállapításai szerint Bárcából a Szinán, Enyickén, Zsebesen és Barcán át Kassára vezető nagy úton lehetett eljutni Szepesbe. Továbbá arról is vannak információink, hogy Heves megyéből, azaz Egerből előbb Szihalomra vezetett egy út, majd a Szihalom- Csaba útvonalon haladva (Olaszegyháza→Szalonta) Muhi felé Zemplénbe, majd Ónodon és Alszolcán keresztül pedig Abaújba is léteztek útelágazások. Ónodnál a Sajón rév biztosította az átkelést. ÁMTF I. 42., 53., 64., 747., 755.; WEISZ 2013, 288., 382.

játszottak. Meglehet, sőt egyáltalán nem mellékes, hogy a nők esetében még szigorúbb forráskritikát kell alkalmazni.⁹

Szintén a térséghez kapcsolódik egy 1314-ben kiállított oklevél, amelynek tartalma szerint az Újvár (Abaúj) megyei Bárcában egy földterülettel rendelkező család bizonyos tagjai birtokmegosztás kapcsán akkoriban az utakon leselkedő veszélyek miatt nem mehettek a közelben lévő jászói konventhez. Ehelyett a birtoktól nagyjából azonos távolságra található, szintén újvári Buzitában kellett a feleknek megegyezniük.¹⁰

A nemzetségtörténeti kutatások eredményeinek köszönhetően ismert, hogy a kérdéses területek többsége már az 1310-es évek második felére a király által megbízott Drugetek és Ákos nembeliek irányítása alá kerültek, ami Kristó Gyula szerint a konszolidáció biztos jelének tekinthető.¹¹ Azt is tudjuk, hogy Heves és Gömör megye viszont csak a visszafoglaló harcok vége felé, 1320-ban került I. Károly uralma alá.¹² Ezek után felmerül a kérdés, hogy valóban jobban megszaporodtak az erőszakos visszaélések a térségben? Ezek vajon lokálisan konszolidációs problémákat jeleznek, ami az Aba Amádé halálát követő időszakot illeti? Vagy csak a Csák Máté fennhatósága alá tartozó Heves megye kapcsán tapasztalható némi óvatosság? Emellett módszertani szempontból az a kérdés is felvetődik, hogy az eddig felsorolt példákkal ellentétben arányaiban véve hányszor jelentek meg a tárgyalt időszakban az egri káptalan előtt? Ugyanakkor a hiányos okleveles anyagból adódóan ez irányban nem találtam támpontot. Mindenesetre megállapítható, hogy az általam felvázolt esetek nem feltétlen mutatnak releváns eredményt.

Az egyik Kőszegi-tartományt tekintve Kristó Gyula a közállapotok romlottságára egy 1309. évi oklevél alapján tesz utalást,¹³ amit az országban eluralkodott állapotok egyfajta jelképeként vizsgál meg. Az oklevél László szerémi püspök panaszát tartalmaz-

⁹ AOKLT. V. 362. sz. A hiteleshelyek magánszemélyek kérése csak alapos indokkal végeztek külső eljárást, de súlyosabb betegség esetén vagy nők kihívására kiküldték a hiteleshelyi tanút. A nők ellen elkövetett hatalmaskodások már erre az időszakra vonatkozóan is egy önálló tanulmány anyagát tették ki. Ebből fakadóan talán nem alaptalan a nőkkel kapcsolatos esetekre is figyelemmel lenni. Példaként említhető, hogy 1300-ban bizonyos Gergely fia Baksa Horpácsi Tamás fiai, Pete és Sándor feleségét, aki épp a templomba igyekezett, letaszította a kocsijáról. KÓFALVI 2008, 21.; BARTHA 2012, 327.

¹⁰ AOKLT. III. 752. sz.; Úgy tűnik, hogy Jászóba az utat egyébként is csak kis kerülővel lehetett megtenni. Kassáról ugyanis az egyik út Szepsibe vezetett, ahonnan egy másik úton lehetett az attól kissé északabbra elhelyezkedő Jászóba is eljutni. ÁMTF I. 53.

¹¹ Abaúj és Szepes megyében a várak döntő többsége (Gönc, Boldogkő, Kassa, Sáros, Szepesvár, Lubló) már a rozgonyi csata eredményeként (Regéc 1316-ban) a király vagy a Drugetek kezébe került. Zemplén megyében a várak (Barkó, Borostyán, Bodrogszög, Jeszenő) viszont még 1317-ig Peténye fia Péter fennhatósága alatt maradtak. FÜGEDI 1977, 104., 111-112., 138., 146., 181.; KMTL. 1994, 333., 417., 594., 637., 664-665. (tétkép melléklet)

¹² Druget Fülöp, Károly Róbert nápolyi származású lovagja, 1314 végén lett Szepesvár várnagya és ispánja. ENGEL 20036, 339. Zsoldos Attila kutatásai szerint a Drugetek Szepes, Abaúj, Torna, Gömör, Borsod, Heves, Sáros, Ung, Zemplén megyékben 1342-ig gyakorolták a hatalmukat. Részleteiben nézve a hatalomváltás az egyes megyékben fokozatosan történt meg. Engel Pál archontológiájának részletei alapján úgy tűnik, hogy a Drugetek Heves és Gömör megyében, valamint Borsodban, Sárosban, Ung megyében és Zemplénben - néhol az Ákos nembelieket váltva - csak a 20-as években szerezték meg az ispáni címet. ZSOLDOS 2012, 349.; ENGEL 1996a, 94., 118., 129., 134., 170., 219., 240.

¹³ KRISTÓ 1988, 28.

za, aki egy per kapcsán arra hivatkozik, hogy tanúi már idősek és betegek, és emiatt nem vállalkozhatnak hosszú útra, ráadásul Kőszegi Henrik „területe... , amelyen át kell kelni, kiváltsképp veszélyes, amint ezt a naponta bekövetkező rablások és gyilkosságok is bizonyítják.”¹⁴

A Kőszegiek nyugati területein szintén találkozunk olyan vidékkel vagy fontosabb, hiteleshelyi tevékenységéről is ismert várossal, mint Győr, amelyet, úgy tűnik, egy bizonyos időszakban nem szívesen látogattak.¹⁵ Ebben az esetben is hasonló kérdéseket lehetne megfogalmazni, mint az egri káptalannal kapcsolatban, ugyanakkor talán valamivel egyértelműbb adatok sorakoztathatók fel. Egyébként a térséget jellemző romlott közbiztonságáról a szakmában is egyhangú vélemények születnek. Legkorábban 1301-ből, majd 1312-ből vannak adataink arról, hogy két, valószínűleg Sopron megyei özvegyasszony ellenérzését fejezi ki a környékbeli utak biztonságával kapcsolatban, és egyikük sem vállalta a győri káptalanhoz való utazást.¹⁶ Ugyanakkor szimplán az utak veszélyeire található hivatkozások mellett a korszak végi oklevelek valamelyest jobban értékelhető esetekkel szolgálnak. Nem lehet alaptalan a tárgyalt térséget illetően, hogy még 1318-ban a győri püspök engedélyezi a szelesteieknek (Vas megye), hogy Szent István első vértanú tiszteletére egy újabb imaházat és/vagy kápolnát építsenek Szelesten. A szelesteieknek ugyanis a háborúskodások és a távolság miatt nem állt módjukban minden nap elmenni a pusztán nagyjából 5,5 km-re található répcszentgyörgyi (Vas megye) plébánia templomhoz.¹⁷ A következő említésre méltó eset szerint 1321. márciusában a győri káptalan helyett a zalavári konventet bízták meg a felek az oklevél kiállításával egy Sopron megyei birtok zálogosítása kapcsán, de ígéretet tettek az előbbinél történő megjelenésre is. A narrációból pedig az is kiderül, hogy a szóban forgó személyek nemcsak az akkori viszontagságok miatt vonakodtak elmenni, hanem egyikük, Imre fia Lőrinc egy a zalavári konventtel szomszédos királyi várban tartózkodott.¹⁸ Nem lehet viszont attól sem eltekinteni, hogy ez év novemberében a soproni villicus fia a

¹⁴ Tanúi: Miklós főesperes, János mr. a bácsi székesegyház kanonokja, Demeter kalocsai prépost, János, a Keo-i Szent István első vértanú-egyház prépostja, Pál, Zalónkemen-i plébános és Dumbo-i (Dunibo-i) Szent Benedek rendi apát. 1309. aug. 1. Budavár. AOKLT. II. 708. sz.; A Héder nembéli Kőszegiek kapcsán területileg két tartományt lehet megkülönböztetni egymástól ebben az időszakban. Az egyik az ifjabb Kőszegi Henriké volt, aki a Dél-Dunántúlon és a drávántúli területeken, Varasdból kiindulva Szlavóniában építette ki az uralmát. A másik pedig Kőszegi Iváné (Jánosé) volt, akinek uralmi körzete a Dunántúl nyugati megyéit fedte le. CSUKOVITS 2012, 66.; ZSOLDOS 2016, 215-221.

¹⁵ Jelezni szeretném, hogy a déli területekre vonatkozóan 1308-ban a Monoszló nembeli (Kőrös vármegye) II. Egyed panaszkodott, hogy a békétlen idő és az utakon leselkedő csapdák miatt nem jelenhetett meg a pécsi káptalan előtt Darnóc falu ajándékozása kapcsán. AOKLT. II. 431.; KARÁCSONYI 1901b 377.

¹⁶ Az oklevélben megemlítik, hogy Rabakuz-i János fia Pálnak az özvegyét akkori férje, Pugund-i Csépán fia képviselte az ügyben. Ennek alapján elképzelhető, hogy Pugund a Sopron megyei Potyonddal azonosítható, ami szintén a rábaközi települések egyike. AOKLT. I. 117. sz.; CSÁNKI III. 625.; A kérdéses asszony az Osl nemzetségbeli Suur c. leánya Margit. A nemzetség egyik ága a Súr-ág, amely ághoz tartozott Margit is. AOKLT. III. 236. sz.; KARÁCSONYI 1901b, 410.

¹⁷ (ld. 3. ábra.) AOKLT. V. 322., 504. sz.

¹⁸ Lőrinc valószínűleg az a Kanizsai Lőrinc, aki 1321-1323 között zalai ispán volt. Minden bizonnyal a kanizsai várban tartózkodott, amit abban az évben adományozott neki I. Károly. ENGEL 1996b, 123.; AOKLT. VI. 64. sz.; KMTL. 1994, 322.

győri káptalannál másolatot privilegiális oklevelét feltéve.¹⁹ 1322-ben – miután a Kőszegiek a Dunántúl nyugati megyéiben már 1320-ra letették a fegyvert²⁰ – egy bizonyos Vörös István fia, Emych a rábaközi birtokai zálogosításának kapcsán a győri káptalant elkerülve a zalavári Szt. Adorján-monostor konventje elé kényszerült.²¹ Emellett egy másik személy, Osl nembeli Péter fia Dénes fia Dezső Sopron megyei birtokainak eladását a parochiális káptalan helyett szintén csak a zalavári konventnél tudta elintézni.²²

Természetesen megfigyelhető a tárgyaltsági térségre vonatkozóan is, hogy néhol a minél rövidebb útvonal kiválasztására törekedtek. A felvázolt példák alapján mégis némi ellentmondás fedezhető fel a Kőszegiek leverésének ténye és a továbbra is fennálló, érezhetően hangsúlyosabb panaszok között. Ebben az esetben az ellentmondás feloldását feltehetően konszolidációs problémákban kell keresni.²³

Büntények és intézkedések

Mivel az utazás sok szempontból kedvező alkalmat teremtett a bűnözésre, kíváncsi voltam arra, hogy milyen köznapi kategóriába sorolható, konkrét "közúti" bűncselekményekről számoltak be az egyes oklevelekben. Emellett ezek az esetek mennyiben tükrözik vissza a jelölt időszakban kialakult, politikailag instabil viszonyokat?

¹⁹ Az említett Konrád c. annak az István nevű villicusnak lehetett a fia, akit Mollay Károly Sopron 1277. évi nevezetes bírájának tartott, és akinek nevét egy soproni utca (István bíró utca) őrizte meg. MOLLAY 1991, 7.; AOKLT. VI. 64., 316. sz.

²⁰ ENGEL 2003, 350-351.

²¹ „...*propter inpacatum et turba ... regni*” DL 2085. A rábaközi birtokok egyértelműen Sopron vármegyében feküdtek, amit az oklevélben említésre kerülő két település Bogvoszló (Boguzló) és Farád (Farad) neve árul el. AOKLT. VI. 397. sz.; CSÁNKI III. 601., 607.; Az archontológiában pusztán egy Veres István nevű személyre vonatkozóan találunk utalást, aki 1301-ben esztergomi várnagy volt. ENGEL 1996a, 310.

²² „...*propter discrimina temporis...propter metum suarum personarum...*” DL 2140. Az oklevélben azt is elárulják, hogy az Agagus birtok egy részének eladását intézték. Karácsonyi János adatai alapján az Agyagos birtok az Osl nemzetség Súr-ágához tartozott. A korábban tárgyaltsági Margit özvegyasszony és Dezső voltaképpen ugyanazon nemzetség ugyanazon ágát képviselte. Ellenben Dezső pontos tartózkodási helyének meghatározása nem lehetséges, csak annyi derül ki, hogy királyi szolgálatban a zalavári konventhez közelebb teljesített feladatot. AOKLT. VI. 907. sz.; KARÁCSONYI 1901b, 410.; Megállapítható, hogy az utóbbi két évből nagyjából négy-öt olyan oklevél maradt fent, ami a győri káptalanhoz való utazásokat igazolja. Ezekre az évekre vonatkozóan viszont a zalavári adatok is hasonló értékek körül mozognak. Az egi káptalannal kapcsolatban viszont már megugrottak a számok.

²³ 1316-tól kezdve I. Károlynak sikerült apránként felmorzsolni a Kőszegiek hatalmát. A győri ispáni címet, úgy tűnik, már 1317-ben elvették tőlük. Ugyanakkor Zsoldos Attila felhívja arra a figyelmet, hogy a hadjáratok ideje alatt is egy Kőszegi, az addig talán mellőzött (idősebb Henrik harmadik fiának, Miklósnak a fia) Kakas Miklós viselte Vas, Sopron és Zala megye ispáni címét. Zala megyei váraktól viszont már 1321-ben megfosztotta Kakas Miklóst a király. Miután Iván egyik unokája, Gergely fia András meghódolt a királynak, I. Károly Andrásra bízta a vasi ispánságot (korábban 1314-1317, majd 1321-1324), így Kőszeg haláláig a fennhatósága alatt maradt. Vas megyében a várak egy része (Léka, Kőszeg, Borostyán(kő), Sárvár) minimum 1327-ig, de némelyek még az 1330-as években is a Kőszegiek kezén maradtak. KMTL. 1994, 374., 556., 577., 595., 664-665. (térkép melléklet); FÜGEDI 1977, 110., 112., 147., 161.; ENGEL 1996a, 132., 178.; ENGEL 1996b, 135.; ENGEL 2003, 346-347., 353.; ZSOLDOS 2016, 220.; 222-223.

I. Károly uralkodásának korszakára vonatkozóan az általános panaszok mellett jóval ritkábban fordul elő, hogy kimondottan az utakon elkövetett bűncselekményekről tudósítsanak az oklevelek. Az ominózus utak leírása kapcsán pedig nem igazán találunk információt azok pontos behatárolására. Így az utakkal kapcsolatos narrációs elemek segítségével csak elvétve van lehetőségünk a korabeli úthálózat egy-egy mellékágának a rekonstrukciójára.²⁴

Az utakon elkövetett bűntények okait a legtöbb esetben nem jegyezték fel az oklevelek. Ebből adódóan a kérdéses bűncselekmények indítékaira sokszor csak következtetni tudunk. Gyakran az anyagi haszonszerzés szándéka állt a háttérben, olykor viszont a személyes sérelmek megtorlása is motiválhatta az elkövetőket.²⁵ 1307-ből maradt fent az első útonállás említése. Ketten országúton (*in via strata*) megtámadták és megölték saját rokonukat, Zseliz-i Been fiát, Istvánt, aki a Bars megyei Garammikolában lakott. Az ügyben, aminek okaira nem derült fény, a garamszentbenedeki konvent járt el.²⁶ A következő esetet is 1307-ben vizsgálták ki, azonban a bűncselekményt két évvel korábban követték el. Demeter ispán, fia Dénes és Aba fia István ugyanis közúton Cosmas ispánra támadt nyilakkal, lovát halálosan megsebesítették, majd a Borsod megyei Boroszló faluját lerombolták, és jobbágyainak is súlyos károkat okoztak. A felek Ákos István nádor előtt kiegyeztek egymással, és a vádlottak 23 eskütársukkal együtt megesküdték, hogy a vádban foglaltak nem feleltek meg a valóságnak.²⁷ Az északi térséget nézve legközelebb 1312-ben történt egy szabad úton elkövetett erőszak. Hárman a Sáros megyei Tekele nemzetségből származó János fia Bekét Szalókmezején ölték meg, és annak javait eltulajdonították. Szikszói Marhard fia Mihály nem ismervén az indítékot intézkedéseket tett az ügyben.²⁸

Egy 1313-ban kelt oklevélben, amelyben egy Baranya megyei közúton történt gyilkosságról, különböző sérülések okozásáról, fogságba vetésről számoltak be, a két úmenti település megnevezését is belevették a narrációba. A baranyai ispán, Siklósi Péter és annak felbujtására szervienicei támadták meg Kőszegi Henrik egyik familiárisának, Viszlói Jakabnak a szervieniseit. Az említett bűncselekmény tehát Harsányról a Sellye felé vezető nagy úton, azaz a Kőszegi Henrik vagy szövetségesei által birtokolt harsányi vár és Siklós közötti, nagyjából 7 km-es útszakaszon játszódott le. (ld. 4. ábra.) A pécsi káptalan járt el az ügyben, és a felbujtónak, Péternek kellett eleget tennie a megegyezésben foglaltaknak.²⁹

Borsa Kopasz Jakab fennhatósága alá került térséget tekintve is megtaláljuk a szóban forgó bűncselekmények anyagi jellegű eseteit. Ugyanakkor Borsa Kopasz részéről lehettek konkrétabban megfogható törekvések, amelyek a fennálló helyzetet némileg korrigálták. Az ekkor már nádori címet³⁰ is viselő tartományúr 1306-ban egy Bihar megyei gyűlésen – mivel a tolvajlás és útonállás vádjával illetett személyek nem jelentek

²⁴ A Lajos-korból már feltűnően több konkrét útszakaszokat tartalmazó bűnvádi perrel kapcsolatos oklevél áll a rendelkezésünkre. AOKLT. XXVIII. 195. sz.; XXIX. 418., 661. sz.; XXXI. 607. sz.; XXXIV. 209. sz.; XXXVIII. 398. sz.; XL. 238. sz.

²⁵ KÓFALVI 2001, 109.

²⁶ AOKLT. II. 124. sz.; ÁMTF I. 462.

²⁷ AOKLT. II. 140-141., 167. sz.; ÁMTF I. 761.; További kiegészítésre ld. AOKLT. II. 992. sz.

²⁸ Ma Alsószalók (Sáros megye). AOKLT. III. 222. sz.; KARÁCSONYI 1901c, 84.

²⁹ Az ügyben a pécsi káptalan tett igazságot. AOKLT. III. 501., ÁMTF I. 261, 313.; ENGEL 1996b, 259.

³⁰ Borsa Kopasz 1306-1314-ig viselte a nádori címet. ENGEL 1996b, 40.

meg a szarándi kongregáción – elrendelte, hogy a felperes bírói ítélet nélkül felakaszt-hatja a vádlottakat. Szintén ebben az évben Kopasz nádor kárvallottként képviseltette magát a váradi káptalan előtt. A vád egyéb büntettek mellett az úton lévő magyarok és kunok kifosztását is tartalmazta. A vádlottak, vagyis a Bor nembeliek beismervén bűneiket pénzbüntetés megfizetésével és egy tiszai birtokuk elzálogosításával tartoztak a tartományúrnak. 1310-ben pedig maga a nádor próbált övintézkedéseket tenni a püspök és más kereskedők Kassáról érkező szekereinek biztosítása okán. A két küldött azonban szervienseivel együtt sem tudott annak a fegyveres sokaságnak útját állni, amely a bihari Csalános, Kasza és Tárnok falu között rontott a kereskedőkre. Az ügyet végül a váradi káptalan vizsgálhatta ki.³¹

Továbbá 1314 februárjában az ekkor már igazolhatóan Borsa Kopasz fennhatósága alá került Ung megyében Valkaja-i Mihály személyes sérelmek miatt *in libera via*³² meg akart ölni egy István nevezetű férfit, aki Kereknye faluban kapott segítséget. Egy későbbi oklevélből kiderül, hogy Miklósnak Valkajában ténylegesen volt birtoka. Elképzelhető tehát, hogy az említett útvonal Valkaja és Kereknye között húzódott. (ld. 2. ábra.) Mivel István futva be tudott menekülni a faluba, valószínűleg Kereknye határától nem messze történt az ominózus eset. Ebben az ügyben ez év júniusában Kopasz nádor alnádora, László ispán tett bizonyos lépéseket, vagyis – ítélethozatal nélkül – a per során szerepet játszó leleszi konvent elé vitette a bizonyítékokat.³³

Az ország középső területeit tekintve megemlíthető, hogy az 1300-as évek elején a királyi kontroll egy időre egyrészt jelentésében átalakult, másrészt valamelyest meggyengült a Duna felső szakaszának egy részén. A trónviszály következményeképp Károlynak már a koronázást követően el kellett hagynia ezt a térséget, és a déli megyékbe húzódott vissza. Később, 1314-ben egy időre szintén ebbe az országrészbe, azaz Temesvárra helyezte át a székhelyét. Többek között az is ismert, hogy Károllyal ellentétben a cseh trónörökös, az ugyancsak megkoronázott Vencel Budán rendezkedett be. 1304-ben a fiát megsegítő II. Vencel cseh király fegyveresci Buda felé haladva elfoglalták Esztergomot, majd ezt követően pedig a Duna egyik legfontosabb bástyájának számító Visegrád várát is bevették. Ennek eredményeként a folyami útvonal egy jelentős részének az ellenőrzése is a kezükbe került.³⁴ Kristó Gyula is utal arra a politikai indíttatású bűncselekményre, amikor az 1304. novemberét megelőző hónapokban a szóban forgó csehek a szekszárdi apátot és kíséretét egy jelentős hosszúságú dunai hajóút megkezdése után, azaz az esztergomi érsektől Szekszárd felé menet Visegrádnál elfogták. Mint tudjuk, az ország középső vidéke Vencel távozását követően sem maradt konfliktusmentes. A

³¹ AOKLT. II. 9., 12-13., 1001. sz.; KARÁCSONYI 1901a, 142.; ÁMTF I. 607., 630., 674.

³² A *libera via* az utak egyik 14. századtól megjelenő jogi kategóriájaként értelmezhető. Szilágyi Magdolna vizsgálata szerint a *libera via* túlnyomóan a hatalmaskodási ügyek kapcsán jelenik a meg a forrásokban. Továbbá elképzelhető, hogy ezek az utak királyi védelem alatt álltak, ami a per során talán súlyosbító körülménynek számított. SZILÁGYI 2014, 98.

³³ Ez év júniusában Miklós megjelent – Szócs Tibor szerint valójában nem is alnádor, hanem helyesebben nádori albró – László ispán előtt, és az ellene felhozott vádakát tisztázandó, Istvánt és testvérét gyilkossággal, csonkítással és további kártételekkel vádolta meg. AOKLT. III. 699., 700., 759. sz.; Aba Amádé halála után Borsa Kopasz valamennyi időre Ung vármegye felett is fennhatóságot kapott. SZÓCS 2014, 109-110.; A Borsa-tartomány igazgatási rendszeréről ld. bővebben ZSOLDOS 2016, 227-242.

³⁴ A későbbiekben Visegrád Csák Máté hatalmába került, sőt a tartományúr 1311-ben egészen Budáig hatolt előre. KRISTÓ 1988, 17., 31.

Károly-itinerárium alapján is kimutatható, hogy miután az uralkodó 1314-ben Temesvárt választotta új székvárosának, 1318-ig egyáltalán nem is tért vissza a térség városai-ba.³⁵ 1318-tól kezdve viszont Buda és Visegrád között már egy összefüggő királyi birtoktest jött létre.³⁶

A Duna egy rövid szakaszán Vencel-korszakhoz kötődően egy helyi szintű bűncselekmény is megfigyelhető, amivel a folyami útvonalon a kereskedést akadályozták. A Nyulak-szigeti apácák taksonyi jobbágysait ugyanis – Miklós fia Miklós felbujtására – a szomszédos Dunaharasztriból származó népek megtámadták és kifosztották. A jobbágyok a Dunán felfelé hajózva Budára igyekeztek áruikkal. 1304. januárjában Vencel alországbírója tett intézkedéseket az erőszak kapcsán.³⁷

Az 1310-es évek második felére vonatkozóan az utakon történő rablótámadásokkal kapcsolatos eljárások politikailag már más tartalmat feltételeznek. Mivel a területi visszaszerzések a király vagy királyhű tisztségviselők fennhatóságát vonták maguk után, a közlekedési biztonság felelőssége is az ő kezükbe került. Ebből adódik, hogy már feltételezhetően a konszolidáció kezdeti szakaszát jelentő intézkedéseket találunk.³⁸ Példaként említhető, hogy 1318-ban egy gyilkossági ügyben királybírói minőségben a volt Borsa-tartomány élére állított Debreceni Dózsa³⁹ kezdte meg az eljárást. Az információk szerint egy Szabolcs megyei kongregáción egy bizonyos Mihály fia István tiltakozott testvére erőszakos halálának okán, akit a királytól jövet *in libera via* Chetnek fiai, Miklós és János gyilkoltak meg. Ugyan az itinerárium alapján annyit meg lehet állapítani, hogy Károly király ekkor Temesváron tartózkodott, de a lehetséges tetthely meghatározása kapcsán, úgy tűnik, legalább négy vármegyét (Szabolcs, Bihar, Arad, Temes) is számításba kell venni.⁴⁰

Feltűnő ugyanakkor, hogy Erdélyben már igen korán, 1321-ben a szebeni plébános képviselője a parochiális egyházat ért jogsérelmek ügyében az utak veszélyéből és békét-

³⁵ CSUKOVITS 2012, 71.; ENGEL 2003, 363-364.; SPEKNER 2015, 143-147.

³⁶ GÁLFFY LÁSZLÓ 2014, 114.

³⁷ AOKLT. I. 694., 697. sz.; GÁLFFY 2014, 141.

³⁸ Károly király 1317-ben az erdélyi Szt. Mihály egyház káptalanját utasította olyan bűntények kivizsgálására, amelyekbe a közúti erőszak (szerviensek és jobbágyok megsebesítése, megverése) is beletartozott. Annak ellenére, hogy Erdély végleges pacifikálására csak 1322-re következett be, 1315-ben már akkora vereséget szenvedtek a Kánok, hogy az Erdélyen kívüli területeiket el is veszítették. Bár lázadásokkal és betöréseikkel még az 1330-as évek végéig is komoly problémát jelentettek. AOKLT. IV. 591, 616., 641. sz.; ENGEL 2003, 340., 352.; BÁRÁNY 2011, 114. Emellett 1318 januárjában a király a tihanyi konventet utasította a veszprémi püspököt és káptalant ért sérelmek kivizsgálására. A vád többek között a káptalan pécselyi és vászolyi (Zala megye) jobbágysait megjelöletlen közúton történő kifosztása volt. Tudjuk, hogy lényegében már 1317 végére döntő győzelmet arattak a királyi csapatok Nyugat-Dunántúlon a Kőszegiek felett. Mivel még 1321-ig a Kőszegiek viselték a zalai ispáni címet, 1320-ban Zalaistvánd (Stephand) környékén történt támadás okán az akkori ispán Kőszegi "Kakas" Miklós tette meg a szükséges intézkedéseket. Az elkövető szervienst ura Tengerd-i Máté képviselte, aki 100 személy tanúsága mellett esküt tett szervienste ártatlanságát megerősítendő. AOKLT. V. 23., 32., 864. sz.; ENGEL 2003, 347.

³⁹ Szabolcsi ispán (1316-1318), bihari ispán (1317-1318), erdélyi vajda (1318-1322). ENGEL 1996b, 56.

⁴⁰ Károly király 1317 tavaszán ruházta fel Debreceni Dózsa öt megye (Bihar, Szabolcs, Szatmár, Zemplén, Szolnok) királybírói címével. ENGEL 2003, 364.; AOKLT. V. 77. sz.; DL 50 660.; SPEKNER 2015, 146.

len állapotokból adódó nehézségeket a király közreműködésének köszönhetően már megoldottnak tekintette. Erdélyben tehát, úgy tűnik, a kedvezőtlen viszonyok helyreigazításával még csak a terület teljes pacifikálást sem kellett megvárni. Amellett, hogy az 1330-as évek végéig állandó problémát jelentettek a Kán-fiak az Erdélyi birtokokra való betöréseikkel, az utazásokra vonatkozó "békétlen idő" kifejezés már teljesen elmaradt az oklevelek sorából. Az utak veszélyei szókapcsolatot is láthatóan más, inkább általánosabb összefüggésben használták.⁴¹

A Csák Máté halála után kezdődő, érett konszolidációs politikaként jellemezhető időszakban a király és főbb tisztségviselői olyan bűnesetek kivizsgálását is indítványozhatták, amelyekre korábban talán okkal nem került sor. 1324-ben például Druget Fülöp nádor alnádora, Perényi Miklós utasítására az egri káptalan, egy tíz évvel korábban elkövetett gyilkosság kapcsán tanúkihallgatást tartott. Tizenhat tanú állítása szerint Ders fia László a Gömör megyei Csák Máté és szövetségesei várainak sorába tartozó Balog, vagy más néven Balogvására közelében, nyílt úton ölte meg Katha-i Lőrinc fia Jánost.⁴² Annak ellenére, hogy hatalompolitikai korszakváltás köszöntött be, az úgymond lokális jelentőségű erőszakteteleknek ezután sem lehetett teljesen véget vetni.⁴³ Ezt azok az oklevelek is alátámasztják, amelyek az úton elkövetett bűncselekményeket taglalják. Például 1325-ben I. Károly egy volt Csák tartománybeli faluban, a nyitrai Apponyban történt bűncselekményt vizsgáltatott ki. Elefánti Mátyás egyik jobbágját érte a káreset. A jobbágyot az akkor Apponnyal szomszédos, de ma már nem létező nyitrai Podluzsány faluból szekéren jövet a vele perben álló Kenéz, apponyi várnagy támadta meg. Az említett útszakasz minden bizonnyal a Tapolcsánon át Nyitravárba (Privigyec-Oszlány-Bossány-Szerdahely-Appony) vezető, a Nyitra folyó keleti partján húzódó fő útnak a része lehetett. (ld. 5. ábra.) A helyszíneket vizsgálva attól sem lehet eltekinteni, hogy az apponyi vár ekkor már körülbelül négy éve királyi kézben volt.⁴⁴

A bűntényeket összegezve megállapítható, hogy az utazók személye ellen az erőszakkal elkövetett esetek az anyagi haszonszerzés járulékként gyakran gyilkossággal végződtek. Kőfalvi Tamás viszont a 15. századra érte már azt hangsúlyozza, hogy a gyilkosságok száma elenyésző, és csak súlyosabb esetekben torkollott a támadás gyilkosságba. A halálesetek mellett csonkításra, verésre és személyi szabadság elvesztésére is találunk egy-egy példát. Vagyis majdnem minden esetben tettelegességre került sor, a lejegyzett támadások nem nevezhetők pusztán megfélemlítésnek. Továbbá az is érdekes, hogy a munkavégzés miatt útra kelt jobbágyok fosztogatásáról semmiképpen sincs több

⁴¹ AOKLT. VI. 189. sz.; Az említett oklevél július 4-én kelt, viszont az utolsó Kán-vár, Csicsó csak november 1-jén adta meg magát. Bárány Attila véleménye szerint "a békétlen idő és az utakon leselkedő veszélyek" formulát még a 30-as évek végéig emlegetik az oklevelekben, sőt Kristó Gyulára hivatkozva ezzel a kifejezéssel árnyalja az Erdélyre vonatkozó belpolitikai viszonyokat. BÁRÁNY 2011, 114., 117.

⁴² AOKLT. VIII. 536. sz.; ÁMTF II. 483.; Druget Fülöp 1323-1327-ig volt nádor, Perényi Miklós is ugyanebben az időszakban viselte az alnádori címet. ENGEL 1996a, 2.; Balogvásárát érintette az Újvásárról déli irányban Csíz felé tartó nagy út. A Balogvására elnevezés egyébként a várálján tartott vásárra utalt. ÁMTF II. 476.; WEISZ 2013, 64.; KMTL. 1994, 78.

⁴³ KRISTÓ 1988, 67.

⁴⁴ AOKLT. IX. 366. sz.; Györffy szerint Podluzsán ekkor Elefánti Dezső sebesvári várnagy kezében volt, ő viszont Elefánti Mátyás helyett Mátét említ a rablás kapcsán. Geszti Kenéz 1325-ben haláláig volt apponyi várnagy. ÁMTF IV. 339., 344., 445.; ENGEL 1996b, 68., 85.; KMTL. 1994, 52.

adatunk, mint maguknak a nemeseknek a megtámadásáról.⁴⁵ A károsultak gyakran egyedül utaztak, és általában kétszeres, háromszoros vagy többszörös túlerőben lévő, sőt nem egyszer felfegyverzett ellenféllel találták szemben magukat.

Összegzés

A vizsgálat során a fennmaradt oklevelek utakról és utazókról szóló említéseit számba véve arra a fő kérdésre kerestem a választ, hogy – egy jól behatárolt korszakra nézve – kimutatható-e lényeges változás az utak biztonságát illetően. Érdekelt továbbá, megfoghatók-e olyan esetek, amelyek szoros összefüggésben állnak az 1300-as évek elejére jellemző politikai instabilitással? A vizsgálatomat megnehezítette, hogy az utazásokat akadályozó okoknak és az utakon elkövetett bűncselekmények indítékainak feltárása részben vagy egészben kimaradt az oklevelekből. Ebből adódóan a hétköznapi esetek és a belpolitikai viszonyokból eredő problémák között a határok sokszor elmosódnak. Ami az utak biztonságát illeti, míg a Kőszegiek tartományaira vonatkozóan fokozottan érzékelhetővé válik a negatív irányú változás, addig ez az ország többi térségét tekintve korántsem ilyen egyértelmű. A Dunán a folyami hajóutak, – amiknek az ellenőrzése, főként a középső országrészre érte egy rövid ideig a csehek kezébe került – sem voltak teljesen konfliktusmentesek. Ebben olykor a politikai érdekek is közrejátszottak. Ugyanakkor a legtöbb bűncselekmény minden bizonnyal az anyagi haszonszerzés és a személyes konfliktus egyfajta megoldásának tekinthető, vagyis a felsorolt esetekben nem lehet mélyebb politikai tartalmat keresni. Úgy gondolom, hogy a rendelkezésünkre álló források alapján, önmagában az utak biztonságának vizsgálatával nem bizonyítható egyértelműen a közállapotok általános érvényű megromlása, sem országosan, sem pedig az egyes tartományokat illetően.

Felhasznált források és szakirodalom

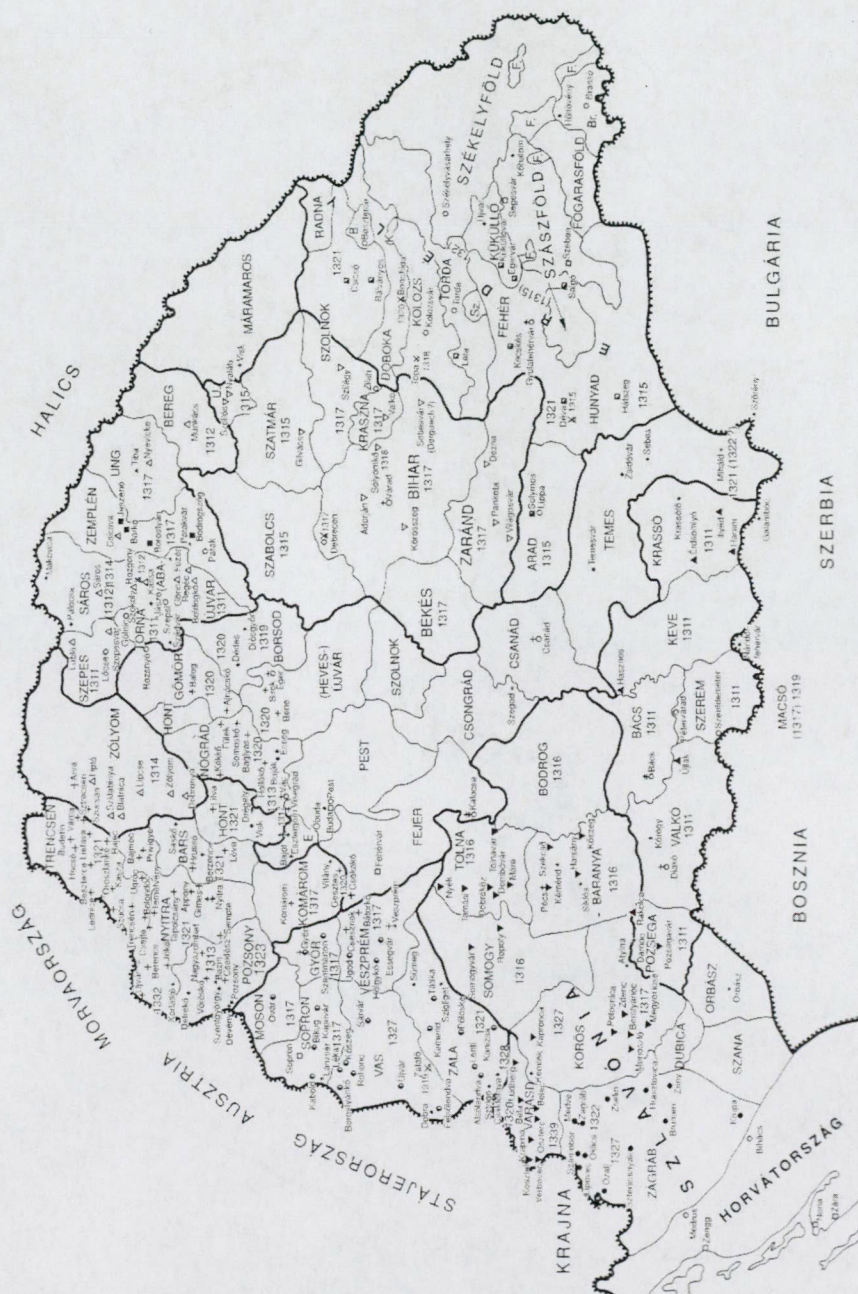
ÁMTF	Györffy György: <i>Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV.</i> Budapest 1963-1998.
AOKLT	<i>Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricus tempore regum Andegavensium illustrantia.</i> Főszerk. Kristó Gyula. Budapest-Szeged, 1990-
BÁRÁNY 2011	Bárány Attila: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: <i>Debrecen város 650 éves.</i> Szerk. Bárány Attila. Debrecen, 2011.
BARTHA 2012	Bartha Annamária: Hatalmaskodás és nők 1301-1323 közötti okleveles források tükrében. In: <i>Középkortörténeti tanulmányok</i> 7. Szerk. Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György. Szeged, 2012.
CSÁNKI I-V.	Csánki Dezső: <i>Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.</i> Budapest, 1890-1913.

⁴⁵ Kőfalvi szerint a későbbi időszakban a hatalmaskodások áldozatainak 95%-át jobbágyok tették ki. KŐFALVI 2001, 112.

- CSUKOVITS 2012 Csukovits Enikő: *Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301-1342)*. Budapest, 2012.
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- ENGEL 2003 Engel Pál: *Honor, vár, ispánság*. Budapest, 2003.
- ENGEL 1996a,b Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*. I-II. Budapest, 1996.
- FÜGEDI 1977 Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977.
- GÁLFFY 2014 Gálffy László: Dunai társadalmak. Változások a városi folyamtérben Bécs és Buda között (XIII. század vége—XV. század közepe). In: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Budapest, 2014.
- KARÁCSONYI 1901a,b,c Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1901.
- KRISTÓ 1988 Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988.
- KMTL 1994 *Korai magyar történeti lexikon (9-14. sz.)*. Szerk. Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- KÓFALVI 2001 Kófalvi Tamás: A hatalmaskodás bűne a középkorban. *Győri tanulmányok* 24 (2001) 89-119.
http://library.hungaricana.hu/hu/view/GYOV_Gyt_24_2001/?pg=95&layout=s (Letöltve: 2015.06.23.)
- KÓFALVI 2008 Kófalvi Tamás: A hiteleshelyek mint a magyarországi közjegyzőség előzményei. In: *700 éves a közjegyzőség Magyarországon. A 2008. november 27-i jubileumi konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata*. Szerk. dr. Rokolya Sándor. Budapest, 2008.
http://www.mokk.hu/linkgyujto/700_eves_a_kozjegyzoseg_Magyarorszag/700_eves_a_kozjegyzoseg_Magyarorszag_on.pdf. (Letöltve: 2015.02.06.)
- MOLLAY 1991 Mollay Károly: A szélmalom utcai vám 1217-1564. *Soproni Szemle* 45 (1991/2) 1-21.
http://epa.oszk.hu/01900/01977/00172/pdf/EPA01977_Soproni_Szemle_1991-2.pdf (Letöltve: 2015. 05. 22.)
- SPEKNER 2015 Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa?* Budapest, 2015.
- SZILÁGYI 2014 Szilágyi Magdolna: *On the road: The history and archaeology of medieval communication networks in East-Central Europe*. Budapest, 2014.

- SZÓCS 2014 Szócs Tibor: *A nádori intézmény korai története 1000–1342*. Budapest, 2014.
- TRINGLI 2005 Tringli István: Hatalmaskodás. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon IV*. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest, 2005.
- WEISZ 2013 Weisz Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada*. Budapest, 2013.
- ZSOLDOS 2012 Zsoldos Attila: Hűséges oligarchák. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna, Molnár Antal. Budapest-Győr, 2012.
- ZSOLDOS 2016 Zsoldos Attila: *Vitézek, ispánok, oligarchák*. Tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás határvidékéről. Budapest, 2016.

Térkép melléklet

7. ábra

8. ábra

9. ábra

10. ábra

11. ábra

Abstract

Die Frage der Strassen und Sicherheit in der ersten Herrschaftsperiode Karls I.

Der lange Kampf Karls I. gegen die Oligarchen gilt auch unter mehreren Aspekten als ein gründlich aufgearbeitetes Thema. Daraus folgend ist ein allgemeines Verderbnis der allgemeinen Bedingungen in der erwähnten Zeitalter gut bekannt. Aufgrund der Urkunden kann man einigermaßen wahrnehmen, dass viele Männer und Frauen nicht abreisen oder vielleicht ihre eigenen Werte, vorwiegend ihre eigenen Urkunden nicht mitnehmen wollten. Meiner Meinung nach stellen die Verweise auf die "Gefahr auf den Straßen", die oft zu den allgemeinen Klischees zählen, in einzelnen Fällen auch die eigenartigen allgemeinen Bedingungen der bestimmten Regionen gut dar. In meinem Beitrag untersuche ich die vermehrten Klagen über die auf den Straßen herrschende Unsicherheit betreffend der Gebiete der Oligarchen. Dadurch möchte ich solche möglichen Verkehrswege rekonstruieren, die die Bevölkerung aus irgendeiner Ursache vermied, oder die man nutzte die vorstehenden zu ersetzen. Weiterhin halte ich für zweckdienlich die auf den Straßen begangenen Verbrechen zu untersuchen. Ich suche Antwort auf jene Frage, wieweit die Klagen und ebenso die Bekämpfung der Straßenräuberei zweckenden Maßnahmen uns über Straßenverhältnisse, dahinter stehende politische Stabilität oder aber über den Mangel an dieser Stabilität informieren?

**Zala és Somogy megye a Dráván túl.
Megjegyzések a szlavóniai igazgatástörténet Árpád-kori re-
konstrukciójának néhány kérdéséhez**

Közismert, hogy az Árpád-korban a dél-dunántúli vármegyéek mindegyike (Zala, Somogy, Baranya) a Drávától délre eső területeket is magában foglalt, ám a 13. század vége után ez a helyzet egyedül Baranya esetében maradt fent tartósan. A szlavóniai terület korai igazgatástörténetének rekonstrukciójában Zala és Somogy megye drávántúli kiterjedésének kérdése és igazgatási szerepe többféle formában is felbukkan mind a horvát, mind a magyar történetírásban, melyek mindegyike – részben persze a forrásanyag töredékes természetéből fakadóan – számos hipotetikus elemet hordoz. A jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy a rendelkezésre álló 12–14. századi okleveles anyag pozitív adatai alapján milyen „tényleges” földrajzi és időbeli keretben rekonstruálható Zala és Somogy megye drávántúli léte az Árpád-korban.

Ha az okleveles anyagot aziránt fogjuk vallatóra, hogy a Drávától délre hol,¹ mikor és milyen formában mutatható ki a két dunántúli megye jelenléte, érdekes topográfiai és kronológiai következtetésekre juthatunk.

Zala megye drávántúli kiterjedéséről valló adataink mindösszesen néhány Drávamelléki birtokra szorítkoznak: *Zolona ~ Szoulouna* – Slanje; *Razna* – Rasinja; egy, a Dráva és Plitvica közt fekvő föld; *Lusa* és *Bugna*.² A zalai vártól kivett *Zolona* földet³ még II. András adományozta 1210 körül⁴ Türje nembeli Ivachin szebeni ispánnak, amit 1235 után IV. Béla a várföldek restitúciója idején visszavett, de Fülöp zágrábi püspök és testvére, Tamás karakói ispán kérésére visszaadott az eredeti adományos fiainak, amelyről azok 1248-ban és 1250-ben is királyi oklevelet nyertek. Az 1248-as diploma szerint „*terra Zolona excepta de castro Zaladiensi in Slavonia*” feküdt,⁵ ám az 1250-ben lezajlott határjárás valamennyi zalai várjobbágy és szomszéd (*omnibus iobagionibus castri Zaladiensis et omnibus commetaneis et vicinis*) jelenlétében történt, a birtokról pedig tudjuk, hogy az a Raszina-patak mentén körösi várjobbágyok földjével volt határos (*iobagiones castri Crisiensis Scibislou et cognati [eiu]s sunt commetanei*).⁶ IV. Béla király 1248. május 1-én Osl fia: Herbort *comes*-nek adta a Zala megyében, a Dráván túl fekvő *Razna* birtokot (*possessionem quamdam nomine Razna ultra Dravum in comitatu Zaladiensi existentem*), melynek határában újfent felbukkannak a körösi vár határai (*tenet metas cum castro Crisiensi*).⁷ 1251-ben ugya-

¹ A tanulmányban szereplő, azonosítható szlavóniai helységekre/ birtokokra vonatkozóan lásd az. 1. sz. térképet!

² E birtokokat Pesty Frigyes és főleg Holub József már tételesen számba vette: PESTY 1882, 561., HOLUB 1929, 89–92., ld. még KRISTÓ 1988, 250.

³ IV. Béla 1250. évi megerősítő, illetve a határokat helyreállító oklevele szerint „*quamdam possessionem nomine Szoulouna, quam a castro Szaladiensi quondam exemptam inclitae recordationis pater noster*” REG. ARP. 277.

⁴ Vö. ZSOLDOS 2011, 204.

⁵ 1248: CDCr IV. 368. (327.sz.)

⁶ 1250: REG. ARP. 279–280. (926.sz.)

⁷ 1248: CDCr IV. 352–354. (315.sz.)

nakkor Gutkeled nembéli István bán az általa hozott halálos ítélet révén kezére háramlott Micon fia: Gurbusa zalai várjobbágy földjét (*existentem in comitatu Zaladiensi ultra Drawam*) – mely birtok valahol a Dráva és a Plitvice folyók közt feküdt – *serviensének*, Poucha fia: Scema *comes*-nek és testvéreinek adta, amit 1258-ban a király is megerősített.⁸ Valamikor a tatárjárás előtt Kálmán herceg a hűtlenség miatt reá háramlott *Lusa*, *Bugna* és *Turnoa* Zala megyei birtokokat (*in comitatu Zaladiensi*) cserélte el több – utóbb a segesdi uradalomhoz csatolt – Somogy megyei birtokért, amit 1244-ben IV. Béla is megerősített.⁹ Utóbbi birtok a – Zalához sok szállal kötődő – Mura-közben¹⁰ feküdt, *Lusa* a Dráva mellett (a határában birtokló Bratka fiaival, akik zalai várjobbágyok voltak), míg *Bugna* a Dráván túl, a Bednja vidékén, határában, szintén zalai (Mortunus nembéli) várjobbágyok birtokaival. 1267-ben a király e birtokot jegyzőjének, Tamás mesternek adta,¹¹ amit 1270-ben V. István király is megerősített.¹²

A nem túlságosan nagyszámú, Zala megye drávántúli területeivel kapcsolatba hozható adatot áttekintve egy földrajzi és egy kronológiai következtetés adódik. Egyrészt a zalai várispánsági birtokok – a Mura-közön kívül – a Drávához közel fekszenek, és sehol sem lépik át a Raszina-folyó vonalát. Mind közül a legdélebbi fekvésű *Razna* föld sincs 15-16 km-nél távolabb a Drávától, e vonaltól délre pedig – legalábbis a 13. század közepén – már a kőrösi várszervezet birtokai feküdtek. Másfelől Zala megye (várispánság) Drávától délre fekvő – láthatólag igen keskeny sávban szóródó – területére vonatkozó adataink 1210-nél korábbra nem vezethetők vissza, miközben magának a megyének a fenti területen való jelenléte még az 1250–1270-es években is élő valóság volt,

⁸ 1244: CDCr IV. 473–474. (410.sz.), 1258: CDCr V. 104–105. (620.sz.) Holub e földet a Dráva és a Plitvica közti sáv utóbb Varasd megyéhez számított szakaszán kereste (HOLUB 1929, 91.), ám a birtok annak az Apajnak (vö. ZSOLDOS 2011. 285.) a földjével volt határos, aki az említett *Razna* (Rasinja) föld határában szintén birtokolt, vö. 1248: CDCr IV. 353. (315.sz.). Tény ugyanakkor, hogy 1258-ban Scema mint báni ember Varasd megyei várjobbágyi birtokok helyreállításának ügyében járt el. 1258: CDCr V. 113. (625.sz.) Gurbisa-föld (*terra Gurbysa*) további sorsára – melyet utóbb Scema *comes* fiai Bozteh-i Renald fia: Lászlónak adtak – lásd Roland szlavón bán oklevelét: 1263: CDCr V. 269–270. (767.sz.)

⁹ 1244: CDCr IV. 249–252. (217.sz.)

¹⁰ KRISTÓ 1988, 250. A veszprémi püspökség Dráva és a *Zaratka* közt fekvő, zalai várnépek földjével határos *Vyzmich* (Visinec) nevű birtokáról (1239: CDCr IV 78–79. [74.sz.]) az 1232-es kehidai oklevél azt állítja, hogy a Mura-közben, a varasdi réven innen fekvő föld még Gizella királyné adományából került a püspökség birtokába (*terram ecclesie (...) nomine Wezmech a prima fundatrice ecclesie* [sc. Vespreniensis] *regina Gysla donatam que est inter Drawam et Muram citra portum Worosa*). 1232: CDCr III. 375. [325.sz.] Pesty Frigyes – némileg erőltetett érveléssel – ugyan a Dráván túlra „tolta át” e birtokot (PESTY 1880, II. 175–176.), ám Holub József és Zsoldos Attila is (az oklevél szövegének megfelelően) Mura-közinék tekint az. HOLUB 1929, 88., ZSOLDOS 2005, 19., 32. Más kérdés, hogy az 1232-es oklevél adata – önmagában – annak igazolására, hogy a Dráván *túlra* már Szent István korában kiterjedt volna a magyar uralom nem, illetve még Pesty lokalizációjának helyes volta esetén is csak igen korlátozottan (lenne) alkalmas. (vö. ZSOLDOS 2005, 32. [26.jz.]; ld. még KARÁCSONYI 1916, 6., KRISTÓ 1988, 249.)

¹¹ 1267: CDCr V. 452. (917.sz.): *terram quamdam Bugna uocatam, que fuerat castrum Zaladiensis sitam in eodem comitatu, ab eodem castro Zaladiensi exceptam penitus et exemptam cum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis sub eisdem antiquis metis et terminis, quibus predictum castrum possedissee dinoscitur.*

¹² 1270: CDCr V. 556. (13.sz.): *terre castrum Zaladiensis Bogna uocate.* Tamás mester a birtokot (*quandam terram suam Bogna uocatam in Comitatu Zaladiensi sitam*) még ugyanezen évben, királyi engedéllyel *serviensének* adományozta. 1270: ÁÚO VIII. 303–304. (202.sz.)

amire a birtokok az idő szerinti Zala megyei illetőségére utaló kifejezések (*existentem, situm*), illetve a zalai várjobbágyság markáns jelenléte utalnak.

Somogy megye a Drávától délre, Zalához viszonyítva jóval egyértelműbben kimutatható, és adataink kronológiai, földrajzi és tartalmi értelemben egyaránt lényegesen szélesebb spektrumban szóródnak.

A somogyi várszervezet drávántúli jelenlétére utaló legkorábbi információk a zágrábi püspökség alapításáról is beszámoló 1134-es érseki oklevélben,¹³ illetve abban az 1163-as királyi diplomában találhatók,¹⁴ melyek az új egyházmegye Szent László király adományából bírt Dubrava (Dombró) környéki kiterjedt birtokaival kapcsolatban a püspökség és somogyi várjobbágyság között kiálló hosszas – II. István uralkodásától 1163-ig folyó – pereskedést taglalják.¹⁵ A somogyi várispánság térségbeli jelenlétét – a birtok maga a Csázma és a Lonja, illetve a Zelina déli folyása között, fő tömbjét tekintve a Kamešnica és a Glogovnica völgyében, e folyók alsó szakasza körül feküdt – két tényező emeli ki. Egyrészt a somogyi várjobbágyság – valamennyi, az ügyben született bírói ítélet szerint – jogtalanul bitoroltak területet a püspökség alapítója által az egyházmegyéhez rendelt¹⁶ dubravai birtoktestből,¹⁷ mégpedig a somogyi ispánok aktív közreműködése mellett.¹⁸ Azaz, vitathatatlan, hogy a zágrábi püspökség legkorábbi, Szent László adományából eredő birtoka legalábbis szomszédos volt somogyi illetőségű várispánsági területekkel.¹⁹ A dubravai birtok 1163-as határleírása, illetve Imre királynak, a zágrábi

¹³ 1132: DHA I. 261. (85.sz.), CDCr II. 42–43. (42.sz.), vö. 1227: CDCr III. 273–274. (245.sz.)

¹⁴ 1163: CDCr II. 97–98. (94.sz.)

¹⁵ A két oklevélbe foglalt adatok időrétegeire: DOBRONIC 1991. 9–11. A birtokkal kapcsolatos topográfiai adatok elemzésére: DOBRONIC 1951, 272–275., DOBRONIC 2005, 280. A perre és a püspökségi birtoktest 12. századi jelentőségére: SZEBERÉNYI 2001, 114–117.

¹⁶ 1134: DHA I. 261. (85.sz.): „... *capellanus Cupan nomine precepto eiusdem regis [sc. Ladislai] dedit eidem ecclesie populum de Dumbrova cum terra et silva sibi appendente.*”

¹⁷ A per a püspökség, illetve Sudegna és más várjobbágyság között a birtokhoz tartozó erdő miatt indult, melyhez 1163-ban azonban már nyolc falu (*villae*) is tartozott. SZEBERÉNYI 2001, 116–117.

¹⁸ 1134-ben Kaladinus *comes frater*, Adilbreth, míg II. Géza idején Pál fia: Miklós somogyi ispánok álltak a várjobbágyság – 1134-es megfogalmazásban: „*Sumigiensis comes una cum (...) aliisque quam pluribus eiusdem terre melioribus*” – élén. 1134: CDCr II. 42. (42.sz.), 1163: CDCr II. 97. (94.sz.)

¹⁹ Kristó Gyula szerint a 12. századi, több évtizedes dubravai birtokper annak tükrözi, hogy egyrészt „*a somogyi várszervezetet (...) mélyen érintette a zágrábi egyházmegye felállítása, s ezzel együtt a somogyi vár bizonyos földjeivel való megadományozása*”, másrészt „*jól mutatja, hogy Zágráb mint várispánság a hajdani somogyi területen jött létre*”. KRISTÓ 1988, 321. Megítélésem szerint a per anyaga nem ad arra (elegendő) alapot, hogy kijelenthető lenne, hogy a dubravai birtoktest területe eredendően somogyi várföld lett volna. A püspökség alapításakor Grab somogyi ispán jelenléte ugyan a hipotézisnek alapjául szolgálhat, de egyéb adat híján annak önmagában nem lehet bizonyítéka, magára az adományra vonatkozó László-kori adat sem említi ilyesmit, továbbá a perben sem kerül elő ez az érv. Véltetőleg már csak azért sem, mert annak megindításához elegendő volt a somogyi várjobbágyság *mint szomszédok jogtalan* bitorlásának ténye. A következtetés másik elemét illetően úgy vélem, hogy a zágrábi várispánság kialakulásának (egyik?) „*helyszínévé*” a Lonja–Csázma közti terület – Somogyhoz való esetleges tartozásától függetlenül – csak igen-igen hipotetikusán vehető számításba. A forrásokból megismerhető (noha kétség kívül *későbbi*) Zágráb megye területe ti. határozottan a Lonjától (sőt, a Zelinától) nyugatra terült el (mi több, jobbra a Száván túlön), a zágrábi várispánsággal kapcsolatba hozható birtokok pedig részben a Medvednica aljában, zömmel pedig a később Túrmezőnek hívott területen feküdtek (KRISTÓ 1988, 322–323.,

egyház birtokait összeíró 1201-es oklevele dubravai határookra vonatkozó adatai alapján azonban ennél valamivel pontosabban is fogalmazhatunk. A birtok tudniillik nem csupán „valahol” a Lonja és a Csázma között feküdt, de annak „Kálmán király hídjá”, „a garicsi utak”,²⁰ és a Velika – a Csázma észak-déli irányba folyó jobboldali mellékfolyója – is határát képezték, mi több, ez utóbbi az 1201-es oklevél szövege szerint „*diuidit terram Symigiensem*”.²¹ Azaz, a dubravai püspökségi birtok a Velika-Csázma vonalában nyugatról a somogyi várszervezethez tartozó területekkel érintkezett.

A Somogy megye drávántúli jelenlétére vonatkozó további, immár 13. századi adatok élén – továbbra is a zágrábi püspökség birtokaihoz és joghatósági területéhez kötődő adatoknál maradva – két tényezőt kell kiemelnünk, melyek ugyan főleg közvetett információkkal szolgálnak, ám a rájuk építhető következtetések hipotetikus vonatkozásai viszonylag csekélyek.

Birtokok vonatkozásában a 13. századból fennmaradt első, de korai állapotokat tükröző adat, Imre király Dubrava kapcsán már citált, a zágrábi egyházmegye az idő szerinti birtokait összegző 1201. évi oklevelében található: *Wertus* birtok, melynek határában említik – egyebek mellett – a „somogyi ispán földjét” is.²² 1226-ban Béla herceg a *Wertus* nevű falvat valamennyi lakosával együtt István zágrábi püspöknek adományozta, kivéve azt a somogyi vár hatósága alól (*a castro Simigiensi exceptam*).²³ Midőn azonban immár az ifjabb Béla herceg 1269. december 22-én, Timót zágrábi püspök kérésére felmentette az egyház *Wertus* és három másik, Somogy megyei (*in quatuor uillis in Wertus, scilicet Elias, Budun et Tikud in comitatu Simigiensi existentes*) birtokáról való jobbágyait és szentségvivő (*sanctifieri*) népeit mindennemű szállásadási kötelezettség alól, egyben különleges kegyből (*de gracia ... speciali*) a somogyi ispán és *curialis comes*-e joghatósága alól is kivette és saját, illetve a püspök bíraskodása alá helyezte őket.²⁴ Noha *Wertus* birtokot nem tudjuk lokalizálni – csupán az bizonyos, hogy „valahol Szlavóniában” volt²⁵ – az mindenesetre kétségtelen, hogy még az az 1260-as években is a somogyi ispán joghatósága alá tartozó területen feküdt a másik három, egyelőre szintén lokalizálhatatlannak bizonyuló birtokkal együtt.

Ezen a ponton érdemes aláhúznunk a zágrábi püspökség korai birtokállományáról valló, 13. századi összeíró jellegű oklevelek egy szembevető sajátosságát. Mind a zágrábi

SZEBERÉNYI 2005, 158.), és semmi nyoma annak, hogy valaha kiterjedtek volna a Lonjától keletre eső vidékre. Ezt erősít meg az is, hogy a kérdéses terület utóbb nem Zágráb, hanem Kőrös megye részévé vált. vö. KLAÍČ 1982, 24–26. Mindezek alapján úgy vélem, hogy a somogyi várszervezeti előzményeket Zágráb megye kialakulásának folyamatából – a forrásadottságok jelen állása szerint – pillanatnyilag ki kell zárunk.

²⁰ 1163: CDCr II. 98. (94.sz.): „*metas circumiens per pontem Colomagni regis, et ibidem signa, que in cortice arborum sunt, renouaret, et per vias Garig usque ad aquam Pissenca*”. Megjegyzendő, hogy az adat egyben a Garics helynév első forrásos felbukkanását is jelenti. vö. PISK 2011, 2.

²¹ 1201: CDCr III. 10. (8.sz.): „*hinc procedit secus ripam iam dicti Cesme uersus septemtrionem ad locum ubi riuus Velico iungit se iam dicte Cesme et riuus Velica diuidit terram Symigiensem*”. vö. PESTY 1880, II. 175.

²² 1201: CDCr III. 12. (8.sz.): „*hinc ad nemus comitis ubi est meta terrea, que dicitur terra comitis Symugiensi*”

²³ 1226: CDCr III. 261. (233.sz.)

²⁴ 1269. dec. 22.: CDCr V. 509. (974.sz.), vö. 1325. júl. 4.: AOKLT. IX. 299.sz.

²⁵ ORTVAY 1891–1892, II. 721., DOBRONIĆ 1951, 297.

egyházmegye említett Imre-féle 1201-es oklevele,²⁶ mind a II. András által kiadott 1217-es, a zágrábi székeskáptalan az idő szerinti birtokait számba vevő diploma természetszerűleg tetemes mennyiségű *korai* birtoktörténeti adatot hordoz,²⁷ mégpedig – a püspökség szórt birtokállományából fakadóan – a zágrábi egyházmegye által a földrajzi értelemben vett Szlavónia jószerivel egészét átfogó területről, a Sutlától Vaskáig, a Drávamelléktől a Száván túlig.²⁸ Ennél fogva különösen feltűnő – noha akár a véletlen szeszélyének is betudható lehet –, hogy a rendkívül számos és szokás szerint részletes, rengeteg topográfiai mozaikot rögzítő határleírásokban a fenti két, Dubrava és *Wertus* possessióra vonatkozó adatot leszámítva *egyetlen további somogyi vagy zalai* illetőségű birtokhatár vagy bármilyen egyéb rájuk utaló referencia sem bukkan fel. Márpedig ezek az oklevelek épp arról az időszakról vallanak – a 13. század legelcjétől a 12. század közepéig visszavezethető birtoktörténeti fejlemények tükréeként –, mely a Szlavónia igazgatásáról szóló recens teória szerint²⁹ a két dunántúli megye drávántúli jelenlétének utolsó aktív időszakát képezi. Azaz, Somogy és Zala megye Drávától délre eső területi kiterjedése tekintetében a korai zágrábi püspökségi birtokösszeírások hallgatása meglehetősen hangos csend.

A másik közvetett információnk Somogy megye Dráván túli kiterjedésével kapcsolatban a Pannonhalma és a zágrábi püspökség között Somogy megye Dráván túli tizedeiért folyó, a 13. század első harmadát átfogó per összetett kérdéskörének³⁰ egy mellékszálából hámozható ki. A peranyag területiális vonatkozásban ugyanis a dézsmajogot felölölő joghatósági vitán keresztül alapvetően *Somogy megye* 13. század első harmadában érvényes, Drávától délre eső részéről vall,³¹ melynek *kiterjedésére* vonatkozóan egy erősen közvetett információ kiolvashatónak látszik az anyagból. A megegyezés tartalma szerint ugyanis az apátság mindösszesen négy kápolna birtokáért és jövedelmeiért, illetve a tetemes perköltség fejében mondott le végül a teljes vitatott tizedről, ami még akkor is csekély mértékű ekvivalenciának tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a dézsmát már „régóta fogva” amúgy is a püspökség húzta. Mindez arra vall – ha mégoly halványan is –, hogy Somogy megye dézsmát adó Drávától délre eső területei nem lehettek túlzottan

²⁶ 1201: CDCr III. 7–13. (8.sz.)

²⁷ 1217: CDCr III. 150–157. (131.sz.) Hitelességének kérdésére ld. REG. ARP. 325.sz., KLAÍČ 1982, 403. (30.jz.). A káptalan legkorábbi birtokaira, további birtoktörténeti adatokkal: SZEBERÉNYI 2001, 123–126.

²⁸ DOBRONIC 1951. A káptalani birtokok lokalizációjára: DOBRONIC 1952., KLAÍČ 1982, 402–406.

²⁹ Zsoldos Attila szerint az 1180-as és 1220-as évek közepe között zajló, a drávántúli terület igazgatásában a báni és a megyésispáni joghatóság „illetékességi feszültségeinek” kezelésére végrehajtott reformok időszakban lazultak meg a két dunántúli megyét a Dráván túli területekhez kötő szálak. ZSOLDOS 2001, 276–278.

³⁰ A tizedperre összefoglalóan: PRT I. 172–174., KÖRMENDI 2012, 375–376. (44. jz.)

³¹ Az 1210-es évektől 1232-ig folyó tizedperben az apátság – alapvetően a Szent István-féle alapítólevelére hivatkozva – a Dráván túl fekvő somogyi részek teljes tizedét (*decimas... partis comitatus Simigiensis que est ultra fluvium Drauum*), továbbá a veszprémi püspökségben fekvő három kápolna dézsmáját követelte. A per végül – IX. Gergely pápasága idején – megegyezéssel zárult: 1232-ben Pannonhalma lemondott a Dráván túl levő somogyi tizedekről, a zágrábi püspökség pedig átadta négy „Magyarország felé” (*versus Ungariam*) eső kápolnáját, azok birtokaival és tizedeivel együtt, továbbá perköltség címén ötszáz márká friesachi dénár két részletben történő megfizetésére tett ígéretet. 1232. júl. 22.: CDCr III. 362–364. (316.sz.), 1232. júl. 23.: THEINER I. 105. (182.sz.)

kiterjedtek az 1230-as évek elején. Ezt a benyomásunkat azonban gyengítheti, vagy épp erősítheti a somogyi vonatkozású – immár közelebről is lokalizálható – területek további számbavétele.

A Somogy megye drávántúli kötődéseit igazoló további adatoknak két csoportját különíthetjük el. Az elsőbe azok tartoznak – ezek a számosabbak –, melyek Somogy mellett valamely szlavóniai várispánsághoz is kapcsolódóan említenek a Drávától délre eső birtokokat vagy területeket, míg a másik csoportot azon esetek alkotják, amikor Somogyon kívül egyéb várszervezeti kötődésnek nincs nyoma.

Ami az előbbi illeti, kijelenthető, hogy a szám szerint – számítási módtól függően³² – 14–17 közé tehető szlavóniai várispánság közül forrásosan *mindössze három*, Garics, Gordova és Csezmece esetében mutatható ki a somogyi ispán joghatóságának bármilyen nyoma. A legbővebb anyag ebben a vonatkozásban kétségtelenül a legdélebben fekvő Garics esetében áll rendelkezésre.³³ 1239-ben Kálmán herceg a somogyi várhoz tartozó, Garicsban (*in Garig*) fekvő Toplica nevű földet cserélte el egy verőcei birtokért.³⁴ 1245-ben IV. Béla Mojs nádor fia: Mojsnak adományozta Izdenc földet, mely „*a Dráván túl, Somogy megyében, Garics és Gordova mellett*” feküdt.³⁵ 1250-ben Micov, Druzyslaus fia: Míxa és Micula fiai eladták *Položiticha* nevű birtokukat Garics-i Dyának és fiainak, a Henrik somogyi ispán oklevelében foglaltak szerint.³⁶ 1256 novemberében a király egész csokornyi oklevelet adott ki a somogyi ispán, illetve garicsi illetőségű somogyi várnépek és várjobbágyok közti határpercekben, nem egy esetben Henrik somogyi ispán *officialis*ának jelentése alapján.³⁷ 1265-ben IV. Béla Mojs somogyi (és varasdi) ispánt bízta meg, hogy hat ekényi garicsi várföldet Ruh (Roh) comesnek – a décsi Rohfiak őseinek – kijelöljön.³⁸ Ruh comes számos birtokot szerzett Garicsban és a délről szomszédos Gerzencében is, melyeket IV. László 1273-ban megnemesített (*nobilitavimus predia sua in Garig et in Guersence existencia*), mi alapján birtokosa és utódai azokat ettől kezdve a szlavóniai valódi nemesek jogával bírták.³⁹ Az utóbb a család központi birtokává váló garicsi Décse részben szintén somogyi várföld volt, melyet 1273-ban juttatott Ruh ispánnak a királyi bőkezűség.⁴⁰ Somogy és Garics kapcsolata tehát a tatárjárás előttről az 1270-es évekig viszonylag bőségesen kimutatható. Aligha lesz azonban véletlen, hogy e kapcsolat nyomai az 1270-es években éppen akkor tűnnek el

³² KRISTÓ 2003, 78., vö. KÖRMENDI 2012, 386. (95.jz.), SZEBERÉNYI 2012, 291. (1.jz.)

³³ PESTY 1882, 224–232., KRISTÓ 1988, 314–315.

³⁴ 1239. nov. 7.: CDCr IV. 90. (83.sz.), vö. RD 17.sz. A birtok a 14. században Kristályföldre (Kristallóc) néven szerepel. 1363. febr. 19.: CDCr XIII. 272–273. (198.sz.), 1363. dec. 3.: CDCr XIII. 319–320. (239.sz.)

³⁵ 1245. aug. 12.: CDCr IV. 280. (245.sz.), vö. REG. ÁRP. 816.sz., 1267: CDCr V. 447. (912.sz.), 1273. máj. 12.: CDCr VI. 33–34. (33.sz.)

³⁶ 1250: CDCr IV. 438. (379.sz.), vö. 1263: CDCr V. 281–283. (777.sz.), 1353. jún. 6.: CDCr XII. 180. (131.sz.): „*circa metas Dyanfelde*”

³⁷ 1256. nov. 10–11.: CDCr V. 26–42. (559–565.sz.), vö. REG. ÁRP. 1111–1117.sz., PESTY 1882, 225–227.

³⁸ 1265: CDCr V. 348–351. (837.sz.); vö. PESTY 1880, II. 250., ENGEL, Gen.: Rohfi (décsei),

³⁹ 1273. máj. 29.: CDCr VI. 39–40. (35.sz.)

⁴⁰ 1273: CDCr VI. 59–61. (54.sz.): „*comes Rub fidelis noster ad nostram accedens presenciam quandam terram castri nostri Symigiensis Decche vocatam in Garig existentem, dicendo ipsam terre sue immediate adiacere a nobis sibi dari postularit*”, vö. PISK 2011, 3–4.

forrásainkból, mikor a garicsi várispánság királyi adományként előbb Tétény nembéli Benedek fia: Péter szlavón bán, majd 1277-ben Timót zágrábi püspök kezére került.⁴¹

A szomszédos Gordovát illetően jóval szerényebb adatsorral kell beérjük,⁴² ami alighanem azzal függ össze, hogy a várispánság már viszonylag korán, 1248-ban magánkézre került, mikor IV. Béla Fancs fia: Benedek mosoni ispánnak adományozta azt.⁴³ Gordova és Somogy megye kapcsolata azonban kétségtelen, amit mutat – ha némi bizonytalansággal is⁴⁴ –, hogy 1248 előtt talán a területéhez tartozott a több forrásunk által a 13. század közepén vitán felül Somogy megyében fekvőként emlegetett, „Víz-köznék” (*Wizguz*) hívott terület, a Csázma számos patak által szabdalts vízgűjtő területén, Megyericse–Orbona–Palisna–Racsa környékén.⁴⁵ Bizonyosan gordovai terület volt viszont az utóbb *Butka*földének nevezett, valamivel északabbra található Pruneg-mező (*Prunegmezey*), mely a gordovai „kerületben” fekvő egykori somogyi várföld volt (*terram quandam nomine Pruneg-mezey, in parochia de Gordwa existentem, ad comitatum Simigiensem quandam pertinentem*), amit 1248-ban adományozott Julian fia: Butka ispánnak IV. Béla, az adományos Dalmáciában végrehajtott hadi érdemeiért.⁴⁶

Ennek a régióknak a tőszomszédságában, tőle északra terült el⁴⁷ a szintén Somogyhoz kapcsolódó csezmicei várispánság, Prodavizig és Gorbonokig – azaz a Dráva-mellékig – terjedő területe.⁴⁸ Mikor 1262-ben IV. Béla Sagud ispánnak, Henrik nádor vezetésnek adta az örökös nélkül elhalt Mykou földjét (*terram ... in comitatu Symigiensis de Chesnicza iuxta fluvium Gurbonuk*), az adományost egyben kivette a somogyi és (!) csezmicei ispán joghatósága alól (*ex iurisdictione comitis Symigiensis et de Chesmicza eximendam duximus et omnino liberandam*).⁴⁹ 1264-ben a király Durugcha nembeli Salamon fia: Simonnak adta a

⁴¹ 1277. márc. 22.: CDCr VI. 193. (175.sz.), vö. 1280. nov. 5.: CDCr VI. 363–364. (307.sz.), 1283. jún. 24.: CDCr VI. 430–431. (365.sz.), vö. REG. ARP. 3241.sz.; ZSOLDOS 2010, 85–86.

⁴² PESTY 1880, II. 275–276., KRISTÓ 1988, 315–316., ZSOLDOS 2011, 271.

⁴³ 1248. febr. 25.: CDCr IV. 337–338. (301.sz.)

⁴⁴ 1248. febr. 25.: CDCr IV. 338. (301.sz.): „*cum Huduna ad nostram presenciam a Benedicto comite Musuniensi citatus esset sub eo pretextu, quod terram Wizguz ad comitatum Kordua asseruit pertinere; nos comperta ueritatis serie, cognouimus, quod eadem terra Wizguz ad predictum comitatum non pertinuit, et etiam si pertinuisset, tamen quum memorato Huduna sepedictam terram Wizguz ex liberalitate regia priuilegiatam contulimus antea*”

⁴⁵ 1245. ápr. 26.: CDCr IV. 275. (240.sz., hamis, vö. REG. ARP. 805.sz.): „*quandam terram Wiscuz vocabulo, ultra Drawam, in comitatu Simiguiensi*”; 1246. ápr. 9.: CDCr IV. 291–292. (256.sz.): „*pro terra quadam Wyschust nomine, sita in comitatu Simigiensi*”; 1248. febr. 25.: CDCr IV. 337–338. (301.sz.), vö. REG. ARP. 875.sz.; 1251: CDCr IV. 475. (411.sz.): „*terre Hudine comitis ..., quam possidet ex gracia domini regis in Mezzurechia*”; 1256: CDCr V. 24. (557.); 1262. márc. 7.: CDCr V. 216. (721.sz.); 1306. jan. 26.: CDCr VIII. 113–114. (102.sz.). THALLÓCZY 1897, 62–63., WEISZ-ZSOLDOS 2010, 476.

⁴⁶ 1248. ápr. 22.: CDCr IV. 349–350. (313.sz.), vö. 1419. ápr. 6.: DF 230 128, ZsO VII. 273.sz.: „*a nomine prefati condam Butka comitis Butkafelde tandem nomen accepisset*”

⁴⁷ 1244-ben IV. Béla oklevele a Somogy megyei – a Vízköz vidékén fekvő – Orbona (*Orbona*) határában említi Schulen, „a gordovai vár *weznicusa*”-nak birtokát, és a csezmicei vár földjének határait is. 1244. jún. 15.: CDCr IV. 231. (205.sz.), vö. 1245. ápr. 26.: CDCr IV. 275. (240.sz., hamis oklevél), 1251: CDCr IV. 474–476. (411.sz.), 1251: CDCr Suppl. I. 158–159. (117.sz.), 1379. nov. 3.: CDCr XVI. 51. (42.sz.)

⁴⁸ PESTY 1882, 201., KRISTÓ 1988, 317–318., ZSOLDOS 2011, 271.

⁴⁹ 1262: CDCr V. 235–236. (739.sz.), vö. 1268: CDCr V. 483. (948.sz.), 1334. aug. 30.: CDCr X. 187. (131.sz.): Sagud unokái mint „*nobiles de Gorbonuk*” tesznek birtokosztályt.

Predeuych nevű csezmicei földet – a birtok határában gorbonoki és a valamivel délebbre fekvő Musina-ról való várnépekkel (*castrenses*)⁵⁰ –, mely korábban csezmicei illetőségű somogyi várjobbágyok (*iobagiones castri Symigiensis de Chezmice*) földje volt, a birtok határrendezése ügyében pedig Mojs somogyi (és bihari) ispán járt el.⁵¹ A birtok gyaníthatóan Prodavizzel azonosítható. 1267-ben azonban már bizonyosak lehetünk benne, hogy valóban Prodavizzel találkozunk (igaz, ez esetben viszont minden csezmicei vonatkozás nélkül), mikor IV. Béla a birtokot – mely „*Szlavónia hercegségében, a Dráva mellett*” feküdt, és Somogy megyétől oly rég elszakított, „*amire az emlékezet már nem terjed ki*”⁵² – Türje nembeli Tamás ispánnak adta a nemzetség tagjainak különféle érdemeiért, mely adományt 1270-ben V. István is megerősített.⁵³ A régiség kifejezésére gyakorta használt kancelláriai formula alkalmazója mindazonáltal nem volt különösebben jó véleményrel az emberi emlékezet hatáiról, tudniillik mind IV. Béla, mind V. István okleveléből tudható, hogy a birtok eredetileg Treun-i Corradus-é és hasonló nevű fiáé volt. Az idősebbik (Harmech fia) Corrad viszont azt 1244-ben éppen IV. Bélától kapta, márpedig – ha hihetünk az adományról fennmaradt 14. századi oklevélben foglalt tartalmi átirás szövegének – a birtok a derék teutonnak tett donáció idején még minden további nélkül Somoghyhoz tartozott (*ad castrum Symigiense pertinentes*).⁵⁴

A somogyi vonatkozású Dráván túl fekvő birtokok áttekintésének lassan végére érve, két területről kell még szót ejtenünk: az egyik a fentebb már röviden hivatkozott Izdenc, a másik pedig a Dráva mellékén fekvő Vaska környéke.

Izdencet illetően, ahol 1272-ben a császári káptalan előtt Moytun fiai és rokonaik, „*izdenci várjobbágyok*” (*iobagionibus castri de Izdench*) tettek birtokosztályt,⁵⁵ Kristó Gyula a várszervezeti népekre utaló kifejezés egyedisége alapján úgy vélekedett, hogy „*nem gondolhatunk izdenci várszervezet fennállására*”.⁵⁶ Megítélésem szerint azonban nem zárható ki teljesen annak lehetősége, hogy Izdencben önálló, az előbbi háromhoz hasonlóan szintén Somoghyhoz kötődő szlavóniai várispánság léteivel számoljunk. Amennyiben ugyanis az „Izdenc” elnevezés⁵⁷ nem tájnévi jellegűnek tekinthető – természetesen ez sem kizárt –, úgy kimutathatók annak nyomai, hogy a Gordovától délre, Csázmafő és Csernaréka között valamiféle területiséggel rendelkező (vár)szervezettel számoljunk, különösen, ha az izdenci vár már első forrásos felbukkanása (1306) előtt jóval is állt,

⁵⁰ 1263. szept. 7.: CDCr V. 253. (755.sz.)

⁵¹ 1264. ápr. 10.: CDCr V. 294–295. (789.sz.), vö. 1263. szept. 7.: CDCr V. 253–254. (755.sz.), 1270. máj. 27.: CDCr V. 545–546. (4.sz.), 1273. márc. 1.: CDCr VI. 21–22. (23.sz.)

⁵² 1267. júl. 20.: CDCr V. 436. (905.sz.): „*quandam terram nomine Praudauiꝝ in ducatu Sclauonie iuxta Drawam existentem et a comitatu Symigiensi a tempore cuius non exstat memoria, exceptam penitus et exemptam*”

⁵³ 1270. szept. 8.: CDCr V. 559. (16.sz.): „*terram ... Praudauiꝝ vocatam, ultra Drawam existentem, a multis retroactis temporeibus, quorum non exstat memoria, a comitatu Simigiensi exceptam penitus et exemptam*”

⁵⁴ 1244: REG. ARP. 795.sz., 1366. aug. 20.: CDCr XIII. 556. (399.sz.), vö. DL 41 675: „*dominum Belam regem Corrado filio Harmech de gente Teutonicali oriundo pro fidelibus serviciis eiusdem in eisdem litteris serialim expressis et declaratis, terras Prodauyꝝ (...) ad castrum Symigiense pertinentes (...) sibi et suis heredibus collatas fuisse perpetuo possidendas*”

⁵⁵ 1272: CDCr VI. 15–16. (17.sz.)

⁵⁶ KRISTÓ 1988, 318.

⁵⁷ Alsó- és Felső-Izdenc már 1244. évi hamis oklevélben felbukkan: 1244. okt. 15.: CDCr IV. 248–249. (216.sz.), vö. REG. ARP. 782.sz.

amire az izdenci várjobbágyok jelenléte esetleg utalhat.⁵⁸ A területi jellegre utal az a Garics kapcsán már említett adat, miszerint Izdenc föld „*ultra fluvium Draua in comitatu Simigiensi iuxta Garig et Gorduaa existentem*” fekszik, ami egy várispánság két másik várispánsághoz képesti meghatározásának tűnik.⁵⁹ 1255-ben ugyanakkor Csázmafő (*Chazmafew*) nevű birtokot – a Csázma forrásvidékén, mintegy 15 km-re Izdenctől –, egy oklevél „*ultra Dravam in comitatu Simighiensi, in Izdench*” fekvőként lokalizálta, mégpedig a somogyi ispán joghatósága alatt.⁶⁰ Pár évvel korábban István szlavón bán, aki a Kálmán herceg ideje (azaz a tatárjárás) óta elidegenített várföldek helyreállítása érdekében „egész Szlavóniában” intézkedett, Somogy megyéhez (*ad comitatum Symigiensem*) érkezvén *Zdench* föld mint várbirtok határait is helyreállíttatta.⁶¹ 1256-ban – mikor IV. Béla garicsi várjobbágyok és várnépek birtokai ügyében adott ki okleveleket⁶² –, a Garicsban fekvő *Palichna*-ról szólván az egyik oklevél szövege a Csernaréka (*Chernalika*) völgyében a csernaréakai várnépek szomszédságában Izdenc felé eső egyik birtokhatárt „*ad metam terream separantem limites Garig et Yzdench*” megfogalmazással adja meg.⁶³ Mindazonáltal tény, hogy Izdenc esetében sem *comitatus* minősítés, sem önálló ispán nyoma nem bukkan fel, bár utóbbiért a már többször említett, Izdenct érintő 1245-ös Mojs fia: Mojsnak tett királyi adomány is gyanúba fogható. Azaz, ha ha Izdenc nem valamely másik szlavóniai várispánsághoz kötődő terület volt – ebben az esetben Gordova vagy Garics jöhet számításba –, sem pedig önálló várispánság, úgy Somogy megyének olyan, mélyen a Dráván túl fekvő területét képzete, ahol a somogyi ispánon kívül másnak, legalábbis a világi igazgatás középső szintjén, nem volt joghatósága.

Hasonló jelenség figyelhető meg Vaska esetében is, noha ez a vidék az eddig tárgyalt területekkel ellentétben közvetlenül a Dráva mellett feküdt, ráadásul Somogy 13. században kimutatható Dráván túli területei közül messze a legkeletebbre – a későbbi Vöröce megye területén túlra – lokalizálható ponton. Vaska mellett a zágrábi püspökségnek korai birtoka feküdt,⁶⁴ egy 1230-as oklevél szerint pedig a vidék „*Szlavónia felé*”, míg egy 1277-es diploma megfogalmazásában „*Magyarország és Szlavónia között*” terült el.⁶⁵ 1254-ben egy bizonyos Rembaldus Szent Márton-i földjét (Vaska-, avagy Drávaszentmártonról van szó, a Dráván *innen*) – melyet korábban IV. Béla Bertalan pécsi püspöknek adott – Fülöp zágrábi püspök megvásárolta, majd 1255-ben királyi engedéllyel jogilag is teljesen a vaskai püspökségi birtoktesthez csatolta.⁶⁶ 1277-ben végül IV. László a zágrábi püspök szentmártoni jobbágysait és népeit felmentette a somogyi ispán joghatósága alól.⁶⁷ A somogyi várszervezet Vaska-környéki jelenléte a vidék

⁵⁸ Csánki Dezső az 1272-es várjobbágyokra vonatkozó adatból kiindulva még számolt a vár akkori létevel (CSÁNKI 1893, 83.), míg Fügedi Erik – különösebb argumentáció nélkül – elvetette ezt az eshetőséget. FÜGEDI 1977, 213.

⁵⁹ 1245. aug. 12.: CDCr IV. 280. (245.sz.), vö. REG. ARP. 816.sz.

⁶⁰ 1255. nov. 20.: CDCr IV. 609. (526.sz.)

⁶¹ 1252. márc. 28.: CDCr IV. 485–486. (422.sz.)

⁶² 1256. nov. 10–11.: CDCr V. 26–42. (559–565.sz.), vö. REG. ARP. 1111–1117.sz.

⁶³ 1256. nov. 10.: CDCr V. 27. (559.sz.)

⁶⁴ SZEBERÉNYI 2001, 123.

⁶⁵ 1230: CDCr V. 331. (291.sz.); 1277. (júl. 8. előtt): CDCr VI. 228. (196.sz.). Vö. SZEBERÉNYI 2015, 218–219.

⁶⁶ 1254. okt. 2.: CDCr IV. 570–571. (497.sz.), 1255. márc. 17.: CDCr IV. 593. (512.sz.), vö. 1270. júl. 29.: CDCr V. 551. (7.sz.)

⁶⁷ 1277. (júl. 8. előtt): CDCr VI. 228. (196.sz.)

Dráva-mellékisége miatt persze korántsem meglepő, mindenesetre tény, hogy 1255-ben Vaska mellett somogyi várjobbágyok bukkannak fel,⁶⁸ Szentmárton pedig még a 14. század elején is a zágrábi egyház Somogy megyei szerzett földjeként szerepel.⁶⁹

A Somogy megye (somogyi várszervezet) Dráván túli kiterjedéséről valló 12–13. századi adatok áttekintéséből több következtetés is adódik. A legfontosabb, hogy Somogy *forrásosan kimutatható* Drávától délre eső területe az Árpád-korban, nyugati irányban *sehol* nem lépi át – a már a 12. századi dubravai birtokper alapján is rekonstruálható – Velika–Csázma-vonalat. A Drávától a Velika alsó folyásáig terjedő területen Prodiviz és Csezmice vidéke alkotják a legnyugatibb ismert pontokat, míg a terület „határa” a Velika–Csázma-vonaltól déli irányban a Moslavačka gora vonulatát, kelet felé az Ilova völgyét, míg észak felé fordulva a későközépkori Veróce megye nyugati határának vonalát követi, és éri el a Drávát. Ettől keletebbre csupán – Verócén túl, afféle „enklávéljelleggel” – Vaska környéke említhető. Nem csekély méretű régió ez, durva becsléssel mintegy 1800–2000 km²-es, összefüggő területről beszélünk, mely azonban Somogy megye Dráván inneni részének, talán ha a harmadára rúg – ami alátámasztja a Zágráb és Pannonhalma közti tizedper alapján megfogalmazott sejtést a terület relatíve szerény kiterjedésére vonatkozóan –, és nyilvánvaló módon nem tartozik hozzá a földrajzi értelemben vett Szlavónia Dráva–Száva közti területének igen jelentős része.

A másik következtetés e terület változásának – ti. Somogy megye Drávaig történő „visszahúzóadásának” – folyamatával összefüggésben vonható le. Először is, fenti adataink döntő többsége azt sugallja, hogy a 13. század utolsó negyedéig – akárcsak Zala esetében, noha ott minden tekintetben jóval szerényebb mértékben – Somogy megye „szlavóniai” jelenléte a fenti régióban *élő* valóság volt, nem pusztán valamiféle, a régmúlt idők emlékét tükröző – bár nyilvánvalóan korábbról eredő –, szinte már anakronisztikusnak tűnő igazgatástörténeti rekvizitum. Lényeges kronológiai összefüggés e tekintetben, hogy a somogyi várszervezet jelenléte forrásosan csak a 12. század elejétől⁷⁰ – a dubravai birtokper első fázisától – regisztrálható, még fontosabb azonban, hogy az időskála másik végén szinte egy csapásra hallgatnak el a dunántúli megye Drávától délre eső létéről és ispánjának joghatóságáról valló forrásaink az 1270-es években. Ennek közelebbi okai szorosabb vizsgálatra méltók, ám néhány rendelkezésre álló adat segítségével valamelyest így is megközelíthetjük nyomon követni Somogy megye „visszahúzóadásának” folyamatát.

Már esett szó IV. Béla azon 1244-es adományáról, mely a teuton Corradusnak jutatta az akkor a somogyi várhoz tartozó – a Drávától délre eső somogyi területek északi peremén elhelyezkedő – Prodiviz birtokot, mely provenienciának már az emléke is

⁶⁸ 1255. márc. 30.: CDCr IV. 594. (513.sz.): „*supra ripam Drawe ab oriente ex parte Waske iuxta terram Vrhani et Pouse, iobagionum castri Symigiensis*”

⁶⁹ 1307: CDCr VIII. 148. (136.sz.), AOKLT. II. 273.sz., vö. AOKLT. II. 285.sz.; 1318. jún. 29.: CDCr VIII. 504. (407.sz.), AOKLT. V. 176.sz.

⁷⁰ Az 1334-es oklevélben olvasható, I. László király által Duh zágrábi püspök szolgálatára rendelt zalai és somogyi „*officinarius*”-ok (szolgálonépek) kiléte nem interpretálható egyértelműen. DHA I. 261. (85.sz.) Magam mindenesetre Kristó Gyula megállapítását osztom, miszerint „*nem véletlen, hogy amikor Szent László megalapította a zágrábi püspökséget, egyháza számára Somogy és Zala megyéből (...) rendelt officinariusokat, nyilván azért, mert ezek voltak a Zágrábhoz legközelebb eső, szervezettel bíró [magam hozzátenném: (magyar) királyi – Sz. G.] igazgatási egységek*”. KRISTÓ 1988. 309.

szinte „elenyészett” 1267/70-re, mire a föld Türje nembeli Tamás kezére került.⁷¹ A gordovai Pruneg-mező (Butkafölde), már 1248-as eladományozásakor is *egykori (ad comitatum Simigiensem quondam pertinentem)* somogyi várföldnek minősült.⁷² 1244-ben IV. Béla király, a szintén Türje nembeli Dénes szlavón bánnak adományozta számos érdemeiért az örökös nélkül elhunyt Descynus reá háramlott birtokait: Somogy megyében *Vrbouna*-t (Orbona), míg Kőrös megyében *Horost* birtokot, illetve a szintén örökös nélkül elhalt kőrösi „Kopasz” (*Calvus*) Petk szintén Kőrös megyei *Chercoa burda* nevű possessióját, a teljes marturinával és minden tartozékukkal.⁷³ A határleírás alapján a Somogy megyei Orbona a – fentebb Gordova kapcsán már tárgyalt – Vízközben feküdt, amit a csezmiccei várnépek, a gordovai *weznicus*, és Hudina ispán földjeinek határai mellett a Csázma is egyértelműen lokalizál.⁷⁴ A Kőrös megyei *Horost* (Hrastyán) és Ceraborda viszont Kőröstől északra, a Kalnik-hegység lábánál, a kemléki várszervezet birtokainak tőszomszédságában helyezkedett el.⁷⁵ A fenti adatok azt bizonyítják, hogy a tatárjárás után Kőrös és Somogy megye határai még egyértelműen annak a vonalnak a közelében feküdtek – a rojcsai várispánságnak a Velika mentén fekvő területei közbevetésével⁷⁶ –, melyet fentebb Somogy megye Dráván túli ismert részeinek legnyugatibb mezsgyéjeként azonosítottunk.

Az 1270-es évek végén azonban Orbona és Ceraborda újra felbukkannak forrásainkban. 1279 júliusában IV. László Pousa ispánt és testvérét, Gueche mestert, illetve szlavóniai birtokaik (*in regno Sclavonie*) – ti. a Kőrös és Somogy megyékben, a Dráván túl fekvő Orbona, Ceraborda és (a talán Rasinjával azonos) *Rathina* (*in Crisiensi et Symigiensi comitatibus videlicet ultra Drawam in Vrbouna et Charaburda Rathina existentes*) – népeit a bárók hadakozása idején őket ért károk miatt, különös kegyéből örökre felmentette a kőrösi ispán joghatósága alól, egyedül egész Szlavónia bánjának személyes – kőrösi officiális útján sem érvényesíthető – ítélkezési joga alá helyezve őket.⁷⁷ Pár nappal később, augusztus 25-én a Gutkeled nembeli Miklós szlavón bán által Szlavónia nemesei számára celebrált *generalis congregatio* előtt Pousa és Gueche be is mutatták királyi privilé-

⁷¹ 1244: REG. ARP. 795.sz., 1366. aug. 20.: CDCr XIII. 556. (399.sz.), 1267. júl. 20.: CDCr V. 436. (905.sz.), 1270. szept. 8.: CDCr V. 559. (16.sz.)

⁷² 1248. ápr. 22.: CDCr IV. 349–350. (313.sz.)

⁷³ 1244. jún. 15.: CDCr IV. 230–231. (205.sz.): „*Vrbouna in Symigiensi et Horost in Crisiensi comitatibus existentes, prout ad ipsum Descynum pertinebat, (...) et quondam terciam possessionem Chercoa burda nomine in comitatu Crisiensi existentem, que fuit Petk calui Crisiensis (...) ad manus nostras (...) fuerat devoluta, quocunque nomine, sive hereditario iure, sive a castro exemptam prius possederat, omnes autem dictas tres possessiones cum collecta marturinarum et cum omnibus attenticiis et utilitatibus earum eidem Dyonisio bano (...) donavimus*”.

⁷⁴ Orbonát Weisz Boglárka tévesen a Dráva-melléki Őrtilos vidékére helyezte. WEISZ 2010, 131.

⁷⁵ 1244. jún. 15.: CDCr IV. 232. (205.sz.): „*ibi sunt tres mete separantes terram Horost et Ceroa burda et eam que est castri Kemluk*” stb.

⁷⁶ KRISTÓ 1988, 313–314., vö. SZEBERÉNYI 2012, 294–297.

⁷⁷ 1279. júl. 8 és 14. között: CDCr VI. 307. (255.sz.), vö. REG. ARP. 2991.sz.: „*a iudicio et iurisdicione comitis Crisiensis pro tempore constituti in omnibus et per omnia de speciali gracia perpetuo duximus excimendos; reservantes seu relinquentes eos dumtaxat iudicio bani tocius Sclavonie, qui similiter fuerit pro tempore constitutus. Quare uolumus et bano tocius Sclavonie pro tempore constituto precipiendo mandamus, quatenus eosdem comitem Pousam et Guechem fratrem eius ac predictos populos eorum contra quoslibet in nullo articulo sine causa per officialem suum scilicet Crisiensem pro tempore constitutum dimittat iudicari, sed suo tantummodo examini eosdem reservet, de cetero quocienscumque expedient indicandos.*”

gumlevelüket, amit a bán szóról szóra átírva meg is erősített.⁷⁸ A birtokosok 1279 végén, immár Tétény nembéli Péter szlavón bán előtt, az ez alkalommal Rojcsában tartott szlavóniai általános gyűlésen ismét bemutatták okleveleiket – mely szerint ők, illetve Kőrös és Somogy megyékben, ti. *Vrbona*, *Chernaboda* és *Rachyna* birtokokon élő népeik, különös királyi kegyből a kőrösi ispánok bírósága, valamint a kamarahaszna címén szedni szokott hét dénáros *collecta* alól teljes mentességet élveznek, és mind maguk, mind utódaik csak egész Szlavónia bánjának ítélőszéke elé tartoznak –, melyek újra báni megerősítést nyertek,⁷⁹ ebbéli privilégiumukat pedig 1287-ben újfent megerősítették.⁸⁰ Ami a szempontunkból érdekes, hogy az oklevelek Orbonát még az 1270/80-as években is Somogy megyei birtoknak mondják, a somogyi ispán joghatóságának azonban semmi nyoma – a felmentés *kizárólag a kőrösi ispán* juriszdikcióját érinti. Ennek pedig alighanem az az oka – amint azt az 1273 óta rendszeresen megtartott szlavóniai, alapvetően Zágráb és Kőrös megyék nemességére és várjobbágyaira kiterjedő *generalis congregatio*-k szerepéhez jutása is megerősíteni látszik –, hogy Pousa és Gueche kőrösi „illetőségét” a Vízköz területére eső somogyi birtokára is „magával vitte”. Mivel – mint korábban láttuk – az 1260-as években IV. Béla király, illetve Béla szlavón herceg (igaz, nem a Vízközben, hanem a szomszédos csezmicei várispánság területén, illetve zágrábi püspökségi birtokok esetében) még egyértelműen a somogyi ispán joghatósága alól adtak felmentést,⁸¹ a kronológiai összefüggés meglehetősen erősnek tűnik. Somogy megye Dráván túli joghatósága a tatárjárás után felgyorsuló erodálódási folyamat végén, valamikor az 1270-es években szűnt meg végleg, az 1280-as évektől pedig – magam legalábbis 1287 után nem ismerek Somogy Dráván túli létére utaló független adatot – emlékének egykori nyomai is elenyésztek: területe Kőrös megye és Szlavónia részévé vált.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- AOKLT *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Főszerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990–
- ÁÜO *Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. Vols. I–XIII.* Közzéteszi: Wenzel G. Pest/Budapest, 1860–1889.
- CDCR *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* Szerk. T. Smičiklas et al. I–XVIII. Zagreb, 1904–1990.
- CDCR Suppl. *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa.* Szerk. Josip Barbarić et al. I–II. Zagreb, 1998–2002.

⁷⁸ 1279. júl. 25.): CDCr VI. 308. (256.sz.).

⁷⁹ 1279. dec. 31.: CDCr VI. 317–318. (265.sz.).

⁸⁰ 1287. nov. 12.: CDCr VI. 602–609. (509.sz.).

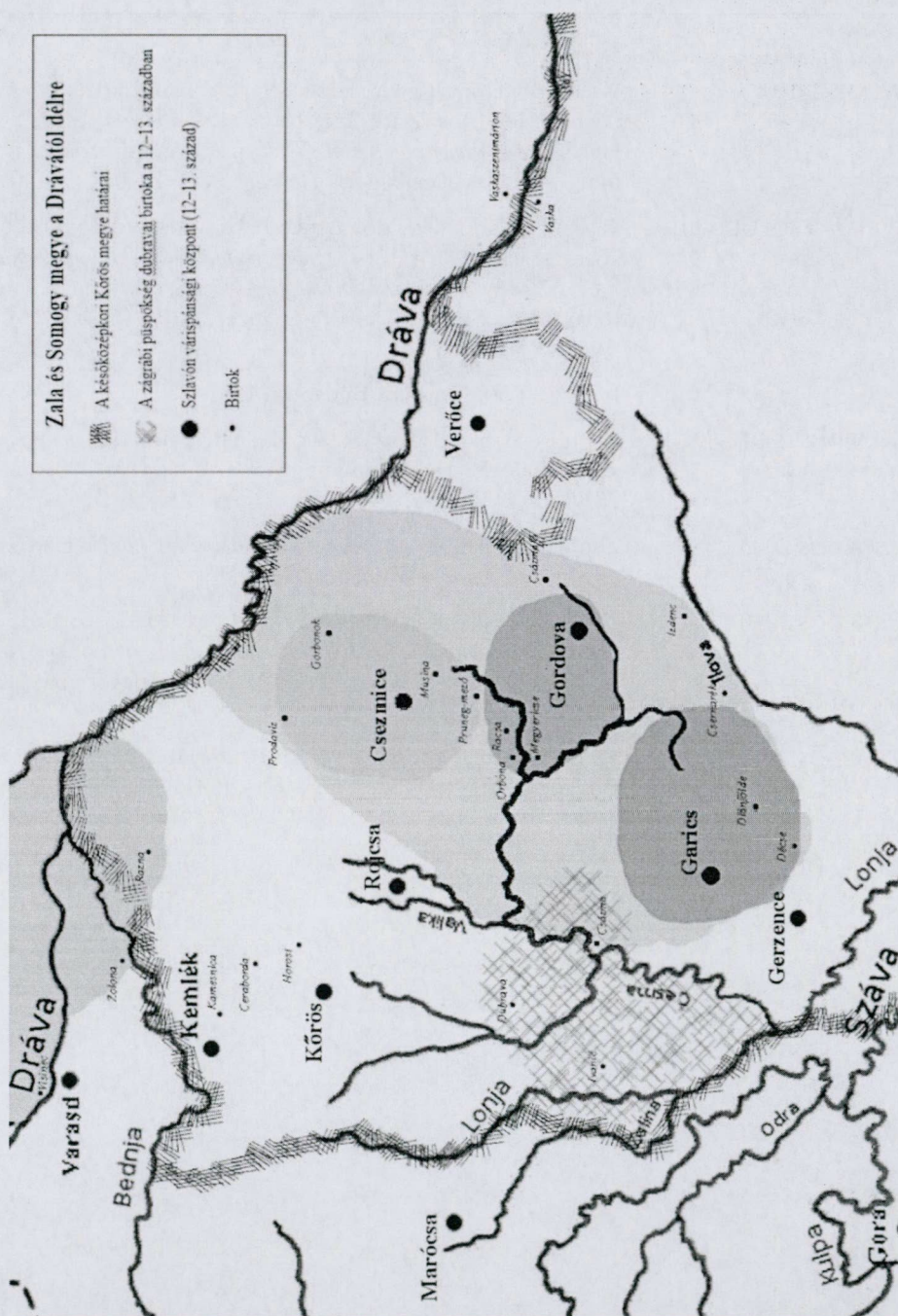
⁸¹ 1262: CDCr V. 235–236. (739.sz.), vö. 1268: CDCr V. 483. (948.sz.); 1269. dec. 22.: CDCr V. 509. (974.sz.)

- CSÁNKI 1893 Csánki Dezső: Körösmegye a XV-ik században. Budapest, 1893.
- DHA *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. Vol. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131.* Szerk. Györffy György. Budapestini, 1992.
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, Diplomatikai Levéltár.
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DOBRONIC 1951 Dobronić, Lelja: Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201. In: *Rad Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Odjel za filozofiju i društvene nauke* 283 (1951) 245-318.
- DOBRONIC 1952 Dobronić, Lelja: Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima 13. i 14. stoljeća. In: *Rad Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Odjel za filozofiju i društvene nauke* 286 (1952) 171-256.
- DOBRONIC 1991 Dobronić, Lelja: *Biskupski i kaptolski Zagreb*. Zagreb, 1991.
- DOBRONIC 2005 Dobronić, Lelja: Biskupska Dubrava. In: *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije* 8 (2004) [2005] 279-296.
- ENGEL Gen. Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. In: Arcanum DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. Budapest, é.n.
- PRT *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII/b.* Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. Budapest, 1902–1912.
- RD *Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica. Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szentpétery Imre jegyzeteinek felhasználásával Szerk. Zsoldos Attila. Budapest, 2008.
- REG. ARP. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. I–II/ 1–4. Budapest, 1923–1987.
- SZAKIRODALOM
- FÜGEDI 1977 Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977.
- HOLUB 1929 Holub József: *Zala megye története a középkorban. I. A megyei és egyházi közigazgatás története*. Pécs, 1929.

- KARÁCSONYI 1916 Karácsonyi János: *Szent László megbóditja a régi Szlavóniát.* (Értekezések a történeti tudományok köréből, XXIV. 2.) Budapest, 1916.
- KLAIĆ 1982 Klaić, Nada: *Povijest Zagreba.* I. Zagreb, 1982.
- KÖRMENDI 2012 Körmendi Tamás: *Szlavónia korai hovatarozása.* Századok, 146. (2012): 2. 369–388.
- KRISTÓ 1988 Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest, 1988.
- KRISTÓ 2003 Kristó Gyula: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon.* Szeged, 2003.
- PESTY 1880 Pesty Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék. I–II.* Budapest, 1880.
- PESTY 1882 Pesty Frigyes: *A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században.* Budapest, 1882.
- PISK 2011 Pisk, Silvija: Toponim Garić u povijesnim izvorima. In: *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 4. (2011) 1–14.
- SZEBERÉNYI 2001 Szeberényi Gábor: Birtokviszonyok és politikai játszmák. A zágrábi püspökség 12. századi birtokai. In: *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei.* 4. Szerk. Kolontári Attila. Szekszárd, 2001., 109–132.
- SZEBERÉNYI 2005 Szeberényi Gábor: A 13. századi horvát társadalom szerkezetének néhány aspektusa a Vinodolski zakon tükrében. Gradokmetek és várjobbágyok a Drávántúlon. In: *Medievalisztikai tanulmányok. A IV. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai.* Szerk. Marton Szabolcs, Teiszler Éva. Szeged, 2005. 143–167.
- SZEBERÉNYI 2012 Szeberényi Gábor: A rojcsai prediálisok a 13–14. században. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai.* Szerk. Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György. Szeged, 2012. 291–312.
- SZEBERÉNYI 2015 Szeberényi Gábor: Szlavónia határai a 13–14. században. Megjegyzések a Dráva és a Gvozđ határszerepének megítéléséhez. In: *Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai.* Szerk. Tóber Márta, Malérth Ágnes. Szeged, 2015. 215–225.
- THALLÓCZY 1897 Thallóczy Lajos: *Tanulmányok a Blagay-család történetéből. Adalék Szlavónia történetéhez.* (Különnyomat a Blagay-család Oklevéltárából). Budapest, 1897.

- THEINER *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab A. Theiner. I–II. Romae, 1859–1860.*
- WEISZ 2010 Weisz Boglárka: Királyi adók Szlavóniában a középkor első felében (11–14. század). In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk. Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs, 2010. 125–140.
- WEISZ–ZSOLDOS 2010 Weisz Boglárka, Zsoldos Attila: A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl. In: *„Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendősk Maké Ferenc tiszteletére*. Szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged, 2010. 469–482.
- ZSO *Zsigmondkori oklevéltár, I–XI*. Szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Budapest, 1951–2009.
- ZSOLDOS 2001 Zsoldos Attila: Egész Szlavónia bánja. In: *Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Budapest, 2001. 269–281.
- ZSOLDOS 2005 Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest, 2005.
- ZSOLDOS 2010 Zsoldos Attila: Örökös ispánságok az Árpád-korban. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk. Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs, 2010. 73–92.
- ZSOLDOS 2011 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, 2011.

TÉRKÉP MELLÉKLET

12. sz. térkép

Abstract

Zala and Somogy counties beyond the river Drava. Remarks on some aspects of administration in Slavonia during the Árpád age

It is well known that the transdanubian counties of Hungary, Zala and Somogy, as royal institutions of the Árpáds definitely had some impact on the making of Hungarian administration of the Slavonian region during the 12th-13th centuries. Nevertheless, even though defining the exact (temporal and spatial) range of this impact is not easy, mostly because of the sporadic nature of the available historical sources, selective interpretations gave a free range of assumptions in the historical literature.

In this paper I try to define of the exact temporal and spatial existence of the two Hungarian counties beyond the river Drava by an almost „positivistic” approach: by using all the fragments of available diplomatic sources I try to find the „exact boundaries” of Zala and Somogy counties within the Slavonian region. In the case of Zala, the temporal frame of the county's verifiable existence in Slavonia could only be defined between 1210 and the 1270s, while in the case of Somogy its provable existence south of the river Drava cannot be traced back earlier than the foundation of the Zagrabian diocese, and is not beyond the 1270s as well. However, it is more important that the spatial (territorial) extension of the two counties in the Slavonian territory within this temporal frame could be defined more precisely than before. Thus, possessions related to Zala county could be found in the Muraköz (Međimurje) and only within a slim belt south of the river Drava, while all of the possessions related to Somogy can only be detected within the boundaries defined by the Velika – Česma – Moslavačka gora – Ilova region, and a small 'enclave' near Vaška beyond that. Moreover, in the case of Somogy, its southern territory had some special institutional aspects until the 1270s: the jurisdiction over this territory was held by the count of Somogy, but the comitatus of Garić, Gordova, Česnice and (probably) Zdenc also had some institutional/ social framework of their own. Nevertheless, the two transdanubian county's southern territories slowly became part of Körös (Križevci) county's during the 13th century, thus Zala and Somogy jurisdiction ceased to exist in the medieval Slavonia by the end of the Árpád era.

A Medievalisztikai PhD-konferenciák eddig megjelent kötetei

Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged, 1999.

Tanulmányok a középkorról. A II. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai. Szerk. Balogh László–Szerka József–Weisz Boglárka. Szeged, 2001.

Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8-9.) előadásai. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged, 2003.

Medievalisztikai tanulmányok. A IV. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9-10.) előadásai. Szerk. Marton Szabolcs–Teiszler Éva. Szeged, 2005.

Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7-8.) előadásai. Szerkesztette: Révész Éva–Halmágyi Miklós. Szeged, 2007.

Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4-5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged, 2010.

Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1-3.) előadásai. Szerk. Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 2012.

Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17-19.) előadásai. Szerk. Tóber Márta–Maléth Ágnes. Szeged, 2015.

Kiadja:

Szegedi Középkorász Műhely

Felelős kiadó: Sebők Ferenc

Borítóterv:

Fröhlich Dávid

Nyomdai kivitelezés:

ISBN: 978-963-315-347-5

